

Abhidhammapiṭake

Dhammasaṅgaṇī-aṭṭhakathāya Atthavaṇṇanābhūtā

Bhadantācariya-ānandattherena katā

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkā

Tapassānuvaṇṇanābhūtā

Bhadantācariyadhammapālattherena katā

Dhammasaṅgaṇī-anuṭīkā

Buddhavassee 2552

Marammavasse 1370

AD. 2008

Romanized from Myanmar version published in 1960

© Buddhasāsana Society

Ṭikā Series 22

First published in 2008 by Ministry of Religious Affairs

Yangon, Myanmar

THE PĀLI ALPHABET IN BURMESE AND ROMAN CHARACTERS

VOWELS

အ a အာ ā ဣ i ဤ ī ဥ u ဦ ū ဧ e ဩ o

CONSONANTS WITH VOWEL "A"

က ka ခ kha ဂ ga ဃ gha င ṅa
 ဇ ca ဆ cha ဇ ja ဈ jha ဠ ṇa
 ဋ ta ဌ tha ဒ da ဝ dha ဏ ṇa
 တ ta ထ tha ဒ da ဓ dha န na
 ပ pa ဖ pha ဗ ba ဘ bha မ ma
 ယ ya ရ ra လ la ဝ va သ sa ဟ ha ဠ la ၊ ṁ

VOWELS IN COMBINATION

ာ = ā ဲ = i ဳ = ī ဴ = u ဵ = ū ံ = e ့ = o
 က ka ကာ kā ကိ ki ကိ kī ကု ku ကု kū ကေ ke ကေ ko
 ခ kha ခါ khā ခိ khi ခိ khī ခု khu ခု khū ခေ khe ခေါ kho ...

CONJUNCT-CONSONANTS

ကက kka	ယ န္ဂha	က န္ဓha	ဈ dhya	ဠ pla	လ္လ lla
ကွ kkha	ဇ cca	က န္ဓa	ဇ dhva	ဠ pba	လျ lya
ကျ kya	ဆ ccha	က န္ဓa	ဇ nta	ဠ bbha	လှ lha
ကြ kri	ဇ jja	က န္ဓa	န ntva	ဈ bya	ဝှ vha
ကလ kla	ဇ jjha	က တta	ဇ ntha	ဠ bra	ကွ sta
ကွ kva	ည ṇṇa	က တtha	န nda	ဠ mpa	ကြ strā
ဈ khya	ပ ṇha	က တva	န ndra	ဠ mpha	သွ sna
ဇ khva	ပ ṇca	က တtya	န ndha	ဠ mba	သျ sya
ဂ gga	ဆ ṇcha	ကြ tra	န nna	ဠ mbha	သ ssa
ဠ ggha	ည ṇja	န dda	ဈ nya	ဠ mma	သွ sma
ဈ gya	ည ṇjha	န ddha	န nha	ဈ mya	သွ sva
ဂ gra	ဇ tta	ဈ dya	ဠ ppa	ဠ mha	ကွ hma
က ṅka	ဇ ttha	ဠ dra	ဠ ppha	ဈ yya	ကွ hva
န ṅkha	ည dda	န dva	ဈ pya	ဈ yha	ဠ lha
ဂ ṅga					

၁ ၂ ၃ ၄ ၅ ၆ ၇ ၈ ၉ ၁၀
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Nidānakathā

Sirimatā amhākaṃ Buddhena Bhagavatā Arahatā Sammāsambuddhena sakalalokapatthaṭamahākaruṇāsinehasiniddhahadayena sabbattha appaṭihatasabbaññutānāvaraṇādiñāṇobhāsasamujjalitena sanarāmaralokagurunā sadevakassa lokassa atthāya hitāya sukhāya dhammo ca vinayo ca desito paññatto, so pariyattipaṭipattipaṭivedhavasena vibhattesu tīsu saddhammesu pariyattisaddhammo nāma, tadeva ca sāsanaṭṭhitiyā pamāṇaṃ, satiyeva hi tasmim itare uppajjanti, nāsati, vuttañhetam **Āṅguttaraṭṭhakathāyaṃ**— (Am-Ṭṭha 1. 72 piṭṭhe)

“Suttantesu asantesu, pamuṭṭhe vinayamhi ca.

Tamo bhavissati loko, sūriye atthaṅgate yathā.

Suttante rakkhite sante, paṭipatti hoti rakkhitā.

Paṭipattiyam ṭhito dhīro, yogakkhemā na dhamṣati”ti.

Teneva ca saddhammaciraṭṭhitikāmino theravarā Mahākassapādayo pariyattisaddhammasaṅkhātāṃ Tepiṭakaṃ Buddhavacanaṃ saṅgītimāropetvā Buddhasāsanaṃ samrakkhimsu, taṃkālikā ca rājāno saddhammābhivuddhikāmā tesam saṅgītikārānāmanubalappadānena sahāyattamupāgamuṃ.

Tathā hi catūhādhikatimāsaparinibbute Bhagavati Mahākassapattherappamukhehi pañcahi arahantasatehi Rājagahe **paṭhamā dhammasaṅgīti** katā rañño Māgadhasa Ajātasattuno visesānuggahamādāya.

Vassasataparinibbute ca Bhagavati Mahāyasattherappamukhehi sattahi arahantasatehi Vesāliyam **dutiyā dhammasaṅgīti** katā, tadā ca Kālāsoko mahīpati tesam sahāyattamupāgato.

Tathāgataparinibbānato pana dvinnam vassasatānamupari pañcattimsatime vasse Mahāmoggaliputtatissattherappamukhehi arahantasahashehi Pāṭaliputte **tatiyā dhammasaṅgīti** katā sakalalokapatthaṭayasassa Dhammāsokassa bhūpatino niratisayānuggaham laddhāna.

Sammāsambuddhapariniibbutito pana catunnaṃ vassasatānamupari paṇṇāse vasse Laṅkādiṇe Vaṭṭagāmaṇirājino kāle Mātulajanapade Ālokalēṇe **catutthī dhammasaṅgīti** katā pañcahi arahantasatehi Mahādhammarakkhitattherappamukhehi, yā loke “pothakāropanasaṅgīti”ti pākaṭā.

Buddhavasase pana catussatādhikadvisahassānamupari pannarasamasāṅkhyāṃ sampatte imasmimpi Marammaraṭṭhe **Mindonnā**massa mahādhammarājino kāle Mandalay itipākaṭe Ratanāpuñjanagare **pañcamī dhammasaṅgīti** katā catussatādhikadvisahassattherehi Dakkhiṇārāmaṇvāsītipīṭakadharabhadantaajāgarattherappamukhehi tasseva rañño anavasesānuggahamādāya, yā loke “selakkharāropanasaṅgīti”ti vuccati.

Itthaṃ sudam Buddhassa Bhagavato sāsaṇaṃ iddhañceva hoti phītañca vitthārikam bāhujaññaṃ puthubhūtaṃ yāvajjatanā.

Cirakālato panetaṃ Buddhavacanāṃ lekhaṇaparamparāya ceva muddaṇaparamparāya ca anekakkhattuṃ parivattiyābhataṃ na sakkā dāni vattuṃ “paṭhamadutiyatatiyādīsaṅgītimāropitākāreṇeva sabbaso parisuddhaṃ”ti, aññadatthu panādhunikapotthakesu saṃvijjamānehi kehici pamādalekhādīsaṅgītakhalitādhikaparibhaṭṭhapāṭhehi malīnamevetam, tathā hi nānādesiyapotthakesu aññamaññaṃ saṃsandiyaṃānesu anekā visadisapāṭhā dissanti.

Tatoyeva ca Buddhavacanassa suparisuddhabhāvakāmīno mahātherā sasatthantarapīṭakattayakovidā dhammavinayaṃ vācentāyeva te khalitādhikaparibhaṭṭhapāṭhe disvā evaṃ samacintesuṃ kathesuṃ ca—

“Advayavādīno suparisuddhavacanassa tassa Bhagavato pāvacaṇaṃ advayaṃ suparisuddhaṃ nimmalamevassa, imesu pana pāvacaṇapotthakesu aññamaññaṃ visadisā ceva aparisuddhā ca pāṭhā dissanti, nissamsayaṃ kho ayameva mūlapāṭho, yo nesaṃ yuttisampanno, tadanñño pana pamādalekhaṇapāṭhoyeva, tādīsā ca dissanti ādhunikapāvacaṇapotthakesu kismiñci kismiñci ṭhāne.

Kāmañcetedāni na tāva bahutarā, yāva yathābhūtaṃ Pāḷiyā atthaṃ paṭisedheyyuṃ, etarahi pana asodhiyāmānā te gacchante gacchante

kāle bahutarā bahutarā jāyeyyūṃ, taṃkālikā ca pacchimā janā te sodhetuṃ asamatthā yathādhippetāṃ Pāḷiyā atthaṃ na sammā jāneyyūṃ, evamete saddhammassa sammosāya antaradhānāya saṃvatteyyūṃ.

Vuttaṃ hetuṃ **Āṅguttaranikāye**— (Am 1. 60 piṭṭhe)

‘Dveme bhikkhave dhammā saddhammassa sammosāya antaradhānāya saṃvattanti, katame dve, dunnikkhittaṃ ca padabyañjanaṃ attho ca dunnīto, dunnikkhittassa bhikkhave padabyañjanassa atthopi dunnayo hoti, ime kho bhikkhave dve dhammā saddhammassa sammosāya antaradhānāya saṃvattanti’ti.

Yaṃnūna mayaṃ te sodhetvā nimmalaṃ parisuddhaṃ Buddhavacanaṃ sampatiṭṭhāpeyyāma, tadassa saddhammaciraṭṭhitiyā bahujanahitāya bahujanasukhāya ca, taṃ pana na sukaraṃ sampādetuṃ aññatra dhammikaṛājūnāmanuggahenā”ti.

Sā paṇāyaṃ kathā patthaṭā sādhujanaparamparāya, sutā ca **U Nu** nāmadheyyaggamahāmacappamukhehi Marammaraṭṭhissarehi, sutvāna te evaṃ samacintesuṃ sammantayīṃsu ca “na kho panetaṃ amhākaṃ patirūpaṃ, ye mayaṃ pubbakehi dhammikehi dhammarājūhi samanuggahitassa Buddhasāsanassa parihānikāraṇaṃ passamānāyeva ajjhupekkhitvā appossukkā vihareyyāma, yaṃnūna mayaṃ sāsānopakārupāye sampādetvā visesato ca ādhunikapāvācanapotthakesu dissamāne saṃsayaṭṭhānīye pamādalekhapāṭhe saṃsodhetukāmānaṃ mahātherānaṃ ajjhāsayaṃ paripūretvā Buddhasāsaṇaṃ anuggaṇheyyāma”ti, atha te sabbe pi sāsānānuggahāya katasanniṭṭhānā ahesuṃ.

Anuggahitukāmehipi ca tehi na sakkā āṇāya kātuṃ vinā mahājanacchandasañjātōpadesena, mahājanappatinidhibhūtā hi etarahi Marammikā rājāno, upadeso ca santhāgārasamitiyaṃ mahājanappatinidhibhūtānaṃ matisajīvānaṃ chandeneva samuppajjati, tasmā Buddhasāsanānuggahāya santhāgārasamitiyaṃ ekaṃ dhammupadesaṃ paññāpetvā **Buddhasāsanasamiti** nāma mahāsamiti samuṭṭhāpitā. Tassā kho pana samitiyā sabhāpati hoti *Thadosirīsudhammopādhidhārī* **Sīr U Thwin** vhayo mahāseṭṭhi, upasabhāpati pana *Thadosirīsudhammopādhidhārī* eva **U Thein Maung** vhayo padhānaḍḍavinicchayamandiramhi mahākkhadassādhipati, sabbakammavidhāyako pana

hitadharo *Thadomahāsa*resīthūpādhiko **U Chan Htun**vhayo
upadesikādhīpatipadhānanītivēdimahāmantī. Bhaṇḍuppadako pana
raṭṭhissarānaṃ patinidhibhūto **U Win** nāmadheyyo
sāsanaṭṭhānikamahāmatto.

Atha te Buddhasāsanasamitikā “yāyeva kho panatthāya
samuṭṭhāpitāyaṃ samiti, tadatthamidāni visesato kāhāmā”ti
Marammaraṭṭhebhīpākāṭaḡaṇasamudayasamudite tattha tattha
padhānanāyakabhūte paropaṇṇāsamahāthere dīghadassino nimantiya
evamārocesuṃ “ayaṃ bhante amhākaṃ Buddhasāsanamahāsamiti
Buddhasāsanānuggahatthāyeva raṭṭhissarānaṃ dhammupadesena
samuṭṭhāpitā, sacedāni bhante pubbe viya dhammasaṅgītiṃ katvā sāsanaṃ
paggaṇhituṃ yujjeyya, mahātherā ca tathā kātumiccheyyūṃ, vissatthāva
bhante karontu, mayaṃ tattha kāyañāṇapaccayabalehi niravasesaṃ byāvaṭā
bhavissāmā”ti.

Atha kho te mahātherā “dhammasaṅgītiṃ karissāmā”ti katasanniṭṭhānā
evaṃ pativedesuṃ “kattabbāyevesā dhammasaṅgīti, nesā na kattabbā, tasmā
mayaṃ dāni piṭakapotthakāni pañcamasaṅgītisilālekḡāya samānetvā
tāniyeva sarīraṃ katvā Pāḷisaṃsodhanapubbaṅgamaṃ dhammasaṅgītiṃ
kassāma, yāya ādhunikapotthakesu paramparāparivattanavasena saṅjātā
pamādalekḡapāṭhā ca nirākariyissanti, visodhitaṅca suparisuddhaṃ
pāvacanamūlaṃ labhitvā taṃ muddāpetvā sakalaloke nānāraṭṭhesu
nānādesesu byāpanavasena Buddhasāsanassa ciraṭṭhiti ca sādhiyissati, sabbe
ca Theravādikā raṭṭhā Marammaraṭṭhasahitā ekato hutvā Buddhasāsanāṃ
abhūtapubbapaggahena paggaṇhituṃ labhissanti, sā ca purimikā pañca
saṅgītiyo upanidhāya **chaṭṭhasaṅgīti** nāma bhavissati, taṅca sabbaṃ
bhavissati bahujanahitāya bahujanasukḡāya atthāya hitāya suḡāya
devamanussānaṃ, bahūni panettha āvassakakiccāni paṭikacceva
samādapetabbāni tumḡakamāyattāni, tasmā saṅgītikālavavatthānādikiccam
tumḡakamīyeva bhāro hotū”ti.

Atha te Buddhasāsanasamitikā sāsanaḡalakānaṃ mahātherānaṃ
chandaṅca ruciṅca samādāya ovādaṅca sirasā sampaṭicchitvā therānaṃ ceva
attano ca kattabbakiccānaṃ pariniṭṭhānasamayaṃ sallakkhetvā “ayaṃ
chaṭṭhasaṅgīti Sammāsambuddhapariniḡbānato catussatādhikānaṃ dvinnaṃ
vassasahassānamupari

aṭṭhanavutime vasse vesākhapuṇṇamito paṭṭhāya ārabhitabbā, dve ca vassāni kattabbā, pañcannaṃ ca sāsanaṃ vassasahassānam upaḍḍhavasve vesākhapuṇṇamiyaṃ yeva pariniṭṭhāpetabbā”ti saṅgītikālaṃ vavatthapesuṃ.

Tato paṭṭhāya ca te punappunaṃ sannipatitvā sammantayitvā saṅgītiyā pubbakiccesu nirantaraṃ byāvaṭṭaṃ honti, “mahantaṃ kho Jinasāsanaṃ mahatīyāyevetaṃ pūjāya pūjanīyaṃ”ti mantvā tehi kārapitāni mahantamahantāni sāsanaṃ mandirāni, tattha saṅgītiṃ kurumānassa bhikkhusaṅghassa sukhassannisaṃjattamaṃ sannipātapaṭṭhānabhūtaṃ mahantaṃ saṅgītiṃ mandiraṃ Yangon nāma rājadhāniyaṃ **Sirīmaṅgalatthale Kaba Aye** (Lokasāma) nāmakassa cetiyassa āsanne selapabbataguhāvesena kārapitaṃ tibhūmakam pāyaso silā-iṭṭhakāyomayaṃ, evaṃ mahantampetaṃ ekasamvachhareneva pariniṭṭhāpitaṃ iddhiyā maññe nimmitaṃ, taṃca bahi ṭhatvā apekkhattaṃ sayamaṃ jātase lapabbato viya dissati, anto pavisitvā olokayataṃ pana olokitolokitaṭṭhānato dassanīyaṃ pāsādikaṃ ramaṇīyaṃ atittikameva hutvā devavimānamiva khāyati. Tassa panāvidūre aḍḍhateyyānaṃ saṅgītikārabhikkhusahassānaṃ nivāsappahonakā cattāro iṭṭhakamayā mahāpāsādā ceva iṭṭhakamayāyeva bhojanamahāsālā ca mahāsīmāpāsādādayo ca muddaṇayantasālā ca tattheva kārapitā.

Mahātherāpi ca “saṅgītikiccaṃ nāma therādheyyaṃ, therānaṃ ovādeneva kattabbaṃ, na vinā tena, tasmā bhikkhusaṅghassa ceva upāsakānaṃca sabbampi saṅgītipaṭibaddhamovādaṃ dātum bhavitabbamettha ovādadāyakaṃ saṅghasabhāyapī”ti Marammaraṭṭhadhajūpame aggamahāpaṇḍitopādhidhārino ca raṭṭhovādācariyasammate ca raṭṭhavinayadharasammate ca aññe cābhipākaṭaḡarubhāvaṇīyādiguṇaḡaḡasamaḡinoti parosataṃ nāyakamahāthere uccinitvā “chaṭṭhasaṅgīti-ovādācariyasamghanāyakaṃ sabhaṃ” nāmekam padhānamahāsaṅghasabham patiṭṭhāpesuṃ, te ca nāyakamahātherā Sambuddhavadanaratanākarapāraḡe vividhasatthantaragahanāsaṅgacārīne therānuthere pañcavīsatiṃ matte samuccinitvā “chaṭṭhasaṅgītidhurandharasabhā”ti ca sammannitvā tassā sabhāya bhāraṃ niyyātesuṃ sabbāni saṅgītipaṭibaddhakiccāni samvidahituṃ. Te ca saṅgītidhurandharasabhikā therā sakalamarammaraṭṭhe **Nyaung Yan Sayadaw**ti abhipākaṭaṃ “Aggamahāpaṇḍito” pādhinā ceva “Abhidhajamahāraṭṭhagurū” pādhinā cāti

dvīhi Marammaraṭṭhissarasamappitopādhīhi virājitam jātiyā āsītivassikam upasampadāya saṭṭhivassam “Bhadantarevataṃ” nāma mahātheravaram sabhāpatiṃ katvā Tepiṭake Buddhavacane ceva nānāsatthesu ca kovide dhammācariyakavipadappatte bhikkhū uccinitvā aṭṭhadasādivaggavasena parosataṃ Pāḷivisodhakavagge ceva sambahule ca paṭivisodhakavagge bandhāpetvā visodhanappaṭivisodhanehi Buddhavacanam suparisuddhattam paṭipāpetvā dhammasaṅgītimakamsu yathā taṃ porāṇakasaṅgītikārā.

Evam saṅgītimāropitassa Tepiṭakassa Buddhavacanassa atthasaṃvaṇṇanābhūtā Aṭṭhakathāyo ca saṃvijjanti manoramāya tantinayānucchavikāya bhāsāya Ācariyabuddhaghosādīhi theravarehi katā.

Tāsampi Aṭṭhakathānam sadesīyamūlehi ceva videsīyamūlehi ca saṃsanditvā Tepiṭakassa viya Buddhavacanassa visodhanapaṭivisodhanavasena mahātherā pāvacanadassino saṃvaṇṇanākovidā pāṭhasodhanamakamsu.

Icevamatṭhakathāyo ca pamādakhalitādhika paribhaṭṭhapāṭhānam nirākaraṇavasena visodhitā ceva paṭivisodhitā ca hutvā Buddhasāsanamuddaṇayantālaye samappitā suṭṭhu muddāpaṇāya.

Muddāpaṇakāle ca Piṭakattayamuddāpaṇe viya mahātheravarā mūlasodheyyapattapāṭhakehi gahaṭṭhapaṇḍitehi ceva dhammācariyabhikkhupaṇḍitehi ca anekavāram parisodhitam osānasodheyyapattam paṭivisodhitamūlapotthakena ceva aññehi sadesa desantarika Aṭṭhakathāpotthakehi ca vividhabyākaraṇādisatthehi ca punappunam saṃsandetvā suvisada paribyattakaṇḍavāra vākyaccheda saṅketatañca sampāpetvā mahatā parissamena osānasodhanamakamsu.

Evametāsampi ca suvisodhitānam Aṭṭhakathānam saṅgītibhāranitthārakā mahātherā nikhilamarammaraṭṭhe **Maso Yein Sayadawti** abhipākaṭam “Aggamahāpaṇḍito” pādhinā ceva “Abhidhajamahāraṭṭhagurū” pādhinā cāti dvīhi Marammaraṭṭhissarasamappitopādhīhi virājitam jātiyā chasattativassikam upasampadāya chappaññāsavassam “Bhadantasūriyābhivaṃsam” nāma mahātheravaram sabhāpatiṃ katvā chaṭṭhasaṅgītikārapariyāpannehi therānutherehi

saṅgamma paṭhanatthāya samārabhiṃsu yathā taṃ
chaṭṭhasaṅgītidhammasaṅgāyanākāle.

Evametāsaṃ Aṭṭhakathānaṃ saṃsodhana-muddāpaṇa-samapaṭhanesu
karīyamānesu raṭṭhissaragaṇe aggamahāmacco **U Nu** nāmadheyyo
mahāsayo ceva Buddhasāsanasamitiyaṃ sampati bhaṇḍuppadako
raṭṭhissarānaṃ patinidhibhūto **U Basaw** nāmadheyyo
sāsanaṭṭhānikamahāmatto cāti-imepi taṃkiccasampādanāya Pāḷisaṅgītikāle
viya mahussāhena byāvaṭā honti.

Icevametāpi Aṭṭhakathāyo theravādīnekāyikavibudhappamukhānaṃ
satthāgamaratanālayasāragāhīnaṃ veyyākaraṇakesarīnaṃ
accantanimmalañāṇavārīnā paridhovitā saṅgamma ca paṭhitā, tā
vibudhappavarekagocarā vimuttirasassādādayiniyo Piṭakattayassatthaṃ
paribhayaṃ pakāsentīyo ciraṃ vilasantiyo lokatthasiddhiṃ sādhayantūti.

Tenetaṃ vuccati—

1. Mūlakam pariyattīva, sāsanaṃ Mahesino.
Pariyattippamāṇā hi, ciraṃ saddhammasaṇṭhiti.
2. Tasmā taṃ rakkhituṃ therā, dhammasaṅgāhakā purā.
Rājāno upanissāya, akaṃsu dhammasaṅgahe.
3. **Paṭhamam** dhammasaṅgītiṃ, **Ajātasatturājino**.
Anuggahena katvāna, pālayuṃ Jinasāsanam.
4. **Dutiyam** tu tathā katvā, **Kālāsokassa** rājino.
Kāle tamupanissāya, pālayuṃ Jinasāsanam.
5. **Tatiyam** pica katvāna, **Dhammāsokassa** rājino.
Anuggahena Buddhassa, sāsanaṃ abhipālayuṃ.
6. **Catutthim** pana Laṅkāyaṃ, **Vaṭṭagāmaṇirājino**.
Kālamhi potthakārulhaṃ, katvāna pālayuṃ tathā.
7. Imasmiṃ Marammaraṭṭhepi, **Mindonnāma** narādhipam.
Rajjam samanussāntam, ratanattayamāmakaṃ.

8. Sannissāya mahātherā, thirasīlā guṇākārā.
Pañcamim dhammasaṅgītiṃ, karontā sāsanaṭṭhitim.
9. Patthayantā likhāpetvā, silāpaṭṭesu peṭakam.
Vāyāmena mahantena, pālayum Jinasāsanam.
10. Ittham purā mahātherā, rājāno cāpi dhammikā.
Sāsanam paripālesum, jīvitam viya attano.
11. Tathāpi khalitādāni, dissanti Piṭakattaye.
Paramparāya lekhāya, sañjātā muddaṇena ca.
12. Disvāna te mahātherā, vācentāva Tipetakam.
Vuccamānanayenevam, cintesum mantayimsu ca.
13. “Katvāna sādhuḥkam gantha-suddhikam sāsanaṇyukam.
Yamṇūna dhammasaṅgītiṃ, kareyyāma mayam” iti.
14. Etamattham suṇitvāna, **U Nu** nāma mahāsayo.
Marammavisaye **agga-mahāmacca**dhurandharo.
15. “Sāsanaṇyattakiccāni, sampādentā visesato.
Saṅgītiyaṇca therānam, sampūrentā manoratham.
16. Yathā rakkhimsu porāṇā, surājāno tathā mayam.
Samrakkheyyāma Sambuddha-sāsanam” iti cintiya.
17. Mahāmaccehi aññehi, saṅgamehi ca mantiya.
Suppatiṭṭhāpayitvāna, **Buddhasāsanasaṅgama**m.
18. Mahātherānamādāya, chandam idha nivāsinam.
Aññesu Sīhaḷādīsu, videsesu ca vāsinam.
19. Kāretvā dhammasaṅgītiṃ, sodhetvā Satthusāsanam.
Saddhammānuggahatthāya, karam daḷhaparakkamam.
20. **Sirīmaṅgala**vikhyāte, thalasmim pavare subhe.
Cetiyaṣṣavidūramhi, **Kaba Aye** itisaññino.
21. Guhāvesena kāretvā, mahāsaṅgītimandiram.
Āvāsādiṇca bhikkhūnam, kāresi muddaṇālayam.

22. Ganthasaṃsodhanam dhamma-saṅgītiyā tu paṇḍitā.
Mahātheravarākamsu, satimantā punappunam.
23. Muddāpente ca passitvā, mahātherehi pañcahi.
Sodheyyapattamosānam, nimmalattam supāpitaṃ.
24. Katvā suvisadam Buddha-bhāsitaṃ Piṭakattayaṃ.
Yathā muddāpitaṃ āsi, sāsanaṭṭhaṃ Mahesino.
25. Tathā Aṭṭhakathāyo ca, saṃsodhetvā punappunam.
Suṭṭhu muddāpitā honti, sabbalokatthasiddhiyāti.

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭṭikā

Mātikā		Piṭṭhaṅka
Vīsatiḡāthāvaṇṇanā	...	1
Nidānakathāvaṇṇanā	...	11
Sumedhakathāvaṇṇanā	...	24

1. Cittuppāḁakaṇḁa

Tikamātikāpadavaṇṇanā	...	27
Dukamātikāpadavaṇṇanā	...	49
Suttantikadukamātikāpadavaṇṇanā	...	56
Kāmāvacarakusalapadabhājanīyavaṇṇanā	...	58

Kāmāvacarakusala

Kāyakammadvāarakathāvaṇṇanā	...	72
Vacīkammadvāarakathāvaṇṇanā	...	75
Manokammadvāarakathāvaṇṇanā	...	76
Kammakathāvaṇṇanā	...	77
Akusalakammaṡathakathāvaṇṇanā	...	80
Kusalakammaṡathakathāvaṇṇanā	...	81
Kammaṡathasaṁsandanakathāvaṇṇanā	...	81

Dhammuddesavāarakathā

Phassapaṅcamakarāṡivaṇṇanā	...	85
Jhānaṅgarāṡivaṇṇanā	...	88
Indriyarāṡivaṇṇanā	...	88
Maggaṅgarāṡivaṇṇanā	...	90
Balarāṡivaṇṇanā	...	90
Mūlarāṡivaṇṇanā	...	91

Mātikā

Piṭṭhaṅka

Kammapatharāsivaṇṇanā	...	...	92
Passaddhādiyugalavaṇṇanā	...	...	92
Yevāpanakavaṇṇanā	...	...	92
Kāmāvacarakusala niddesavārakathāvaṇṇanā	...	...	94
Koṭṭhāsavāraṇṇanā	...	...	98
Suññatavāraṇṇanā	...	...	99
Dutiyacittādivaṇṇanā	...	...	99
Puññakiriyavatthādikathāvaṇṇanā	...	...	99

Rūpāvacarakusala

Catukkanayapaṭhamajjhānakathāvaṇṇanā	...	...	100
Dutiyajjhānakathāvaṇṇanā	...	...	102
Tatijjhānakathāvaṇṇanā	...	...	103
Catutthajjhānakathāvaṇṇanā	...	...	104
Pañcakanayavaṇṇanā	..	...	104
Paṭipadācatukkavaṇṇanā	...	...	104
Ārammaṇacatukkavaṇṇanā	...	...	105
Ārammaṇapaṭipadāmissakavaṇṇanā	...	...	105
Kasiṇakathāvaṇṇanā	...	...	105
Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā	...	...	105
Vimokkhakathāvaṇṇanā	...	...	107
Brahmavihāraṇṇanā	...	...	107
Asubhakathāvaṇṇanā	...	...	107
Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā	...	...	108
Tebhūmakakusalavaṇṇanā	...	...	110
Lokuttarakusalavaṇṇanā	...	...	111
Lokuttarakusala pakiṇṇakakathāvaṇṇanā	...	...	115
Paṭhamamaggavīsati mahānayaṇṇanā	...	...	118

Mātikā		Piṭṭhaṅka	
Dutiyamaggavaṇṇanā	...	...	118
Tatīyacatutthamaggavaṇṇanā	...	...	118

Akusalapadadhammuddesavāra

Paṭhamacittakathāvaṇṇanā	...	...	119
Niddesavāra-kathāvaṇṇanā	...	...	120
Dutiyacittavaṇṇanā	...	...	120
Tatīyacittavaṇṇanā	...	...	120
Catutthacittavaṇṇanā	...	...	121
Navamacittavaṇṇanā	...	...	121
Ekādasamacittavaṇṇanā	...	...	122
Dvādasamacittavaṇṇanā	...	...	122

Abyākatapada

Ahetukakusalavipākavaṇṇanā	...	...	124
Aṭṭhamahāvīpākacittavaṇṇanā	...	...	127
Vipākuddhārakathāvaṇṇanā	...	...	127
Rūpāvacarārūpāvacaravīpākakathāvaṇṇanā	...	...	135
Lokuttaravīpākakathāvaṇṇanā	...	...	136
Akusalavīpākakathāvaṇṇanā	...	...	137

Kiriyābhākata

Manodhātucittavaṇṇanā	...	...	137
Kiriyamanoviññādhātucittavaṇṇanā	...	...	137
Rūpāvacarārūpāvacarakiriyacittavaṇṇanā	...	...	138

2. Rūpakaṇḍa

Uddesavaṇṇanā	...	...	139
Tividharūpasaṅgahavaṇṇanā	...	...	142

Mātikā		Piṭṭhaṅka	
Catubbidhādirūpasaṅgahavaṇṇanā	...	...	142
Rūpavibhatti-ekakaniddesavaṇṇanā	...	...	142
Dukaniddesa			
Upādābhājanīyakathāvaṇṇanā	...	...	144
No-upādābhājanīyakathāvaṇṇanā	...	...	154
Catukkaniddesavaṇṇanā	...	...	155
Pañcakaniddesavaṇṇanā	...	...	156
Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā	...	...	156
3. Nikkhepaṇḍa			
Tikanikkhepakathāvaṇṇanā	...	...	159
Dukanikkhepakathāvaṇṇanā	...	...	167
Suttantikadukanikkhepakathāvaṇṇanā	...	...	177
4. Aṭṭhakathāṇḍa			
Tika-atthuddhāraṇṇanā	...	...	189
Duka-atthuddhāraṇṇanā	...	...	201

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkāya mātikā niṭṭhitā.

Dhammasaṅgaṇī-anuṭṭikā

Mātikā		Piṭṭhaṅka
Vīsatiḡāthāvaṇṇanā	...	1
Nidānakathāvaṇṇanā	...	12
Sumedhakathāvaṇṇanā	...	26
1. Cittuppāḁakaṇḁa		
Tikamātikāpadavaṇṇanā	...	27
Dukamātikāpadavaṇṇanā	...	53
Suttantikadukamātikāpadavaṇṇanā	...	62
Kāmāvacarakusalapadabhājanīyavaṇṇanā	...	64
Kāmāvacarakusala		
Kāyakammadvāarakathāvaṇṇanā	...	78
Vacīkammadvāarakathāvaṇṇanā	...	81
Manokammadvāarakathāvaṇṇanā	...	83
Kammakathāvaṇṇanā	...	84
Akusalakammaṇṇakathāvaṇṇanā	...	88
Kusalakammaṇṇakathāvaṇṇanā	...	90
Kammaṇṇakathāvaṇṇanā	...	90
Dhammuddesavāarakathā phassapañcamakarāsivaṇṇanā	...	92
Jhānaṅgarāsivaṇṇanā	...	94
Indriyarāsivaṇṇanā	...	95
Maggaṅgarāsivaṇṇanā	...	97
Balarāsivaṇṇanā	...	98
Mūlarāsivaṇṇanā	...	98

Mātikā		Piṭṭhaṅka	
Kammapatharāsivaṇṇanā	...	...	99
Passaddhādiyugalavaṇṇanā	...	...	100
Yevāpanakavaṇṇanā	...	...	100
Kāmāvacarakusalaniddesavārakathāvaṇṇanā	...	...	101
Koṭṭhāsavārakathāvaṇṇanā	...	...	105
Suññatavārādivaṇṇanā	...	...	106

Rūpāvacarakusala

Catukkanaya-Paṭhamajjhānakathāvaṇṇanā	...	...	107
Dutiyajjhānakathāvaṇṇanā	...	...	108
Tatijjhānakathāvaṇṇanā	...	...	109
Pañcakanayavaṇṇanā	...	...	110
Paṭipadācatukkādivaṇṇanā	...	...	111
Kasiṇakathāvaṇṇanā	...	...	112
Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā	...	...	112
Vimokkhakathāvaṇṇanā	...	...	114
Brahmavihārakathāvaṇṇanā	...	...	115
Asubhakathāvaṇṇanā	...	...	115
Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā	...	...	116
Tebhūmakakusalavaṇṇanā	...	...	117
Lokuttarakusalavaṇṇanā	...	...	118
Lokuttarakusalapakiṇṇakakathāvaṇṇanā	...	...	122
Paṭhamamaggavīsatimahānayaṇṇanā	...	...	124
Catumagganayasahassavaṇṇanā	...	...	125

Akusalapada dhammuddesavāra

Paṭhamacittavaṇṇanā	...	...	125
Niddesavārakathāvaṇṇanā	...	...	127

Mātikā		Piṭṭhaṅka	
Tatīyacittavaṇṇanā	...	...	127
Catutthacittavaṇṇanā	...	...	128
Navamacittavaṇṇanā	...	...	128
Ekādasamacittavaṇṇanā	...	...	129
Dvādasamacittavaṇṇanā	...	...	129

Abyākatapada

Ahetukakusalavipākavaṇṇanā	...	...	131
Aṭṭhamahāvīpākacittavaṇṇanā	...	...	134
Vipākuddhārakathāvaṇṇanā	...	...	135
Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathāvaṇṇanā	...	...	142
Lokuttaravipākakathāvaṇṇanā	...	...	143
Kiriyaabyākatakathāvaṇṇanā	...	...	143

2. Rūpakapaṇḍa

Uddesavaṇṇanā	...	...	146
Tividharūpasaṅgahavaṇṇanā	...	...	149
Catubbidhādirūpasaṅgahavaṇṇanā	...	...	149
Rūpavibhatti ekakaniddesavaṇṇanā	...	...	150
Dukaniddesa upādābhājanīyavaṇṇanā	...	...	154
No-upādābhājanīyakathāvaṇṇanā	...	...	167
Catukkaniddesavaṇṇanā	...	...	169
Pañcakaniddesavaṇṇanā	...	...	169
Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā	...	...	169

3. Nikkhepakapaṇḍa

Tikanikkhepakathāvaṇṇanā	...	...	172
Dukanikkhepakathāvaṇṇanā	...	...	182
Suttantikadukanikkhepakathāvaṇṇanā	...	...	189

Mātikā

Piṭṭhaṅka

4. Aṭṭhakathākaṇḍa

Tika-atthuddhāravaṇṇanā	...	...	205
Duka-atthuddhāravaṇṇanā	...	...	217

Dhammasaṅgaṇī-anuṭikāya mātikā niṭṭhitā.

Abhidhammapiṭaka

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkā

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

Visatigāthāvaṇṇanā

1. Dhammasaṅvaṇṇanāyaṃ satthari paṇāmakaraṇaṃ dhammassa svākkhātabhāvena satthari pasādajananatthaṃ, satthu ca avitathadesanabhāvappakāsanena dhamme pasādajananatthaṃ. Tadubhayappasādā hi dhammasampañipatti mahato ca atthassa siddhi hotīti. Atha vā ratanattayapaṇāmavacanāṃ attano ratanattayapasādassa viññāpanatthaṃ, taṃ pana viññūnaṃ cittārāadhanatthaṃ, taṃ aṭṭhakathāya gāhaṇatthaṃ, taṃ sabbasampattinipphādanatthanti. Idaṃ pana ācariyena adhippetappayojanaṃ antarāyavisosanaṃ. Vakkhati hi “nippaccakārassetassa -pa- asesato”ti. Ratanattayapaṇāmakaraṇaṇhi antarāyakarāpuññavighātakarāpuññavisesabhāvato maṅgalabhāvato bhayādi-upaddavanivāraṇato ca antarāyavisosane samatthaṃ hoti. Kathaṃ panetassāpuññavighātakarādibhāvo vijānitabboti? “Yasmiṃ mahānāma samaye ariyasāvako tathāgataṃ anussarati, nevassa tasmīṃ samaye rāgapariyuṭṭhitaṃ cittaṃ hoti”ti¹ ādivacanato, “pūjā ca pūjaneyyānaṃ, etaṃ maṅgalamuttamaṃ”ti² ca, “evaṃ buddhaṃ sarantānaṃ, dhammaṃ saṃghaṇca bhikkhavo. Bhayaṃ vā chambhitattaṃ vā, lomahaṃso na hessatī”ti³ ca vacanatoti.

Tattha yassa satthuno paṇāmaṃ kattukāmo, tassa guṇavisesadassanatthaṃ “**karuṇā viyā**”ti-ādimāha. Guṇavisesavā hi

1. Am 2. 252; Am 3. 531 piṭṭhesu. 2. Khu 1. 3, 391 piṭṭhesu. 3. Sam 1. 222 piṭṭhe.

paṇāmāraho hoti, paṇāmārahe ca kato paṇāmo vuttappayojanasiddhikarova hotīti. Bhagavato ca desanā vinayapiṭake karuṇāppadhānā, suttantapiṭake paññākaruṇāppadhānā. Teneva ca kāraṇena vinayapiṭakassa saṁvaṇṇanaṁ karontena karuṇāppadhānā bhagavato thomanā katā, āgamasamvaṇṇanañca karontena ubhayappadhānā, abhidhammadesanā pana paññāppadhānāti katvā paññāppadhānameva thomanāṁ karonto **“karuṇā viya sattesū”**ti karuṇāṁ upamābhāvena gahetvā paññāya thomehi.

Tattha **karuṇā viyāti** nidassanavacanametam, yassa yathā karuṇā sabbesu sattesu pavattittha, evaṁ sabbesu ñeyyadhammesu paññāpi pavattitthāti attho. **Sattesū**ti visayanidassanametam. **Paññāti** nidassetabbadhammanidassanam. **Yassāti** tadadhiṭṭhānapuggalanidassanam. **Mahesinoti** tabbisesanam. **Ñeyyadhammesū**ti paññāvisayanidassanam. **Sabbesū**ti tabbisesanam. **Pavattitthāti** kiriyānidassanam. **Yathārucī**ti vasībhāvanidassanam.

Tattha kiratīti **karuṇā**, paradukkhaṁ vikkhipati apanetīti attho. Rūpādīsu sattā visattāti **sattā**. Tassā pana paññattiyā khandhasantāne nirulhabhāvato nicchandarāgāpi “sattā”ti vuccanti. Pajānātīti **paññā**, yathāsabhāvaṁ pakārehi paṭivijjhatīti attho. **Yassāti** aniyamanam. “Tassa pāde namassitvā”ti etena niyamanam veditabham. **Mahesī**ti mahante sīlakkhandhādayo esi gavesīti mahesi. **Ñātabbāti** ñeyyā, sabhāvadhāraṇādinā atthena dhammā. Tattha “ñeyyā”ti vacanena dhammānaṁ añeyyattaṁ paṭikkhipati. “Dhammā”ti vacanena ñeyyānaṁ sattaajīvādibhāvaṁ paṭikkhipati. Ñeyyā ca te dhammā cāti **ñeyyadhammā**. **Sabbesū**ti anavasesapariyādānaṁ. Tena aññātābhāvaṁ dasseti. **Pavattitthāti** uppajjittha. **Yathārucī**ti yā yā ruci yathārucī, rucīti ca icchā, kattukāmatā sā. Yā yā pavattā tappabhedā, yathā vā ruci tathā, ruci-anurūpaṁ pavattā “yathārucī pavattitthā”ti vuccati. Yathā yathā vā ruci pavattā, tathā tathā pavattā paññā “yathārucī pavattitthā”ti vuccati.

Tattha bhagavati pavattāva karuṇā bhagavato paññāya nidassananti gahetabbā. Sā hi asādhāraṇā mahākaruṇā, na aññā. **Yassāti** ca karuṇāpaññānaṁ ubhinnampi ādhārapuggalanidassanam. Na hi nirādhārā karuṇā

atthīti “karuṇā”ti vutte tadādhārabhūto puggalo nidassetabbo hoti, so ca idha añño vutto natthi, na ca āsannaṃ vajjetvā dūrassa gahaṇe payojanaṃ atthīti “yassā”ti nidassitapuggalova karuṇāya ādhāro. Tena idaṃ vuttaṃ hoti “yassa attano karuṇā viya paññāpi pavattitthā”ti. Kathaṃ pana karuṇā sattesu pavattittha yathā paññāpi dhammesu pavattitthāti? Niravasesato yathāruci ca. Bhagavato hi karuṇā kañci sattaṃ avajjetvā sabbesu sattesu niravasesesu pavattati, pavattamānā ca rucivasena ekasmiṃ anekesu ca aññehi asādhāraṇā pavattati. Na hi aññesaṃ “mahoghappakkhandānaṃ sattānaṃ natthañño koci oghā uddhatā aññatra mayā”ti passantānaṃ karuṇokkamaṇaṃ hoti yathā bhagavatoti. Paññāpi bhagavato sabbesu dhammesu niravasesesu pavattati, pavattamānā ca ekasmiṃ anekesu ca dhammesu sabhāvakkiccadijānaṇaṇa anāvaraṇā asādhāraṇā pavattati yathāruci, yathā ca passantassa bhagavato karuṇā yathāruci pavattati. Taṃ sabbaṃ **paṭisambhidāmagge** mahākaruṇāññānavibhaṅgādivasena jānitabbaṃ, paññāya ca yathāruci pavatti sesāsādhāraṇāññānavibhaṅgādivasena. Paññāgahaṇena ca tīsu kālesu appaṭihataññāṇaṃ catusaccaññāṇaṃ catupaṭisambhidāññāṇaṃ, karuṇāgahaṇena mahākaruṇāsamāpattiññāṇassa gahitattā taṃ vajjetvā aññāni asādhāraṇāññāṇāni catuvesārajjaññāṇaṃ dasabalāni cha abhiññā catucattālīsa ñāṇavattūni sattasattati ñāṇavattūnīti evamādayo aneke paññāppabhedā saṅgayhanti, tasmā tassā tassā paññāya pavattivasena yathāruci pavatti veditabbā. Tenāha “karuṇā viya -pa-yathāruci”ti.

Tattha **karuṇā**gahaṇena mahābodhiyā mūlaṃ dasseti.

Mahādukkhasambādhappaṭipannañhi sattanikāyaṃ disvā “tassa natthañño koci saraṇaṃ, ahametaṃ mutto mocessāmi”ti karuṇāya saṅcoditamānaso abhinīhāraṃ dīpaṅkarassa bhagavato pādamūle katvā bodhisambhāre samodhānetvā anupubbena sambodhiṃ pattoti karuṇā mahābodhiyā mūlanti. **Sattesūti** etena mahābodhiyā payojanaṃ dasseti. Sattā hi mahābodhiṃ payojenti. Sattasantāraṇatthañhi sabbaññutā abhipatthitā. Yathāha—

“Kiṃ me ekena tiṇṇena, purisena thāmadassinā.
Sabbaññutaṃ pāpuṇitvā, santāressaṃ sadevakan”ti¹.

Paññāgahaṇena mahābodhiṃ dasseti. Sabbaññutāya hi padaṭṭhānabhūtaṃ maggañāṇaṃ, maggañāṇapadaṭṭhānaṃ sabbaññutaññāṇaṃ “mahābodhi”ti vuccatīti. **Ñeyyadhammesu sabbesūti** etena santāretabbānaṃ sattānaṃ abhiññeyyapariññeyyapahātabbabhāvetabbasacchikātabbe khandhāyatanadhātusaccindriyapaṭiccasamuppādasatipaṭṭhānādibhede kusalādibhede ca sabbadhamme dasseti. **Pavattittha yathāruci**ti etena paṭivedhapaccavekkhaṇapubbaṅgamadesanāñāṇappavattidīpanena payojanasampattiṃ dasseti. Sabbadhammānañhi paṭivedhañāṇaṃ bodhipallaṅke ahosi. Maggañāṇameva hi tanti. Paccavekkhaṇāñāṇaṃ visesena ratanagharasattāhe ahosi. Evaṃ paṭividdhapaccavekkhitānaṃ dhammānaṃ dhammacakkappavattannādisu desanāñāṇaṃ ahosi, visesena ca paṇḍukambalasilāyaṃ sattappakaraṇadesanāyanti. Desanāñāṇena ca desento bhagavā sattesu hitapaṭipattiṃ paṭipajjatīti. Etena sabbena attahitapaṭipattiṃ parahitapaṭipattiṃ dasseti. Mahābodhidassanena hi attahitapaṭipatti, itarehipi parahitapaṭipatti dassitāti. Tena attahitapaṭipannādisu catūsu puggalesu bhagavato catutthapuggalabhāvaṃ dasseti, tena ca anuttaradakkhiṇeyyabhāvaṃ niratisayapaṇāmārahabhāvaṃ attano ca kiriyāya khettaṅgatabhāvaṃ dasseti.

Ettha ca **karuṇā**gahaṇena lokiyesu mahaggatabhāvappattāsādhāraṇaguṇadīpanato sabbalokiyaguṇasampatti bhagavato dassitā hoti, **paññā**gahaṇenapi sabbaññutaññāṇapadaṭṭhānamaggañāṇadīpanato sabbalokuttaraguṇasampatti. Karuṇāvacanena ca upagamaṇaṃ nirupakkilesaṃ, paññāvacanena apagamaṇaṃ dasseti. Upagamaṇaṃ dassento ca loke sañjātasamvaddhabhāvaṃ dasseti, apagamaṇaṃ dassento lokena anupalittataṃ. “Karuṇā viya sattesū”ti ca lokasamaññānurūpaṃ bhagavato pavattiṃ dasseti, “ñeyyadhammesu sabbesu yathāruci paññā pavattitthā”ti etena samaññāya anati dhāvaṇaṃ. Sabbadhammasabhāvanāvabodhe hi sati samaññaṃ atidhāvitvā “satto jīvo attī”ti parāmasanaṃ hotīti. Sabbesaṅga buddhaguṇānaṃ karuṇā ādi tannidānabhāvato, paññā pariyosānaṃ

1. Khu 4. 310 piṭṭhe buddhavaṃse.

tato uttarikaraṇīyābhāvato. Ādipariyosānadassanena ca sabbe buddhaguṇā dassitāva honti. Karuṇāgahaṇena ca sīlakkhandhapubbaṅgamo samādhikkhandho dassito hoti. Karuṇānidānañhi sīlaṃ tato pāṇātipātādiviratippavattito tassā ca jhānattayasampayogato. Paññāvacanena paññākkhandho. Sīlaṅca sabbabuddhaguṇānaṃ ādi, samādhi majjham, paññā pariyosānanti evampi ādimajjhapariyosānakalyāṇā sabbe buddhaguṇā dassitā honti.

2. Evaṃ saṅkhepena sabbabuddhaguṇehi bhagavantam thometvā yassā saṃvaṇṇanam kattukāmo, tāya abhidhammadesanāya aññehi asādhāraṇāya thometum **“dayāya tāyā”**ti-ādimāha. Tassā pana desanāya nidānaṅca samuṭṭhānaṅca dassetum **“dayāya tāyā”**ti-ādi vuttam. Nidānaṅca duvidham abbhantaram bāhiraṅcāti. Abbhantaram karuṇā, bāhiram desakālādi. Samuṭṭhānam desanāpaññā. Tattha abbhantaranidānam dassento **“dayāya tāya sattesu, samussāhitamānaso”**ti āha. Tattha **dayā**ti karuṇā adhippetā. Tāya hi samussāhito abhidhammakathāmaggaṃ sampavattayīti. **Tāyā**ti ayam **ta**-saddo pubbe vuttassa paṭiniddeso hoti.

Purimagāthāya ca padhānabhāvena paññā niddiṭṭhā, tabbisesanabhāvena karuṇā. Sā hi tassā nidassanabhūtā appadhānā tam visesetvā vinivattā, tasmā **“tāyā”**ti paṭiniddesam nārahati. Yā ca padhānabhūtā paññā, sā desanāya samuṭṭhānam, na samussāhinīti tassā ca paṭiniddeso na yuttoti? Paññāya tāva paṭiniddeso na yuttoti suvuttametaṃ, karuṇāya pana paṭiniddeso no na yutto **“dayāya tāyā”**ti dvinnam padānam samānādhikaraṇabhāvato. Samānādhikaraṇānañhi dvinnam padānam rūpakkkhandhādīnam viya visesanavisesitabbabhāvo hoti. Rūpa-saddo hi aññakkhandhanivattanattham vuccamāno visesanam hoti, khandha-saddo ca nivattetabbagahetabbasādhāraṇavacanabhāvato visesitabbo, evamidhāpi **“dayāya tāyā”**ti dvinnam padānam ekavibhattiyuttānam samānādhikaraṇabhāvato visesanavisesitabbabhāvo hoti. Tattha **dayā** samussāhinīti padhānā, nivattetabbagahetabbasādhāraṇavacanañcidaṃ. Tasmā **“dayāyā”**ti visesitabbavacanametaṃ, tassa ca yathā visesanam hoti

“tāyā”ti idaṃ vacanaṃ, tathā tassa paṭiniddesabhāvo yojetabbo. Na hi paññāpaṭiniddesabhāve dayāvisesanaṃ ta-saddo hoti, karuṇāpaṭiniddesabhāve ca hotīti. Padhānañca paññaṃ vajjetvā “dayāyā”ti etena sambajjhamāno “tāyā”ti ayaṃ ta-saddo appadhānāya karuṇāya paṭiniddeso bhavitumarahati. Ayamettha attho—yāya dayāya samussāhito, na sā yā kāci, sabbaññutaññāṇassa pana nidassanabhūtā mahākaruṇā, tāya samussāhitoti.

Kathaṃ pana karuṇā “dayā”ti ñātabbā, nanu vuttaṃ “dayāpanno”ti etassa **aṭṭhakathāyaṃ**¹ “mettacittataṃ āpanno”ti, tasmā dayā mettāti yujjeyya, na karuṇāti? Yadi evaṃ “adayāpanno”ti etassa aṭṭhakathāyaṃ “nikkaruṇataṃ āpanno”ti vuttanti yadā mettāti ca na yujjeyya, tasmā dayā-saddo yattha yattha pavattati, tattha tattha adhippāyavasena yojetabbo. Dayā-saddo hi anurakkhaṇatthaṃ antonītaṃ katvā pavattamāno mettāya ca karuṇāya ca pavattatīti no na yujjati. Evañhi aṭṭhakathānaṃ avirodho hotīti. Karuṇā ca desanāya nidānabhāvena vuttā, na mettā “accantameva hi taṃ samayaṃ bhagavā karuṇāvihārena viḥāsī”ti evamādīsu², tasmā idha karuṇāva dayāvacanena gahitāti veditabbā. Sā hi samussāhinī, na mettā, mettā pana paññāgatikapavattinī hotīti.

“Sattesū”ti kasmā evaṃ vuttaṃ, nanu “tāyā”ti etena vacanena sattavisayā karuṇā gahitāti? No na gahitā, purimagāthāya pana “sattesu karuṇā yathārucci pavattitthā”ti sappadesasattavisayā nippadesasattavisayā ca sabbā vuttā, idha pana nippadesasattavisayatam gahetum “sattesū”ti nippadesasattavisayabhūtā dassitā. Tena sabbasattavisayāya karuṇāya samussāhito abhidhammakathāmaggaṃ devānaṃ sampavattayī, na devavisayāya eva, tasmā sabbasattahitatthaṃ abhidhammakathāmaggaṃ devānaṃ sampavattayī, na devānaṃyeva atthāyāti ayamattho dassitova hoti. Atha vā “sattesū”ti idaṃ na dayāya ālambananidassanaṃ, samussāhanavisayo pana etena dassito. Abhidhammakathāmaggapavattanatthañhi bhagavā karuṇāya na devesuyeva

1. Dī-Ṭṭha 1. 69 piṭṭhe.

2. Dī-Ṭṭha 1. 34; Ma-Ṭṭha 1. 11; Saṃ-Ṭṭha 1. 10; Am-Ṭṭha 1. 10 piṭṭhesu.

samussāhito, sabbabodhaneyyesu pana sattesu samussāhito sabbesaṃ atthāya pavattattā, tasmā **sattesu samussāhitamānasoti** sattesu visayabhūtesu nimittabhūtesu vā samussāhitamānaso uyyojitacittoti attho daṭṭhabbo.

Evam abbhantaranidānaṃ dassetvā bāhiraṇidānaṃ dassento “**pāṭihirāvasānamhi**”ti-ādimāha. Tattha yasmim kāle bhagavatā abhidhammakathāmaggo pavattito, taṃ dassetuṃ “**pāṭihirāvasānamhi vasanto**”ti vuttaṃ. “Avasānamhi vasanto tidasālaye”ti vacanato yassāvasānamhi tidasālaye vasi, taṃ kaṇḍambamūle kataṃ yamakapāṭihāriyaṃ idha “**pāṭihīran**”ti vuttaṃ, na bodhimūlādīsu kataṃ pāṭihāriyaṃ, nāpi ādesanānusāsaniyoti viññāyati, pākaṭattā ca āsannattā ca tadeva gahitanti daṭṭhabbāṃ. Pāṭihāriyapadassa vacanattamaṃ¹ “paṭipakkhaharaṇato rāgādikilesāpanayanato pāṭihāriyan”ti vadanti, bhagavato pana paṭipakkhā rāgādayo na santi ye haritabbā. Puthujjanānampi hi vigatupakkilese atthaṅgaguṇasamannāgate citte hatapaṭipakkhe iddhividhaṃ pavattati, tasmā tattha pavattavohārena ca na sakkā idha “pāṭihāriyan”ti vuttuṃ. Sace pana mahākāruṇikassa bhagavato veneyyagatā ca kilesā paṭipakkhā, tesāṃ haraṇato “**pāṭihāriyan**”ti vuttaṃ, evaṃ sati yuttametam. Atha vā bhagavato ca sāsanaṃ ca paṭipakkhā titthiyā, tesāṃ haraṇato pāṭihāriyaṃ. Te hi diṭṭhiharaṇavasena diṭṭhippakāsane asamatthabhāvena ca iddhi-ādesanānusāsanihi haritā apanītā hontīti. Atha vā **paṭī**ti ayaṃ saddo “pacchā”ti etassa atthaṃ bodheti “tasmim paṭipaviṭṭhamhi, añño āgañchi brāhmaṇo”ti-ādīsu² viya, tasmā samāhite citte vigatupakkilese ca katakiccena pacchā haritabbāṃ pavattetabbanti pāṭihāriyaṃ, attano vā upakkilesesu catutthajjhānamaggehi haritesu pacchā haraṇaṃ pāṭihāriyaṃ, iddhi-ādesanānusāsaniyo ca vigatupakkilesena katakiccena ca sattahitatthaṃ puna pavattetabbā, haritesu ca attano upakkilesesu parasattānaṃ upakkilesaharaṇāni hontīti pāṭihāriyāni bhavanti, pāṭihāriyameva **pāṭihāriyaṃ**. Pāṭihāriye vā iddhi-ādesanānusāsanisamudāye bhavaṃ ekekaṃ **pāṭihāriyanti** vuccati.

1. Udāna-Ṭīṭha 9; Itivuttaka-Ṭīṭha 19 piṭṭhesu.

2. Khu 1. 429; Khu 8. 1 piṭṭhesu.

Paṭihāriyaṃ vā catutthajjhānaṃ maggo ca paṭipakkhaharaṇato, tattha jātaṃ, tasmim vā nimittabhūte, tato vā āgatanti **pāṭihāriyaṃ**. Pāṭihāriyameva idha “pāṭihīraṇ”ti vuttaṃ. **Avasānamhi vasantoti** etehi kālaṃ nidasseti. Pāṭihīrakaraṇāvasānena hi tidasālayavāseṇa ca paricchinno abhidhammakathāmaggaṇṇapavattanassa kāloti. **Tidasālayeti** desaṃ nidasseti. So hi abhidhammakathāmaggaṇṇapavattanassa deso tattha vasantena pavattitattāti.

3. Tatthāpi desavisesadassanattamaṃ “**pāricchattakamūlamhī**”ti-ādi vuttaṃ. **Yugandhareti** sītapabbatesveko dvecattālīsajojanasahassubbedho. Ādicco ca tadubbedha maggacārī, so sati sambhave yathā yugandhare sobheyya, evaṃ sobhamāno nisinnoti attho.

4-5. Idāni puggale dhammapaṭiggāhake apadisanto “**cakkavālasahassee hī**”ti-ādimāha. **Sabbasoti** samantato āgamma sabbehi disābhāgehi, sannivesavasena vā samantato sanniviṭṭhihi dasahi cakkavālasahasseehi adhippāyo, na sabbaso cakkavālasahasseehi dasahi dasahīti. Evaṃ sati cattālīsacakkavālasahasseehi adhikehi vā āgamaṇaṃ vuttaṃ siyā, na cetaṃ adhippetanti. Samantato sannisinnenāti vā yojetabbaṃ. Samaṃ, sammā vā nisinnena **sannisinnena**, aññamaññaṃ abyābādhetvā bhagavati gāraṇaṃ katvā sotaṃ odahitvā nisajjadose vajjitabbe vajjetvā nisinnenāti attho. Mātaraṃ pamukhaṃ katvā sannisinnena devānaṃ gaṇeṇa parivāritoti vā, mātaraṃ pamukhaṃ katvā abhidhammakathāmaggaṇṇaṃ sampavattayīti vā yojanā kātabbā.

Idāni desanāya samuṭṭhānaṃ dassento “**tassa paññāya tejasā**”ti āha. Yā sā ādimhi karuṇāya upamitā sabbañeeyadhammānaṃ yathāsabhāvajānaṇasamatthā, tesaṃ desetabbappakārajanasamatthā, bodhetabbapuggalānaṃ āsayādhimuttiyādivibhāvanasamatthā ca paññā, tassā ca yathāvuttabalayogatoti attho. Tena sabbaññutaññāṇameva abhidhammakathāya samuṭṭhānabhāve samattham, nāññanti imamattamaṃ dīpento abhidhammakathāya asādhāraṇabhāvaṃ dasseti. **Maggoti** upāyo. Khandhāyatanādīnaṃ kusalādīnaṃ dhammānaṃ avabodhassa, saccappaṭivedhasseva vā

upāyabhāvato **“abhidhammakathāmaggo”**ti vutto. Pabandho vā **“maggo”**ti vuccati. So hi dīghattā maggo viyāti **maggo**, tasmā abhidhammakathāpabandho **“abhidhammakathāmaggo”**ti vutto. **Devānaṃ gaṇeṇa parivāritoti** vatvā puna **devānanti** vacanaṃ tesaṃ gahaṇasamatthataṃ dīpeti. Na hi asamatthānaṃ bhagavā desetīti.

6. Evaṃ karuṇāpaññāmukhehi guṇehi bhagavato abhidhammakathāmaggappavattanena ca hitappaṭipattiyā paramapaṇāmārahataṃ dassetvā idāni adhippetāṃ paṇāmaṃ karonto āha **“tassa pāde namassitvā”**ti. Bhagavato thomaneneva ca dhammassa svākkhātā saṃghassa ca suppaṭipannatā dassitā hoti tappabhavassa anaññathābhāvato, tasmā paṇāmārahaṃ taṅca ratanadvayaṃ paṇamanto **“saddhammañcassa -pa- cañjalin”**ti āha. Tattha yasmā buddho **“sadevake loke tathāgato vandaniyo”**ti¹, saṃgho ca **“suppaṭipanno -pa- añjalikaraṇiyo”**ti² vutto, tasmā **“tassa pāde namassitvā, katvā saṃghassa cañjalin”**ti vuttaṃ. Dhammo pana svākkhātātādiguṇayutto tathānussaraṇeṇa pūjetabbo hoti **“tameva dhammaṃ sakkatvā garuṃkatvā upanissāya vihareyyan”**ti³ vacanato, kāyavācācittēhi sabbathā pūjetabbo, tasmā **“saddhammañcassa pūjetvā”**ti vuttaṃ. **Sirīmatoti** ettha **sirīti** paññāpuññānaṃ adhivacananti vadanti. Atha vā puññanibbattā sarīrasobhaggādisampatti katapuññe nissayati, katapuññehi vā nissīyatīti **“sirī”**ti vuccati, sā ca atisayavatī bhagavato atthīti sirīmā, bhagavā, tassa **sirīmato**.

7. **Nipaccakārassāti** paṇāmakiriyāya. **Ānubhāvenāti** balena. **Sosetvāti** sukkhāpetvā antaradhāpetvā atthaṃ pakāsayissāmīti sambandho. **Antarāyeti** atthappakāsanassa upaghātake. **Asesatoti** nissese sakale.

8. Idāni abhidhammassa gambhīratthattā atthappakāsanassa dukkarabhāvaṃ dīpetuṃ **“visuddhācārasīlenā”**ti-ādinā abhiyācanaṃ dasseti. Thullaccayādivisuddhiyā **visuddhācāro**, pārājikasamghādisesavisuddhiyā **visuddhasīlo**.

1. Vi 5. 358 piṭṭhe.

2. Am 2. 252 piṭṭhe.

3. Saṃ 1. 141; Am 1. 329 piṭṭhesu.

Cārittavārittavisuddhiyā vā **visuddhācārasīlo**, tena. **Sakkaccanti** cittim katvā. **Abhiyācitoti** abhimukhaṃ yācito. Tena anādariyaṃ atthappakāsane kātum asakkuṇeyya dasseti.

9. Idāni yassa atthaṃ pakāsetukāmo, taṃ dassetum “**yaṃ devadevo**”ti-ādimāha. Tattha **yanti** abhidhammaṃ. **Devadevoti** visuddhisammuti-upapattidevānaṃ devo. Loke hi ye “saraṇaṃ parāyaṇaṃ”ti gantabbā gatibhūtā, te “devā”ti vuccanti, bhagavā ca sabbadevānaṃ gatibhūtoti. **Nayatoti** saṅkhepato. **Samācikkhīti** sammā ācikkhi yathā thero bujjhati. Veneyyasatte vinetīti **vināyako**, nāyakavirahito vā, sayambhūti attho.

10-12. **Yañcāti** yañca abhidhammaṃ bhikkhūnaṃ payirudāhāsīti sambandho. **Payirudāhāsīti** kathesi. **Itīti** iminā anukkamena. “Yo dhārito”ti **yanti** upayogavasena vutto yaṃ-saddo **dhāritoti** paccattena sambajjhamāno paccattavasena pariṇamati, tasmā yo dhārito, yo ca saṅgīto, tassa atthaṃ pakāsayissāmīti yojanā kātabbā. Vedena paññāya īhati pavattatīti **vedeho**, tena muninā. **Abhiṇhasoti** bahuso. **Abhidhammassāti** etaṃ “atthaṃ pakāsayissāmī”ti etena yojetabbaṃ. Idāni yo atthappakāsanassa nissayo, taṃ dassetum “**ādito**”ti-ādimāha. Tattha **āditoti**-ādimhi paṭhamasaṅgītiyaṃ.

13. Yā aṭṭhakathā saṅgītā, kassa pana sā aṭṭhakathāti? Aññassa vuttassa abhāvā “yassa atthaṃ pakāsayissāmī”ti vuttaṃ, adhikāravasena “tassa abhidhammassā”ti viññāyati. **Saṅgītāti** atthaṃ pakāsetum yuttatṭhāne “ayaṃ etassa attho, ayaṃ etassa attho”ti saṅgahetvā vuttā, pacchāpi ca dutiyatatiyasāṅgītīsu **anusaṅgītā**.

14-16. **Abhisāṅkhatāti** racitā. **Tatoti** aṭṭhakathāto. **Tantinayānuganti** tantigatiṃ anugataṃ. **Bhāsanti** māgadhabhāsaṃ. **Nikāyantaraḷaddhīhīti** antarantarā anuppavesitāhi. **Asammissanti** avokiṇṇaṃ. **Anākulanti** sanikāyepi anāvilāṃ paricchinnaṃ. Asammisso anākulo ca yo mahāvihāravāsīnaṃ atthavinicchayo, taṃ dīpayanto atthaṃ

pakāsayissāmīti. Etena **tipiṭakacūlanāgattherā**dihi vutto theravādopi saṅgahito hoti. Atha vā tambapaṇṇibhāsaṃ apanetvā māgadhabhāsaṅca āropetvā pakāsiyamāno yo abhidhammassa attho asammisso anākuloyeva ca hoti mahāvihāravāsīnaṅca vinicchayabhūto, taṃ atthaṃ “eso mahāvihāravāsīnaṃ vinicchayo”ti dīpayanto pakāsayissāmi. Tappakāsaneneva hi so tathā dīpito hotīti.

17. **Tosayanto picakkhaṇeti** vicakkhaṇe tosayanto gahetabbaṃ gahetvānāti evaṃ yojetvā “gahetabbatṭhāneyeva gahitaṃ suṭṭhu katann”ti evaṃ tosayantoti atthaṃ vadanti. Evaṃ sati gahetabbaggahaṇeneva tosaṇaṃ kataṃ, na aññaṇa atthappakāsanenāti etaṃ āpajjeyya. Tosayanto atthaṃ pakāsayissāmīti evaṃ pana yojanāya sati gahetabbaggahaṇaṃ aññaṅca sabbhaṃ atthappakāsaṇaṃ hotīti sabbena tena tosaṇaṃ kataṃ hoti, tasmā tosayanto atthaṃ pakāsayissāmīti yuttarūpā.

18-20. Idāni yaṃ atthappakāsaṇaṃ kattukāmo, tassa mahattaṃ pariharitum **“kammaṭṭhānāni”**ti-ādimāha. **Atthavaṇṇananti** ettha vaṇṇanā nāma vivaritvā vitthāretvā vacanaṃ. **Iti**ti “apanetvā tato bhāsaṇ”ti evamādinā yathā dasseti appakāreṇa. Iti sotūnaṃ ussāhuppādanassa hetum dasseti. **Abhidhammakathanti** abhidhammatṭhakathaṃ. **Nisāmethāti** suṇātha. Idāni avassaṃ ayaṃ sotabbāyevāti dāḥaṃ ussāhento āha **“dullabhā hi ayaṃ kathā”**ti.

Vīsatigāthāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Nidānakathāvaṇṇanā

Aṭṭhasāliniṃ tāva vaṇṇentehi ācariyehi tassā sanniveso vibhāvetabbo. Tasmā idaṃ vuccati—

“Vacanattho paricchedo, sanniveso ca pāḷiyā.

Sāgarehi tathā cintā, desanāhi gambhīratā.

Desanāya sarīrassa, pavattiggahaṇaṃ tathā.
 Therassa vācanāmagga-tappabhāvitatāpi ca.
 Paṭivedhā tathā buddha-vacanādīhi ādito.
 Ābhidhammikabhāvassa, sādhanam sabbadassino.
 Vinayenātha gosīṅga-suttana ca mahesinā.
 Bhāsītattassa saṃsiddhi, nidānena ca dīpitā.
 Pakāsetvā imam sabbam, paṭiññātakathā katā.
 Aṭṭhasālīniyā etaṃ, sannivesam vibhāvaye”ti.

Vacanatthavijānanena viditābhidhammasāmaññatthassa
 abhidhammakathā vuccamānā sobheyyāti abhidhammaparijānanameva
 ādimhi yuttarūpanti tadattham pucchati “**tattha kenatthena abhidhammo**”ti.
 Tattha **tatthāti** “abhidhammassa attham pakāsayissāmī”ti yadidaṃ vuttam,
 tasmim. “Yassa attham pakāsayissāmī”ti paṭiññātam, so abhidhammo
 kenatthena abhidhammoti attho. **Tatthāti** vā “abhidhammakathan”ti etasmim
 vacane yo abhidhammo vutto, so kenatthena abhidhammoti attho.
Dhammātirekadhammavisesatthēnāti ettha dhammo atireko dhammātireko,
 suttantādhikā pālīti attho. Dhammo viseso dhammaviseso dhammātisayo,
 vicittā pālīti attho, dhammātirekadhammavisesā eva attho
dhammātirekadhammavisesattho. Dvinnampi atthānam
 abhidhammasaddassa atthabhāvena sāmāññato ekavacananiddeso kato.
Tasmāti yasmā “abhikkamanti, abhikkantavaṇṇā”ti-ādīsu viya
 atirekavisesatthadīpako abhisaddo, tasmā ayampi dhammo
 dhammātirekadhammavisesatthēna “abhidhammo”ti vuccatīti sambandho.

Tattha siyā—“abhikkamanti, abhikkantavaṇṇā”ti ettha dhātusaddassa
 purato payujjamāno abhisaddo kiriyāya atirekavisesabhāvadīpako hotīti
 yuttam upasaggabhāvato, dhammasaddo pana na dhātusaddoti etasmā purato
 abhisaddo payogameva nārahati. Athāpi payujjeyya, kiriyāvisesakā
 upasaggā, na ca dhammo kiriyāti dhammassa atirekavisesabhāvadīpanam na
 yuttanti? No na yuttam. Aññassapi hi upasaggassa

adhātusaddā purato payujjamānassa akiriyaṇāpi atirekavisesabhāvadīpakassa dassanatoti etamattamaṃ vibhāvetum atichattādi-udāharaṇaṃ dassento āha “yathā”ti-ādi. **Evamevāti** yathā chattātirekachattavisesādi-atthena atichattādayo honti atisaddassa upasaggassa adhātusaddassapi purato payujjamānassa akiriyaṇā ca tabbhāvadīpakattā, evamayampi dhammo dhammātirekadhammavisesaṭṭhena “**abhidhammo**”ti vuccati abhi-saddassa upasaggassa adhātusaddassapi purato payujjamānassa akiriyaṇā ca tabbhāvadīpakattāti adhippāyo.

Ekadeseneva vibhattāti “katame ca bhikkhave pañcakkhandhā? Rūpakkhando -pa- viññāṇakkhandho. Katamo ca bhikkhave rūpakkhando? Yaṃ kiñci rūpaṃ atītā -pa- santike vā, ayaṃ vuccati rūpakkhando”ti-evamādinā¹ uddesaniddesamatteneva vibhattā, “tatha katamaṃ rūpaṃ atītan”ti evamādinā² paṭiniddesassa abhidhammabhājanīyassa pañhapucchakassa ca abhāvā na nippadesena. Abhidhammaṃ patvā pana -pa- nippadesatova vibhattā, tasmā ayampi dhammo dhammātirekadhammavisesaṭṭhena “**abhidhammo**”ti vuccati nippadesānaṃ tiṇṇampi nayānaṃ atirekapālibhāvato visesapālibhāvato cāti adhippāyo. Suttante bāvisatiyā indriyaṇaṃ ekato anāgatattā indriyavibhaṅge suttantabhājanīyaṃ natthi. “Avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavanti”ti-ādinā paṭiccasamuppāde tassa tassa paccayadhammassa paccayuppannadhammānaṃ paccayabhāvo uddiṭṭho, uddiṭṭhadhammānaṃ kusalādiabhāvo pucchitvā vissajjetabbo, na cettha “avijjāsaṅkhārā”ti evaṃ vutto uddeso atthīti pañhapucchakaṃ natthi. Suttante pañca sikkhāpadāni uddiṭṭhāni pāṇātipātā veramaṇīti-ādīni. Sā pana veramaṇī yadi sabhāvakiccādivasena vibhajīyeyya, “ārati viratī”ti-ādinā abhidhammabhājanīyameva hoti. Athāpi cittuppādasena vibhajīyeyya, tathāpi abhidhammabhājanīyameva hoti. Añño pana veramaṇīnaṃ vibhajitabbapakāro natthi, yena pakārena suttantabhājanīyaṃ vattabbaṃ siyā. Tasmā sikkhāpadavibhaṅge suttantabhājanīyaṃ natthi.

Vacanatthato abhidhamme ñāte paricchedato ñāpetum āha “**pakaraṇaparicchedato**”ti-ādi. **Katipayāva pañhavārā avasesāti** dhammahadayavibhaṅge anāgatā hutvā mahādhammahadaye āgatā

1. Saṃ 2. 39, 83; Abhi 2. 1 piṭṭhesu.

2. Abhi 2. 1 piṭṭhe.

dhammahadayavibhaṅgavacanavasena avasesā katipayāva pañhavārāti attho. Ettheva saṅgahitāti “**apubbaṃ natthi**”ti vuttaṃ. **Appamattitāva tanti avasesāti** dhammahadayavibhaṅge anāgantvā mahādhammahadaye āgatatanitito yadi pathavī-ādīnaṃ vitthārakathā mahādhātukathā rūpakaṇḍadhātuvibhaṅgādīsu, atha dhātukathāya vitthārakathā dhātukathāya anāgantvā mahādhātukathāya āgatatanti appamattikāvāti adhippāyo.

Yaṃ pana vuttaṃ “sāvakaabhāsittā chaḍḍetha nan”ti, taṃ buddhabhāsita bhāvadassanena paṭisedhetuṃ “**sammāsambuddho hī**”ti-ādimāha. **Catūsu pañhesūti** “upalabbhati nupalabbhati”ti paṭiññāya gahitāya paṭikkhepagahaṇatthaṃ “yo saccikaṭṭho”ti vuttaṃ saccikaṭṭhaṃ nissayaṃ katvā upādāya pavattā dvepi pañcakā eko pañho, “sabbatthā”ti sarīraṃ sabbaṃ vā desaṃ upādāya pavattā eko, “sabbadā”ti kālamupādāya eko, “sabbesū”ti yadi khandhāyatanādayo gahitā, te upādāya pavattā, atha pana “yo saccikaṭṭho sabbattha sabbadā”ti etehi na koci saccikaṭṭho deso kālo vā aggahito atthi, te pana sāmāññavasena gahetvā anuyogo kato, na bhedavasenāti bhedavasena gahetvā anuyuñjituṃ “sabbesū”ti vuttā saccikaṭṭhadesakālappadese upādāya ca pavattā ekoti etesu catūsu. **Dvinnam pañcakānanti** ettha “puggalo upalabbhati -pa- micchā”ti¹ ekam, “puggalo nupalabbhati -pa- micchā”ti ekam, “tvaṃ ce pana maññasi -pa- idaṃ te micchā”ti² ekam, “ese ce dunniggahite -pa- idaṃ te micchā”ti ekam, “na hevaṃ niggahetabbe, tena hi yaṃ niggahāsi -pa- sukataṃ paṭipādanā”ti³ ekanti evaṃ niggahakaraṇaṃ, paṭikammakaraṇaṃ, niggahassa suniggahabhāvaṃ icchato paṭiññāṭṭhapanena paṭikammaveṭhanaṃ, paṭikammaṃ duppaṭikammabhāvaṃ icchato taṃnidassanena niggahassa dunniggahabhāvadassanena niggahanibbeṭhanaṃ, aniggahabhāvāropanādinā chedoti ayaṃ eko pañcako, yo aṭṭhakathāyaṃ anulomapañcakapaṭikammamacatukkaniggahacatukka-upanayanacatukkanigamanacatukkanāmehi sakavādi pubbapakkhe anulomapaccanīkapañcakoti vutto, paravādi pubbapakkhe ca evameva paccanīyanulomapañcakoti vutto. Evaṃ dve pañcakā veditabbā. Evaṃ sesapañhesupīti aṭṭha pañcakā **aṭṭhamukhā**

1. Abhi 4. 12 piṭṭhe.

2. Abhi 4. 2 piṭṭhe.

3. Abhi 4. 7 piṭṭhe.

vādayuttīti vuttā. **Yuttī**ti upāyo, vādassa yutti **vādayutti**, vādappavattanassa upāyoti attho.

Anulomapaccanīkapañcake ādiniggahaṃ dassetvā paccanīyānulomapañcake ca ādiniggahameva dassetvā mātikaṃ dīpetum “**sā panesā**”ti-ādimāha. **Puggaloti** attā satto jīvo. **Upalabbhatī**ti paññāya upagantvā labbhati. **Saccikaṭṭhaparamatṭhenā**ti māyāmarīci-ādayo viya nābhūtākārena, anussavādīhi gahetabbā viya na anuttamatthabhāvena, atha kho bhūtena uttamatthabhāvena upalabbhatīti pucchati. Itaro tādisaṃ icchanto paṭijānāti. Puna yo saccikaṭṭhaparamatṭhena upalabbhati, so saccikaṭṭhaparamatṭhato añño tadādhāro, aññatra vā tehi, tesam vā ādhārabhūto, anañño vā tato ruppanādisabhāvato sappaccayādisabhāvato vā upalabbhamāno āpajjati anuyuñjati “**yo saccikaṭṭho -pa- paramatṭhenā**”ti. Itaro puggalassa rūpādīhi aññattaṃ anaññattañca anicchanto “**na hevan**”ti paṭikkhipati. Puna sakavādī paṭiññāya ekattāpannam appaṭikkhipitabbam paṭikkhipatīti katvā niggahaṃ āropento āha “**ājānāhi niggahan**”ti. “**Puggalo nupalabbhati**”ti puṭṭho sakavādī puggaladiṭṭhiṃ paṭisedhento “**āmanta**”ti paṭijānāti. Puna itaro yo saccikaṭṭhena nupalabbhati puggalo, so saccikaṭṭhaparamatṭhato añño vā anañño vā nupalabbhatīti āpajjati aññassa pakārassa abhāvāti anuyuñjati “**yo saccikaṭṭho -pa- paramatṭhenā**”ti. Yasmā pana puggalo sabbena sabbam nupalabbhati, tasmā tassa aññattānaññattānuyogo ananuyogo puggalaladdhiṃ paṭisedhentassa anāpajjanatoti “**na hevan**”ti paṭikkhipati. Itaro paṭiññāya āpajjanalesameva passanto aviparītaṃ atthaṃ asambujjhantoyeva niggahaṃ āropeti “**ājānāhi niggahan**”ti.

Itīti yaṃ disvā mātikā ṭhapitā, evaṃ desitattāti adhippāyo. **Yathā kinti** yena pakārena buddhabhāsitaṃ nāma jātaṃ, taṃ nidassanaṃ kinti attho. **Yatonidānanti** yaṃkāraṇa cha-ajjhattikabāhirāyatanādinidānanti attho. **Papañcasaññāsāṅkhāti** taṇhāmānadiṭṭhipapañcasampayuttā saññākoṭṭhāsā. **Samudācarantīti** ajjhācaranti. **Ettha ceti** etesu āyatanādīsu taṇhāmānadiṭṭhihi abhinanditabbam abhivaditabbam ajjhositabbañca natthi

ce. Nanu natthiyeva, kasmā “natthi ce”ti vuttanti? Saccam natthi, appahīnābhinandanābhivadanajjhosānānam pana puthujjanānam abhinanditabbādippakārāni āyatanādīni hontīti tesam na sakkā “natthi”ti vattum, pahīnābhinandanādīnam pana sabbathā natthīti “natthi ce”ti vuttam. **Esevantoti** abhinandanādīnam natthibhāvakaro maggo tappaṭippassaddhibhūtam phalam vā rāgānusayādīnam anto avasānam, appavattīti attho.

Jānam jānātīti sabbaññutaññāṇena jānitabbaṃ jānāti. Na hi padesaññāvā jānitabbaṃ sabbaṃ jānātīti. **Passam passatīti** dibbacakkhupaññācakkhudhammacakkhubuddhacakkhusamantacakkhusaṅkhātehi pañcahi cakkhūhi passitabbaṃ passati. Atha vā **jānam jānātīti** yathā aññe savipallāsā kāmarūpapariññāvādino jānantāpi vipallāsavasena jānanti, na evam bhagavā, bhagavā pana pahīnavipallāsattā jānanto jānātiyeva, diṭṭhidassanassa ca abhāvā passanto passatiyevāti attho. **Cakkhubhūtoti** paññācakkhumasattā sattesu ca taduppādanato lokassa cakkhubhūto. **Ñāṇabhūtoti** etassa ca evameva attho daṭṭhabbo. **Dhammā** bodhipakkkhiyā. **Brahmā** maggo, tehi uppannattā lokassa ca taduppādanato tabbhūto. **Vattāti** catusaccadhamme vadatīti vattā. **Pavattāti** ciraṃ saccappaṭivedham pavattento vadatīti pavattā. **Atthassa ninnetāti** attham uddharitvā dassetā, paramattham vā nibbānam pāpayitā. **Amatassa dātāti** amatasacchikiriyaṃ sattesu uppādentō amataṃ dadātīti amatassa dātā. Bodhipakkkhiyadhammānam tadāyattabhāvato **dhammassāmī**. **Suvaṇṇāliṅganti** suvaṇṇamayaṃ āliṅgaṃ khuddakamudiṅgaṃ. Supupphitasatapattapadumamiva sassirikaṃ sasobhaṃ **supupphitasatapattasassirikaṃ**.

Anumoditakālato paṭṭhāya -pa- buddhabhāsitaṃ nāma jātanti etena anumodanā buddhabhāsita bhāvassa kāraṇanti ayamattho vutto viya dissati, evañca sati kathāvatthussa buddhabhāsita bhāvo na siyā ananumoditattā, tasmā evamettha attho daṭṭhabbo—“mahākaccāyano evaṃ vibhajissatī”ti disvā bhagavā mātikaṃ nikkhipitvā vihāraṃ pavitṭho, tatheva ca thero bhagavatā dinnanayena ṭhapitamātikāya vibhajīti buddhabhāsitaṃ nāma jātam, tam pana anumodanāya pākaṭam jātanti etamatthi sandhāya “evaṃ sathārā -pa- nāma jātanti”ti vuttanti.

Idāni pāliya sannivesaṃ dassetuṃ “**tattha dhammasaṅgaṇīpakaraṇe**”ti-
ādimāha. **Kāmāvacarakusalato aṭṭhā**ti kāmāvacarakusale cattāro khandhe
gahetvā tato aṭṭha cittāni uddharati. Paṭhamā vibhattītipi vadanti.

Ekūnanavuti cittānīti yattha etāni cittāni vibhattāni, te pāḷippadesā
“ekūnanavuti cittānī”ti vuttā. Tesañca samudāyo cittavibhatti, tasmā
upapannametam **“ekūnanavuti cittāni cittavibhattī”**ti. Mātikañca uddisitvā
tattha ekekaṃ padaṃ uddharitvā yasmā cittāni vibhattāni, tasmā mātikāpi
cittavibhatti-antogadhāyevāti cittuppādakaṇḍam mātikāpadabhājanīyavasena
duvidhanti idampi vacanaṃ yujjati.

Mūlatoti “tīṇi kusalamūlānī”ti-ādinā¹ kusalādīnaṃ mūlavasena
saṅkhipitvā vacanaṃ. “Vedanākkhandho”ti-ādinā **khandhato**.
“Kāyakamman”ti-ādinā **dvārato**. “Sukhabhūmiyaṃ kāmāvacare”ti-ādinā¹
bhūmito. **Atthoti** hetuphalaṃ. **Dhammoti** hetu. “Tīṇi kusalamūlāni tīṇi
akusalamūlānī”ti-ādinā¹ hetuvasena saṅgaho **dhammato** nikkhepo.
“Taṃsampayutto, taṃsamutṭhānā tadekaṭṭhā ca kilesā”ti-ādinā¹
hetuphalavasena saṅgaho **atthato** nikkhepo. Atha vā **dhammoti** bhāsito.
Atthoti bhāsitattho. “Tayo kusalahetū”ti² **dhammo**. “Tattha katame tayo
kusalahetū alobho”ti-ādi² **attho**, so ca **dhammo**. “Tattha katamo alobho”ti-
ādi² **atthoti** evaṃ atthadhammavasena nikkhepo veditabbo. **Nāmatoti** “tīṇi
kusalamūlānī”ti vuttadhammānaṃ alobhoti-ādināmasena. **Liṅgatoti**
uddiṭṭhassa ekasseva dhammassa “alobho alubbhanā alubbhitattan”ti²
purisādiliṅgavasena nikkhepo.

Gaṇanacāraṇti gaṇanappavattiṃ. **Samānentīti** samānaṃ karonti pūrenti,
tathā **samānetabbanti** etthāpi. “Vijjābhāgino avijjābhāgino”ti evamādīsu³
ettha viññātesu ābhidhammikattherā suttantaṃ suṇantā cintentā ca suttantesu
“vijjābhāgino”ti-ādīsu āgatesu atthassa viññātattā na kilamantīti etamatthaṃ
sandhāya vuttaṃ **“ābhidhammikattherānaṃ -pa- akilamatthaṃ ṭhapitā”**ti.

1. Abhi 1. 205 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 214 piṭṭhe.

3. Abhi 1. 13 piṭṭhe.

Anamataggoti aññātaggo. **Khandhantaranti** khandhanānattaṃ, khandhameva vā gahetuṃ asakkuṇeyuttā saṇhaṃ, sukhumāya paññāya gahetabbato sukhumañca dhammaṃ **saṇhasukhumadhammaṃ**. Balavatā ñāṇavegena pavattattā balavato ñāṇavegassa nimittabhāvato ca **balavaṃ**. Gambhīrameva **gambhīragataṃ**, gambhīrāni vā gatāni gamanāni etassa santīti **gambhīragataṃ**. **Yathānupubbanti** yathānupubbena. **Nikhilenāti** nīravasesena desitaṃ, pañcakhilarahitena vā bhagavatā desitaṃ. **Rūpagataṃ** vāti hatthagataṃ rūpaṃ viya cakkhunā. “Paṭivedhañāṇena samantapaṭṭhānaṃ yo passati, so attheva, no natthī”ti attānaṃ sandhāya thero vadatīti.

Khuddakavattu vibhaṅge¹ āgatesu ekādhikesu aṭṭhasu kilesasatesu aṭṭhasatatanāhāvicaritaṇi apanetvā sesā dvāsaṭṭhi diṭṭhiyo ca uppannānuppannabhāvena diguṇitāni diyaḍḍhakilesasahassāni dasādhikāni honti, appakaṃ pana ūnamadhikaṃ vā na gaṇanūpagaṃ hotīti “**diyaḍḍhakilesasahassan**”ti vuttaṃ. Itaresaṃ atītādibhāvāmasanā aggahaṇaṃ khepane daṭṭhabbaṃ.

Mecakapaṭṭati nilanibhā paṭā. **Cittasamuṭṭhānā vaṇṇadhātūti** cittaṭṭhānā-utusamuṭṭhānā vaṇṇadhātūti attho gahetabbo. Kasmā? Na hi cittasamuṭṭhānaṃ rūpaṃ bahi nigacchatīti, cittasamuṭṭhānārūpaparamparāya āgatattā pana evaṃ vuttaṃ. Atha vā **cittasamuṭṭhānā vaṇṇadhātūti** ettha paccaya-utusaddānaṃ lopaṃ katvā soyeva pubbe vutto attho suvaṇṇatā sussaratā viya. Ettha hi “sussaratā”ti upādinna kādhi kare āgataṃ, na ca saddo upādinna ko atthi, tasmā upādinna karūpa-oṭṭhatālu-ādinissayattā evaṃ vuttanti, evametthāpi cittaṭṭhānā-utusamuṭṭhānaṃ sandhāya “cittasamuṭṭhānā vaṇṇadhātū”ti vadati.

Kāyasakkhinti paccakkhaṃ. **Dantāvaraṇanti** oṭṭhadvayaṃ. **Mukhādānanti** mukhavivaraṃ. **Siliṭṭhanti** saṃgataṃ susaṇṭhitāṃ. **Sare nimittaṃ gahetvāti** “dhammo eso vuccatī”ti dhammassaravasena nimittaṃ gahetvā, na kilesānubyañjanavasena. **Ekappahārenāti** ettha **pahāro**ti divasassa tatiyo bhāgo vuccati. **Evaṃ santeti** pubbe vuttamaggahetvā vācanāmaggaṃ therappabhavattavacanameva gahetvā tena purimavacanañca paṭikkhipanto codeti.

1. Abhi 2. 406 piṭṭhe.

Tenetametassāti vinayassa. **Attatthaparattthādibhedeti** yo taṃ suttaṃ sajjhāyati suṇāti vāceti cinteti deseti, suttena saṅgahito sīlādi-attho tassapi hoti, tena parassa sādhetabbato parassapi hotīti tadubhayaṃ taṃ suttaṃ sūceti dīpeti. Tathā diṭṭhadhammikasamparāyikatthe lokiyalokuttarattheti evamādi bhede atthe **ādisaddena** saṅgaṇhāti. **Atthasaddo** cāyaṃ hitapariyāyavacanāṃ, na bhāsitatthavacanāṃ. Yadi siyā, suttaṃ attanopi bhāsitatthaṃ sūceti parasuttassapīti ayamatto siyā, suttena ca yo attho pakāsito, so tasseeva hotīti na tena parattho sūcito hoti, tena ca sūcetabbassa paratthassa nivattetabbassa abhāvā attaggahaṇaṃ na kattabbaṃ, attatthaparattthavinimuttassa bhāsitatthassa abhāvā ādiggahaṇaṇa na kattabbaṃ, tasmā yathāvuttassa atthassa sutte asambhavato suddhārassa puggalassa vasena attatthaparattthā vuttā.

Atha vā suttaṃ anapekkhitvā ye attatthādayopi atthappabhedā vuttā **niddese**¹ “attattho parattho ubhayattho diṭṭhadhampiko attho samparāyiko attho uttāno attho gambhīro attho gulho attho paṭicchanno attho neyyo attho nīto attho anavajjo attho nikkilesa attho vodāno attho paramattho attho”ti, te suttaṃ sūcetīti attho. Atha vā “attanā ca appiccho hoti”ti attatthaṃ, “appicchakathaṇa paresaṃ kattā hoti”ti paratthaṃ sūcetīti. Evaṃ “attanā ca pāṇātipātā paṭivirato hoti”ti² ādisuttāni yojetabbāni. Vinayābhidhammehi ca viśeṣetvā suttasaddassa attho vattabbo, tasmā veneyyajjhāsaya vasappavattāya desanāya attahitaparāhitādīni sātisaṃ pakāsītāni honti, na āṇādharmasabhāvasappavattāyāti idameva “**atthānaṃ sūcanato suttan**”ti vuttaṃ.

Sutte ca āṇādharmasabhāvā veneyyajjhāsayaṃ anuvattanti, na vinayābhidhammesu viya veneyyajjhāsaya āṇādharmasabhāve anuvattati, tasmā veneyyānaṃ ekantahitapaṭilābhasaṃvattanikā suddhadesanā hotīti “**suvuttā cettha atthā**”ti-ādi vuttaṃ. **Pasavatīti**

1. Khu 7. 138; Khu 8. 175 piṭṭhesu.

2. Am 1. 411 piṭṭhe.

phalati. “**Suttāṇā**”ti etassa atthaṃ pakāsetum “**suṭṭhu ca ne tāyati**”ti vuttaṃ. Attatthaparattādividhānesu ca suttassa pamāṇabhāvo tesaṃ saṅgāhakattaṃ yojetabbaṃ, tadatthappakāsane padhānattā suttassa itarehi visesanaṃ. **Etanti** “atthānaṃ sūcanato”ti-ādikaṃ atthavacanāṃ. **Etassāti** suttassa.

Abhikkamantīti ettha **abhi**-saddo kamanassa vuddhibhāvaṃ atirekattaṃ dīpeti. **Abhikkantenā**ti ca ettha kantiyā adhikattaṃ visesabhāvanti yuttaṃ kiriyāvisesakattā upasaggassa. **Abhiññātā**, **abhirājā**, **abhivinayeti** ettha lakkhaṇapūjita-paricchinnesu ratti-ādīsu **abhi**-saddo vattatīti kathametaṃ yujjeyyāti? Lakkhaṇakaraṇaṇāpūjanaparicchedakiriyādīpanato tāhi ca kiriyāhi rattirājavinayānaṃ yuttattā. Bhāvanāpharaṇavuddhīhi **vuddhimanto**. **Ārammaṇādīhī**ti ārammaṇasampayuttakammadvārapaṭipadādīhi. **Avisiṭṭhanti** aññamaññavisiṭṭhesu vinayasuttantābhidhammesu avisiṭṭhaṃ samānaṃ piṭakasaddanti attho. **Yathāvuttenevāti** “evaṃ duvidhatthenā”ti-ādinā nayena.

Kathetabbānaṃ atthānaṃ desakāyattena āṇādividhinā atisaṃjanāṃ pabodhanaṃ **desanā**. Sāsitaḥpuggalagatena yathāparādhādinā sāsitaḥbhāvena anusāsaṇaṃ vinayanaṃ **sāsaṇaṃ**. Kathetabbassa saṃvarāsaṃvarādino atthassa kathanaṃ vacanapaṭibaddhakaraṇaṃ **kathā**. **Bheda**-saddo visuṃ visuṃ yojetabbo “desanābhedaṃ sāsaṇabhedaṃ kathābhedaṃ yathārahaṃ paridīpaye”ti. **Bhedanti** nānattaṃ, nānākaraṇanti attho. Sikkhā ca pahānāni ca gambhīrabhāvo ca **sikkhāpahānagambhīrabhāvaṃ**, taṃca **paridīpaye**. **Yanti** pariyatti-ādiṃ. **Yathāti** upārambhādiḥetu pariyāpuṇanādippakārehi.

Tisupi cetesu ete dhammatthadesanāpaṭivedhāti ettha tanti-attho tantidesanā tanti-atthapaṭivedho ca tantivisaṃyā hontīti vinayapiṭakādīnaṃ atthadesanāpaṭivedhādhārabhāvo yutto, piṭakāni pana tantiyoyevāti dhammādhārabhāvo kathaṃ yujjeyyāti? Tantisamudāyassa avayavatantiyā ādhārabhāvato, dhammādīnaṃca dukkhogāhabhāvato tehi vinayādayo gambhīrāti vinayādīnaṃca catubbidho gambhīrabhāvo vutto, tasmā “dhammādayo eva dukkhogāhattā gambhīrā,

na vinayādayo”ti na codetabbametaṃ. Tattha paṭivedhassa dukkarabhāvato dhammatthānaṃ, desanāññāpassa dukkarabhāvato desanāya ca dukkhogāhabhāvo veditabbo. Paṭivedhassa pana uppādetuṃ asakkuṇeyyattā tabbisayaññupattiyā ca dukkarabhāvato dukkhogāhatā veditabbā.

Hetumhi ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidāti etena vacanatthena dhammassa hetubhāvo kathaṃ ñātābhoti? “Dhammapaṭisambhidā”ti etassa samāsapadassa avayavapadatthaṃ dassentena “hetumhi ñāṇaṃ”ti vuttattā. “Dhamme paṭisambhidā”ti ettha hi “dhamme”ti etassa atthaṃ dassentena “hetumhī”ti vuttaṃ, “paṭisambhidā”ti etassa ca atthaṃ dassentena “ñāṇaṃ”ti, tasmā hetudhammasaddā ekatthā ñāṇapaṭisambhidāsaddā cāti imamattaṃ dassentena sādhitō dhammassa hetubhāvo. Atthassa hetuphalabhāvo ca evameva daṭṭhabbo. **Yathādhammanti** ettha **dhamma**-saddo hetuṃ hetuphalañca sabbaṃ gaṇhāti. Sabhāvavācako hesa, na pariyaṭṭihetubhāvavācako, tasmā **yathādhammanti** yo yo avijjāsāṅkhārādiddhammo, tasmim̐ tasminti attho. **Dhammābhilāpoti** atthabyañjanako aviparītābhilāpo. Etena “tatra dhammaniruttābhilāpe ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidā”ti¹ ettha vuttadhammaniruttiṃ dasseti.

Anulomādivasena vā kathananti etena tassā dhammaniruttiyā abhilāpaṃ kathanāṃ tassa vacanassa pavattanaṃ dasseti. **Adhippāyoti** etena “desanāti paññattī”ti etaṃ vacanaṃ dhammaniruttābhilāpaṃ sandhāya vuttaṃ, na tabbinimuttaṃ paññattim̐ sandhāyāti dasseti.

So ca lokiya lokuttaroti evaṃ vuttaṃ abhisamayaṃ yena pakārena abhisameti, yañca abhisameti, yo ca tassa sabhāvo, tehi pākāṇaṃ kātuṃ “**visayato asammohato ca atthādi-anurūpaṃ dhammādīsu avabodho**”ti āha. Tattha hi **visayato** atthādi-anurūpaṃ dhammādīsu avabodho avijjādidhammasāṅkhārādi-atthata dubhayapaññāpanārammaṇo lokiyo abhisamayo. **Asammohato** atthādi-anurūpaṃ dhammādīsu avabodho nibbānārammaṇo maggasampayutto yathāvuttadhammatthapaññattīsu sammohaviddhamasano lokuttaro abhisamayoti. Abhisamayato aññampi paṭivedhatthaṃ dassetuṃ “**tesaṃ tesaṃ vā**”ti-ādimāha.

1. Abhi 2. 307 piṭṭhe.

“Paṭivedhanam paṭivedho”ti iminā hi vacanatthena abhisamayo,
paṭivijjhīyatīti paṭivedhoti iminā taṃtaṃrūpādidhammānam
aviparītasabhāvo ca paṭivedhoti yujjati.

Yathāvuttehi dhammādīhi piṭakānam gambhīrabhāvaṃ dassetuṃ “**idāni yasmā etesu piṭakesū**”ti-ādimāha. **Yo cetthāti** etesu taṃtaṃpiṭakagatesu dhammādīsu yo paṭivedho etesu ca piṭakesu tesam tesam dhammānam yo aviparītasabhāvoti yojetabbo. Dukkhogāhatā ca vuttanayeneva veditabbā. Ayaṃ panettha viseso “aviparītasabhāvasaṅkhāto paṭivedho dubbiññeyyatāya eva dukkhogāho”ti.

Yanti pariyattiduggahaṇam sandhāya vuttaṃ. **Atthanti** bhāsitattham payo janatthaṇca. **Na upaparikkhantīti** na vicārenti. **Na nijjhānaṃ khamantīti** nijjhānapaññaṃ na khamanti, nijjhāyitvā paññāya disvā rocetvā na gaheṭabbā hontīti adhippāyo. **Itīti** evaṃ etāya pariyattiyā **vādappamokkhānisamsā** attano upari parehi āropitavādassa niggahassa pamokkhappayojanā hutvā dhammaṃ pariyāpuṇanti. **Vādappamokkhoti** vā nindāpamokkho. **Yassa catthāyāti** yassa ca silādiparipūraṇassa anupādāvimokkhassa vā atthāya. **Dhammaṃ pariyāpuṇantīti** ñāyena pariyāpuṇantīti adhippāyo. **Assāti** assa dhammassa. **Nānubhontīti** na vindanti. Tesam te dhammā duggahitattā upārambhamānadappamakkhapalāsādi hetubhāvena dīgharattaṃ ahitāya dukkhāya saṃvattanti. Bhaṇḍāgāre niyutto bhaṇḍāgāriko, bhaṇḍāgāriko viyāti bhaṇḍāgāriko, dhammaratanānupālako. Aññaṃ attham anapekkhitvā bhaṇḍāgārikasseva sato pariyatti **bhaṇḍāgārikapariyatti**.

Tāsaṃyevāti avadhāraṇam pāpuṇitabbānam chaḷabhiññācatupaṭisambhidānam vinaye pabhedavacanābhāvaṃ sandhāya vuttaṃ. Verañjakaṇḍe hi tisso vijjāva vibhattāti. Dutiye **tāsaṃyevāti** avadhāraṇam catasso paṭisambhidā apekkhitvā kataṃ, na tisso vijjā. Tā hi chasu abhiññāsu antogadhāti sutte vibhattāyevāti. Ñatvā saṅgayhamānanti yojanā. **Tesanti** tesam piṭakānam. **Sabbampīti** sabbampi buddhavacanam.

Atthānulomanāmato **anulomiko**. Anulomikattamyeva vibhāvetuṃ “**kasmā panā**”ti-ādi vuttaṃ. **Ekanikāyampīti** ekasamūhampi.

Poṇikā ca cikkhallikā ca khattiyā, tesaṃ nivāso **poṇikanikāyo cikkhallikanikāyo** ca. Evaṃ dhammakkhandhato caturāsīti dhammakkhandhasahassānīti buddhavacanapiṭakādīni niṭṭhāpetvā anekacchariyapātubhāvapaṭimaṇḍitāya saṅgītiyā paṭhamabuddhavacanādiko sabbo vuttappabhedo aññopi uddānasaṅgahādibhedo saṅgītiyā ñāyatīti etassa dassanattam **“evametaṃ sabbampī”**ti-ādi āraddham. **Ayaṃ abhidhammo piṭakato abhidhammapiṭakanti**-ādinā piṭakādibhāvadassaneneva majjhimabuddhavacanabhāvo tathāgatassa ca ādito ābhidhammikabhāvo dassitoti veditabbo.

Ettha siyā “yadi tathāgatabhāsitaabhāvo abhidhammassa siddho siyā, majjhimabuddhavacanabhāvo ca siddho bhaveyya, so eva ca na siddho”ti tassa vinayādīhi buddhabhāsitaabhāvaṃ sādhetuṃ vatthuṃ dassento **“taṃ dhārayantesu bhikkhūsū”**ti-ādimāha. **Sabbasāmayikaparisāyāti** sabbanikāyikaparisāya pañcapi nikāye pariyāpuṇantiyā. **Na uggahitanti** sakalassa vinayapiṭakassa anuggahitattā āha. **Vinayamattaṃ uggahitanti** vibhaṅgadvayassa uggahitattā āha. Vinayaṃ avivaṇṇetukāmatāya “abhidhammaṃ pariyāpuṇassū”ti bhaṇantassa anāpattiṃ, abhidhamme anokāsakataṃ bhikkhuṃ pañhaṃ pucchantiyā pācittiyaṇca vadantena bhagavatā abhidhammassa buddhabhāsitaabhāvo dīpito buddhabhāsitechī suttādīhi saha vacanato, bāhirakabhāsitesu ca īdisassa vacanassa abhāvā.

Itopi balavataṃ ābhidhammikassa sādhuṃkāradānena vicikicchāvicchedassa katattā. Kammato aññaṃ kammaṃ **kammantaraṃ**, taṃ kāmāvacarādīṃ rūpāvacarādibhāvena, kaṇhaviṭṭakādīṃ sukkaviṭṭakādibhāvena kathento āloṇeti.

Jinacakketi jinasāsane. **Visaṃvādetīti** vippalambheti. **Bhedakaravattūsū ekasminti** “bhāsitaṃ lapitaṃ tathāgatena abhāsitaṃ alapitaṃ tathāgatenāti dīpetī”ti ekasmiṃ sandissati. **Uttaripi evaṃ vattabbo -pa- na aññesaṃ visayo -pa- nidānakiccaṃ nāma natthīti** apākaṭānaṃ kāladesadesakaparisānaṃ pākaṭabhāvakapaṭṭhaṃ tadupadesasahitena nidānena bhavitabbaṃ, aññesaṃ avisayattā desako pākaṭo, okkantikālādīnaṃ pākaṭatthā kālo ca, devaloke desitaabhāvassa pākaṭattā desaparisā ca pākaṭāti kiṃ nidānakiccaṃ siyāti.

Yattha khandhādayo nippadesena vibhattā, so abhidhammo nāma, tasmā tassa nidānena khandhādīnaṃ nippadesatopi paṭividdhaṭṭhānena bhavitabbanti adhippāyena thero “**mahābodhinidāno abhidhammo**”ti dasseti. “So evaṃ pajānāmi sammādiṭṭhipaccayāpi vedayitan”ti¹ādīnā nayena paccayādīhi vedanaṃ upaparikkhanto khandhādipadesānaṃ vedanākkhandhādīnaṃ vasena vihāsi. **Dhammeti** kusalādi-araṇante.

Dhammaṃ parivattentotisāṭṭhakathaṃ pālīṃ parivattento etaṃ paravādīcodanaṃ patvā “**ayaṃ paravādī**”ti-ādimāha. Amhādisesu nidānaṃ jānantesu paṭisaraṇesu vijjamānesu appaṭisaraṇo araṇṇe kandanto viya nidānasabbhāve sakkebhūtesupi amhesu vijjamānesu asakkhikaṃ aḍḍaṃ karonto viya hoti, nidānassa atthibhāvampi na jānāti, nanu etaṃ nidānanti kathento evamāha. **Ekamevā**ti desanānidānameva ajjhāsayānurūpena desitattā. **Dve nidānā**ti adhigantabbadesetabbadhammānurūpena desitattā. Abhidhammādhigamassa mūlaṃ adhigamaṃ nideṭīti **adhigamanidānaṃ**. **Bodhi-abhinīhārasaddhā**yāti yāya saddhāya dīpaṅkaradasabalassa santike bodhiyā cittaṃ abhinīhari paṇidhānaṃ akāsi.

Sumedhakathāvaṇṇanā

Caturo ca asaṅkhiyeti² uddhaṃ ārohanavasena atikkamitvā amaraṃ nāma nagaraṃ ahoṣīti vacanasesayojanā kātabbā. **Dasahī**ti hatthi-assarathabherīsaṅkhamudīṅgavīṇāgītasammatālehi “asnātha pivatha khādathā”ti dasamena saddena. Te pana ekadesena dassetuṃ “**hatthisaddan**”ti-ādi vuttaṃ. **Hatthisaddanti** karaṇatthe upayogo daṭṭhabbo. Bherīsaṅkharathānaṃ saddehi avivittanti vā ghositanti vā yojetabbāṃ. **Hatthisaddanti** vā hatthisaddavantaṃ nagaraṃ. **Khādatha pivatha cevā**ti itisaddo ñātattattā appayutto daṭṭhabbo.

Sabbaṅgasampannaṃ uyyānapokkharāṇī-ādisampannattā. **Lakkhaṇeti** itthilakkhaṇe purisalakkhaṇe ca. **Itihāseti** porāṇe. **Sadhammeti** attano tevijjadhamme ca yaṇṇavidhi-ādike ca. **Pāraminti** pāraṇāṇaṃ pārādhigamaṃ gato. **Cintesahanti** cintesiṃ ahaṃ sumedhabhūtoti satthā vadati.

1. Saṃ 3. 11 piṭṭhe.

2. Buddhavaṃsa-Ṭṭha 86 piṭṭhādīsipi passitabbāṃ.

Atthi hehitīti so vijjamāno bhavissati. **Na hetuyeti** abhavitum. **Evamevāti** evamevaṃ. **Na gavesatīti** na gantum esati na icchati nānugacchati vā. **Dhove**ti dhovante. **Serīti** sāyattiko. **Sayaṃvasīti** savaso. **Mahācorasamo viyāti** kāyasārāgavasena duccharitānesanehi kusalabhaṇḍacchedanā. **Nāthāti** nāthavanto. **Pañcadosavivajjitanti** evamādikassa attho kesuci aṭṭhakathāpotthakesu likhitoti katvā na vakkhāma.

Sāsaneti ettha tāpasasāsanam jhānābhiññā ca. **Vasībhūtassa** sato. Mayi evambhūte dīpaṅkaro jino uppajji. Sodheti jano. **Añjasam vaṭumāyananti** pariyāyavacanehi maggameva vadati. **Mā nam akkamitthāti** ettha nanti padapūraṇamatte nipāto. **Ghātiyāmahanti** ettha ca a-iti ca ham-iti ca nipātā, aham-iti vā eko nipāto sānunnāsiko kato. **Āhutīnanti** dakkhiṇāhutīnam. **Manti** mama, maṃ vā abravi.

Kappe atikkamitvā vuttepi bodhimhi mātādisaṅkittane saṅgaṇhitum “**bodhi tassa bhagavato**”ti-ādimāha. **Sukhenāti** uttamena sukhena. **Asamoti** tāpasehi asamo. Abhiññāsukhatopi viṣiṭṭham **īdisam** buddhattabyākaraṇajam **sukham alabhim**. **Yāti** yāni nimittāni. **Ābhujatīti** āvattati. **Abhiravantīti** saddam karonti. **Chuddhāti** nikkhantā. **Nuddhamsatīti** na uddham gacchati. **Ubhayanti** ubhayavacanam. **Dhuvasassatanti** ekantasassatam, aviparītamevāti attho. **Āpannasattānanti** gabbhinīnam. **Yāvatā** dasa disā, tattha. **Dhammadhātuyāti** dhammadhātuyam, sabbesu dhammesu vicināmīti attho.

Yassa sampuṇṇo, tam **vamateva** udakam nissesam. **Eteti** ekissāpi dānapāramitāya anekappakāratāya bahuvacananiddeso kato. **Paṭilaggitam** rakkhatīti vacanaseso, bhummathe vā upayogo. **Catūsu bhūmīsūti** pātimokkhādīsu samvarabhūmīsu. **Advejjhamānasoti** kadāci khamanam kadāci akkhamanam, kassaci khamanam kassaci akkhamananti evam dvedhābhāvam anāpannamānaso hutvā. Saccassa vīthi nāma diṭṭhādī ca adiṭṭhādī ca yathābhūtamva vatthu. **Adhiṭṭhānanti** kusalasamādānādhiṭṭhānam, samādinnesu kusalesu acalatā adhiṭṭhānam nāma. **Pathaviyā upekkhanam** nāma vikārānāpatti. **Aññatrāti** aññam. **Sabhāvarasalakkhaṇeti** ettha **bhāvoti** aviparītata vijjamānatā, saha bhāvena sabhāvo, aviparīto attano

bodhiparipācanakiccasāṅkhāto raso, anavajjavatthupariccāgādisāṅkhātāṃ lakkhaṇaṇca **sabhāvarasalakkaṇaṃ**, tato **sammasato**. **Dhammatejenā**ti nāṇatejena. **Calatā**ti calatāya kampanatāya. **Sesī**ti sayi. **Mā bhāthā**ti mā bhāyittha. **Sabbītiyoti** sabbā itiyō upaddavā taṃ vivajjantu.

Sumedhakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Pavacchatīti deti. **Yogenā**ti upāyena. **Samimsū**ti sannipatimsu. **Appattamānasā**ti appatta-arahattā bhikkhū varahitā bhavanti. **Rittā**ti suññā antarahitā. **Sālakalyāṇī** nāma eko rukkho. Buddhacakkavattikāleyeva kira ekāheneva uppajjati.

Liṅgasampattīti purisaliṅgatā. **Hetū**ti tihetukapaṭisandhitā. **Guṇasampattī**ti abhiññāsamāpattilābhitā. **Adhikā**roti buddhānaṃ sakkārakaraṇaṃ. **Chandatā**ti buddhattappattiyaṃ chandasamāyogo. **Sabbaṅgasampannā**ti aṭṭhaṅgāni samodhānetvā katapaṇidhānā. **Pakkhikā**ti pīṭhasappikā. **Paṇḍakā**ti ubhayaliṅgarahitā. Bodhisattā ca brahmalokūpapattipaṭhamakappikesu kālesu ubhayaliṅgarahitā honti, na pana paṇḍakapariyāpannāti etamatthaṃ dassetuṃ “**pariyāpannā na bhavanti**”ti vuttaṃ, yathāvuttesu vā dosesu sabbesu **pariyāpannā na bhavanti**, bodhisattesu vā pariyāpannā tadantogadhā, paricchinnasamsārattā vā pariyāpannā bodhisattā ubhatobyañjanapaṇḍakā na bhavanti attho. **Sabbattha suddhagocarā** yasmā, tasmā **micchādiṭṭhiṃ na sevanti**. **Micchādiṭṭhi**nti natthikāhetukākiriyaḍiṭṭhiṃ. **Bhavābhaveti** khuddake ceva mahante ca bhaveti. **Bhojaputteti** luddake. **Lagananti** saṅgo. **Aññāthā**ti līnatā. **Gāmaṇḍalā**ti gāmadārakā. **Rūpanti** vippakāraṃ. Ayaṃ tāva nidānakathā yāya abhidhammassa buddhabhāsitatāsiddhīti atthayojanā kātābbā.

Nidānakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Cittuppādaṇḍa

Tikamātikāpadavaṇṇanā

Idāni paṭiññātakathaṃ kātuṃ “**idāni iti me -pa- kathanokāso sampatto**”ti-ādimāha. **Ito paṭṭhāyāti** kusaladhammapadato paṭṭhāya.

1. **Sabbapadehi laddhanāmoti** tīsupi padesu vedanāsaddassa vijjamānattā tena laddhanāmo sabbapadehi laddhanāmo hoti. Nanu sukhāya vedanāya sampayuttā dhammāti cattāri padāni, evaṃ sesesupīti dvādasetaṇi padāni, na tīṇīti vedanāsaddassa padattayāvayavattaṃ sandhāya “sabbapadehi”ti vucceyya, na yuttaṃ. “Vedanāyā”ti hi visuṃ padaṃ na kassaci padassa avayavo hoti, nāpi sukhādipadabhāvaṃ bhajatīti tena laddhanāmo kathaṃ sabbapadehi laddhanāmo siyāti?
Adhippetappakāratthagamakassa padasamudāyassa padattā. Pajjati avabujjhīyati etenāti hi padaṃ, “sukhāya vedanāya sampayuttā dhammā”ti etena ca padasamudāyena yathādhippeto attho samatto viññāyati, tasmā so padasamudāyo “padan”ti vuccati. Evaṃ itarepi veditabbā. Tasmā tesāṃ tiṇṇaṃ samudāyānaṃ avayavena laddhanāmo sabbapadehi laddhanāmoti yutto.

Ganthato ca atthato cāti ettha hetupadasahetukapadādīhi sambandhattā ganthato ca hetu-atthasahetukatthādīhi sambandhattā atthato ca aññamaññasambandho veditabbo. Sahetukahetusampayuttadukā hi hetuduke hetūhi sambandhattā hetudukasambandhā, hetusahetukaduko hetudukasahetukadukasambandho ubhayekapadavasena. Tathā hetuhetusampayuttaduko hetudukahetusampayuttadukasambandho, nahetusahetukaduko ekadvipadavasena hetudukasahetukadukasambandhoti. **Kaṇṇikā viyāti** pupphamayakaṇṇikā viya. **Ghaṭṭā viyāti** pupphahatthakādīsu pupphādīnaṃ samūho viya. Kaṇṇikāghaṭṭādīsu hi pupphādīni vaṇṭādīhi aññamaññasambandhāni hontīti tathāsambandhatā etesaṃ dukānaṃ vuttā. **Dukasāmaññatoti** aññehi hetudukādīhi dukavasena samānabhāvā. **Aññehīti** sārammaṇadukādīhi. Asaṅghito padeso yesaṃ atthi, te **sappadesā**. Yesaṃ pana natthi, te **nippadesā**.

“Kacci nu bhoto kusalan”ti evaṃ pucchitamevatthaṃ pākaṭaṃ katvā pucchituṃ “kacci bhoto anāmayan”ti vuttaṃ, tasmā kusalasaddo anāmayattho hoti. **Bāhitikasutte**¹ bhagavato kāyasamācārādayo vaṇṇentena dhammabhaṇḍāgārikena “yo kho mahārāja kāyasamācāro anavajjo”ti kusalo kāyasamācāro vutto. Na hi bhagavato sukhavipākaṃ kammaṃ atthīti sabbasāvajjarahitā kāyasamācārādayo kusalāti vuttā. **Kusalesu dhammesūti** ca bodhipakkhiyadhammā “kusalā”ti vuttā. Te ca vipassanāmaggaḥ phalasampayuttā na ekantena sukhavipākāyevāti anavajjattho kusalasaddo. **Aṅgapaccaṅgānanti** kusalasaddayogena bhummatthe sāmivacanaṃ, aṅgapaccaṅgānaṃ vā nāmakiriyaḥ payo janādīsūti attho. **Naccagītassāti** ca sāmivacanaṃ bhummatthe, naccagītassa viśeṣesūti vā yojetabbāni. Kusalanāṃ dhammānaṃ samādānaḥ hetu evamidāṃ puññaṃ pavaḍḍhatīti puñṇavipākaṇibbattakakammaṃ “kusalan”ti vuttaṃ. **Dhammā hontīti** suññadhammatā sabhāvamattā hontīti attho. Evaṃ **dhammesu dhammānupassīti** etthāpi suññatatto dhammasaddo daṭṭhabbo.

Salayanti -pa- viddhamsentīti ettha purimassa purimassa pacchimaṃ pacchimaṃ atthavacanaṃ. Atha vā salanassa atthadīpanāni calanādīni tīpi tadanāgappahānādīhi yojetabbāni. Appahīnabhāvena santāne sayamānā akusalā dhammā rāgādi-asucisampayogato nānāvidhadukkhahetuto ca **kucchitena ākārena sayanti**. Ñāṇavippayuttānampi ñāṇaṃ upanissayapaccayo hotīti sabbeḥ kusalā dhammā **kusena** ñāṇena pavattetabbāti **kusalā**. Uppannaṃsānuppannaṃsabhāgesu saṅgahitattā **ubhayabhāgagataṃ saṃkilesapakkhaṃ** pahānānuppadānehi **lunanti** sammappadhānadvayaṃ viya.

Sattādigāhakānaṃ cittānaṃ gocarā sattādayo viya paññāya upaparikkhiyamānā na nissabhāvā, kintu attano sabhāvaṃ dhārentīti **dhammā**. Na ca dhāriyamānasabhāvā añño dhammo nāma atthi. Na hi ruppanādīhi aññe rūpādayo, kakkhaḍḍādīhi ca aññe pathavī-ādayo dhammā vijjantīti. Aññathā pana avabodhetuṃ na sakkāti nānavasena viññātāviññāte sabhāvadhamme aññe viya katvā “attano sabhāvaṃ

dhārentī”ti vuttaṃ. Sappaccayadhammesu viśesaṃ dassento **“dhāriyanti vā paccayehī”**ti āha. **Dhāriyanti**ti upadhāriyanti, lakkhīyantiṭi attho.

Akusalāti kusalapāṭisedhanamattaṃ kusalābhāvamattavacanāṃ tadanñamattavacanāṃ vā etaṃ na hoti, kintu tappaṭipakkhavacananti dassetuṃ **“mittapaṭipakkhā amittā viyā”**ti-ādi vuttaṃ.

Tappaṭipakkhavacanatā ca abyākatatatiyarāsivacanena viññāyati. Yadi hi kusalābhāvamattavacanāṃ akusalasaddo, tena na koci dhammo vuttoti abyākatavacaneneva ca tatiyo rāsi vutto na siyā, kusalā ceva dhammā abyākatā cāti dukovāyaṃ āpajjati, na tiko, evañca sati akusalavacanena na koci attho. Atha siyā, “anabyākatā”ti ca vattabbaṃ siyā kusalānaṃ viya abyākatānañca abhāvamattasambhavā, tasmā abhāvamattavacane abyākatabhāvamattaṃ viya kusalābhāvamattaṃ akusalaṃ na koci rāsīti “abyākatā”ti tatiyo rāsi na siyā. Tatiyarāsibhāvena ca abyākatā vuttāti akusalo ca eko rāsīti viññāyati. Tasmā nābhāvavacanatā¹, sabhāvadhāraṇādi-atthena dhammasaddena samānādhikaraṇabhāvato ca akusalasaddassa kusalābhāvamattavacanatā na hoti, nāpi tadanñamattavacanatā tatiyarāsivacanato eva. Yadi hi kusalehi aññe akusalā cetasikehi aññe acetasikā viya, kusalākusalavacanehi sabbesaṃ dhammānaṃ saṅgahitattā asaṅgahitassa tatiyarāsissa abhāvā cetasikaduko viya ayañca duko vattabbo siyā “kusalā dhammā akusalā dhammā”ti, na “abyākatā”ti tatiyo rāsi vattabbo, vutto ca so, tasmā na tadanñamattavacanāṃ akusalasaddo, pārisesena tappaṭipakkhesu a-kārassa payogadassanato loke “amittā”ti sāsane “alobho”ti idhāpi tappaṭipakkhavacanatā akusalasaddassa siddhā, tattha niruḷhattā ca na itaravacanatā, tappaṭipakkkhabhāvo ca viruddhasabhāvattā tappaheyyabhāvato ca veditabbo, na kusalavināsanato. Na hi kusalā akusalehi pahātābbā, mahābalavatāya pana kusalāyeva payoganipphādītā sadānusayite akusale tadanāvikkhambhanasamucchedavasena pajahantīti.

1. Nābhāvamattavacanatā (?)

Na **byākatā**ti akathitā. Kathaṃ panete akathitā honti, nanu “sukhāya vedanāya sampayuttā”ti-ādīhi tikadukapadehi cakkhuviññāṇādivacanehi phassādivacanehi ca kathitāti? No na kathitā, tāni pana vacanāni idha anadhippetāni avuttattā ananuvattanato. Na hi “sukhāya vedanāya sampayuttā dhammā”ti-ādīṃ vatvā “abyākatā”ti vuttaṃ, tasmā na tāni idha anuvattantīti tabbacanīyabhāvena akathitatā na hoti kusalākusalavacanāni pana idha vuttattā anuvattantīti tabbacanīyabhāvena akathitatā ñāyatīti **“kusalākusalabhāvena akathitāti attho”**ti āha. Na **byākatā**ti vā avipākā, abyākatavacaneneva ca avipākatthā ñāyanti. Na hi bhagavato vacanaṃ ñāpakasādhaniyaṃ, āsayānusayacariyādikusalena bhagavatā yesaṃ avabodhanatthaṃ dhammā vuttā tesāṃ vacanānantaraṃ tadatthapaṭivedhato, pacchimehi pana yathā tesāṃ avabodhanatthaṃ bhagavatā taṃ taṃ vacanaṃ vuttaṃ, yathā ca tehi tadattho paṭividdho, taṃ sabbaṃ ācariye payirupāsivā sutvā veditabbaṃ hoti, tasmā kāraṇaṃ avatvā **“kusalākusalabhāvena akathitāti attho”**ti āha. Yo ca vadeyya “akusalavipākabhāvena akathitattā, kusalā abyākatāti āpajjanti, kusalavipākabhāvena akathitattā akusalāpī”ti, sopi “aññāpakasādhaniyavacano bhagavā”ti nivāretabbo anuvattamānavacanavacanīyabhāvena akathitassa ca abyākatabhāvato. Na hi avipākavacanāni vuttaṃ kusalavacanaṃ ca avuttaṃ, yato avipākavacanassa adhikatabhāvo kusalassa ca tabbacanīyabhāvena akathitabhāvo siyā, tasmā na kusalānaṃ abyākatatā, evaṃ akusalāna-anabyākatabhāve yojanā kātābbā.

Atha vā **vi**-saddo virodhavadano, **ā**-saddo abhimukhabhāvavappakāsano, tasmā attano paccayehi aññamaññavirodhābhimukhā katā, lakkhaṇavirodhato vināsakavināsitabbato cāti byākatā, kusalākusalā. Na byākatāti **abyākatā**. Te hi lakkhaṇato kusalākusalā viya viruddhā na honti. Na hi avipākatā dukkhavipākatā viya sukhavipākatāya sukhavipākatā viya ca dukkhavipākatāya sukhadukkhavipākatāhi virujjhatīti nāpi te kiñci pajahanti, na ca te kenaca pahātabbāti ayamettha attanomati.

Anavajjasukhavipākakalakkhaṇāti ettha natthi etesaṃ avajjanti anavajjā, garahitabbabhāvarahitā niddosāti attho. Tena nesaṃ agarahitabbabhāvaṃ dasseti, na gārayhavirahamattaṃ. Aññepi atthi niddosā abyākatāti anavajjavacanamattena tesampi kusalatāpattidosāṃ disvā taṃ pariharitum sukhavipākavacanāṃ āha. Avajjapaṭipakkhā vā idha anavajjāti vuttā, na **bāhitikasutte**¹ viya paṭippassaddhāvajjā virahitāvajjamattā vā, tasmā anavajjavacanena avajjavināsanabhāvo dassito. Abyākatehi pana viṣiṭṭhaṃ kusalākusalānaṃ sādharmaṇaṃ savipākatālakkkhaṇanti tasmīṃ lakkkhaṇe visesadassanattaṃ sukhavipākavacanāṃ avoca. Siddho hi purimeneva akusalābyākatehi kusalānaṃ visesoti. Sukho vipāko etesanti sukhavipākā. Tena kusalākusalānaṃ sāmāññe vipākadhammabhāve sukhavipākavipaccanasabhāvaṃ dasseti, na tesāṃ sukhavipākasabbhāvameva. Anavajjā ca te sukhavipākā cāti anavajjasukhavipākā. Kusalā lakkkhīyanti etenāti lakkkhaṇaṃ, anavajjasukhavipākakalakkhaṇaṃ etesanti **anavajjasukhavipākakalakkhaṇā**. Nanu te eva kusalā anavajjasukhavipākā, kathaṃ te sayameva attano lakkkhaṇaṃ hontīti? Viññātāviññātasaddatthabhāvena lakkkhaṇalakkkhitabbabhāvayuttito. Kusalasaddatthavasena hi aviññātā kusalā lakkkhitabbā honti, anavajjasukhavipākasaddatthabhāvena viññātā lakkkhaṇanti yuttametaṃ. Atha vā lakkkhīyatīti lakkkhaṇaṃ, sabhāvo. Anavajjasukhavipākā ca te lakkkhaṇaṇcāti **anavajjasukhavipākakalakkhaṇā**, anavajjasukhavipākā hutvā lakkkhiyamānā sabhāvā kusalā nāmāti attho.

Atha vā anavajjavacanena anavajjattaṃ āha, sukhavipākavacanena sukhavipākattaṃ, tasmā anavajjañca sukhavipāko ca anavajjasukhavipākāṃ, taṃ lakkkhaṇaṃ etesaṃ karaṇatthe ca kammaṭṭhe ca lakkkhaṇasaddhe sabhāvabhūtanti **anavajjasukhavipākakalakkhaṇā**, anavajjasukhavipākasabhāvena lakkkhiyamānā taṃsabhāvavanto ca kusalāti vuttaṃ hoti. Tatha anavajjavacanena pavattisukhataṃ kusalānaṃ dasseti, sukhavipākavacanena vipākasukhataṃ. Purimañhi attano pavattisabhāvavasena lakkkhaṇatāvacanāṃ, pacchimaṃ kālantare vipākuppadanasamatthatāyāti. Tathā purimena kusalānaṃ attasuddhiṃ

1. Ma 2. 318 piṭṭhe.

dasseti, pacchimena visuddhaviṭṭakataṃ. Purimena ca kusalaṃ akusalasabhāvato nivatteti, pacchimena abyākatasabhāvato savipākattadīpakattā pacchimassa. Purimena vā vajjapaṭipakkhabhāvadassanato kiccaṭṭhena rasena akusalaviddhamsanarasataṃ dīpeti, pacchimena sampatti-atthēna iṭṭhaviṭṭakarasataṃ. Purimena ca upaṭṭhānākāraṭṭhena paccupaṭṭhānena vodānapaccupaṭṭhānataṃ dasseti, pacchimena phalatthēna sukhaviṭṭakapaccupaṭṭhānataṃ. Purimena ca yonisomanasikāraṃ kusalanāṃ padaṭṭhānaṃ vibhāveti. Tato hi te anavajjā jātāti. Pacchimena kusalanāṃ aññesaṃ padaṭṭhānabhāvaṃ dasseti. Te hi sukhaviṭṭakassa kāraṇaṃ hontīti. Ettha ca sukhaviṭṭaka-sadde sukha-saddo iṭṭhapariyāyavacananti daṭṭhabbo. Iṭṭhacatukkhandhaviṭṭakā hi kusalā, na sukhavedanāvipākāva. Saṅkhāradukkhopasamasukhaviṭṭakatāya ca sambhavo eva natthi. Na hi taṃvipākoti. Yadi pana vipākāsaddo phalapariyāyavacanāṃ, nissandavipākena iṭṭharūpenāpi sukhaviṭṭakatā yojetabbā.

Sāvajjadukkhaviṭṭakalakṣhaṇāti ettha ca vuttavidhi-anusārena attho ca yojanā ca yathāsambhavaṃ veditabbā. Vipākārahataṃ kusalākusalānaṃ lakṣhaṇabhāvena vuttā, tabbhāvena akathitā abyākatā avipākārahasabhāvaṃ hontīti āha “**avipākalakṣhaṇā abyākatā**”ti. Yatheva hi sukhadukkhaviṭṭakārahā sukhadukkhaviṭṭakāti evamlakṣhaṇatā kusalākusalānaṃ vuttā, evamidhāpi avipākārahā avipākāti evamlakṣhaṇatā abyākatānaṃ vuttā. Tasmā “ahosi kammaṃ nāhosi kammaviṭṭako na bhavissati kammaviṭṭako natthi kammaviṭṭako, atthi kammaṃ natthi kammaviṭṭako na bhavissati kammaviṭṭako, bhavissati kammaṃ na bhavissati kammaviṭṭako”ti¹ evampakārānaṃ kusalākusalānaṃ kusalākusalabhāvanāpatti abyākatabhāvanāpatti vā na hoti. Na hi te sukhadukkhaviṭṭakārahā na honti vipākadhammattā, avipākārahā vā na honti avipākadhammattābhāvāti.

Kusalāti vā dhammāti vāti-ādīnīti kusaladhammapadāni dve, akusaladhammapadāni dve, abyākatadhammapadāni dveti. **Ekatthanānatthānīti** visum visum dvinnāṃ dvinnāṃ aññamaññāpekkham ekatthanānatthataṃ codeti, na channaṃ. Dosamettha vattukāmo codako pucchatīti ñatvā ācariyo āha “**kiñcetthā**”ti.

1. Khu 9. 271 piṭṭhe.

Ettha ekatthanānatthatāyaṃ kiñci vattabbaṃ asamattā te codanā, avasiṭṭhaṃ tava brūhīti vuttaṃ hoti. Yadi ekatthāni indasakkasaddānaṃ viya saddamatte eva bhedo, evaṃ kusalahammasaddānaṃ, na attheti. Yathā “indo sakko”ti vutte “indo indo”ti vuttasadisam hoti, evaṃ “kusalā dhammā”ti idaṃ vacanaṃ “kusalā kusalā”ti vuttasadisam hoti. Evaṃ itaresupi “akusalā akusalā”ti vuttasadisatā “abyākatā abyākatā”ti vuttasadisatā ca yojetabbā. Atha nānatthāni, indakuverasaddānaṃ viya saddato atthato ca kusalahammasaddānaṃ bhedo, tathā akusaladhammasaddādīnanti chahi padehi catūhi padehi ca cha cattāro ca atthā bhinnā vuttāti kusalattikādīnaṃ kusalachakkādībhāvo, hetudukādīnaṃca hetucatukkādībhāvo āpajjātīti?.

Nanu tiṇṇaṃ dhammasaddānaṃ tiṇṇaṃ indasaddānaṃ viya rūpābheda atthābhedoti chakkabhāvo na bhavissati, tasmā evamidaṃ vattabbaṃ siyā “tikadukānaṃ catukkatikabhāvo āpajjātī”ti, na vattabbaṃ, tiṇṇaṃ dhammasaddānaṃ ekatthānaṃ tiṇṇaṃ indasaddānaṃ viya vacane payojanābhāvā vuttānaṃ tesam māsasaddānaṃ viya abhinnarūpānaṃca atthābhedo upapajjātīti, evamapi yathā eko māsasaddo abhinnarūpo kālaṃ aparāṇṇavisesaṃ suvaṇṇamāsaṃca vadati, evaṃ dhammasaddopi eko bhinne atthe vattumarahatīti kālādīnaṃ māsapadatthatāya viya tabbacanīyabhinnatthānaṃ dhammapadatthatāya abhedoti catukkatikabhāvo eva āpajjātīti, nāpajjati ekassa saddassa jātiguṇakiriyābhinnānaṃ anabhidhānato. Na hi māsasaddo eko jātibhinnānaṃ kālādīnaṃ antarena sarūpekasesaṃ vācako hoti. Idha ca yadi sarūpekaseso kato siyā, dutiyo tatiyo ca dhammasaddo na vattabbo siyā, vutto ca so, tasmā kusalādi-saddā viya abhinnakusalādi-jātīsu rūpasāmaññepi māsa-saddā viya tayo vinivatta-aññajātīsu vattamānā tayo dve ca dhammasaddā āpannāti tikadukānaṃ chakkacatukkabhāvo eva āpajjātīti.

Padānaṃca asambandhoti kusalahammapadānaṃ aññamaññaṃ tathā akusaladhammapadānaṃ abyākatadhammapadānaṃca asambandho āpajjātīti attho. Dvinnaṃ dvinnaṃhi icchito sambandho, na sabbesaṃ channaṃ catunnaṃ vā aññamaññanti. Idaṃ pana kasmā codeti, nanu nānatthatte sati atthantaradassanatthaṃ vuccamānesu dhamma-saddesu

kusalākusalābyākata-saddānaṃ viya asambandho vutto vutto evāti?
 Saccametaṃ, asambandhaṃ pana siddhaṃ katvā purimacodanā katā
 “tikadukānaṃ chakkacatukkabhāvo āpajjati”ti, idha pana taṃ asambandhaṃ
 sādhetuṃ idaṃ coditanti veditabbaṃ. Atha vā evamettha yojanā kātabbā—
 yadi pana chakkacatukkabhāvaṃ na icchasi, padānaṃ sambandhena
 bhavitabbaṃ yathāvuttanayena, so ca samānavibhattīnaṃ dvinnāṃ dvinnāṃ
 sambandho ekatthatte sati yujjeyya, tvaṃ pana nānatthataṃ vadasīti
 padānañca te asambandho āpajjati, neva nāpajjatīti. Niyamanattho **ca**-saddo.
Pubbāpara -pa- nippayojanāni nāma hontīti chakkacatukkabhāvaṃ
 anicchantassa, nānatthataṃ pana icchantassāti adhippāyo. Avassañca
 sambandho icchitabbo pubbāparavirodhāpattitoti dassetuṃ “**yāpi cesā**”ti-
 ādimāha. Pucchā hi padavipallāsakaraṇena dhammā eva kusalāti
 kusalahamma-saddānaṃ idha uddiṭṭhānaṃ ekatthataṃ dīpeti, tava ca
 nānatthataṃ vadantassa neva hi dhammā kusalāti katvā tāyapi pucchāya
 virodho āpajjati, vuccati ca tathā sā pucchāti na nānatthatā yujjati.

Aparo nayoti “kusalā dhammā”ti-ādīnaṃ dvinnāṃ dvinnāṃ
 ekatthattameva tiṇṇaṃ dhammasaddānaṃ ekatthanānatthattehi codeti.
Tiṇṇaṃ dhammānaṃ ekattāti-ādimhi yathā tīhi inda-saddehi vuccamānānaṃ
 indatthānaṃ indabhāvena ekattā tato anaññesaṃ
 sakkapurindadasahassakkhasaddatthānaṃ ekattaṃ, evaṃ tiṇṇaṃ dhamma-
 saddatthānaṃ dhammabhāvena ekattā tato anaññesaṃ kusalākusalā byākata-
 saddatthānaṃ ekattaṃ āpajjatīti attho. **Dhammo nāma bhāvoti**
 sabhāvadhāraṇādinā atthena dhammoti vutto, so ca sabhāvasseva hoti,
 nāsabhāvassāti iminā adhippāyena vadati. Hotu bhāvo, tato kinti? Yadi
 tiṇṇaṃ dhammasaddānaṃ nānatthatā, tīsu dhammesu yo koci eko dhammo
 bhāvo, tato anaññaṃ kusalaṃ akusalaṃ abyākataṃ vā ekekameva bhāvo.
 Bhāvabhūtā pana dhammā aññe dve abhāvā hontīti tehi anaññe kusalādīsu
 dve ye keci abhāvā. Yopi ca so eko dhammo bhāvoti gahito, sopi
 samānarūpesu tīsu dhammasaddesu ayameva bhāvattho hotīti niyamassa
 abhāvā aññassa bhāvatthatte sati abhāvo hotīti tato anaññassapi abhāvattaṃ
 āpannanti kusalādīnaṃ sabbesampi abhāvattāpatti hoti. Na hi indassa
 amanussatte tato anaññesaṃ sakkādīnaṃ manussattaṃ atthīti.

Nanu evamapi ekassa bhāvattaṃ vinā aññesaṃ abhāvattaṃ na sakkā vattuṃ, tattha ca ekeneva bhāvena bhavitabbanti niyamābhāvato tiṇṇampi bhāvatte siddhe tehi anaññesaṃ kusalādīnampi bhāvattaṃ siddhaṃ hotīti? Na hoti tiṇṇaṃ dhamma-saddānaṃ nānatthabhāvassa anuññātattā. Na hi tiṇṇaṃ bhāvatte nānatthatā atthi, anuññātā ca sā tayāti. Nanu tiṇṇaṃ dhammānaṃ abhāvattepi nānatthatā na siyāti? Mā hotu nānatthatā, tava pana nānatthataṃ paṭijānantassa “eso doso”ti vadāmi, na pana mayā nānatthatā ekatthatā vā anuññātāti kuto me virodho siyāti. Atha vā **abhāvattaṃ āpannehi dhammehi anaññe kusalādayopi abhāvā eva siyunti** idaṃ vacanaṃ aniyamena ye keci dve dhammā abhāvattaṃ āpannā, tehi anaññesaṃ kusalādisu yesaṃ kesañci dvinnaṃ kusalādīnaṃ abhāvattāpattiṃ sandhāya vuttaṃ ekassa bhāvattā. Yampi vuttaṃ **“tehi ca añño kusalaparopi abhāvo siyā”**ti, taṃ aniyamadassanatthaṃ vuttaṃ, na sabbesaṃ abhāvasādhanaṃ. Ayañhi tattha attho akusalaparassa vā abyākataparassa vā dhammassa bhāvatte sati tehi añño kusalaparopi abhāvo siyāti.

Sabbametaṃ akāraṇanti ettha kāraṇaṃ nāma yutti.

Kusalakusalasaddānaṃ viya ekanta-ekatthataṃ, kusalarūpacakkhuma-saddānaṃ viya ekantanānatthatañca vikappetvā yāyaṃ punarutti chakkacatukkāpatti asambandhavirodhābhāvāpatti dosāropanayutti vuttā, sabbā sā ayutti, tathā ekatthanānatthatābhāvatoti vuttaṃ hoti. Yā yā anumati **yathānumati** anumatiyā anumatiyā vohārasiddhito. Anumatiyā anurūpaṃ vā **yathānumati**, yathā anumati pavattā, tathā tadanurūpaṃ vohārasiddhitoti attho. Anumati hi visesanavisesitabbābhāvato accantamabhinnesu katthaci kiriyāguṇādipariggahavisesena avivaṭṭasaddatthavivaraṇatthaṃ pavattā yathā “sakko indo purindado”ti. Katthaci accantaṃ bhinnesu yathā “dhavo khadiro palāso ca ānīyantū”ti. Katthaci visesanavisesitabbābhāvato bhedaḥbhedaḥvantesu seyyathāpi “nīluppalaṃ paṇḍitapuriso”ti, tāya tāya anumatiyā tadanurūpañca te te vohārā siddhā. Tasmā ihāpi kusalaḍḍhamma-saddānaṃ visesanavisesitabbābhāvato visesatthasāmaññatthapariggahena samāne atthe bhedaḥbhedayutte pavatti

anumatāti tāya tāya anumatiyā tadanurūpañca siddho eso vohāro. Tasmā vuttaṃ “sabbametam akāraṇa”ti.

Attano attano atthavisesaṃ tassa dīpentīti attanā pariggahitaṃ attanā vuccamānaṃ anavajjasukhavipākādikusalādibhāvaṃ dhamma-saddassa dīpenti tadatthassa tabbhāvadīpanavaseṇāti adhippāyo. Na hi dhammasaddo kusalādibhāvo hotīti. **Imināvā**ti “dhammasaddo pariyatti-ādīsu dissatī”ti-ādīnā “attano sabbhāvaṃ dhārentī”ti-ādīnā ca nayena. So hi sabbattha samāno, na kusala-saddo ārogyādīsu dissatīti “kucchite salayantī”ti-ādiko, so ca visesanayo “ito paraṃ visesamattameva vakkhāmā”ti etena apanītoti daṭṭhabbo. Na hi kusalādivisesaṃ gahetvā pavattā sukhāya vedanāya sampayuttatī-ādayo visesātī.

2. **Sukhassa ca pahānā**ti ettha sukhindriyaṃ “sukhan”ti vuttaṃ, tañca sukhavedanāva hotīti **“sukhavedanāyaṃ dissatī”**ti vuttaṃ, na pana “tisso imā bhikkhave vedanā sukhā vedanā”ti-evamādīsu¹ sukha-saddo viya sukhavedanāsaddena samānatthattā. Ayañhi sukhindriyattho sukha-saddo kāyasukhanam kāyānuggahaṃ sāvavisesaṃ gahetvā pavatto, na pana sukhā vedanā “yaṃ kiñci vedanaṃ vedeti sukhaṃ vā², yo sukhaṃ dukkhato”ti-evamādīsu³ sukha-saddo viya sātasaṃmaññaṃ gahetvā pavattoti. Yasmiṃ sati sukhahetūnaṃ pavatti, taṃ sukhamūlaṃ. Buddhuppāde ca kāmamasatikkaṃmādikā virāge ca sati sukhahetūnaṃ puññapassaddhi-ādīnaṃ pavatti hotīti taṃ **“sukhamūlaṃ sukhan”**ti vuttaṃ. Sukhassa ca ārammaṇattā **“rūpaṃ sukhan”**ti vuttaṃ. **Puññānī**ti yadidaṃ vacanaṃ, taṃ **sukhassa ca adhivacanaṃ** iṭṭhavipākassa adhivacanaṃ tadatthassa iṭṭhavipākavipaccanatoti attho. **Sukhapaccayānaṃ** rūpādīnaṃ iṭṭhānaṃ **ṭhānaṃ** okāso saggā nandanañcāti **“sukhā saggā sukhaṃ nandanam”**ti vuttaṃ. **Diṭṭhadhammeti** imasmiṃ attabhāve. **Sukhavihārā**ti paṭhamajjhānavihārādī. Nīvaraṇādi byābādharahitattā **“abyābajjhā”**ti vuttā. Sabbasaṅkhārādukkhanibbāpanato taṃnirodhattā vā **“nibbānaṃ sukhan”**ti vuttaṃ. **Ādi**-saddena “adukkhamasukhaṃ santaṃ, sukhamicceva bhāsitaṃ”ti adukkhamasukhe. “Dvepi mayā

1. Saṃ 2. 407, 409 piṭṭhesu.

2. Ma 1. 333 piṭṭhe.

3. Saṃ 2. 409 piṭṭhe.

ānanda vedanā vuttā pariyāyena sukhā vedanā dukkhā vedanā”ti¹
sukhopekkhāsu ca iṭṭhāsūti evamādīsu pavatti saṅgahitā.

Dukkhavattthūti dukkhassa okāso. Attano paccayehi uppajjamānampi hi taṃ dukkhaṃ jāti-ādīsu vijjamānesu tabbatthukaṃ hutvā uppajjati.

Dukkhapaccayeti dukkhahetumhi, dukkhassa janaketi attho.

Dukkhapaccayaṭṭhāneti dukkhajanakakammassa sahāyabhūtānaṃ anīṭṭharūpādipaccayānaṃ ṭhāne. Paccayasaddo hi janake janakasahāye ca pavattatīti. **Ādi-**saddena “yadaniccaṃ taṃ dukkhaṃ”ti-ādinā² saṅkhāradukkhādīsu pavatti daṭṭhabbā. Sampayutte vatthum ca karajakāyaṃ sukhayati laddhassāde anuggahite karotīti **sukhā**. Sukhāti vedanāsaddamapekkhitvā sukhabhāvamattassa appakāsanena napuṃsakaliṅgatā na katā. Sabhāvato saṅkappato ca yaṃ iṭṭhaṃ, tadanubhavanaṃ iṭṭhākārānubhavanaṃ vā **iṭṭhānubhavanaṃ**.

Samanti avisamaṃ. Samā ekībhāvūpagatā viya yuttā, samaṃ vā saha yuttāti yojetabbaṃ. **Ekuppādāti** eko samāno uppādo etesanti **ekuppādā**, samānapaccayehi sahuppattikāti attho. Sahuppattikānaṃ rūpārūpānaṃca aññamaññasampayuttatā āpajjeyyāti **“ekanirodhā”**ti vuttaṃ, ye samānuppādā samānanirodhā ca, te sampayuttāti rūpārūpānaṃ aññamaññasampayogo nivārīto hoti. Evamapi avinibbhogarūpānaṃ aññamaññasampayuttatā āpajjeyyāti **“ekavattthukā”**ti vuttaṃ, ye ekuppādā ekanirodhā ekavattthukā ca, te sampayuttāti. Evamapi avinibbhogarūpesu ekaṃ mahābhūtaṃ sesamahābhūtopādārūpānaṃ nissayapaccayo hotīti tena tāni ekavattthukānīti, cakkhādinissayabhūtāni vā bhūtāni ekaṃ vatthu etesu sannissitanti ekavattthukānīti kappentassa tesāṃ sampayuttatāpatti siyāti tannivāraṇattham **“ekārammaṇā”**ti vuttaṃ, ye ekuppādā -pa- ekārammaṇā ca honti, te sampayuttāti. Paṭilomato vā **ekārammaṇāti** vutte ekavīthiyaṃca pañcaviññāṇasampaṭicchanānaṃ nānāvīthiyaṃ parasantāne ca ekasmiṃ ārammaṇe uppajjamānānaṃ bhinnavattthukānaṃ sampayuttatā āpajjeyyāti **“ekavattthukā”**ti vuttaṃ, ye ekavattthukā hutvā ekārammaṇā, te sampayuttāti. Evamapi sampaṭicchanasantīraṇādīnaṃ sampayuttatā āpajjeyyāti **“ekanirodhā”**ti vuttaṃ, ye

1. Sam 2. 423 piṭṭhe.

2. Sam 2. 19, 37, 68 piṭṭhādīsu.

ekanirodhā hutvā ekavatthukā ekārammaṇā, te sampayuttāti. Kiṃ pana nānuppādāpi evaṃ tividhalakkhaṇā honti, atha ekuppādā evāti vicāraṇāya ekuppādā eva evaṃ tividhalakkhaṇā hontīti dassanatttham **“ekuppādā”**ti vuttaṃ.

3. **Vipakkabhāvamāpannānaṃ arūpadhammānanti** yathā sālibijādīnaṃ phalāni taṃsadisāni nibbattāni vipakkāni nāma honti, vipākaniruttiṇca labhanti, na mūlaṅkurapattakhandhanālāni, evaṃ kusalākusalānaṃ phalāni arūpadhammabhāvena sārammaṇabhāvena sukkakaṇhādibhāvena ca taṃsadisāni vipakkabhāvamāpannānīti vipākaniruttiṃ labhanti, na rūpadhammā kammanibbattāpi kammāsadisāti dassetuṃ vuttaṃ. **Jātijarāsabhāvāti** jāyana-jīraṇasabhāvā. **Vipākakapatikāti** vipaccanapakatikā. Vipaccanasabhāvatā ca anupacchinnāvijjātaṇhāmānasantāne sabyāpārātā, tena abhiññādikusalānaṃ bhāvanāyapahātabbādi-akusalānaṇca vipākānuppādanepi vipākadhammatā siddhā hoti. **Vipakkabhāvanti** cettha **bhāva-**saddena sabhāvo eva vutto. Taṃ yathāvuttaṃ vipakka-sabhāvaṃ dutiyassa vuttaṃ vipaccanasabhāvaṇca gahetvā **“ubhayasabhāvapaṭikkhepavasenā”**ti āha.

4. **Upetena ādinnā upādinnā.** Kiṃ pana taṃ upetaṃ, kena ca upetaṃ, kathaṇca upetaṃ, ke ca tena ādinnāti? Sati ca lokuttarānaṃ kesaṇci ārammaṇabhāve tannivattanatttham upetasaddasambandhinā upayasaddena vuccamānāhi catubbidhupādānabhūtāhi taṇhādiṭṭhīhi upetaṃ, tehi ca ārammaṇakaraṇavasena upetaṃ, na samannāgamavasena. Sati ca sabbatebhūmakadhammānaṃ upādānārammaṇatte yehi vipākakaṭattārūpāni amhehi nibbattattā amhākaṃ etāni phalānīti gaṇhantehi viya ādinnāni, tāni tebhūmakakammāni kammabhāvena ekattaṃ upanetvā upetanti idha gahitāni. Tehi ca nibbattāni vipākakaṭattārūpāni upādinnā dhammāti sabbametaṃ dassetuṃ **“ārammaṇakaraṇavasenā”**ti-ādi vuttaṃ. Ayaṇca atthanayo yathāsambhavaṃ yojetabbo, na vacanānupubbenāti. Etthāha—yadi ārammaṇakaraṇavasena taṇhādiṭṭhīhi upetena ādinnā upādinnā, sabbatebhūmakadhammā ca taṇhādīnaṃ ārammaṇā honti, na ca upetasaddo kamme eva nirulho, tena kammasseva gahaṇe kāraṇaṃ natthi, tasmā

sabbatebhūmakadhammapaccayuppannānaṃ avijjādihetūhi nibbattānaṃ saṅkhārādīphalānaṃ upādinnaṃ āpajjati tesampi tehi phalabhāvena gahitattā. **Upa**-saddena ca upetattānaṃ jotitaṃ, na ārammaṇakaraṇaṃ samannāga-anivattakaṃ, **ādinna**-saddena ca gahitatānaṃ vuttaṃ, na kammasamuṭṭhānatāviseso. Tasmā sabbapaccayuppannānaṃ upādinnaṃ āpajjatīti? Nāpajjati bodhaneyyajjhāsayavasena desanāpavattito. Yesāhi bodhanatthaṃ “upādinna”ti etaṃ vuttaṃ, te teneva vacanena yathāvuttappakāre dhamme bujjhimsu, etarahi pana tāvatā bujjhituṃ asakkontena sutvā tadattho veditabboti esā atthavibhāvanā katā “**kammunā**”ti.

Ayaṃ pana aparo attho daṭṭhabbo—upasaddo upetaṃ dīpeti. Ayañhi upa-saddo samāse payujjamāno “atimālā”ti-ādīsu ati-saddo viya atikkamaṇaṃ sasādhanaṃ upagamaṇaṃ sasādhanaṃ vadati, upagamaṇaṃ upādāna-upayo, tena upagataṃ upetaṃ. Kiṃ pana tanti? Yaṃ asati upādāne na hoti, taṃ “upādānapaccayā bhavo”ti evaṃ vuttaṃ tebhūmakakammaṃ paccayabhāvena purimajātuppannena upādānena upagatatā “upetan”ti vuccati. Na hi koci anupaggamma anicchanto kammaṃ karotīti. Tena **upetena kammunā** punabbhavassa ādānaṃ hoti. Kammunā hi sāsavena sattā ādiyanti punabbhavaṃ, tasmā ādātābhāvena pākāṇaṃ punabbhavo. So ca upapattibhavo tebhūmakavipākakataṭṭārūpasaṅgaho “bhavapaccayā jāti”ti ettha jātivacane samavaruddhoti upādinnavacanena upapattibhavo vuccati, upapattibhavo ca tebhūmakavipākakataṭṭārūpānīti dhātukathāyaṃ pakāsitametaṃ. Tasmā **upetena ādinnā**ti te eva dhammā vuccantīti siddho ayamatthoti. Upādinna-saddassa atthaṃ vatvā taṃ vissajjtvā upādāniya-saddassa visuṃ upādinna-saddānapekkhaṃ atthaṃ vattuṃ “**ārammaṇabhāvaṃ upagantvā**”ti-ādimāha. Tasmā eva avisesetvā “**upādānassa ārammaṇapaccayabhūtānametaṃ adhivacanaṃ**”ti vuttaṃ. Taṃ pana upādāniyaṃ upādinnaṃ anupādinnaṃ duvidhaṃ. Tasmā taṃ visesanena dassento “**upādinna ca te upādāniyā cā**”ti-ādimāha.

5. **Samkilesoti** dasa kilesavattūni vuccanti. **Samkiliṭṭhā**ti tehi vibādhitā upatāpitā ca. Te pana yasmā samkilesasampayuttā ekuppādādīhi ninnānattā ekibhāvamiva gatā visādīhi viya sappi-ādayo

vidūsitā malīnā vibādhitā upatāpitā ca nāma honti, tasmā āha “**saṁkilesena samannāgatā saṁkiliṭṭhā**”ti. **Saṁkilesaṁ arahantī**ti saṁkilesassa ārammaṇabhāvena taṁ laddhum arahantīti attho.

Ārammaṇabhāvānatikkamanatoti etena saṁkilesānatikkamanameva dasseti, vatthayugikasūṅkasālikasaddānaṁ viya saṁkilesika-saddassa pavatti veditabbā.

6. Saha vitakkena hontīti vacanaseso yojetabbo avuccamānassapi bhavati-atthassa viññāyamānattā. **Mattā**ti pamāṇavācakaṁ ekaṁ padanti gahetvā “**vicārova mattā etesaṁ**”ti attho vutto. Aññattha avippayogīsu vitakkavicāresu vicārova etesaṁ mattā, tato uddhaṁ vitakkena sampayogaṁ na gacchantīti attho. Ayamaparo attho—mattasaddo visesanivatti-attho. Savitakkasavicārā dhammā hi vitakkavisiṭṭhena vicārena savicārā, ete pana vicāramattena vitakkasaṅkhātavisesarahitena, tasmā “**vicāramattā**”ti vuccanti, vicāramattavantoti attho. Vicāramattavacanena avitakkatte siddhe avitakkānaṁ aññesampi atthibhāvajotanatthaṁ avitakkavacanāṁ. Avitakkā hi vicāramattā ca santi avicārā cāti nivattetabbā gahetabbā ca honti, tesu avuccamānesu nivattetabbagahetabbassa adassitattā vicāramattāva avitakkāti āpajjeyyāti. Visesanavisesitabbabhāvo pana yathākāmaṁ hotīti sāmāññaena avitakkabhāvena saha vicāramattatāya dhammavisesanabhāvaṁ dassetuṁ “**avitakkavicāramattā**”ti padānukkamo kato.

Atha vā savicārā duvidhā savitakkā avitakkā ca, tesu avitakke nivattetuṁ ādipadaṁ vuttaṁ. Avicārā ca duvidhā savitakkā avitakkā ca, tesu savitakke nivattetuṁ tatiyapadaṁ vuttaṁ. Ye pana dvīhipi nivattitā avitakkā savitakkā ca savicārā avicārā ca, tesu aññataradassanaṁ vā kattabbaṁ siyā ubhayadassanaṁ vā. Ubhayadassane kariyamāne yadi “savitakkasavicārā”ti vucceyya, ādipadatthatāva āpajjati. Atha “avitakka-avicārā”ti vucceyya, antapadatthatā. Atha pana “avitakkasavicārā savitakka-avicārā”ti vucceyya, ajjhattabahiddhānaṁ viya atthantarābhāvo vā saṅkāradoso vā ekasseva savitakkāvitakkatāsavicārāvicāratāvirodho vā āpajjeyya,

tasmā aññataradassanena itarampi pakāsetum avitakkavacanena dvippakāresu vattabbesu savitakka-avicāre nivattetvā avitakkasavicāre dassento āha “**avitakkavicāramattā**”ti. Atha vā vitakkābhāvena ete vicāramattā, na vicārato aññassa kassaci dhammassa abhāvāti dassetum avitakkavacanena vicāramattā visesitā.

7. **Upekkhatī**ti vedayamānāpi majjhattavedanā sukhākāre dukkhākāre ca udāsinā hotīti attho. Atha vā upetā yuttā sukhadukkhānaṃ aviruddhā ikkhā anubhavanaṃ **upekkhā**. **Visesadassanavasenā**ti nānattadassanavasena. Yadi hi pītisahagatā eva sukhasahagatā siyūṃ, “pītisahagatā”ti eteneva siddhattā “sukhasahagatā”ti idaṃ na vattabbaṃ siyā, “sukhasahagatā”ti vā vuccamāne “pītisahagatā”ti na vattabbaṃ, tato tikaṃ pūrentena dukkhasahagatapadaṃ vattabbaṃ siyā, evaṃca sati “vedanāttiko evāyan”ti vuttavacanāṃ āpajjati, tasmā “pītisahagatā”ti vatvā “sukhasahagatā”ti vadanto pītivippayuttampi sukhaṃ atthīti tatiyajjhānakāyaviññāṇasampayuttaṃ sukhaṃ sappītikasukhato bhinnaṃ katvā dassetīti adhippāyo. Atha vā pītisukhānaṃ dubbiññeyyanānattānaṃ nānattadassanatthaṃ ayaṃ tiko vutto. “Pītisahagatā”ti ettha hi sukhekadeso saṅgahito, na pīti. “Sukhasahagatā”ti ettha pīti saṅgahitā, na sukhaṃ. Pītivippayuttasukhasahagatā ca purimena asaṅgahitā pacchimena saṅgahitāti siddho pītisukhānaṃ visesoti.

8. **Nibbānaṃ dassanatoti** nibbānārammaṇataṃ sandhāyāha. Atha vā dhammacakkhu punappunaṃ nibbattanena bhāvanābhāvaṃ appattaṃ dassanaṃ nāma, dhammacakkhu ca pariññādikiccakaraṇena catusaccadhammadassanaṃ tadatisayo, tasmā natthettha gotrabhussa dassanabhāvāpattīti. **Ubhayapaṭikkhepavasenā**ti dvīhi padehi vuttadhammapaṭikkhepavasena, na pahāyakapaṭikkhepavasena. Tathā hi sati dassanabhāvanāhi añño samucchedavasena pahāyako atthi, tena pahātabbā neva dassanena na bhāvanāya pahātabbāti ayamatto āpajjati, na ca añño pahāyako atthi aññehi vikkhambhitānaṃca punappavattisabbhāvā, nāpi pahātabbā tatiyapadena saṅgayhanti,

kintu appahātabbā evāti. Tasmā pahātabbapadaṃ paccekam̐ yojetvā neva dassanena pahātabbā na bhāvanāya pahātabbāti dassanena bhāvanāya pahātabbehi aññe gahitāti veditabbā.

9. **Evamattham̐ aggahetvāti** atthāyuttito ca saddāyuttito ca aggahetabbataṃ dasseti. Dassanabhāvanāhi appahātabbahetumattesu hi gayhamānesu ahetukā saṅgahitāti yathādhīppetassa atthassa aparipuṇṇattā atthāyutti, pahātabbasaddassa nīccasāpekkhatte ca sati na sambandhīsaddato pahāyakato aññam̐ paṭisedham̐ apekkhamānassa hetusaddena samāso upapajjatīti saddāyutti ca veditabbā. **Evamattho gahetabboti** pahātabbasaddam̐ paṭisedhena ayojetvā yesam̐ aññapadatthe samāso, tabbisesanam̐ atthīti idam̐ paṭisedhena yojetvā dassanabhāvanāhi pahātabbo hetu etesam̐ nevattīti attho gahetabboti vuttam̐ hoti. Evañca sati yathādhīppetattho sabbo saṅgahitoti. Atthāyutti mā hotu, saddo pana idhāpi na yutto. Ekantayogīnam̐ atthi-saddameva hi apekkhamānānam̐ ubhinnam̐ pahātabbahetu-saddānam̐ samāso yutto, na paṭisedham̐ apekkhamānānanti, tasmā gahetabbatthadassanamattam̐ etam̐ kataṃ, saddo pana yathā yujjati, tathā yojetabbo. Evam̐ pana yujjati—pahātabbo hetu etesam̐ atthīti pahātabbahetukā. Kena pahātabboti? Dassanena bhāvanāya ca tayidam̐ pahātabbahetukapadam̐ dassanabhāvanāpadehi visum̐ visum̐ yojetvā tehi yuttena ye dassanena pahātabbahetukā neva honti, bhāvanāya pahātabbahetukā ca na hontīti paṭisedhañca visum̐ visum̐ yojetvā te neva dassanena na bhāvanāya pahātabbahetukāti vuccanti. Nevavipākanavipākadhammadhammavacanam̐ viya hi purimapadadvayaṅgahitadhammapaṭisedhanena tadanñadhammanidassanametam̐ hoti, na ahetukapadam̐ viya hetuvirahappakāsanenāti. Evañca katvā dve paṭisedhā yuttā honti.

Hetuyeva hi tesam̐ natthi, yo dassanabhāvanāhi pahātabbo siyāti purimasmiñhi atthe hetūnam̐ dassanabhāvanāhi ahātabbatā paṭikkhittā, paṭikkhepo ca pahātabbāsaṅkāsabbhāve hoti, pahātabbāsaṅkā ca hetumhi sati siyā, tesam̐ pana ahetukānam̐ hetu yeva natthi, yo dassanabhāvanāhi pahātabbo siyā, tadabhāvā

pahātabbāsāṅkā natthīti taṃnivāraṇattho paṭikkhepo na sambhavati, tasmā “neva dassanena na bhāvanāya pahātabbo hetu etesaṃ”ti evaṃ ahetukānaṃ gahaṇaṃ na bhaveyyāti attho. Atha vā **itarathā hi ahetukānaṃ aggahaṇaṃ bhaveyyāti** atthassa pākaṭattā na kāraṇasādhaniyo esoti gahetabbatthasseva kāraṇaṃ vadanto “**hetuyeva hi tesam natthi**”ti-ādimāha. Tesaṃhi nevadassanena na bhāvanāyapahātabbahetukapadavacanīyānaṃ yo dassanabhāvanāhi pahātabbo siyā, so evaṃpakāro hetu natthi. Te hi anekappakārā sahetukā ahetukā cāti, tasmā nevadassanena na bhāvanāya pahātabbo hetu etesaṃ atthīti ayamattho gahetabboti attho.

10. **Taṃ ārammaṇaṃ katvāti** idaṃ catukiccasādhanavasena ārammaṇakaraṇaṃ sandhāya vuttanti veditabbaṃ. Aññathā gotrabhuphalapaccavekkhaṇādīnampi apacayagāmitā āpajjeyyāti. Atha vā hetubhāvena apacayaṃ nibbānaṃ gacchantīti **apacayagāmino**. Nibbānassa hi anibbattaniyattepi samudayappahānasamudayanirodhānaṃ adhigama-adhigantabbabhāvato hetuhetuphalabhāvo magganibbānānaṃ yujjati. Yathāha “dukkhanirodhe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā”ti¹. **Atthoti** hi hetuphalaṃ. **Dhammoti** hetūti. Purimacchīmānaṃ purime sasampayuttā vuttā, pacchime kevalā. Purime viya pana pacchime atthepi ariyamaggasīsenā sabbalokuttarakusalacittuppādā gahetabbā. Dutiye atthavikappe “ācayaṃ gāmino”ti vattabbe anuāsikalopo katoti daṭṭhabbo. Ācinantīti vā ācayā, ācayā hutvā gacchanti pavattantīti attho daṭṭhabbo.

11. Satta pana sekkhā sikkhanasīlāti sekkhā, tesam imeti **sekkhā**, aññāsādhāraṇā maggaphalattayadhammā. **Sayameva sikkhantīti** sikkhanasīlānametaṃ nidassanaṃ. Ye hi dhammā sikkhanti, te sikkhanasīlā hontīti. Akkharattho pana sikkhā etesaṃ sīlanti sekkhāti. **Na sekkhāti** yattha sekkhabhāvāsāṅkā atthi, tatthāyaṃ paṭisedhoti

1. Abhi 2. 307 piṭṭhe.

lokiyanibbānesu asekkhabhāvānāpatti daṭṭhabbā. Silasamādhipaññāsaṅkhātā hi sikkhā attano paṭipakkhakilesehi vipparamuttā parisuddhā upakkilesānaṃ ārammaṇabhāvampi anupagamanato etā sikkhāti vattum yuttā aṭṭhasu maggaphalesu vijjanti, tasmā catummaggahetṭhimaphalattayadhammā viya arahattaphaladhammāpi tāsū sikkhāsu jātāti ca, taṃsikkhāsamaṅgino arahato itaresaṃ viya sekkhatte sati sekkhassa eteti ca, sikkhā sīlaṃ etesanti ca sekkhāti āsaṅkitabbā siyunti tadāsaṅkānivattanatthaṃ “asekkhā”ti yathāvuttasekkhabhāvapaṭisedho kato. Arahattaphale hi pavattamānā sikkhā pariniṭṭhitasikkhākiccattā na sikkhākiccaṃ karonti, kevalaṃ sikkhāphalabhāveneva pavattanti, tasmā tā na sikkhāvacaṇaṃ arahanti, nāpi taṃsamaṅgino sekkhavacaṇaṃ, na ca taṃsampayuttā sikkhanasīlāti sikkhāsu jātāti-ādi-atthehi aggaphaladhammā sekkhā na honti, hetṭhimaphalesu pana sikkhā sakadāgāmimaggaṃvipassanādīnaṃ upanissayabhāvato sikkhākiccaṃ karontīti sikkhāvacaṇaṃ arahanti, taṃsamaṅgino ca sekkhavacaṇaṃ, taṃsampayuttā ca sikkhanasīlavuttīti tattha dhammā yathāvuttehi atthehi sekkhā honti eva.

Sekkhāti vā apariyositasikkhā dassitā. Anantameva “asekkhā”ti vacaṇaṃ pariyositasikkhānaṃ dassananti na lokiyanibbānānaṃ asekkhatāpatti. **Vuddhippattā vā sekkhāti** etasmim atthe sekkhadhammesu eva kesaṇci vuddhippattānaṃ asekkhatā āpajjati, tena arahattamaggadhammā vuddhippattā ca yathāvuttehi ca atthehi sekkhāti katvā asekkhā āpannāti? Na, taṃsadisesu tabbohārā. Arahattamaggato hi ninnānākaraṇaṃ arahattaphalaṃ ṭhapetvā pariññādikiccakaraṇaṃ vipākabhāvaṇca, tasmā te eva sekkhā dhammā arahattaphalabhāvaṃ āpannāti sakkā vattum, kusalasukhato ca vipākasukhaṃ santataratāya paṇītataranti vuddhippattā ca te dhammā hontīti **asekkhāti** vuccantīti.

12. Kilesavikkhambhanāsamatthatādīhi **parittā**. “Kilesa -pa- tāyā”ti atthattayampi kusalesu yujjati, vipākakiriyesu dīghasantānatāva. Pamāṇakarehi vā oḷārikehi kāmataṇhādīhi paricchinnā **parittā**. Tehi aparicchinnattā sukhumehi rūpataṇhādīhi paricchinnā pamāṇamahattaṃ gatāti **mahaggatā**. Aparicchinnā **appamāṇā**.

14. **Atappakattthenā**ti divasampi paccavekkhiyamānā lokuttaradhammā tittim na janenti samāpajjiyamānāpi phaladhammāti.

15. Mātughātādīsu pavattamānāpi hitasukhaṃ icchantāva pavattantīti te dhammā hitasukhāvahā me bhavissantīti āsītā honti, tathā asubhāsukhānīcānattesu subhādivipariyāsadaḷhatāya ānantariyakammaniyatamicchādīṭṭhīsu pavatti hotīti te dhammā asubhādīsu subhādiviparītappavattikā honti. **Micchāsabhāvā**ti musāsabhāvā. Anekesu ānantariyesu katesu yaṃ tattha balavaṃ, taṃ vipaccati, na itarānīti ekantavipākajanakatāya niyatatā na sakkā vattunti **“vipākadāne satī”**ti-ādimāha. Tattha **khandhabhedānantaranti** cuti-anantaraṃ. Cuti hi **marapaṇiddese**¹ “khandhānaṃ bhedo”ti vuttāti. Etena vacanena sati phaladāne cuti-anantaro eva, na añño etesaṃ phalakāloti phalakālaniyameneva niyatatā vuttā hoti, na phaladānaniyamenāti niyataphalakālānaṃ aññesampi upapajjavedanīyānaṃ dīṭṭhadhammavedanīyānaṃ niyatatā āpajjati, tasmā vipākadhammadhammānaṃ paccayantaravikalatādīhi avipaccamānānaṃpi attano sabhāvena vipākadhammatā viya balavatā ānantariyena vipāke dinne avipaccamānānaṃpi ānantariyānaṃ phaladāne niyatasabhāvā ānantariyasabhāvā ca pavattīti attano sabhāvena phaladānaniyameneva niyatatā ānantariyatā ca veditabbā. Avassaṅga niyatasabhāvā ānantariyasabhāvā ca tesāṃ pavattīti sampañcchitabbametaraṃ aññassa balavato ānantariyassa abhāve cuti-anantaraṃ ekantena phaladānato.

Nanu evaṃ aññesampi upapajjavedanīyānaṃ aññasmiṃ vipākadāyake asati cuti-anantarameva ekantena phaladānato ānantariyasabhāvā niyatasabhāvā ca pavatti āpajjati? Nāpajjati asamānājatikena cetopañdhivasena upaghātakena ca nivattetabbavipākattā anantarekantaphaladāyakattābhāvā, na pana ānantariyakānaṃ paṭhamajjhānādīnaṃ dutiyajjhānādīni viya asamānājatikaṃ phalanivattakaṃ atthi sabbānantariyakānaṃ avīcīphalattā, na ca heṭṭhu papattim icchato sīlavato cetopañdhi viya uparūpapattijanakaṃ kammaphalaṃ ānantariyakaphalaṃ nivattetuṃ

1. Abhi 2. 104 piṭṭhe.

samattho cetopaṇidhi atthi anicchantasseva avīcipātanato, na ca ānantariyakopaghātakam kiñci kammaṃ atthi, tasmā tesameva anantarekantavipākajanakasabhāvā pavattitī.

Anekāni ca ānantariyakāni katāni ekante vipāke sanniyatattā uparatāvīpaccanasabhāvāsāṅkattā nicchitāni sabhāvato niyatāneva. Cuti-anantaram pana phalam anantaram nāma tasmim anantare niyuttāni tannibbattanena anantarakaraṇasīlāni anantarappayojanāni cāti sabhāvato ānantariyakāneva ca honti. Tesu pana samānasabhāvesu ekena vipāke dinne itarāni attanā kattabbassa kiccassa teneva katattā na dutiyam tatiyampi ca paṭisandhim karonti, na samatthatāvighātattāti natthi tesam niyatānantariyatānivattitī. Na hi samānasabhāvaṃ samānasabhāvassa samatthatam vihanatīti. Ekassa pana aññānipi upatthambhakāni hontīti daṭṭhabbānīti. **Sammā sabhāvā**ti saccasabhāvā.

16. Paripuṇṇamaggakiccattā cattāro ariyamaggāva idha “maggā”ti vuttā. **Paccayaṭṭhenā**ti maggapaccayaṭṭhena. Nikkhepakaṇḍepi hi ye maggapaccayam labhanti, na pana sayam maggapaccayabhāvaṃ gacchanti, te maggahetukāti dassetuṃ “ariyamaggasamaṅgissa maggaṅgāni ṭhapetvā”ti-ādi¹ vuttam. Yo pana tattheva “ariyamaggasamaṅgissa alobho adoso amoho, ime dhammā maggahetū”ti¹ ādinayo vutto, tam dassetuṃ “**maggasampayuttā vā**”ti-ādi vuttam. “Ariyamaggasamaṅgissa sammādiṭṭhi maggo ceva hetu cā”ti-ādinā¹ pana vuttanayam dassetuṃ “**sammādiṭṭhi sayan**”ti-ādimāha. Tattha pana asaṅgahitasāṅgaṇhanavasena paṭipāṭiyā tayo nayā vuttā, hetubahutāvasena tatiyo nayo idha dutiyo vutto.

Abhibhavitvā pavattanattṭhenāti saha-jātādhipatipi pubbābhisaṅkhāravasena jeṭṭhakabhāve pavattamāno saha-jāte attano vase anuvattayamāno te abhibhavitvā pavattati, ārammaṇādhipatipi tadārammaṇe dhamme tattheva attānam anuvattayamāno te dhamme abhibhavitvā ārammaṇabhāvena pavattati, na paccuppannabhāvena, tasmā adhipatidvayampi saṅgahitanti veditabbaṃ. “Maggo adhipati etesan”ti ayaṅca attho nikkhepakaṇḍe

1. Abhi 1. 212 piṭṭhe.

udāharaṇavasena āgataṃ atthanayaṃ gahetvā vutto. Yasmā pana **paṭṭhāne**¹ “maggādhīpatiṃ dhammaṃ paṭicca maggādhīpati dhammo uppajjati nādhīpatipaccayā, maggādhīpatī khandhe paṭicca maggādhīpati adhipatī”ti vuttaṃ, tasmā maggo adhipati maggādhīpatīti ayampi attho pāliyaṃ sarūpekasesavasena samānasaddatthavasena vā saṅgahitoti veditabbo.

17. **Anuppannā**ti etena sabbo uppannabhāvo paṭisiddho, na uppannadharmabhāvo evāti tena uppannā vigatā atītāpi na saṅgahitāti daṭṭhabbā. Yadi hi saṅgahitā siyūṃ, “anuppanno dhammo uppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo”ti evamādi vucceyya, na tu vuttanti. Anāgatāni vipākakaṭattārūpāni atīte anāgate vā kamme purimanipphanne eva uppajjissanti, nānipphaneti pariniṭṭhitakāraṇekadesāneva honti, tasmā tāni “**avassaṃ uppajjissanti upādino dhammā**”ti vuccanti.

18. **Attano sabhāvanti** kakkhaḷaphusaṇādisabhāvaṃ.

20. **Evam pavattamānā**ti evaṃ cakkhādibhāvena phusaṇādisabhāvena ca ekasantatipariyāpannatāvasena pavattamānā. Attānaṃ adhi **ajjhata**ti **adhi-**saddo samāsavisaye adhikāratthaṃ pavatti-atthaṃca gahetvā pavattatīti attānaṃ adhikicca uddissa pavattā **ajjhata**. **Tenā**ti yassa jhānā vuṭṭhahitvā ajjhataṃ bahiddhā ajjhatabahiddhā ca suññataṃ āneñjaṃca manasikaroto ajjhataṃsuññatādisu cittaṃ na pakkhandati na pasīdati na santiṭṭhati nādhimuccati, yo ca itīha tattha sampajāno, **tena bhikkhunā**. **Tasmimyeva purimasmiṃ samādhinimitteti** paṭhamajjhānādisamādhinimitteti. **Ajjhattamevā**ti jhānagocare kaṣiṇādimhi. **Cittaṃ saṇṭhapetabbanti** paṭhamajjhānādicittaṃ saṇṭhapetabbaṃ. **Ajjhattaratoti** gocarajjhatte nibbāne rato, samādhigocare kammaṭṭhāne vā rato. “Samāhito eko santusito tamāhu bhikkhun”ti² gāthāseso.

Ajjhattaṃ sampasādananti ettha jhānaṃ sakasantatipariyāpannatā “ajjhattan”ti vuttanti niyakajjhattattho ajjhattasaddo hoti. **Ajjhattanti** sakasantatiniyataṃ. Ajjhatte bhavā **ajjhattikā**ti niyakajjhattesupi abbhantarā cakkhādayo vuccanti. Ettha pana ajjhattika-saddo cakkhādisu pavattamāno

1. Abhi 9. 388 piṭṭhe.

2. Khu 1. 65 piṭṭhe.

dassito na ajjhattasaddo, atthi ca ajjhatta-ajjhattikasaddānaṃ bahiddhābāhīrasaddānaṃ viya viseso. Ajjhattikasaddo hi saparasantānikesu sabbesu cakkhādīsu rūpādīsu bāhira-saddo viya pavattati, ajjhatta-saddo pana sakasantānikesveva cakkhurūpādīsu tato aññesveva bahiddhāsaddo viya pavattatīti tasmā saddato atthato ca asamānattā na idamettha udāharaṇaṃ yuttanti. Ayaṃ panettha adhippāyo daṭṭhabbo—ajjhatte bhavā ajjhattikāti ayañhi vacanatto. Yañca ajjhatte bhavaṃ, tena ajjhatteneva bhavitabbaṃ, tena taṃvācākassa ajjhatta-saddassa ajjhattikasaddassa ca samānatthata. Ubhinnampi saddānaṃ samānatthabhāvato ajjhattajjhatte pavattamāne ajjhattika-sadde ajjhatta-saddo tattha pavattoti sakkā vattanti.

Ayaṃ kho panānanda vihāroti vihārasuññatāsutte¹ saṅgaṇikārāmatāya rūpādiratīyā ca ādīnaṃ vatvā tappaṭipakkhavihāradassanattamaṃ vuttaṃ. **Ajjhattaṃ suññatanti** visayabhūtaṃ issariyaṭṭhānabhūtaṃ suññataṃ, suññatāphalasamāpattinti attho. Cittissarā hi buddhā bhagavanto dhammaṃ desetāpi yaṃ muhuttaṃ tuṇhī bhavitabbaṃ hoti, taṃ muhuttaṃ phalasamāpattiṃ samāpajjanti, pageva aññasmiṃ kāle, tasmā sabbatthāpi issariyānaṃ bahulaṃ phalasamāpattiyaṃ issariyassa pavattanato phalasamāpatti “issariyaṭṭhāna”ti vuttā. Arahattaphalādhigamena vā tathāgatānaṃ issariyaṃ nibbattaṃ taṃjanakeneva maggenāti taṃ tesāṃ issariyaṭṭhānaṃ. Visayo ca anaññatthabhāvova yathā “ākāse sakuṇā udaye macchā”ti, buddhā ca aññattha dissamānāpi vivekapabbhāratāya phalasamāpattininnāva, tena tassā tassā kiriyāya anantaraṃ phalasamāpattiyāmyeva bhavanti sā tesāṃ visayo, tabbisayatā ca **saccakasuttena**² dīpetabbā.

22. Yesaṃ daṭṭhabbabbhāvo atthi, te **sanidassanā**.

Cakkhuviññāṇagocarabhāvova daṭṭhabbabbhāvo, tassa rūpāyatanā anaññattepi aññehi dhammehi rūpāyatanaṃ visesetuṃ aññaṃ viya katvā **“saha nidassanenāti sanidassanā”**ti vuttaṃ. Dhammasabhāvasāmaññena hi ekībhūtesu dhammesu yo nānattakaro sabhāvo, so añño viya katvā upacaritum

1. Ma 3. 153 piṭṭhe.

2. Ma 1. 299 piṭṭhe.

yutto. Evañhi atthavisesāvabodho hotīti. Sayañca nissayavasena ca sampattānaṃ asampattānañca paṭimukhabbhāvo aññamaññapataṇaṃ paṭihanaṇabhāvo, yena byāpārādivikārapaccayantarasaḥitesu cakkhādīnaṃ visayesu vikāruppatti.

Tikamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukamātikāpadavaṇṇanā

1-6. **Mūlaṭṭhena**ti suppatiṭṭhitabhāvasādhanena mūlabhāvena, na paccayamattaṭṭhena. Hetudhammā hetū dhammāti samāsāsamāsaniddesabhāvo dvinnarū paṭhānaṃ viseso. **Tathevā**ti sampayogatova. Sahetukānaṃ hetusampayuttabhāvato “**sampayogato**”ti vuttanti veditabbaṃ, na sahasaddassa sampayogatthattā. **Saha**-saddo pana ekapuñje uppādato yāva bhaṅgā sahetukānaṃ hetūhi samānadesagahaṇānaṃ hetu-ādisabbhāvaṃ dīpeti, **sampayutta**-saddo ekuppādādivasena saha hetūhi ekībhāvupagamaṇaṃ, tato eva ca dvinnarū dukānaṃ nānattaṃ veditabbaṃ. Dhammanānattābhāvepi hi padatthanānattena dukantaraṃ vuccati. Na hi hetudukasaṅgahitehi dhammehi aññe sahetukadukādīhi vuccanti, te eva pana sahetukāhetukādībhāvato sahetukadukādīhi vuttā. Evaṃ sahetukadukasaṅgahitā eva hetusampayuttavippayuttabhāvato hetusampayuttadukena vuttā. Na hi dhammānaṃ avuttatāpekkhaṃ dukantaravacananti natthi punaruttidoso. Desetabbappakārajānanañhi desanāvīlāso tathā desanāññāṇācāti. Tena dhammānaṃ tappakāratā vuttā hoti. Sakalekadesavasena paṭhamadukaṃ dutiyatatiyehi saddhim yojetvā catutthādayo tayo dukā vuttā. Sakalañhi paṭhamadukaṃ dutiyadukekadesena sahetukapadena tatiyadukekadesena hetusampayuttapadena ca yojetvā yathākkamaṃ catutthapañcamadukā vuttā, tathā paṭhamadukekadesaṃ nahetupadaṃ sakalena dutiyadukena yojetvā chaṭṭhaduko vutto. **Idampi sambhavatī**ti etena avuttampi sambhavavasena dīpitanti dasseti. Sambhavo hi gahaṇassa kāraṇanti. Yathā hetusaḥetukāti idaṃ sambhavatīti katvā gahitaṃ, evaṃ hetu-ahetukāti idampi sambhavatīti katvā gahetabbamevāti evaṃ aññatthāpi yojetabbaṃ.

Evam paṭhamadukam dutiyatatiyadukesu dutiyapadehi yojetvā “hetū ceva dhammā ahetukā ca, ahetukā ceva dhammā na ca hetū, hetū ceva dhammā hetuvippayuttā ca, hetuvippayuttā ceva dhammā na ca hetū”ti ye dve dukā kātabbā, tesam sambhavavaseneva saṅgaham dassetvā **kho pana-** padena aparesampi dukānam saṅgaham dassetuṃ “**tatra yadetan**”ti-ādimāha. **Tatrā**ti pāliyam. **Ayam atirekatthoti** idāni yaṃ vakkhati, tamatthamāha. Tattha pana **aññepi aññathāpī**ti etesam visum pavattiyā dve dukā dassitā, saha pavattiyā pana ayampi duko veditabbo “hetū ceva dhammā hetusampayuttāpi hetuvippayuttāpī”ti, etesu pana pañcasu dukesu dutiyadukena tatiyaduko viya, catutthadukena pañcamaduko viya ca chaṭṭhadukena ninnānatthattā “na hetu kho pana dhammā hetusampayuttāpi hetuvippayuttāpī”ti ayam duko na vutto. Dassitaninnānatthanayo hi so purimadukehīti. Itaresu catūsu hetū ceva ahetukadukena samānatthattā hetū ceva hetuvippayuttaduko, hetusahetukadukena samānatthattā hetuhetusampayuttaduko ca nahetuhetusampayuttaduko viya na vattabbo. Tesu pana dvīsu pacchimaduke “hetū kho pana dhammā sahetukā”ti padaṃ catutthaduke paṭhamapadena ninnānākaraṇattā na vattabban, “hetū kho pana dhammā ahetukā”ti padaṃ “hetū ceva dhammā ahetukā”ti etena ninnānatthā na vattabban. Avasiṭṭhe pana ekasmiṃ duke “ahetukā ceva dhammā na ca hetū”ti padaṃ chaṭṭhaduke dutiyapadena ekatthattā na vattabban. Idāni “hetū ceva dhammā ahetukā cā”ti idamevekaṃ padaṃ avasiṭṭham, na ca ekena padena duko hotīti hañca na vuttanti. Catutthaduke dutiyapadena pana samānatthassa chaṭṭhaduke paṭhamapadassa vacanam dukapūraṇattham, etena vā gatidassanena sabbassa sambhavantassa saṅgaho katoti daṭṭhabbo. Tathā hi sabbo sambhavaduko paṭhamaduke dutiyatatiyadukapakkhepena dassito, tesu ca paṭhamadukapakkhepenāti.

7-13. Samānakālena asamānakālena kālavimuttana ca paccayena nipphannānam paccayāyattānam paccayabhāvamattana tesam paccayānam atthitam dīpetuṃ **sappaccaya**vacanam, na sahetukavacanam viya samānakālānameva, nāpi sanidassanam viya tamsabhāvassa anattantantarabhūtassa. **Saṅkhata**-saddo pana

sameteḥi nipphāditabhāvaṃ dīpetīti ayametesam viseso dukantaravacane kāraṇaṃ. Ettha ca **appaccayā asaṅkhatā**ti bahuvacananiddeso avinicchitatthaparicchedadassanavasena mātikāṭhapanato katoti veditabbo. Uddesena hi kusalādisabhāvānaṃ dhammānaṃ atthitāmatthaṃ vuccati, na paricchediti aparicchadena bahuvacanena uddeso vuttoti. **Rūpanti** rūpāyatanam pathaviyādi vā. Purimasmiṃ atthavikappe rūpāyatanassa asaṅgahitatā āpajjati **ruppanalakkhaṇam vā rūpanti** ayaṃ atthanayo vutto. Tattha **rūpanti** ruppanasabhāvo. Na lujjati na palujjati yo gahito tathā na hoti, so lokoti taṃgahaṇarahitānaṃ lokuttarānaṃ natthi lokatā. Dukkhasaccaṃ vā loko, tattha teneva lokasabhāvena veditāti **lokiyā**.

Evam sante cakkhuviññāṇena vijānitabbassa rūpāyatanassa teneva navijānitabbassa saddāyatanādikassa ca nānattā dvinnampi padānaṃ atthanānattato duko hoti. Evam pana duke vuccamāne dukabahutā āpajjati, yattakāni viññāṇāni, tattakā dukā vuttā samattā ṭhapetvā sabbadhammārammaṇāni viññāṇāni. Tesu ca dukassa pacchedo āpajjati, tathā ca sati “kenaci”ti padaṃ sabbaviññāṇasaṅgāhakaṃ na siyā, niddesena ca viruddhaṃ idaṃ vacanaṃ. Yo ca tattha “ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyāti ayaṃ duko na hoti”ti paṭisedho kato, so ca kathaṃ yujjeyya. Na hi samattā atthakathā pāliṃ paṭisedhetunti, na ca **kenaci**-saddassa tenevāti ayaṃ padattho sambhavati, “**kenaci**”ti etassa ādipadassa aniyamitaṃ yaṃ kiñci ekaṃ padattho, taṃ vatvā vuccamānassa “**kenaci**”ti dutiyapadassa yaṃ kiñci aparaṃ aniyamitaṃ padatthoti lokasiddhametaṃ, tatheva ca niddeso pavatto, na cettha viññātabbadhammabhedena dukabhedo samatto āpajjati yattakā viññātabbā, tattakā dukāti, tasmā natthi dukabahutā. Na hi ekaṃyeva viññātabbaṃ kenaci viññeyyaṃ kenaci na viññeyyaṅca, kintu aparaṃpi aparaṃpīti sabbaviññātabbasaṅgahe duko samatto hoti, evaṅca sati “kenaci”ti padaṃ aniyamena sabbaviññāṇasaṅgāhakanti siddhaṃ hoti, viññāṇanānattena ca viññātabbaṃ bhinditvā ayaṃ duko vutto, na viññātabbānaṃ atthantarātāyāti. Etassa pana dukassa nikkheparāsiniddeso

dukasaṅgahitadhammekadesesu dukapadadvayappavattidassanavasena pavatto. Atthuddhāraniddeso
niravasesadukasaṅgahitadhammadassanavasenāti veditabbo.

14-19. **Cakkhutopi -pa- manatopīti** cakkhuviññāṇādivīthīsu tadanugatamanoviññāṇavīthīsu ca kiñcāpi kusalādīnampi pavatti atthi, kāmāsavādayo eva pana vaṇato yūsaṃ viya paggharaṇaka-asucibhāvena sandanti, tasmā te eva “**āsavā**”ti vuccanti. Tattha hi paggharaṇaka-asucimhi niruḷho āsavasaddoti. **Dhammato yāva gotrabhūnti** tato paraṃ maggaphalesu appavattito vuttaṃ. Ete hi ārammaṇakaraṇavasena dhamme gacchantā tato paraṃ na gacchantīti. Nanu tato paraṃ bhavaṅgādīnapi gacchantīti ce? Na, tesampi pubbe ālambitesu lokiyadhammesu sāsavabhāvena antogadhattā tato paratābhāvato. Ettha ca gotrabhuvacanena gotrabhuvodānaphalasamāpattipurecārikaparikkammāni vuttānīti veditabbāni, paṭhamamaggapurecārikameva vā gotrabhu avadhinidassanabhāvena gahitaṃ, tato paraṃ maggaphalasamānatāya pana aññesu maggesu maggavīthiyaṃ phalasamāpattivīthiyaṃ nirodhānantaraṇca pavattamānesu phalesu nibbāne ca pavatti nivāritā āsavānanti veditabbā. **Savantīti** gacchanti. Duvidho hi avadhi abhividhivisayo anabhividhivisayo ca. Abhividhivisayaṃ kiriyā byāpetvā pavattati “ābhavaggā bhagavato yaso gato”ti, itaraṃ bahi katvā “āpāṭaliputtā vuṭṭho devo”ti. Ayaṇca ā-kāro abhividhi-attho idha gahitoti “**antokaraṇattho**”ti vuttaṃ.

Cirapārivāsiyaṭṭho ciraparivutthatā purāṇabhāvo. **Ādi-saddena** “purimā bhikkhave koṭi na paññāyati bhavataṇhāyā”ti¹ idaṃ suttaṃ saṅgahitaṃ. Avijjāsavabhavāsavānaṇca ciraparivutthatāya dassitāya tabbhāvabhāvīnaṃ kāmāsavadiṭṭhāsavānaṇca ciraparivutthatā dassitā hoti. Aññesupi yathāvutte dhamme okāsaṇca ārammaṇaṃ katvā pavattamānesu mānādīsu vijjamānesu attattaniyādiggāhasena abhibyāpanaṃ madakaraṇavasena āsavasadisatā ca etesaṃyeva, nāññesanti etesveva āsavasaddo niruḷho daṭṭhabbo. Āyataṃ vā savanti phalantīti

1. Am 3. 348 piṭṭhe.

āsāvā. Na hi kiñci saṃsāradukkhaṃ āsavehi vinā uppajjamānaṃ atthīti. Ārammaṇabhāvena ye dhammā vaṇo viya āsave paggharanti, te asampayoge atabbhāvepi saha āsavehīti **sāsavā**, āsavavantoti attho.

Osānaduke “no āsavā kho panā”ti avatvā **“āsavavippayuttā kho panā”**ti vacanaṃ sāsavānaṃ sahetukānaṃ viya sampayuttehi taṃsahitatā na hotīti dassanattamaṃ. Evaṃ sesagocchakesupi yathāsambhavaṃ vippayuttaggahaṇe payojanaṃ datṭhabbaṃ. Apica “no āsavā kho pana dhammā sāsavā”ti idaṃ padaṃ catutthaduke dutiyapadena ninnānaṃ, na ca ekena duko hoti, tasmā āsavavippayuttapadameva gahetvā osānadukayojanā ñāyāgatāti katā. Hetugocchake pana hetuvippayuttānaṃ sahetukatā natthīti te gahetvā dukayojanāya asakkuṇeyyattā nahetupadaṃ gahetvā osānadukayojanā katā. Ye vā pana paṭhame dute dutiyassa pakkhepe eko, tatiyassa dve paṭhamassa dutiye eko, tatiye dve, dutiyassa tatiye eko, dutiye ca tatiyassa ekoti aṭṭha dukā labbhanti, tesu tīhi itare ca nayato dassitāti veditabbā. Esa nayo sesagocchakesupi.

20-25. Kilesakammavipākavaṭṭānaṃ paccayabhāvena tattha saṃyojenti, satipi aññesaṃ tappaccayabhāve na vinā saṃyojanāni tesāṃ tappaccayabhāvo atthi, orambhāgiyuddhambhāgiyasaṅgahitehi ca taṃtaṃbhavanibbattakakammaniyamo bhavaniyamo ca hoti, na ca upacchinnaṃsaṃyojanassa katānipi kammāni bhavaṃ nibbattenti. Saṃyojetabbāti vā **saṃyojaniyā**, saṃyojane niyuttāti vā. Dūragatassapi ākaḍḍhanato nissarituṃ appadānavasena bandhanaṃ saṃyojanaṃ, ganthakaraṇaṃ saṅkhalikacakkalakānaṃ viya paṭibaddhataḍḍakaraṇaṃ vā ganthanaṃ gantho, saṃsilisakaraṇaṃ yojanaṃ yogoti ayametesāṃ visesoti veditabbo. Dhammānaṃ sabhāva kiccavisesaṇṇunā pana bhagavatā sampayuttesu ārammaṇesu tappaccayesu ca tehi tehi nipphādiyamānaṃ taṃ taṃ kiccavisesaṃ passantena te te dhammā tathā tathā āsavasaṃyojanaganthādivasena vuttāti “kimatthaṃ eteyeve dhammā evaṃ vuttā, kasmā ca vuttā eva puna vuttā”ti na codetabbametaṃ.

26-37. **Ganthaniyā**ti ettha ayamañño attho “ganthakaraṇaṃ ganthanaṃ, ganthane niyuttāti ganthaniyā, ganthayitum sakkuṇeyyā, ganthayitum arahantīti vā ganthaniyā”ti. Evaṃ oghaniyādīsupi daṭṭhabbaṃ. Tenātikkaṃatīti etaṃ dhātvatthaṃ gaheTvā **oghaniyā**ti padasiddhi katā.

50-54. Dhammasabhāvaṃ aggahetvā parato āmasantīti **parāmāsā**. **Paratoti** niccādito. **Āmasantī**ti sabhāvapaṭisedhena parimajjanti.

55-68. Sabhāvato vijjamānaṃ avijjamānaṃ vā vicittasaññāya saññitaṃ ārammaṇaṃ aggahetvā appavattito ālambamānā dhammā **sārammaṇā**. Cintanaṃ gahaṇaṃ ārammaṇūpaladdhi. Cetasi niyuttā, cetasā saṃsaṭṭhā vā **cetasikā**. Dubbiññeyyanānattatāya ekībhāvamivupagamaṇaṃ nirantarabhāvupagamaṇaṃ. Yesaṃ rūpānaṃ cittaṃ sahaajātapaccayo hoti, tesaṃ cittaṃ ca suviññeyyanānattanti nirantarabhāvānupagamaṇaṃ veditabbaṃ. **Ekato vattamānāpī**ti **api**-saddo ko pana vādo ekato avattamānāti etamatthaṃ dīpeti. Idamettha vicāretabbaṃ—avinibbhogarūpānaṃ kiṃ aññamaññaṃ saṃsaṭṭhatā, udāhu viṣaṃsaṭṭhatā? Viṣuṃ ārammaṇabhāvena suviññeyyanānattatā na saṃsaṭṭhatā, nāpi viṣaṃsaṭṭhatā saṃsaṭṭhāti anāsaṅkaṇīyasabhāvattā. Catunnañhi khandhānaṃ aññamaññaṃ saṃsaṭṭhasabhāvattā rūpanibbānehipi so saṃsaṭṭhabhāvo atthi natthīti siyā āsaṅkā, tasmā tesaṃ itarehi, itaresaṅca tehi viṣaṃsaṭṭhasabhāvata vuccati, na pana rūpānaṃ rupehi katthaci saṃsaṭṭhatā atthīti tadāsaṅkābhāvato viṣaṃsaṭṭhatā ca rūpānaṃ rupehi na vuccatīti. Esa hi tesaṃ sabhāvoti. **Cittasaṃsaṭṭhasamuṭṭhānā**dipadesu saṃsaṭṭhasamuṭṭhānādisaddā cittasaddāpekkhāti paccekam cittaśaddasambandhattā cittasaṃsaṭṭhā ca te cittasamuṭṭhānā cāti paccekam yojetvā attho vutto. **Upādiyantevā**ti bhūtāni gaṇhanti eva, nissayanti evāti attho. Yathā bhūtāni upādiyanti gayhanti nissīyanti, na tathā etāni gayhanti nissīyanti, tasmā **upādā**. Atha vā bhūtāni amuñcitvā tesaṃ vaṇṇanibhādibhāvena gaheTabbato **upādā**.

75-82. **Samkiliṭṭhattike vuttanayenā**ti **saṃ**-saddaṃ apanetvā kilisantīti kilesāti-ādinā nayena.

83-100. **Kāmāvacarā**dīsu ayamaparo attho—kāmataṇhā kāmo, evaṃ rūpārūpataṇhā rūpaṃ arūpaṇca. Ārammaṇakaraṇavasena tāni yattha avacaranti, te **kāmāvacarā**dayoti. Evañhi sati aññabhūmīsu uppajjamānānaṃ akāmāvacarādītā kāmāvacarādītā ca nāpajjatīti siddhaṃ hoti.

Nikkhepakandepi “etthāvacarā”ti vacanaṃ

avācīparanimmitaparicchinno kāsaṃ kāmataṇhāya ārammaṇabhāvaṃ sandhāya vuttanti vedittabbaṃ, tadokāsatā ca taṇhāya tanninnatāya vedittabbā. Yadi pariyāpannasaddassa antogadhāti ayamatto, maggādidhammānaṃ lokuttarantogadhattā pariyāpannatā āpajjati. Na hi “pariyāpannā”ti ettha tebhūmakagahaṇaṃ atthiti? Nāpajjati sabbadā pavattamānassa paccakkhassa lokassa vasena pariyāpannanicchayato. Atha vā paricchedakārikāya taṇhāya paricchinditvā āpannā paṭipannā gahitāti **pariyāpannā**.

Anīyasaddo bahulā¹ kattu-abhidhāyakoti vaṭṭacārakato niyyantīti niyyānīyā, nī-kārassa rassattaṃ ya-kārassa ca ka-kārattaṃ katvā “**niyyānikā**”ti vuttaṃ, niyyānakaraṇasīlā vā **niyyānikā**. Uttaritabbassa aññassa niddiṭṭhassa abhāvā niddisiyamānā sa-uttarā dhammāva uttaritabbāti “**attānan**”ti āha. **Rāgādīnanti** rāgādīnaṃ dasannaṃ kilesānaṃ sabbaniyatākusalānaṃ vā. Tehi nānappakāradukkhānibbattakehi abhibhūtā sattā kandanti akandantāpi kandanakāraṇabhāvato. Yasmā pana pahānekaṭṭhatāvasena ca “**saraṇā**”ti āha, tasmā “rāgādīnan”ti vacanena rāgadosamohāva gahitāti ñāyati. **Raṇa**-saddo vā rāgādireṇūsu nirulho daṭṭhabbo, raṇaṃ vā yuddhaṃ, “kāma te paṭhamā senā”ti² evamādikā ca akusalā senā ariyamaggayuddhena jetabbattā sayuddhattā “**saraṇā**”ti vuccantīti. **Araṇavibhaṅgasutte**³ pana sadukkhā sa-upaghātā sa-upāyāsā sapaṭiḷhā micchāpaṭipadābhūtā kāmasukhānuyogādayo “saraṇā”ti vuttatidukkhādīnaṃ raṇabhāvo tannibbattakasabhāvānaṃ akusalānaṃ saraṇatā ca vedittabbā.

Piṭṭhidukā samattā.

1. Bahulaṃ (Ka)

2. Khu 1. 342; Khu 7. 73, 135, 259; Khu 8. 114 piṭṭhesu.

3. Ma 3. 274 piṭṭhe.

Suttantikadukamātikāpadavaṇṇanā

101-108. Vijjārāsantogadhadhammā vijjāsabhāgatāya tadekadese vijjakoṭṭhāse vattantīti vuttā. Vajirassa yattha taṃ patati, tattha abhejjaṃ nāma kiñci maṇipāsāṇādi natthi, na ca tena gamanamaggo viruhati, evameva arahattamaggena yattha so uppajjati, tasmim̐ santāne abhejjo kilesa nāma natthi, na ca bhinno pana viruhatīti vajirupamatā vedivabbā. **Tadupacārena bālā** yathā “mañcā ghosantī”ti. **Kaṇhābhijātīti** apāyā vuccanti manussesu ca dobhaggiyaṃ. Tapanassa vā dukkhassa hitāti **tapaniyā**.

Dāsādīsipi sirivaḍḍhakādisaddā viya atathattā vacanamattameva adhikāraṃ katvā pavattā **adhivacanā**. Yasmā pana adhivacananiruttipaṇṇattipadāni samānatthāni, sabbañca vacanaṃ adhivacanādibhāvaṃ bhajati, tasmā tesupi vacanavisesesu visesena pavattehi adhivacanādisaddehi sabbāni vacanāni atthappakāsanasāmaññena vuttānīti etenādhippāyena ayaṃ atthayojanā katāti veditabbā. Atha vā **adhi**-saddo uparibhāve, uparivacanaṃ **adhivacanaṃ**. Kassa upari? Pakāsetabbassa atthassāti veditovāyamattho. Adhīnaṃ vā vacanaṃ **adhivacanaṃ**. Kena adhīnaṃ? Atthena. Tathā taṃtaṃ-atthappakāsane nicchitaṃ, niyataṃ vā vacanaṃ **nirutti**. Pathaviḍhātupurisādi-taṃtaṃpakārena ñāpanato **paññattīti** evaṃ adhivacanādīpadānaṃ sabbavacanesu pavatti veditabbā. Aññathā sirivaḍḍhakadhanavaḍḍhakappakārānameva abhilāpānaṃ adhivacanaṭā, abhisankharontīti evaṃ pakārānameva niddhāraṇavacanānaṃ niruttikā, takko vitakkoti evaṃ pakārānameva ekamevatthaṃ tena tena pakārena ñāpentānaṃ paññattitā ca āpajjeyyāti.

109-118. Phasso vedanāti sabbadāpi arūpadhammānaṃ phassādināmakattā pathaviyādīnaṃ kesakumbhādīnāmantarāpatti viya nāmantarānāpajjanato ca sadā attanāva katanāmatāya catukkkhandhanibbānāni **nāmakaraṇatṭhena nāmaṃ**. **Namanaṃ** avinābhāvato ārammaṇābhimukhatā, namanahetubhūtatā **nāmanaṃ**. Atha vā adhivacanasamphasso viya adhivacanaṃ nāmamantarena ye anupacitabodhisambhārānaṃ gahaṇaṃ na gacchanti, te nāmāyattaggahaṇā **nāmaṃ**. Rūpaṃ pana vināpi nāmasādhanaṃ attano ruppanasabhāvena gahaṇaṃ upayātīti **rūpaṃ**.

119-123. Ito pubbe parikammaṃ pavattaṃ, ito paraṃ bhavaṅgaṃ, majjhe samāpattīti evaṃ samāpattīnaṃ appanāparicchedapaññā **samāpattikusalatā. Vuṭṭhāne kusalabhāvo** pubbe vuṭṭhāne paricchedakaraṇaññaṃ. Lakkhaṇādivasena aniccādivasena ca manasi karaṇaṃ **manasikāro**.

124-134. Sucisīlatā **soraccaṃ**. Sā hi sobhanakammaratatāti, sammodakassa, sammodako vā mudubhāvo **sammodakamudubhāvo**, saṇhavācatā. **“Aguttadvāratā”**ti vutte kesu dvāresūti na paññāyatīti **“indriyesū”**ti vuttaṃ. Sampajānātīti sampajāno, tassa bhāvo **sampajāññaṃ**. Tadapi ñāṇaṃ yasmā sampajānāti, tasmā **“sampajānātīti sampajāññaṃ”**ti āha. **Appaṭisaṅkhāne** nimitte visaye vā. **Vīriyasīsenāti** vīriyapāmoikkhena. **Uppannaṃ balanti** vīriyopatthambhena hi kusalabhāvanā balavatī thirā uppajjatīti tathā uppannā balavatī kusalabhāvanā balavanto satta bojjhaṅgātipi vuccanti. Kasiṇanimittaṃ viya saññāṇaṃ viya saviggahaṃ viya ca suṭṭhu-upalakkhetabbākāraṃ “nimittan”ti vuccati. Samatho ca evaṃ ākāroti “nimittan”ti vutto. Tathā hi so paccavekkhantena paccavekkhaṇato gayhatīti. Uddhaccamivacittaṃ na vikkhipatīti, vikkhepapaṭikkhepo vā **avikkhepo**.

135-142. Sīlameva punappunaṃ āseviyamānaṃ lokiyaṃ lokuttarampi sīlaṃ paripūretīti **“sīlaparipūraṇato”**ti vuttaṃ. **Sīlassa sampadāti** kāraṇasīlampi phalasīlampi sampannasamudāyassa ekadesavasena vuttaṃ. Atha vā “katame ca thapati akusalā sīlā? Akusalaṃ kāyakammaṃ akusalaṃ vacīkammaṃ pāpako ājīvo”ti¹ vuttattā sabbampi kusalākusalaṃ “sīlan”ti gahetvā tattha kusalasīlaṃ niddhāretvā **“sīlasampadā”**ti vuttaṃ. Evaṃ **diṭṭhisampadāpi** veditabbā.

Diṭṭhivisuddhi kho pana yathādiṭṭhissa ca padhānanti **kammassakataññāṇadisāṅkhātā diṭṭhivisuddhi cevāti** paṭipāṭiyā diṭṭhivisuddhi diṭṭhivisuddhi kho panāti ca padadvayassa samānattā paññā. **Yathādiṭṭhissāti** nibbattitappakāradiṭṭhissa nibbattetabbapadhānānurūpadiṭṭhissa vā yathādiṭṭhipavattakiriyaṃ vā. **Samvegoti** sahotappamā ñāṇaṃ ottappameva vā. Samattaṃ tussanaṃ

titti santuṭṭhi, natthi etassa santuṭṭhīti asantuṭṭhi, asantuṭṭhissa bhāvo **asantuṭṭhitā**. Vīriyappavāhe pavattamāne antarā eva paṭigamanam nivattanam paṭivānam, tam assa atthīti paṭivānī, na paṭivānī appaṭivānī, tassa bhāvo **appaṭivānitā**. Vimuccanam nāma ārammaṇe adhimuttatā kilesehi sabbasaṅkhārehi ca nissatā ca. **Paṭisandhivasenā**ti kilesānam taṁtaṁmaggavajjhānam uppannamagge khandhasantāne puna saṁdahanavasena. **Anuppādabhū**teti taṁtaṁphale. **Anuppādapariyosā**neti anuppādakaro maggo anuppādo, tassa pariyosāne.

Suttantikadukamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarakusalapadabhājanīyavaṇṇanā

1. “Ye vā pana -pa- arūpino dhammā”ti idaṁ “phasso hotī”ti evamādikaṁ viya na visum “tepi hontī”ti hoti-saddena sambandham katvā vuttam, uddiṭṭhāvasese ca pana gahetvā “ime dhammā kusalā”ti appetum vuttanti appanāya avarodhitam. Evañca katvā niddese pi etassa padabhājanīyam na vuttanti. Sarūpena pana adassitattā “atthī”ti vatvā dutiyena hoti-saddena sambandho niddeso ca na kato, saṅkhepena pana uddisitvā saṅkhepeneva ye vā pana dhammā niddiṭṭhātī etassa dhammassa uddese avarodho yutto. Dhammaniddese ca niddesāvasāne vuttassāti.

Pucchāparicchedavacaneneva pucchābhāve viññāte pucchāvisesañāpanattham āha “**ayaṁ kathetukamyatāpucchā**”ti. **Pañcavidhā hīti mahāniddese**¹ āgatā pucchā dasseti. **Lakkhaṇanti** nātum icchito yo koci sabhāvo. **Aññātanti** yena kenaci ñāṇena aññātabhāvaṁ āha. **Adiṭṭhanti** dassanabhūtena ñāṇena paccakkham viya adiṭṭhatam. **Atulitanti** “ettakam idan”ti tulābhūtāya paññāya atulitatum. **Atīritanti** tīraṇabhūtāya paññāya akataññakiriyāsamāpanatam. **Avibhūnti** ñāṇassa

1. Khu 7. 263; Khu 8. 50, 62 piṭṭhesu.

apākaṭabhāvaṃ. **Avibhāvantī** nāṇena apākaṭikatabhāvaṃ. Adiṭṭhaṃ jotiyati etāyāti **adiṭṭhajotanā**. Anumatiyā pucchā **anumatipucchā**. “Taṃ kiṃ maññatha bhikkhave”ti-ādipucchāya hi “kā tumhākaṃ anumatī”ti anumati pucchitā hoti. **Kathetukamyatā**ti kathetukamyatāya.

Pabhedato dhammānaṃ desananti mātikādesanaṃ āha. Tattha hi purato kusalādikē pabhede vatvā pacchato dhammā vuttāti

“**pabhedavantadassanatthan**”ti niddesaṃ āha. Idaṃ vuttaṃ hoti—mātikāya savisesanā dhammā vuttā, te ca visesitabbattā padhānā, padhānañca itikattabbatāya yujjati dhammānameva padhānānaṃ pucchitabbatā vissajjitabbatā ca hoti, tasmā te pucchitabbe dassetuṃ “**katame dhammā**”ti vuttaṃ, te pana visesavanto pucchitāti dassetuṃ puna “**kusalā**”ti vuttanti evaṃ pabhedavantadassanatthaṃ ayaṃ padānukkamo katoti. “Ime dhammā kusalā”ti vissajjanepi evameva yojanā kātabbā. “**Pabhedato dhammānaṃ desanaṃ dīpetvā**”ti etassa atthaṃ vivarituṃ “**imasmiñhi**”ti-ādimāha.

Anekappabhedā desetabbāti sambandho. **Tasmāti** avohāradesanato dhammānameva desetabbattā tesañca

ghanavinibbhoga paṭisambhidāñāṇāvahanato pabhedavantānaṃ desetabbattā “**kusalā -pa- dīpetvā**”ti etena sambandho. Evameva hi yathāvuttadīpanassa hetuṃ sakāraṇaṃ pakāsetuṃ puna “**dhammāyevā**”ti-ādi vuttanti. **Dhammāti** sāmāññamattavacanena samūhādighanavasena ekattaggahaṇaṃ hotīti ekattavinibbhogakaraṇaṃ ghanavinibbhogañāṇaṃ āvahati pabhedadesanā, tathā kusalādidhammānaṃ abyākatādi-atthānañca dīpanato dhammapaṭisambhidādiñāṇaṃ āvahati. “**Pabhedavanta dassanatthan**”ti etaṃ vivarituṃ “**idāni ye tenā**”ti-ādimāha. **Pabheda -pa- yujjati** itikattabbatāyuttassa visesanattā. Atha vā uddeso dhammappadhāno, pucchā saṃsayitappadhānā, na ca dhammabhāvo saṃsayito, kusalādidbhedo pana saṃsayitoti nicchitasamāsayitavasenāyaṃ padānukkamo kato.

Etthāti etasmiṃ vacane. Kimatthamāha bhagavāti taṃ dassetuṃ āha “**samaye niddisi cittaṃ**”ti. **Pariyosāneti** samaye cittaniddesassa “yasmim -pa- ārabbhā”ti etassa pariyosāne. **Tasmiṃ samayeti** tasmiṃ

cittuppadāsamaye. Cittena samayaṃ niyametvāna atha pacchā bodhetunti sambandho. Vijjamānepi bhojanagamanādīsamayanānante samavāyādīnānante ca yathāvuttacittaniyamitā visesitā aññasmiṃ samaye yathādhippetānaṃ phassādīnaṃ abhāvā cittaniyamite samaye phassādayo bodhetuṃ visesanameva tāva cittaṃ dassetuṃ samaye cittaṃ niddisīti attho. Visetitabbopi hi samayo attano upakāratthaṃ visesanabhāvaṃ āpajjati, visesanabhūtaṃ cittaṃ tadupakāratthaṃ visetitabbabhāvanti. Santatighanādīnaṃ ayaṃ viseso—purimapacchimānaṃ niranantarātāya ekībhūtānamiva pavatti **santatighanatā**, tathā phassādīnaṃ ekasamūhavasena dubbhīṇeyyakiccabhedavasena ekārammaṇatāvasena ca ekībhūtānamiva pavatti **samūhādighanatā**ti.

Kālaṇca samayañcāti yuttakālaṇca paccayasāmaggiṇca. **Khaṇoti** okāso. Tathāgatuppadādiko hi maggabrahmacariyassa okāso tappaccayapaṭilābhahetuttā. Khaṇo eva ca **samayo**. **Yo** “khaṇo”ti ca “samayo”ti ca vuccati, so **ekovā**ti attho. **Mahāsamayoti** mahāsamūho. **Samayopi khoti** sikkhāparipūraṇassa hetupi. **Samayappavādaketi** diṭṭhippavādake. Tattha hi nisinnā titthiyā attano attano samayaṃ pavadantīti. **Atthābhisamayā**ti hitapaṭilābhā. Abhisametabboti abhisamayo, abhisamayo attho **abhisamayatt**hoti pīlanādīni abhisamitabbabhāvena ekībhāvaṃ upanetvā vuttāni, abhisamayassa vā paṭivedhassa visayabhūto attho **abhisamayatt**hoti tāneva tathā ekattena vuttāni. Tattha **pīlanam** dukkhasaccassa taṃsamāṅgino himsanam avipphārikatākaraṇam. **Santāpo** dukkhadukkhatādibhāvena santāpanam paridahanam.

“**Idhā**”ti vacanam akusalesu abyākatesu ca kesuci khaṇassa asamभवato. Nanu kusalānaṇca navamena khaṇena vinā uppatti hotīti? No na hoti, na pana navamo eva khaṇo, catucakkānipi khaṇoti vuttāni. Sabbantimena paricchedena attasammāpaṇidhikhaṇamantarena natthi kusalassa uppattīti khaṇo idha gahito. Indriyavisayamanasikārādhīnam viññāṇanti evamādi sādharmaṇaphalam datṭhabbam. **Navamoti** attāhakhaṇe upādāya vuttam. **Catucakkaṃ vattatī**ti puna patirūpadesavāsādisampatti catucakkaṃ

vīparivattatīti attho. **Okāśabhūtānī**ti attano nibbattiya “idāni uppajjantu kusalānī”ti anumatiḍānaṃ viya bhūtāni.

Cittakāloti dhammeneva satā kālo visesito, na tassa pavattittha pavattissati pavattatīti etena avatthāvisesena, nāpi tassa vijānanakiccena, tasmā evaṃvidhe dhamme upādāya paññattoti vutto. Kamappavattā visesā eva paṭipāṭīti bijabhāvo ca paṭipāṭīti vattumarahatīti iminādhippāyena “**bījakāloti dhammapaṭipāṭiṃ upādāya paññatto**”ti āha. **Dhammapaṭipāṭiṃ vāti** attha kalāpadhamme sandhāyāha. Sañcitā viya gayhamānakālā eva **kālasañcayo**, yathā vā tathā vā kāloti ekaṃ sabhāvaṃ gahetvā abhinivesaṃ karontassa tadabhinivesanisedhanattham “**so panesa sabhāvato avijjamānattā paññattimattako**”ti āha. ņatvā viññeyyoti sambandho. **Itaro pana hetūti** esa samayo paccayova viññeyyo. **Etthāti** etasmiṃ adhikāre na hetuhetu sādharmaṇahetu cāti attho. Samavāyo paccayasāmaggī, hetu pana ekeko paccayoti ayametesam viseso veditabbo. Cakkhuviññāṇāḍiṇaṃ anekapaccayadassanena taṃtaṃdvārikānaṃ kusalānañca tappaccayatam dasseti.

Pariggaho kato atthakathācariyehi. **Ekakāraṇavādoti** pakatikāraṇavādo, issarakāraṇavādo vā. **Aññamaññāpekkhoti** avayavānaṃ aññamaññāpekkhatāya samudāyo vutto. Apekkhā ca yāva sahāyakāraṇasamāgamo na hoti, tāva phalassa anipphādanaṃ samāgame nipphādanasamatthassa nipphādanañca. Samāgamo ca yesu yujjamānesu nibyāpāresupi phalassa pavatti, tesam sabbhāvoti.

Asāmaggī -pa- pattitoti cakkhurūpālokamanasikārānaṃ asamavetānaṃ cakkhuviññāṇassa ahetubhāve sati samavetānañca taṃsabhāvāvinivattito hetubhāvānāpattitoti attho. Na hi sabhāvantaraṃ aññena sahitaṃ sabhāvantaraṃ hotīti. **Ekasminti** andhasate ekekasmiṃ andheti adhippāyo. Aññathā yathārutavasena atthe gayhamāne ekassa andhassa dassanāsamatthatā sabbesampi na hoti, nāpi ekassa asamatthatāya sabbesampi asamatthatā vuttā, kintu sabbesaṃ visuṃ asamatthatāya evāti upamāvacanaṃ na yujjeyya, nāpi upamopamitabbasambandho.

Na hi upamitabbesu cakkhādīsu ekassa asamatthatāya sabbesampi asamatthatā vuttā, kintu sabbesaṃ visuṃ asamatthatāya sahitānaṃ asamatthatāti. **Andhasataṃ passatīti** ca andhasataṃ sahitāṃ passatīti adhippāyo aññathā vuttanayena upamitabbāsamānatāpattito. **Sādhā -pa-ṭhitabhāvoti** yesu vijjamānesu phalappavatti tesaṃ samodhāne, yathā pavattamānesu tesu phalappavatti, tathā pavattimāha. Na yesaṃ kesañci anekesaṃ samodhānamattaṃ sāmaggī. Na hi saddagandharasaphoṭṭhabbasamodhānaṃ cakkhuviññāṇassa, kaṭṭhakapālapāsāṇasamodhānaṃ vā sotaviññāṇassa hetūti. **Tanti** taṃ dassanaṃ. **Asā -pa- siddhoti** nāyamatto sādhetabbo visuṃ ahetūnaṃ cakkhādīnaṃ sahitānaṃ hetubhāvassa paccakkhasiddhattāti attho. Na hi paccakkhasiddhe yuttimagganaṃ yuttanti.

Manussattādīnaṃ khaṇāvayavānaṃ sāmaggī khaṇasāmaggī, taṃ vinā so navamacakkasampattisaṅkhāto khaṇo natthi. Sā eva hi khaṇasāmaggī so khaṇoti attho. **Khaṇa -pa- dīpeti** attano dullabhatāyāti attho. Khaṇattho vā samayasaddo khaṇasaṅkhāto samayoti vutto. So yasmiṃ dullabhe khaṇe satīti imassatthassa vibhāvanavasena tadāyattāya kusallupattiyā dullasabhāvaṃ dīpeti. Etenupāyena **samavāya -pa- vuttiṃ dīpetīti** ettha ito paresu ca yojanā tassa tassa taṃtaṃdīpane kātabbā.

Tassa purisassāti “seyyathāpi bhikkhave cattāro dalhadhammā dhanuggahā sikkhitā katahatthā katupāsanaṃ catuddisā ṭhitā assu, atha puriso āgaccheyya ‘ahaṃ imesaṃ -pa- katupāsanaṃ kaṇḍe khitte khitte appatiṭṭhite pathaviyaṃ gahetvā āharissāmī’ti”¹ evaṃ vuttajavanapurisassa. **Tāva parittakoti** gamanassādānaṃ devaputtānaṃ heṭṭhupariyāyena paṭimukhaṃ dhāvantaṃ sirasi pāde ca baddhakhuradhārāsannipātato ca parittataro kālo. Kālasaṅkhāto samayo cittapariicchinnō vuccamāno teneva paricchadakacittena “evaṃ paritto ahan”ti attano parittataṃ dīpeti. Yathā cāhaṃ, evaṃ sabbo kusallacittappavattikāloti tassa parittakaṃ dīpeti. Saddassa dīpanā vuttanayānusārena veditabbā.

1. Saṃ 1. 456 piṭṭhe.

Pakativādīnaṃ mahato viya aṇuvādīnaṃ dvi-aṇukassa viya ca ekasseva. **Hetu -pa- vuttitaṃ dīpetīti** paccayāyattavuttidīpanato tapparabhāvā hetusaṅkhātassa parāyattavuttidīpanatā vuttā. Sati pana paccayāyattabhāve paccayasāmaggī-āyattatā samavāyasaṅkhātena dīpiyatīti atapparabhāvato tassa taṃdīpanatā na vuttā. Anena samayena kattubhūtena, anena samayena vā karaṇabhūtena bhagavatā paṭisedhitoti attho. Esa nayo purimāsu dīpanāsu.

Adhikaraṇavasenati ādhāravasena. **Etthāti** kālasamūhasaṅkhāte samaye gahitoti attho. Kālopi hi cittapariicchinnō sabhāvato avijjamānōpi ādhārabhāveneva saññāto “adhikaraṇa”ti vutto taṃkhaṇappavattānaṃ tato pubbe parato ca abhāvā. **Bhāvoti** kiriyā. Kiriyāya kiriyantaralakkhaṇaṃ bhāvenabhāvalakkhaṇaṃ. Yathā gāvīsuṃ duyhamānāsu gato, duddhāsu āgatoti dohanakiriyā gamanakiriyāya lakkhaṇaṃ hoti, evamihāpi “yasmim samaye tasmim samaye”ti ca vutte satīti ayamattho viññāyamāno eva hoti aññakiriyāsambandhābhāvena padatthassa sattāviraḥābhāvatoti samayassa sattākiriyāya cittuppādakiriyā phassādibhavanakiriyā ca lakkhīyatīti ubhayattha samayasadde bhummaniddeso kato lakkhaṇabhūtabhāvayuttoti.

Uddānatoti uddesato saṅkhepato. Kilesakāmo vatthukāmabhāvaṃ bhajanto kāmanīyavasena bhajati, na kāmanavasena ti kāmanavasena kilesakāmo eva hoti, na vatthukāmo. **Duvidhopesoti** vacanena duvidhassapi sahitassa avacaraṇappadesaṃ saṅgaṇhāti. Tena vatthukāmasseva pavattideso rūpārūpadhātudvayaṃ apanītaṃ hoti. Nanu ca duvidhopi sahito rūpārūpadhātūsu pavattati rūpārūpāvacaradhammānaṃ vatthukāmattā tadārammaṇānaṃ rūpārūparāgānaṃ kilesakāmabhāvasiddhitoti? Taṃ na, bahalakilesassa kāmarāgassa kilesakāmabhāvena idha saṅgahitattā. Evaṃ katvā rūpārūpadhātūsu pavattamānesu kāmāvacaradhammesu nikanti idha na saṅgahitā sukhumattā. “Uddānato dve kāmā”ti sabbakāme uddisitvāpi hi “duvidhopeso”ti ettha tadekadesabhūtā aññamaññasahitatāparicchinā kāmarāgatabbatthukadhammāva saṅgahitāti,

niravaseso vā kilesakāmo kāmarāgo kāmatanḥārūpatanḥā-arūpatanḥānirodhatanḥābhedo idha pavattatīti anavasesappavattitaṃ sandhāya “duvidhopeso”ti vuttaṃ, vatthukāmopi ca appako idhāpi na vattati rūpārūpāvacaravipākamatto, tathāpi paripuṇṇavatthukāmattā kāmāvacaradhammāva idha gahitā. Evañca katvā sasatthāvacaropamā yuttā hoti. “Rūpūpapattiyā maggaṃ bhāveti”ti¹ ettha rūpabhavo uttarapadalopaṃ katvā “rūpaṃ”ti vutto, evamidhāpi uttarapadalopo daṭṭhabbo. Aññathā hi cittaṃ kāmāvacarāvacaranti vucceyyāti. **Ārammaṇakaraṇavasenā**ti-ādike “kāmo”ti sabbaṃ taṇhamāha, tasmā “**kāmañcesā**”ti-ādi vuttaṃ, “kāme avacāretīti kāmāvacāraṃ”ti vattabbe **cā**-saddassa rassattaṃ kataṃ.

Ruḷisaddenāti nāṇasampayuttesu ruḷhena saddena, nāṇasampayuttesu vā pavattitvā anavajjasukhavipākatāya taṃsadisesu nāṇavippayuttesu ruḷhena saddena. Atha vā kiñci nimittaṃ gahetvā satipi aññasmim taṃnimittayutte kismiñcideva visaye sammutiyā cirakālatāvasena nimittavirahepi pavatti ruḷhi nāma yathā “mahiyaṃ setīti mahimso, gacchantīti gāvo”ti, evaṃ kusalasaddassapi ruḷhibhāvo veditabbo. Paññāniddese “kosallaṃ”ti abhidhamme² vuttaṃ, tassa ca bhāvā kusalasaddappavattīti kosallayogā kusalanti ayaṃ abhidhammapariyāyo hoti. **Kusalanti** kusalabhāvaṃ āha.

Vipākādīnaṃ avajjapaṭipakkhatā natthīti kusalameva anavajjalakkhaṇaṃ vuttaṃ. **Anavajjalakkhaṇamevā**ti sukhavipākasabhāvassa lakkaṇabhāvanivāraṇatthaṃ avadhāraṇaṃ kataṃ, taṃnivāraṇaṃ tassa paccupaṭṭhānataṃ vatthukāmatāya kataṃ. Sampatti-atthena rasena **vodānabhāvarasaṃ**. Phalaṭṭhena paccupaṭṭhānena **iṭṭhavipākapaccupaṭṭhānaṃ**. **Sabhāvo** kakkhaḷādiphusanādiko asādhāraṇo. **Sāmaññaṃ** sādharmaṇo aniccādisabhāvo. Idha ca kusalalakkaṇaṃ sabbakusalasādhāraṇasabhāvattā sāmaññaṃ daṭṭhabbaṃ, akusalādīhi asādhāraṇatāya **sabhāvo** vā. **Upaṭṭhānākāro**ti gahetabbabhāvena nāṇassa upaṭṭhānākāro. **Phalaṃ** pana attano kāraṇaṃ paṭicca tappaṭibimbabhāvena, paṭimukhaṃ vā upaṭṭhātīti **paccupaṭṭhānaṃ**.

1. Abhi 1. 44; Abhi 2. 276 piṭṭhesu.

2. Abhi 1. 19 piṭṭhe.

Vijānāti saññāpaññākiccaviṣṭṭhaṃ visayaggahaṇaṃ āha. Sabbacittasādhāraṇattā yattha yattha yathā yathā attho labbhati, tattha tattha tathā tathā gahetabboti. Yaṃ āsevanapaccayabhāvena **cinoti**, yañca kammunā abhisāṅkhatattā **citaṃ**, taṃ tathā “**cittan**”ti vuttaṃ. Yaṃ pana tathā na hoti, taṃ parittakiriyadvayaṃ antimajavanañca labbhamānacintanavicittatādivasena “**cittan**”ti veditabbaṃ. Hasituppādo pana aññajavanagatikova. **Cittānaṃ** **panā**ti vicitrānanti attho. Tadantogadhattā hi samudāyavohārena avayavopi “**cittan**”ti vuccati yathā pabbatanadīsamuddādi-ekadesesu diṭṭhesu pabbatādayo diṭṭhāti vuccantīti. **Carāṇaṃ** nāma gahetvā caritabbacittapaṭo. **Rūpānī**ti bimbāni.

Ajjhattikanti indriyabaddhaṃ vadati. **Cittakatamevā**ti cittassa mūlakāraṇataṃ sandhāya vuttaṃ. Kammasa hetuṃ cittaṃ kāraṇanti. Taṃ pana atthaṃ vibhāvetuṃ “**kāyakammādibhedan**”ti-ādimāha. **Liṅganānattanti** saṅghānanānattaṃ, bhinnasaṅghānaṅgapaccaṅgavato sarīrassa vā nānattaṃ. Vohārasena itthipurisādibhāvena voharitabbesu patthanāvisesā uppajjanti, tato kammavisesā. Evamidam **kammanānattaṃ** vohāranānattato hoti. **Apā-pa- kāditā**ti evamādīsu **ādi**-saddehi gahiyā upapattiyā attabhāve lokadhammesu ca nānākaraṇāni suttāgatāni saṅgaṇhāti.

Kammanānattādivasenāti ettha kusalākusalavasena **kammanānattaṃ** veditabbaṃ. Visadisasabhāvatā hi nānattanti. Kusalakammasa dānādivasena kāyasucaritādibhāvena ca **puthuttaṃ**, akusalakammasa ca macchariyādīhi kāyaduccaritādīhi ca **puthuttaṃ** veditabbaṃ. Bahuppakāratā hi puthuttanti. Annadānādivasena dānādīnaṃ pāṇātipātāvirati-ādivasena kāyasucaritādīnaṃ āvāsamacchariyādivasena macchariyādīnaṃ pāṇātipātādivasena kāyaduccaritādīnañca **pabhedo** veditabbo. Ekekassa hi pakārassa bhedo pabhedoti. Nānattādīnaṃ **vavatthānaṃ** tathā tathā vavatthitatā nicchitatā. Etenupāyena liṅganānattādīni veditabbāni. Kammanānattādīhi nibbattāni hi tānīti.

Paccuppannassa liṅgassa kammato pavattiṃ tadanukkamena paccuppannakammasa nipphattiṃca dassetvā tato anāgataliṅganānattādi-nipphattidassanena saṃsāraṃ ghaṭento “**kammanānākaraṇaṃ paṭicca**”ti-ādimāha. Tattha purimena

kammavacanena avijjāsaṅkhārā, liṅgādivacanena viññāṇādiṇi bhavapariyosānāni, gati-ādivacanena jātijarāmaraṇāni gahitānīti daṭṭhabbāni. Tattha **gatīti** nirayādayo pañca gatiyo vuccanti, tāsāṃ nānākaraṇaṃ apadādibhāvo. Tā hi tathā bhinnāti. **Upapattīti** gomahimsādikhattiyādicātumahārājikādi-upapattiyo, tāsāṃ nānākaraṇaṃ uccāditā. Khattiyo eva hi ekacco kulabhoga-issariyādīhi **ucco** hoti, ekacco **nīco**. Tehi eva hīnatāya **hīno**, padhānabhāvaṃ nītatāya **paṇīto**, aḍḍhatāya **sugato**, daliddatāya **duggato**. Kulavasena vā **uccanīcatā**, issariyavasena **hīnapaṇītatā**, bhogavasena **sugataduggatatā** yojetabbā. **Suvaṇṇadubbaṇṇatāti** odātasāmādivaṇṇasuddhi-asuddhivasena vuttaṃ. **Sujātadujjātātāti** nigrodhapaṇiṇaḍḍalādi-ārohapariṇāhehi lakkhaṇehi vā attabhāvaṇiparipuṇṇāparipuṇṇajātātāvasena. **Susaṇṭhitadussaṇṭhitātāti** aṅgapaccaṅgaṇaṃ saṇṭhānavasena.

Aparampi vuttaṃ ajjhattikacittassa yathāvuttassa cittakatabhāvasādhakaṃ suttaṃ “**kammato**”ti-ādi. Kammañhi cittato nibbattanti tato nipphajjamānaṃ sabbampi cittaṃ cittakatamevāti sādheti. Kammanibbattato liṅgato pavattamānāliṅgasaññā mūlakāraṇato kammato āsannakāraṇato liṅgato ca pavattā hotīti “**kammato -pa- pavattare**”ti āha. Atha vā liṅgaṇca saññā ca **liṅgasaññā**, tā yathāsaṅkhyāṃ kammato liṅgato ca pavattareti attho. **Saññāto bhedaṃ gacchantīti** te itthipurisādiliṅgasaññāto itthipurisādivohārabhedaṃ dhammā gacchanti, tathā tathā voharitabbāti attho. Imāya gāthāya atītapaccuppannaddhapaṭiccasamuppādasena cittakataṃ cittaṃ dassitaṃ.

Loko eva pajātattā **pajāti** purimapādassa vivaraṇaṃ pacchimapādo daṭṭhabbo. Yathā rathassa āṇi nibandhanā, evaṃ sattalokarathassa kammaṃ nibandhananti upamāsaṃsandanaṃ veditabbaṃ. Imāya ca gāthāya addhadvayavasena cittassa kammaviññāṇakatatā dassitā. **Kittinti** parammukhā kittanaṃ patthaṭayasataṃ. **Pasaṃsanti** sammukhā pasaṃsanaṃ thutiṃ. **Kammanānākaraṇanti** kammato nibbattanānākaraṇaṃ kammajehi anumiyamānaṃ kammasseva vā nānākaraṇaṃ.

Kammassakāti kammaṣayā. Kammassa dāyaṃ tena dātabbaṃ ādiyaṇṭīti **kammadāyādā**. Aṇḍajādīnaṃ yonīnaṃ kammato nibbattattā kammameva yoni attabhāvaṇṭīlābhanimittam etesanti **kammayonī**. Bandhanaṭṭhena kammaṃ bandhu etesanti **kammabandhū**.

Cittassāti kammaviññāṇassa. Tassa pana aladdhokāsatā aññena kammena paṭibāhitattā tadavipaccanokāse puggalassa nibbattattā ca veditabbā. Vijjamānampi aparāpariyavedanīyakammaviññāṇam kālagatipayogādisahakārīpaccayavikalatāya **avasesapaccayavekallaṃ** daṭṭhabbam. **Ekaccacittanti** cittena kattabbacitrena ekaccabhūtam tena kattabbacitramāha.

Anubhavitvā bhavitvā ca apagataṃ **bhūtāpagataṃ**. Anubhūtabhūtataṃ hi bhūtataṣāmaññena bhūtasaddena vuttā. Sāmaññameva hi upasaggena viśeṣiyatīti. Anubhūta-saddo ca kammavacanicchābhāvato anubhavakavācako daṭṭhabbo. Vikappagāhavasena rāgādīhi tabbipakkhehi ca akusalam kusalaṃ ārammaṇarasam anubhavati, na vipāko kammavegakkhattattā, nāpi kiriyā ahetukānam atidubbalatāya sahetukānaṃ khīṇakilesassa chaḷaṅgupekkhāvato uppajjamānānam atisantavuttittā. Ettha ca purimanaye kusalākusalameva vuttam adhippāyavasena “bhūtāpagatan”ti vuttam. Yaṃ “uppannānam akusalānam dhammānam pahānāya uppannānam kusalānam dhammānam ṭhitiyā”ti¹ ettha uppannanti gahetvā taṃsadisānam pahānam, vuddhi ca vuttā, pacchimanaye pana **ca**-saddena kusalākusalaṃ ākaḍḍhitvā sabbam saṅkhataṃ vuttam bhūtāpagatabhāvābhidhānādhippāyena.

Vipaccitum okāsakaraṇavasena uppatitam atītakammaṃ tato uppajjitum āraddho anāgato vipāko ca “**okāsakatuppannan**”ti vutto. Yaṃ uppannasaddena vināpi viññāyamānam uppannam, tam sandhāya “nāham bhikkhave sañcetanikānam”ti-ādi² vuttam. **Tāsu tāsu bhūmīsūti** manussadevādi-attabhāvasaṅkhātesu upādānakkhandhesu. Tasmiṃ tasmiṃ santāne anuppatti-anāpāditatāya **asamūhataṃ**. Ettha ca laddhabhūmikam “**bhūmiladdhan**”ti vuttam aggi-āhito viya. Okāsakatuppannasaddepi ca okāso kato etenāti, okāso kato etassāti ca duvidhatthepe evameva katasaddassa paranipāto veditabbo.

1. Saṃ 3. 214; Abhi 2. 216 piṭṭhesu.

2. Am 3. 497, 503 piṭṭhesu.

Sabbadā avattamānampi gamiyacittam paṭipakkhapaccavekkhaṇāya avikkhambhitattā “**uppannan**”ti vuttam. **Antaradhāpeti**ti vikkhambhikā ānāpānassati vikkhambheti. **Antarāyevā**ti bhūmiladdhe sabhūmiyam abbochinne vicchinditvāti attho. Anātitaṃ ananāgatañca khaṇattayekadesagatampi uppajjamānaṃ “**khaṇattayagatan**”ti vuttam. Desanāya padhānena gahito attho “**sīsan**”ti vuccati. Lokiyadhammañhi desetabbaṃ patvā desanāya cittaṃ pubbaṅgamaṃ hoti, dhammasabhāvaṃ vā sandhāyetaṃ vuttam. **Akusalā**ti sabbepi akusalā dhammā vuttā. Cetanāti keci. **Akusalabhāgiyā**ti rāgādayo ekanta-akusalā. **Akusalapakkhikā**ti phassādayopi tappakkhikā. **Mano tesam dhammānaṃ paṭhamam uppajjati**ti sahaḥjātopi mano sampayutte saṅgaṇhitvā adhipatibhāvena pavattamāno paṭhamam uppanno viya hoti evam vutto. Sampayuttāpi tadanuvattanatāya anvadeva akusalā dhammāti vuttā, anantarapaccayamaṇam vā sandhāya manopubbaṅgamatā vuttā. **Cittena nīyatī**ti abhisankhāravinnāṇam sandhāyāha, taṇhāsampayuttaṃ vā. **Pabhassaranti** sabhāvapaṇḍarataṃ sandhāyāha. **Arakkhite**ti satiyā anunayapaṭighādīhi arakkhite, rāgādīhi **byāpanne**, tehi eva **avassute**. Cittassa pubbaṅgamabhāvasādhane aññamaññaṃ baladānavasena suttānurakkhaṇam, idha vā upasamhatānaṃ ābhidhammikehi viññātānaṃ cirakālapavattivasena veditabbaṃ.

Katarapaññaṃ tvanti-ādi na pāli-āruḷham, evam bhagavā pucchati atthakathāyameva vuttam. **Pañña pana kimatthiyā**ti idampi ekaṃ suttam. “Abhiññatthā pariññatthā pahānatthā”ti tassa vissajjanaṃ.

Sātanti sabhāvavasena vuttam, **madhuranti** madhuraṃ viyāti upamāvasena **ponobbhavikā**ti punabbhavakaraṇasīlā. Tatrataṭṭhābhinandanato nandī nandibhūto rāgo nandirāgo, nandirāgabhāvena sahaḥgatāti **nandirāgasahaḥgatāti** na ettha sampayogavasena sahaḥgatabhāvo atthīti sahaḥgatasaddo taṇhāya nandirāgabhāvaṃ joteti. **Nandirāgabhūtāti** cassa attho. **Nissayeti** pādake. **Rūpārūpārammaṇānanti** pathavīkaṣiṇādi-ākāsādi-ārammaṇānaṃ. **Samsattheti** khīrodakaṃ viya samodite ekibhāvamiva gate. **Sahaḥjā**ti sampayuttasahaḥjāte, na sahaḥjātamatte. **Idhāpī**ti “imasmimpi pade ayameva attho adhippeto”ti imissā atthakathāya

yathā dassitasam̐saṭṭhasaddo saha jāte adhippetoti. **Arūpaṃ rūpenā**ti paṭisandhikkhaṇe vatthunā. **Ukkaṭṭhaniddeso**ti anavasesasaṅgahena kato atisayaniddeso.

Anābhaṭṭhatāyevāti “diṭṭhaṃ sutan”ti-ādīsu diṭṭhatādayo viya abhāsitaḥṭatā anābhaṭṭhatā. Sabbākārena sadisassa dutiyacittassa asaṅkhārikatāvacaṇena imassa asaṅkhārikatā viññāyati, tasmā abhāsitaḥṭatāya na gahitoti attho yujjati. Adhippāyo pana pāḷiyaṃ abhāsitaḥṭatā eva tattha desetabbabhāvena na **gahito** na saṅgahito na tassatthassa abhāvāti. Atha vā pāḷiyaṃ anābhaṭṭhatāya eva aṭṭhakathāyaṃ **na gahito** na tassattho vutto. **Niyametvāvā**ti parato evaṃvidhasseva asaṅkhārikabhāvavacaṇato idha tadavacaṇeneva asaṅkhārikabhāvaṃ niyametvā.

Manoviññāṇanti ettha dvāraṃ vatthūti vuttaṃ, dvārena vā taṃsaḥāyabhūtaṃ hadaya vatthu vuttaṃ. **Sarasabhāvenā**ti sakiccabhāvena. Avijjā hi saṅkhārānaṃ paccayabhāvakiccā, aññāsādhāraṇo vā rasitaḥṭo viññātaḥṭo bhāvo sarasabhāvo, avijjāsabhāvo saṅkhārasabhāvoti evamādikoti. “Sarasabhāvenā”tipi paṭho, soyeva attho. Avijjāpaccayāti vā sarasena, saṅkhārāti sabhāvena.

Ekasamuṭṭhānādītā rūpadhammesu eva yojetabbā tesu tabboḥārabāhullato. Atītādibhāvo rūpārūpadhammesu, cittacetasikaṇibbānānampi vā yathāsabhāvaṃ ekadvina kutocisamuṭṭhānatā yojetabbā. **Anāpāthagatā**ti cakkhādīnaṃ agocaragatā sukhuma rajādīrūpaṃ viya vatthuparittatāya tattāyogule patitodakabindurūpaṃ viya khaṇaparittatāya atidūratāya accāsannādītāya atītānāgatatāya ca. Visayo anaññatthabhāvena, gocaro ca tattha caraṇena vutto, tabbisayanicchayena mano paṭisaraṇaṃ. Ayamatto siddho hoti aññathā tesāṃ dhammārammaṇabhāvena “nesaṃ gocaravisayaṃ paccanubhoti”ti vacanassa anupapattito. Dibbacakkhū dibbasota-iddhividhañāṇehi yathāvuttanayena anāpāthagatāni rūpādīni ālambiyamānāni na dhammārammaṇanti katthaci vuccamānāni diṭṭhāni, itarathā ca diṭṭhāni “dibbena cakkhunā rūpaṃ passaṭi”ti-ādīsūti.

Āpāthamāgacchati manasā pañcaviññāṇehi ca gahetabbabhāvūpagamanena. **Ghaṭṭetvāti** paṭimukhabhāvāpātham gantvā. **Sarabhāṇakassa** osārakassa. Pakatiyā diṭṭhādivasena āpāthagamanaṇca bhojanapariṇāma-utubhojanavisesa-ussāhādīhi kalyaṇ, rogino vātādīhi ca upaddutaṃ vā kāyaṃ anuvattantassa jāgarassa bhavaṅgassa calanapaccayānaṃ kāyikasukhadukkha-utubhojanādi-upanissayānaṃ cittapaṇidahanasadisāsadisasambandhadassanādipaccayānaṃ, suttassa ca supinadassane dhātukkhobhādipaccayānaṃ vasena veditabbaṃ. Adiṭṭhassa asutassa anāgatabuddharūpādino pasādadātukāmatāvattussa taṃsadisatāsaṅkhātena diṭṭhasutasambandheneva. Na kevalaṃ taṃsadisatāva ubhayasambandho, kintu tabbipakkhatā tadekadesatā taṃsampayuttatādiko ca veditabbo. Kenaci vutte kismiṇci sute avicāretvā saddahanam **saddhā**, sayameva taṃ vicāretvā rocanaṃ **ruci**, “evaṃ vā evaṃ vā bhavissatī”ti ākāravicaṇaṃ **ākāraparivitakko**, vicārentassa katthaci diṭṭhiyā nijjhānakkhamaṇaṃ **diṭṭhinijjhānakkhanti**.

Gerukaharitalāñjanādihātūsu. **Subhanimittam** subhaggahaṇassa nimittam. Taṃ subhanimittattā rañjanīyattā ca **lobhassa vatthu**. Niyamitassa cittassa vasena **niyamitavasena**. Evamitaṛesu dvīsu. Ābhogo **ābhujitam**. **Lūkhapuggalā** dosabahulā. Adosabahulā **siniddhapuggalā**. **Tadadhimuttatāti** pītininnacittatā. **Imehi -pa- veditabbo** pītiyā somanassavippayogāsambhavatoti adhippāyo.

Jīvitavuttiyā āyatanabhāvato hatthārohaḍisippameva **sippāyatanam**. Kasivāṇijjādikammameva **kammāyatanam**. Āyavedādivijjā eva **vijjāṭṭhānam**. **Abyāpajjeti** domanassabyāpādarahite rūpabhava. **Dhammapadāti** dhammakotṭhāsā. **Pilavantīti** upaṭṭhahanti padissanti. **Yogāti** bhāvanābhiyogā samādhito. **Vatthuisadakiriyāti** ajjhattikabāhiraṇaṃ vatthūnaṃ nimmalabhāvakiriyā. **Saddhādīnaṃ** indriyānaṃ aññamaññānativattanaṃ **indriyasamattapaṭipādanatā**. Gambhīraṇaṃ ñāṇena caritabbānaṃ, gambhīrañāṇena vā caritabbānaṃ suttantānaṃ paccavekkhaṇā **gambhīrañāṇacariyapaccavekkhaṇā**.

Vaṃsoti anukkamo. **Tantīti** santati. **Paveṇīti** sambandho. Sabbametam cārittakiriyāpabandhassa vacanaṃ. Cārittasilattā **sīlamayam**. “Dassāmi”ti vacībhedenā vatthussa pariṇatattā tato paṭṭhāya dānaṃ āradhmaṃ nāma

hoti, yato tassa attano pariṇāmanādīsu āpatti hoti. Vijjamānavatthusmiṃ cintanakālato paṭṭhāya dānaṃ āradhanti tattha dānamayaṃ kusalaṃ hotīti adhippāyo. Na hi dānavatthum avijjamānakampi saṅkharontassa kusalaṃ na hotīti. Taṃ pana dānamayassa pubbabhāgoti tadeva bhajeyya, vuttaṃ aṭṭhakathāyaṃ. **Kulavaṃsādivasenā**ti udāharaṇamattamevetam. Attanā samādinnavattavasena sappurisavattagāmajanapadavattādivasena ca cārittasīlatā veditabbā.

Savatthukanti bheri-ādivatthusahitaṃ katvā. **Vijjamānakavatthunti** bheri-ādivatthum. Dhammassavanaghosanādīsu ca savatthukaṃ katvā saddassa dānaṃ saddavatthūnaṃ ṭhānakaraṇānaṃ sasaddapavattikaraṇamevāti tassa cintanaṃ vijjamānavatthupariccāgo veditabbo. Bhājetvā dassesi dhammarājā idha ca rūpārammaṇādibhāvaṃ, aññattha ca “tīṇimāni bhikkhave puñṇakiriyavatthūnī”¹ti dānamayādibhāvaṃ, aparattha ca “katame dhammā kusalā. Tīṇi -pa-taṃsamuttāhānaṃ kāyakammaṃ”ti-ādinā kāyakammādibhāvaṃca vadanto. **Apariyāpannā cāti** paramatthato avijjamānattā aññāyatanattā ca asaṅgahitā.

Paribhogaraso paribhogapaccayaṃ pītisomanassaṃ. Ayaṃ pana rasasamānatāvasena gahaṇaṃ upādāya rasārammaṇanti vutto, na sabhāvato. Sabhāvena pana gahaṇaṃ upādāya pītisomanassaṃ dhammārammaṇameva hotīti “sukhā vedanā dhammārammaṇaṃ”ti vuttaṃ. **Ārammaṇameva nibaddhanti** rūpārammaṇaṃ -pa- dhammārammaṇanti evaṃ niyametvā vuttaṃ. **Kammaṣa anibaddhattāti** kammaṣa aniyatattā. Yathā hi rūpādīsu ekārammaṇaṃ cittaṃ anaññārammaṇaṃ hoti, na evaṃ kāyadvārādīsu ekadvārikakammaṃ aññasmim dvāre nuppajjati, tasmā kammaṣa dvāraniyamarahitattā dvārampi kammaniyaarahitanti idha ārammaṇaṃ viya niyametvā na vuttaṃ. **Vinā ārammaṇena anuppajjanatoti** etassapi cattho “yathā kāyakammādīsu ekaṃ kammaṃ tena dvārena vinā aññasmim dvāre carati, na evaṃ rūpādīsu ekārammaṇaṃ cittaṃ tenārammaṇena vinā ārammaṇantare uppajjati”ti veditabbo. Na hi yathā vacīdvāre uppajjamānampi “kāyakammaṃ”ti vuccati, evaṃ saddārammaṇe uppajjamānaṃ “rūpārammaṇaṃ”ti vuccati.

1. Dī 3. 182 piṭṭhe.

Kāmāvacarakusala

Kāyakammadvārakathāvaṇṇanā

Imassa panatthassāti kammadvārānaṃ aññamaññasmiṃ aniyatatāya “dvāre caranti kammānī”ti-ādinā pakāsanattham. **Pañca viññāṇānīti** ettha chaṭṭhassa viññāṇassa tassa ca dvārassa anuddeso dvāradvāravantānaṃ sahābhāvā. Niyatarūparūpavasena catusamuṭṭhānikakāyā vuttāti saddassa vikārarūpādīnañca asaṅgaho.

Paṭhamajavanasamuṭṭhitā vāyodhātu yadipi tasmim̐ khaṇe rūpānaṃ desantaruppattihetubhāvena cāletum̐ na sakkoti, tathāpi viññattivikārasahitāva sā veditabbā. Dasasu hi disāsu yaṃ disaṃ gantukāmo aṅgapaccaṅgāni vā khipitukāmo, taṃdisābhimukhāneva rūpāni sā santhambheti sandhāreti cāti tadabhimukhabhāvavikāravatī hoti, adhippāyasahabhāvī ca vikāro viññattīti. Evañca katvā āvajjanassapi viññattisamuṭṭhāpakabhāvo yathādhippāyavikārarūpuppādanena upapanno hoti, yato bāttimsa cittāni rūpiriyāpathaviññattijanakāni vuttānīti. Yojanaṃ gato, dasayojanaṃ gatoti vattabbataṃ āpajjāpeti anekasahassavāraṃ uppannā.

Vāyodhātuyā -pa- paccayo bhavituntī thambhanacalanesu vāyodhātuyā paccayo bhavitum̐ samattho cittasamuṭṭhānamahābhūtānaṃ eko ākāraviseso atthi, ayaṃ viññatti nāma. Tesañhi tadākārattā vāyodhātu thambheti cāleti cāti. **Na cittasamuṭṭhānāti** etena paramatthato abhāvaṃ dasseti. Na hi rūpaṃ appaccayaṃ atthi, na ca nibbānavajjo attho nicco atthīti. **Viññattitāyāti** viññattivikāratāya. Cittasamuṭṭhānabhāvo viya mahābhūtavikāratāya upādārūpabhāvo ca adhippetoti veditabbo.

Kāyikakaraṇanti kāyadvārappavattaṃ cittakiriyaṃ, adhippāyanti attho. **Kāreti maññeti** etena vaṇṇaggahaṇānusārena gahitāya viññattiyā yaṃ karaṇaṃ viññātabbam̐, tassa vijānanena viññattiyā viññātattaṃ dasseti. Na hi viññattirahitesu rukkhacalanādīsū “idamesa kāreti”ti vijānanaṃ hotīti. Cakkhuvīññāṇassa hi rūpe abhinipātamattaṃ kiccaṃ, na adhippāyasahabhūno calanavikārassa gahaṇaṃ. Cittassa pana lahuparivattitāya

cakkhuviññāṇavīthiyā anantaram manoviññāṇena viññātampi calanam cakkhunā diṭṭham viya maññanti avisesaviduno, tasmā yathā nīlabhinipātavasappavattāya cakkhuviññāṇavīthiyā nīlanti pavattāya manoviññāṇavīthiyā ca antaram na viññāyati, evaṃ aviññāyamānantarena manodvāraviññāṇena gahite tasmim cittaena saheva anuparivatte kāyathambhanavikāracopanasāṅkhāte “idamesa kāreti, ayamassa adhippāyo”ti vijānanam hoti.

Tālapaṇṇādirūpāni disvā tadanantarappavattāya manodvāravīthiyā aviññāyamānantarāya tālapaṇṇādīnam udakādisahacārippakāratam saññāṇākāram gahetvā udakādiggahaṇam viya. **Ettha udakam bhavissatī-**ādinā ca udakādisambandhanākārena rūpaggaṇāṇusāraviññāṇena yaṃ udakādi viññātabbam, tassa vijānanena tadākārassa viññātātā vuttāti datṭhabbā. Etassa pana kāyikakaraṇaggahaṇassa udakādiggahaṇassa ca purimasiddhasambandhaggahaṇam upanissayo hotīti datṭhabbām. Atha pana nālambibhāpi viññatti kāyikakaraṇaggahaṇassa ca paccayo purimasiddhasambandhaggahaṇopanissayavasena sādhippāyavikārabhūtavaṇṇaggahaṇānantaram pavattamānassa adhippāyaggahaṇassa adhippāyasahabhūvikārābhāve abhāvato, evaṃ sati vaṇṇaggahaṇānantarena udakādiggahaṇeneva tālapaṇṇādisaññāṇākāro viya vaṇṇaggahaṇānantarena adhippāyaggahaṇeneva viññatti pākāṭa hotīti “idañcidañca esa kāreti maññe”ti adhippāyavijānaneneva viññattiyā viññātātā vuttā.

Ayam no paharitukāmoti adhippāyavijānanena viññattiyā pākāṭabhāvam dasseti. Na hi tadapākāṭabhāve adhippāyavijānanam hotīti. **Sammukhī -pa-**yeva **nāma hotīti** asammukhībhūtātāya anāpāthagatānam rūpādīnam cakkhuviññeyyādibhāvo viya sabhāvabhūtam tam dvidhā viññattibhāvam sādheti. Param bodhetukāmatāya vināpi abhikkamanādippavattanena so cittasahabhūvikāro adhippāyam viññāpeti, sayañca viññāyatīti dvidhāpi viññattiyevāti veditabbā.

Tasmim dvāre siddhāti tena dvārena viññātabbabhāvato teneva dvārena nāmalābhato tasmim dvāre pākāṭabhāvavasena siddhā. Kusalam vā akusalam vāti ṭhapetabbam. Kasmā? Yasmā paravādino avipākassa

kammabhāvo na siddho, itarassa pana siddhoti viññattisamuṭṭhāpakānaṃ ekādasannaṃ kiriyacittānaṃ vasena tikaṃ pūretvā ṭhapetabbaṃ.

Dvāre caranti kammānīti ettha ayamadhippāyo—yadi dvārā dvārantaracārino honti, dvārasambhedā kammāsambhedopīti kāyakammaṃ kāyakammadvāranti aññamaññavavatthānaṃ na siyā, kammānampi kammantaracaraṇe eseva nayo. Yadi pana dvārānampi dvārabhāvena kammantaracaraṇaṃ kammānaṃca dvārantaracaraṇaṃ na siyā, suṭṭhutarāṃ kammadvāravavatthānaṃ siyā. Na pana kammānaṃ dvārantare acaraṇaṃ atthi, kintu dvāre aññasmiñci caranti kammāni aññānīpi. Yasmā pana dvāre dvārāni na caranti, tasmā advārācārīhi dvārehi kāraṇabhūtehi kammāni dvārantare carantānīpi vavatthitāni. Na kevalaṃ kammāneva, tehi pana dvārānīpīti evaṃ kammadvārāni aññamaññaṃ vavatthitāni “yebhuyyenavuttitāya tabbahulavuttitāya cā”ti vuccamānāya vavatthānayuttīyā. Tattha dvārāpekkhattā kammānaṃ kāyakammādibhāvassa advārācārīhi dvārehi vavatthānaṃ hoti, na pana dvārantarācārīhi kammehi dvārānaṃ avavatthānaṃ kammānapekkhakāyadvārādibhāvehi dvārehi vavatthitānaṃ kāyakammādīnaṃ kāyakammadvārādivavatthānakarattā. Atha vā dvārantare carantānīpi kāyādīhi upalakkhitāneva caranti paṇātipātādīnaṃ evaṃsabhāvattā āṇattihattavikārādīhi vuccamānassapi kāyādīhi sādhetabbasabhāvāvabodhato, tasmā na kammantarassa attani carantassapi dvārantaraṃ sanāmaṃ deti, nāpi kammaṃ dvārassa, taṃtaṃdvārameva pana kammaṃ kammaṃca dvārantare carantampi attanoyeva dvārassa nāmaṃ detīti siddhaṃ aññamaññavavatthānaṃ. Pubbe pana dvāresu anibaddhattā kammānaṃ dvārantaracaraṇameva sandhāya vuttā, na etaṃ vavatthānanti.

Tatthāti tesu dvārakammesu. **Kāyakammaṃ uppajjanatthānanti** taṃsahajātā viññattīyeva vuccatī. Kiñcāpi hi sā tassa kenaci pakārena paccayo na hoti, tathāpi kammaṃ viśesikā viññatti taṃsahajātā hotīti tassa uppattiṭṭhānabhāvena vuttā yathāvuttaniyamena aññavisesanassa kammaṃ viśesanantare uppatti-abhāvā. **Kāyena pana katattāti** kāyaviññattiṃ janetvā tāya jīvitindriyupacchedādīnippādanato attano nipphattivasena “kāyena kataṃ kamman”ti vuttaṃ. Kāraṇabhūto hi panettha kāyoti.

Aññamaññaṃ vavatthitāti ettha kammunā kāyo kāyakammadvāranti evaṃ vavatthito, na kāyo icceva. Yathā sūcikkammunā sūcikkammakaraṇanti vavatthitā, na sūci icceva, tathā idampi daṭṭhabbaṃ. **Aññamaññaṃ vavatthitā**ti ca aññamaññaṃ visesitāti attho. **Evaṃ santeti** yathāvuttaṃ vavatthānaniyamaṃ aggahetvā “dvāre caranti kammānī”ti-ādivacanameva gahetvā codeti. Tattha **evaṃ santeti** kammānaṃ dvāracaraṇe aññamaññaṇa ca vavatthāne nāmalābhe visesane satīti attho.

Kāyakammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Vacikkammadvārakathāvaṇṇanā

Catūhi bhikkhave aṅgehi samannāgatāti ettha subhāsita bhāsanasaṅkhātā apisuṇavācā, dhammabhāsanasaṅkhātō asamphappalāpo, piyabhāsanasaṅkhātā apharusavācā, saccabhāsanasaṅkhātō amusāvādo cāti etā vācā tathāpavattā cetanā daṭṭhabbā. **Sahasaddā panā**ti tassa vikārassa saddena saha sambhūtatā vuttaṃ. Cittānuparivattitāya pana so na yāva saddabhāvīti daṭṭhabbo, vitakkavipphārasaddo na sotaviññeyyoti pavattena mahā-aṭṭhakathāvādena cittasamuṭṭhānasaddo vināpi viññattighaṭṭanena uppajjati āpajjati. “Yā tāya vācāya viññattī”ti¹ hi vacanato asotaviññeyyasaddena saha viññattiyā uppatti natthīti viññāyatīti.

Cittasamuṭṭhānaṃ saddāyatananti ettha ca na koci cittasamuṭṭhāno saddo asaṅgahito nāma atthīti adhippāyena mahā-aṭṭhakathāvādaṃ paṭisedheti. Chabbidhena rūpasāṅgahādīsu hi “sotaviññeyyan”ti “diṭṭhaṃ sutan”ti ettha “sutan”ti ca na koci saddo na saṅgayhatīti. Mahā-aṭṭhakathāyaṃ pana viññattisahajameva jivhātālucalanādikaravitakkasamuṭṭhitaṃ sukhumasaddaṃ “dibbasotena sutvā ādisati”ti **sutte**² **paṭṭhāne**³ ca oḷārikasaddaṃ sandhāya “sotaviññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti vuttanti iminā adhippāyena asotaviññeyyatā vuttā siyā.

1. Abhi 1. 168 piṭṭhe.

2. Khu 9. 403 piṭṭhe.

3. Abhi 8. 2 piṭṭhe.

saddo ca asotaviññeyyo cāti viruddhametanti pana paṭikkhepo veditabbo.

Viññattipaccayā ghaṭṭanā **viññattighaṭṭanā** viññatti eva vā.

Ghaṭṭanākārappavattabhūtavikāro hi “ghaṭṭanā”ti vutto. Saṅghaṭṭanena

saheva saddo uppajjati, na pubbāparabhāvena. **Pathavīdhātuyāti** idaṃ vāyodhātuyā viya cālanam pathavīdhātuyā saṅghaṭṭanam kiccam adhikanti katvā vuttam, vikārassa ca tappaccayabhāvo vuttanayeneva veditabbo.

Tabbikārānañhi bhūtānam aññamaññassa paccayabhāvoti. Aññampi sabbañ vidhānam kāyaviññattiyam viya veditabbañ.

Tisamuṭṭhānikakāyam -pa- na labbhati. Na hi cālanam upādinna ghaṭṭananti. Cālanañhi desantaruppādanaparamparatā, ghaṭṭanam paccayavisesena bhūtakalāpānam āsannataruppādoti.

Upatthambhanakiccampi natthīti upatthambhanena vinā paṭhamacittasamuṭṭhānāpi ghaṭṭanākārena pavattatīti ghaṭṭanattham upatthambhanena payojanam natthi, laddhāsevanena citteneva ghaṭṭanassa balavabhāvato cāti adhippāyo. Upatthambhanam natthi atthīti vicāretvā gahetabbañ.

Vacīkammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Manokammadvārakathāvaṇṇanā

Ayam nāma cetanā kammam na hotīti na vattabbāti idaṃ yassa dvāram mano, taṃdassanattham vuttam. **Kappetīti** “tvam phusanam karohi, tvam vedayitan”ti evam kappentam viya pavattatīti attho. **Pakappanañca** tadeva. **Kim piṇḍam karotīti** āyūhanatthavasena pucchati. Phassādidhamme hi avippakiñṇe katvā sakiccesu pavattanam **āyūhanam**, tattheva byāpāraṇam **cetayanam**, tathākaraṇam **abhisaṅkharanti**. Tebhūmakasseva gahaṇam lokuttarakammasa kammakkhayakarattā.

Manokammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kammakathāvaṇṇanā

Cetayitvā kammaṃ karotīti ettha yasmā purimacetanāya cetayitvā sanniṭṭhānakammaṃ karoti, tasmā cetanāpubbakaṃ kammaṃ taṃcetanāsabhāvamevāti cetanaṃ ahaṃ kammaṃ vadāmīti attho. Atha vā samānakālattepi kāraṇakiriyaṃ pubbakālā viya vattum yuttā, phalakiriyaṃ ca aparakālā viya. Yasmā ca cetanāya cetayitvā kāyavācāhi copanakiriyaṃ manasā ca abhiijhādikiriyaṃ karoti, tasmā tassā kiriyāya kārikaṃ cetanaṃ ahaṃ kammaṃ vadāmīti attho. **Kāye vāti** kāyaviññattisaṅkhāte kāye vā. **Satīti** dharamāne, anirodhite vā. Kāyasamuṭṭhāpikā cetanā **kāyasañcetanā**. Ettha ca sukhadukkhuppādakena kammaṇa bhavitabbaṃ, cetanā ca sukhadukkhuppādikā vuttāti tassā kammabhāvo siddho hoti. **Sañcetanīyanti** sañcetanāsabhāvavantaṃ. **Samiddhittherena** “sañcetanīyaṃ āvuso -pa-manasā sukhaṃ so vedayati”¹ ti avibhajitvā byākato. **Sukhavedanīyanti**-ādinā pana vibhajitvā byākātabbo so pañho, tasmā sammā byākato nāma na hoti. Itaradvayepi eseva nayo. Yathā pana suttāni tṭhitāni, tathā copanakiriyaṇissayabhūtā kāyavācā abhiijhādikiriyaṇissayo ca manodvārāni, yāya pana cetanāya tehi kāyādīhi karaṇabhūtehi copanābhiijhādikiriyaṃ karonti vāsi-ādīhi viya chedanādiṃ, sā cetanā kammanti dvārappavattiyampi kammadvārābhedanañca kammadvāravavattthānañ ca dissati, evañca sati “kāyena ce kataṃ kamman”² ti-ādigāthāyo² ativiya yujjanti.

Lokuttaramaggo idha lokiyakammakathāyaṃ anadhippetopi bhajāpiyamāno tīṇi kammāni bhajati. **Manena dussīyanti** kāyikavācasikavītikkamavajjaṃ sabbaṃ akusalaṃ saṅgaṇhāti, micchādiṭṭhisāṅkappavāyāmasatisamādhim vā. Tampi cetam “manasā saṃvaro sādhu”³ ti vuttassa saṃvarassa paṭipakkhavasena vuttaṃ, na sīlavipattivasena. Na hi sā mānasikā atthīti maggasseva bhajāpanaṃ mahāvisayattā. Bojjhaṅgā hi manokammameva bhajeyyūṃ, na ca na sakkā maggabhajāpaneneva tesam bhajāpanaṃ viññātunti.

1. Ma 3. 251; Abhi 4. 290 piṭṭhesu.

2. Abhi-Ṭṭha 1. 127 piṭṭhe.

3. Saṃ 1. 73; Khu 1. 65 piṭṭhesu.

Kammapatham appattānampi taṁtaṁdvāre saṁsandanaṁ avarodhanaṁ dvārantare kammantaruppattiyampi kammadvārābhedanañca **dvārasaṁsandanaṁ** nāma. “Tividhā bhikkhave kāyasañcetanā akusalaṁ kāyakammaṁ”ti-ādinā¹ kammapathappattāva sanniṭṭhāpakacetanā kammanti vuttāti purimacetanā sabbā kāyakammaṁ na hotīti vuttaṁ. **Āṇāpetvā -pa-alabhantassāti** āṇattehi amāritabhāvaṁ sandhāya vuttaṁ, vacīduccaritaṁ nāma hoti akammapathabhāvatoti adhippāyo. “Ime sattā haññantū”ti pavattabyāpādasena **cetanāpakkhikā vā bhavanti** kāyakammavohāralābhā. **Abbohārikā vā** manokammavohāravirahā. Sasambhārapathavī-ādīsu āpādayo ettha nidassanaṁ.

Kulumbassāti gabbhassa, kulasseva vā. Tissopi saṅgītiyo āruḷhatāya ananujānato “**tava suttassā**”ti vuttaṁ. **Dasavidhā iddhi** paṭisambhidāmagge iddhikathāya gahetabbā. **Bhāvanāmayanti** adhiṭṭhāniddhiṁ sandhāya vadati. Ghaṭabhedo viya parūpaghāto, udakavināso viya iddhivināso ca hotīti upamā saṁsandati. **Tava pañhoti** bhāvanāmayāya parūpaghāto hotīti vutto ñāpetum icchito attho. **Ātabbāniddhi** vijjāmayiddhi hoti. **Sattame padeti** maṇḍalādito sattame pade.

Vacanantarena gametabbattham **neyyattham**, sayameva gamitabbattham **nītattham**. **Kiriyato samuṭṭhāti**, **udāhu akiriyatoti** tenādhippetam sampajānamusāvādaṁ sandhāya pucchati, na uposathakkhandhake vuttaṁ. Tattha avuttameva hi so anariyavohāraṁ vuttanti gahetvā voharatīti. **Vācāgiranti** vācāsaṅkhātaraṁ giram, vācānucāraṇaṁ vā.

Khandasivādayo seṭṭhāti khandāti kumārā. **Sivāti** mahessarā, micchādīṭṭhiyā nidassanatthamidam vuttanti datṭhabbam. Natthikadīṭṭhādayo eva hi kammapathappattā kammanti. **Cetanā panettha abbohārikāti** kāyadvāre vacīdvāre ca samuṭṭhitāpi kāyakammaṁ vacīkammanti ca vohāraṁ na labhati abhiṭṭhādippadhānattā. “Tividhā bhikkhave manosañcetanā akusalaṁ manokammaṁ”ti¹ pana vacanato sabhāveneva sā manokammaṁ na abhiṭṭhādipakkhikattāti “abhiṭṭhādipakkhikāvā”ti na vuttaṁ. Imasmiṁ pana ṭhāne kāyaṅgavācāṅgāni acopetvā cintanakāle cetanāpi cetanāsampayuttadhammāpi

1. Abhi 4. 290 piṭṭhe.

manodvāre eva samuṭṭhahanti, tasmā cetanāya abbohārikabhāvo kathañci natthīti adhippāyo.

“Tividhā bhikkhave kāyasañcetanā kusalam kāyakamman”¹ti ādivacanato pāṇātipātādipaṭipakkhabhūtā tabbirativisiṭṭhā cetanāva pāṇātipātavirati-ādikā hontīti “cetanāpakkhikā vā”ti vuttam, na “viratipakkhikā”ti. **Rakkhatīti** avināsetvā katheti. **Bhindatīti** vināsetvā katheti.

Kammakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cakkhuviññāṇadvāranti cakkhuviññāṇassa dvāraṃ. Cakkhu ca taṃ viññāṇadvārañcāti vā **cakkhuviññāṇadvāraṃ**. Cakkhu viññāṇadvāranti vā asamāsaniddeso. Taṃ pana cakkhumeva. Esa nayo sesesupi. “Cakkhunā saṃvaro sādhu”²ti-ādikāya² gāthāya pasādakāyacopanakāyasaṃvare ekajjhaṃ katvā kāyena saṃvaro vutto, taṃ idha bhinditvā aṭṭha saṃvarā, tappaṭipakkhabhāvena asaṃvarā aṭṭha kathitā. Sīlasaṃvarādayopi pañceva saṃvarā sabbadvāresu uppajjamānāpi, tappaṭipakkhabhāvena dussīlyādīni asaṃvarāti vuttāni. Tattha **dussīlyam** pāṇātipātādicetanā. **Muṭṭhassaccam** satipaṭipakkhā akusalā dhammā. Pamādanti keci. Sītādīsu paṭigho **akkhanti**. Thinamiddham **kosajjam**.

Vinā vacīdvārena suddham kāyadvārasaṅkhātanti idaṃ vacīdvārasallakkhitassa musāvādādinopi kāyadvāre pavattisabbhāvā asuddhatā atthīti taṃnivāraṇattham vuttam. Na hi taṃ kāyakammaṃ hoti. Suddhavadīdvāropalakkhitam pana vacīkammameva hotīti. **Ettha asaṃvaroti** etena suddhakāyadvārena upalakkhito asaṃvaro dvārantare uppajjamānopi vutto. Dvārantarānupalakkhitam sabbam taṃdvārikākusalañceti veditabbam. Evañca katvā kammapathasaṃsandane “copanakāya-asaṃvaradvāravasena uppajjamāno asaṃvaro akusalam kāyakammameva hotī”ti-ādi “akusalam kāyakammaṃ copanakāya-asaṃvaradvāravasena vacī-asaṃvaravasena ca uppajjati”ti-ādinā saha aviruddham hoti. Asaṃvaro hi

1. Abhi 4. 290 piṭṭhe.

2. Khu 1. 65 piṭṭhe Dhammapade.

dvārantare uppajjamānopi sadvāre evāti vuccati, sadvāravasena uppannoti ca, kamman aññadvāre aññadvāravasena cāti evam aviruddham.

Atha vā **etthā**ti suddham asuddhanti etaṃ avicāretvā etasmiṃ copaneti vuttaṃ hoti. Evam sati dvārantaropalakkhitaṃ kammaphabhāvappattatāya vacīmanokamman copanakāya-asamvaradvāre uppannam, sesam sabbam taṃdvāruruppannākusalam viya “copanakāya-asamvaro”ti vuccati. Kammaphabhāvappattiyā dvārantaruppannam kāyakammañca tathā na vuccatīti kammaphasamsandanavirodho siyā, tadavirodham tattheva vakkhāma. Silasamvarādayo pañca nikkhepakaṇḍe āvi bhavissanti. Tattha ñāṇasamvare paccayasannissitasīlassa, vīriyasamvare ca ājīvapārisuddhiyā antogadhatā daṭṭhabbā.

Akusalakammaphakathāvaṇṇanā

Saraseneva ca patanasabhāvassa paṇassa antarā eva atīva pātanam **atipāto**, saṇikam patitum adatvāva sīgham pātananti attho. Atikkamma vā satthādīhi abhibhavitvā pātanam **atipāto**. Payogavatthumahantatādīhi **mahāsāvajjātā** tehi paccayehi uppajjamānāya cetanāya balavabhāvato. Yathāvuttapaccayavipariyāyepi taṃtam paccayehi uppajjamānāya cetanāya balavābalavavaseneva appasāvajjamahāsāvajjātā veditabbā. **Iddhimayo** kammavipākajiddhimayo dāṭhākoṭīkādinam viya.

Gottarakkhitā sagottehi rakkhitā. **Dhammarakkhitā** sahadhammikehi rakkhitā. Sasāmikā **sārakkhā**. Yassā gamane raññā daṇḍo ṭhapito, sā **saparidaṇḍā**. **Atthabhañjakoti** kammaphappattam vuttaṃ. Kammaphakathā hesāti. **Attano santakam adātukāmatāyāti**-ādi musāvādasāmaññato vuttaṃ. Hasādhippāyena visamvādanapurekkhārasseva musāvādo. **Suññabhāvanti** pītivirahitatāya rittatam. Atthavipannatāya **na hadayaṅgamā**. **Aggaṇhanteti** asaddahante kammaphabhedo na hoti. Yo koci pana samphappalāpo dvīhi sambhārehi sijjhatīti. Attano pariṇāmanam cittenevāti veditabban. **Micchā passatīti** vitatham passati.

Koṭṭhāsatoti phassapañcamakādīsu cittaṅgakoṭṭhāsesu ye koṭṭhāsā honti, tatoti attho. Nanu ca cetanā kammaopathesu na vuttāti paṭipāṭiyā sattannaṃ kammaopathabhāvo na yuttoti? Na, avacanassa aññahetuttā. Na hi cetanāya akammaopathattā kammaopatharāsīmhi avacanaṃ, kadāci pana kammaopatho hoti, na sabbadāti kammaopathabhāvassa aniyatattā avacanaṃ. Yadā pana kammaopatho hoti, tadā kammaopatharāsisāṅgaho na nivāritoti. “Pañca sikkhāpadā parittārammaṇā evā”ti etena adinnādānādīnaṃ sattārammaṇabhāvavirodhaṃ “sattasaṅkhāte saṅkhāre eva ārabha pavattito”ti sayameva pariharissati. “Natthi sattā opapātikā”ti pavattamānā dīṭṭhi tebhūmakadhammavisayāvāti saṅkhārārammaṇatā vuttā. Vipākanissandaphalāni yathākkamaṃ nirayādivipākaduggatatādīni.

Akusalakammaopathakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kusalakammaopathakathāvaṇṇanā

Pāṇātipātādīhi pana viratiyoti etaṃ yāhi viratīhi sampayuttā cetanā “kāyavacīkammāni”ti vuccanti, tāsāṃ kammaopathabhāvo yuttoti katvā vuttaṃ. Tathā hi vakkhati “paṭipāṭiyā satta cetanāpi vaṭṭanti viratiyopī”ti. **Allasasamaṃsanti** jīvamānakasasamaṃsaṃ. Voropetā hutvā nābhijānāmi. Dussīlyādārammaṇā tadārammaṇā. Jīvitindriyādi-ārammaṇā kathaṃ dussīlyādīni pajahantīti taṃ dassetuṃ “**yathā panā**”ti-ādi vuttaṃ. **Anabhijjhā-pa-viramantassāti** abhijjhaṃ pajahantassāti attho. Na hi manoduccaritā virati atthi anabhijjhādīheva tappahānato.

Kammapathasaṃsandanakathāvaṇṇanā

Kammapathappattānaṃ dussīlyādīnaṃ asaṃvarānaṃ tathā duccaritānaṃ akusalakammaopathēhi kammapathappattānameva ca susīlyādīnaṃ saṃvarānaṃ tathā sucaritānaṃ kusalakammaopathēhi atthato nānattābhāvadassanaṃ. Atha vā tesāṃ phassadvārādīhi avirodhabhāvena dīpanaṃ kammapathasaṃsandananti keci

vadanti, tadetaṃ vicāretabbaṃ. Na hi pañcaphassadvāra pañca-
 asaṃvaradvāra pañcasamvaradvāresu uppannānaṃ asaṃvarānaṃ
 samvarānañca kammaṭṭhāta atthi paṇātipātādīnaṃ
 parasantakavattulobhaparasattārammaṇabyāpāda-ahetukadīṭṭhi-ādīnañca
 tesu dvāresu anuppattito. Tividhakāyaduccarītādīni ca kammaṭṭhāti pākaṭā
 evāti kiṃ tesaṃ kammaṭṭhehi nānattābhāvadassanena, na ca duccarītānaṃ
 sucaritānañca phassadvārādivasena uppatti dīpitā, nāpi asaṃvarānaṃ
 samvarānañca yato tesaṃ phassadvārādīhi avirodhābhāvena dīpanā siyā,
 kevalaṃ pana phassadvārādivasena uppannānaṃ asaṃvarānaṃ
 samvarānañca kāyakammādītā dīpitā. Yadi ca ettakaṃ
 kammaṭṭhasaṃsandanaṃ, “akusalaṃ kāyakammaṃ
 pañcaphassadvāravasena nuppajjati”ti-ādi kammaṭṭhasaṃsandanaṃ na
 siyā. Esāpi chaphassadvārādīhi avirodhādīpanāti ce, vuttameva
 pakārantarena dassetuṃ “atha vā”ti na vattabbaṃ. Samuccayatthe ca atha
 vā-sadde kammaṭṭhappattāneva dussīlyādīni kāyakammādināmehi
 vadantehi manokammassa chaphassadvāravasena uppatti na vattabbā. Na hi
 taṃ cakkhudvārādivasena uppajjati. Yadi ca kammaṭṭhappattā eva
 asaṃvarādayo gahitā, duccaritehi aññesaṃ asaṃvarānaṃ abhāvā tesañca
 taṃtaṃkammabhāvassa vuttattā “copanakāya-asaṃvaradvāravasena
 uppanno asaṃvaro akusalaṃ kāyakammameva hoti”ti-ādi na vattabbaṃ
 siyā. Vuccamāne hi tasmīṃ saṅkaro siyā, vacīmanokammāni hi kāyadvāre
 uppajjanti, tathā sesadvāresupi kammantarānīti.

Atha pana dvārantare uppajjamānaṃ kammantarampi
 taṃdvārikakammameva siyā “tividhaṃ kāyaduccaritaṃ akusalaṃ
 kāyakammameva”ti-ādi, “akusalaṃ kāyakammaṃ copanakāya-
 asaṃvaradvāravasena vācā-asaṃvaradvāravasena ca uppajjati”ti-ādi ca
 virujjheyya. Duccarītānañhi aññadvārācāraṇaṃ atthi, na cassa
 dvārantaruppannaṃ kammantaraṃ hotīti. Tasmā heṭṭhā
 kammaṭṭhappattānaṃ eva kāyakammādhāvassa vuttattā sesānañca
 taṃtaṃdvārappannānaṃ kusalākusalānaṃ dvārasaṃsandane
 taṃtaṃdvārāpakkhikabhāvassa katattā idha kammaṭṭhaṃ appattānañca
 cetanābhāvato akammānañca asaṃvarānaṃ samvarānañca
 bhajāpiyamānaṃ kammaṭṭhānaṃ viya kāyakammādītādīpanaṃ,
 kammaṭṭhappattānaṃ tividhakāyaduccarītādīnaṃ
 tividhakāyasucarītādīnañca
 dvārantarācāraṇepikāyakammādhāvāvijahanādīpanaṃ, yathāpakāsītānañca
 kammaṭṭhabhāvaṃ

pattānaṃ apattānaṃ akusalakāyakammādīnaṃ kusalakāyakammādīnaṃ phassadvārādīhi uppattipakāsanaṃ kammaṭṭhasaṃsandanaṃ nāma. Kasmā? Akammaṭṭhānaṃ kammaṭṭhesu kammaṭṭhānaṃ akammaṭṭhesu samānaṃamātāvasena, kammaṭṭhānaṃ kammaṭṭhesu sāmānaṃamāvijahanavasena, ubhayesaṃ uppattivaseṇa dvāresu ettha saṃsanditattā.

Tattha tividhakammadvāravasena uppannaṃ kammaṇaṃ nātakammabhāvātāya taṃtaṃkammabhāvassa avacaṇiyattā kammadvāresu tesāṃ uppattiyā ca vuttattā pañcaviṇṇāṇadvāravasena asaṃvarādīnaṃ uppattipariyāyavacanābhāvato ca kammadvāraviṇṇāṇadvārāni virajjhivā **“pañcaphassadvāravasena hi uppanno”**ti-ādi vuttaṃ. “Yampidaṃ cakkhusamphassapaccayā uppajjati sukhaṃ vā”ti-ādinā **“cakkhusamphassapaccayā vedanākkhandho atthi kusalo”**ti-ādinā ca pañcaphassadvāravasena asaṃvarādīnaṃ uppattipariyāyo vutto, na ca **“yamidaṃ cakkhuviṇṇāṇapaccayā”**ti-ādivacanaṃ atthīti. Vuttampi cetāṃ **“cakkhuviṇṇāṇasahajāto hi phasso cakkhusamphasso”**ti-ādi¹. Tena hi asaṃvarānaṃ saṃvarānaṃ cakkhusamphassādīhi asahajātattā manosamphassasahajātānaṃ cakkhusamphassadvārādivaseṇa uppatti dīpitāti. **“So hi kāyadvāre copanaṃ patto akusalaṃ kāyakammaṃ hotī”**ti-ādinā **“copanakāya-asaṃvaradvāravasena uppanno akusalaṃ kāyakammameva hotī”**ti-ādinā ca vacīkammādīnaṃ kammaṭṭhappattānaṃ asaṃvarabhūtaṃ kāyakammādibhāve āpanne **“catubbidhaṃ vacīduccaritaṃ akusalaṃ vacīkammameva hotī”**ti-ādinā apavādena nivatti daṭṭhabbā. Evaṃ katvā pubbe dassitesu asaṃvaravinicchayesu dutiyavinicchayesu ca na koci virodho. Na hi vacīkammādibhūto copanakāya-asaṃvaro kāyakammādi hotīti.

Akusalaṃ manokammaṃ pana chaphassadvāravasena uppajjati, taṃ kāyavacīdvāresu copanaṃ pattāṃ akusalaṃ kāyavacīkammaṃ hotīti ettha kiṃ taṃ akusalaṃ manokammaṃ nāma, heṭṭhā dassitanayena ca kāyavacīdvāresu uppannaṃ tividhaṃ manoduccaritaṃ copanaṃ appattāṃ sabbakusalaṃ. Yadi evaṃ tassa kāyavacīkammabhāvo natthīti **“copanappattāṃ kāyavacīkammaṃ hotī”**ti na

1. Abhi-Ṭṭha 1. 138; Mahāniddeśa-Ṭṭha 291 piṭṭhesu.

yujjati? No na yujjati copanappattaṃ kāye vācāya ca akusalaṃ kammaṃ hotīti atthasiddhito. Kammaṃ pana hontaṃ kiṃ kammaṃ hotīti? Manokammameva hotīti. Idaṃ vuttaṃ hoti—copanappattaṃ akusalaṃ kāyadvāre vacīdvāre ca manokammaṃ hotīti. Atha vā taṃ-saddassa manokammena sambandhaṃ akatvā chaphassadvāravasena yaṃ uppajjati, tanti yathāvutta-uppādamattaparicchinnena sambandho kātabbo. Kiṃ pana tanti? Kammakathāya pavattamānattā kammanti viññāyati, tañca manosamphassadvāre uppajjamānampi tividhaṃ kammaṃ hotīti. Yathā taṃ hoti, taṃ dassetuṃ **“kāyavacīdvāresu copanaṃ pattaṃ”**ti-ādimāha. Tattha niyamassa atatattā copanappatti upalakkhaṇabhāvena kāyavacīkammanāmasādhikāva, na pana sabbampi copanappattaṃ kāyavacīkammameva, nāpi kusalapakkhe copanaṃ appattaṃ kāyavacīkammaṃ na hotīti ayamatto siddhova hotīti.

Atha vā **tanti** taṃ chaphassadvāravasena uppajjamānaṃ manokammanti sabbaṃ manasāpi nipphajjamānaṃ kammaṃ manokammanti codakādhippāyena gahetvā vadati, na pubbe dassitamanokammanti. Yo hi parassa adhippāyo “manasā nipphattito sabbena manokammeneva bhavitabbaṃ, na kāyavacīkammenā”ti, taṃ nivattetvā kammattayaniyamaṃ dassetuṃ idamāraddhaṃ **“taṃ kāyavacīdvāresu copanaṃ pattaṃ”**ti-ādi. Ettha ca saṅkarābhāvo purimanayeneva veditabbo. Atha vā kammanti avisesena kamasaddamattena sambandhaṃ katvā yathāvutto kammappabhedo yathā hoti, taṃ pakāraṃ dasseti. Asaṅkaro ca vuttanayova. Yaṃ pana vadanti “kāyavacīkamasahajātā abhijjhādayo yadā cetanāpakkhikā honti, tadā tāni manokammāni kāyavacīkammāni hontī”ti, tañca na, cetanāpakkhikānaṃ manokammattābhāvā. Abbohārikatte ca manokammataṃ suṭṭhutarāṃ natthi. Vuttampi cetāṃ “abbohārikā vā”ti. Tasmā manokammassa kāyavacīkammataṃ na vattabbā. Abhijjhādikiriyaṅkārikāya eva cetanāya sampayuttā abhijjhādayo manokammaṃ, na pañātipātadikāyavacīkiriyaṅkārikāyāti bhiyyopi tesaṃ manokammataṃ na tesaṃ manokammānaṃ sataṃ kāyavacīkammataṃ vattabbāti. Evaṃ kammānaṃ dvāresu dvārānañca kammesu aniyatattā dvāranibandhanaṃ na kataṃ. Idāni akatepi ca dvāranibandhane yesaṃ dvārānaṃ vasena idaṃ cittaṃ uppajjati, tesaṃ taṃtaṃdvārakammapathānañca vasena uppattiyā yathābhaṭṭhapāliyā

vuttāya ca dīpanatthaṃ **“tattha kāmāvacaran”**ti-ādimāha. **Cittam** **tividhakammadvārasena uppajjati** idam manokammadvārabhūtaṃ tena sabhāvena uppattiṃ gahetvā vuttaṃ. Yathā vā cittaṃ cittādhipeyyanti sampayuttavasena vuccati, evamidhāpīti veditabbaṃ. Copanadvayarahitassa manopabandhassa manokammadvārabhāve pana vattabbameva natthi.

Kammapathasaṃsandanakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Dvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Ayam yojanāti “rūpārammaṇaṃ vā -pa- dhammārammaṇaṃ vā”ti etena saha “yaṃ yaṃ vā panā”ti etassa ayam sambandhoti attho. Ko panāyam sambandhoti? Yena vacanāni aññamaññaṃ sambajjhanti, taṃ pubbāparavacane payojanaṃ sambandho. Idha ca sabbārammaṇatādidassanaṃ “rūpārammaṇaṃ vā -pa- dhammārammaṇaṃ vā”ti etassa anantaraṃ “yaṃ yaṃ vā panā”ti etassa vacane payojanaṃ yojanā daṭṭhabbaṃ. Tattha **“rūpārammaṇaṃ vā -pa- dhammārammaṇaṃ vā ārabbhā”**ti ettakena āpannaṃ dosaṃdassetvā tannivattanavasena “yaṃ yaṃ vā panā”ti etassa payojanaṃ dassetuṃ **“hetṭhā”**ti-ādimāha. Dutīye atthavikappe “yaṃ yaṃ vā panā”ti etena appadhānampi rūpādiṃ ākaḍḍhati. Na hi padhānassa cittassa attanoyeva ārammaṇabhāvo atthīti. **Hetṭhā vuttanayenā**ti sabbārammaṇatādinayena. “Hetṭhā gahitameva gahitanti vatvā tassa vacane payojanaṃ dassetuṃ ‘rūpaṃ vā -pa- idam vā idam vā ārabbhā’ti kathetuṃ idam vuttaṃ”ti vuttaṃ. Tattha **idam vā idam vā**ti etaṃ sabbārammaṇatādiṃ sandhāya kathitanti veditabbaṃ.

Dhammuddesavārakathā

Phassapañcamakarāsivaṇṇanā

Ācariyānanti revatācariyassa. Na **panetaṃ sārato daṭṭhabbaṃ**. Na hi phassādīnaṃ kāmāvacarādibhāvadassanatthaṃ idamāraddhaṃ kintu tasmīṃ samaye phassādisabhāvadassanatthanti.

Cittassa paṭhamābhiniṭṭhāti sabbe cetasikā cittāyattā cittakiriyaḥbhāvena vuccantīti phasso “cittassa paṭhamābhiniṭṭhā”ti vutto.

Kāmaṃ uppannaphasso puggalo cittacetasikarāsi vā ārammaṇena phuṭṭho phassasahajātāya vedanāya taṃsamakārameva vedeti, phasso pana obhāsassa padīpo viya vedanādīnaṃ paccayaviseso hotīti purimakālo viya vutto. Gopānasīnaṃ upari tiriyaṃ ṭhapitakaṭṭhaṃ **pakkhapāso**. Kaṭṭhadvayādi viya ekadesena ekapassena anallīyamānopi rūpena saha phassassa sāmāññaṃ anallīyamānaṃ saṅghaṭṭanameva, na visayabhāvo, saṅghaṭṭanaṃ phassassa cittārammaṇānaṃ sannipatanabhāvo eva. Vatthārammaṇasannipātena sampajjatīti saṅghaṭṭanasampattiko phasso. Pāṇidvayassa sannipāto viya cittārammaṇasannipāto phasso cittassa ārammaṇe sannipatitappavattiyā paccayo hotīti **kiccaṭṭheneva rasena saṅghaṭṭanaraso**. Tathā paccayabhāvo hi tassa phassassa saṅghaṭṭanakiccanti. Yathā hi pāṇiyā pāṇimhi saṅghaṭṭanaṃ tabbisesabhūta rūpadhammā, evaṃ cittassa ārammaṇe saṅghaṭṭanaṃ tabbisesabhūto eko cetasikadhammo daṭṭhabbo. **Citṭeyevāti** etena cetasikasabhāvataṃ vatthārammaṇeḥi asaṃsaṭṭhaṃ saṅghaṭṭanaṃ vedanāya dasseti, na pana vatthunissayataṃ paṭikkhipati. Tassa phassassa kāraṇabhūto tadanurūpo samannāhāro tajiṇṇasamannāhāro. Indriyassa tadabhimukhabhāvo āvajjanāya ca ārammaṇakaraṇaṃ visayassa parikkhatatā abhisāṅkhatatā viññāṇassa visayabhāvakaraṇanti attho.

Sukhavedanāyameva labbhati assādashāvatoti adhippāyo. **Vissavitāyāti** arahatāya. Anekatthattā hi dhātūnaṃ arahattho vipubbo susaddo. Vissavaṃ vā sajanaṃ vasitā kāmakāritā **vissavitā**. **Ārammaṇarasekadesameva anubhavantīti** idaṃ phusanādikiccaṃ ekadesānubhavanamiva hotīti katvā vuttaṃ. Vedayitasabhāvo eva hi anubhavananti. Phusanādibhāvena vā ārammaṇaggahaṇaṃ ekadesānubhavanaṃ, vedayitabhāvena gahaṇaṃ yathākāmaṃ sabbānubhavanaṃ. Evaṃ sabhāvāneva tāni gahaṇānīti na vedanāya viya phassādīnampi yathāsakakiccakaraṇena sāmibhāvānubhavanaṃ codetabbaṃ. **Ayaṃ idhāti** etena pañcasu vedanāsu imasmiṃ citte adhippetāṃ somanassavedanaṃ vadati, tasmā asomanassavedanaṃ apanetvā gahitāya somanassavedanāya samānā iṭṭhākārasambhogarasatā vuttāti veditabbā.

Nimittena punasañjānanakiccā **paccābhiññāṇarasā**. Punasañjānanassa paccayo punasañjānanapaccayo, tadeva nimittam puna -pa- nimittam, tassa karaṇam **puna -pa- karaṇam**. Punasañjānanapaccayabhūtam vā nimittakaraṇam **puna -pa- karaṇam**, tadassā kiccanti attho. Punasañjānanapaccayanimittakaraṇam nimittakārikāya nimittena sañjānantiyā ca sabbāya saññāya samānam veditabham. **Ñānameva anuvattati**, tasmā abhinivesakārikā viparītaggāhikā ca na hotīti adhippāyo. Etenupāyena samādhisampayuttāya aciraṭṭhānatā ca na hotīti daṭṭhabbā.

Abhisandahatīti pabandhati pavatteti. **Cetanābhāvo** byāpārabhāvo. **Diguṇussāhātī** na diguṇam vīriyayogaṃ sandhāya vuttam, attano eva pana byāpārakiccassa mahantabhāvaṃ dīpeti. **Ussāhanabhāvenātī** ādarabhāvena. Sā hi sayam ādarabhūtā sampayutte ādarayatīti.

Vijānanam ārammaṇassa upaladdhi. **Sandahanam** cittantarassa anupabandhanam. **Cakkhunā hi diṭṭhanti** cakkhunā daṭṭhabbam. Yathā “diṭṭham sutam mutam viññātan”ti daṭṭhabbādi vuccati, evamidhāpi veditabham. **Cakkhunā hīti**-ādīsu cakkhunā -pa- manasā dvārenātī attho. Nagaraguttikassa viya cittassa ārammaṇavibhāvanamattam upadhāraṇamattam upaladdhimattam kiccam, ārammaṇapaṭivedhanapaccābhiññāṇādi pana kiccam paññāsaññādīnanti veditabham. **Purimaniddiṭṭhanti** samayavavatthāne niddiṭṭham. Bhāvanto viya na na uppajjati, kintu uppajjatīti dassetuṃ “**cittamhoti**”ti vuttanti etam hoti-saddassa uppajjati-saddassa ca samānatthatte sati yujjeyya, tadatthatte ca tattha uppannam hotīti na vucceyya. Na hi yuttam uppannam uppajjatīti vattuṃ. Cittassa ca uppannatā samayavavatthāne vuttā evāti kiṃ tassa puna uppattidassanena. Yena ca samayavavatthānam kataṃ, tassa niddeso na na sakkā kātunti kiṃ taṃ niddesattham uddesena dutiyena, niddeseneva ca phassādīhi ca aññattam cittassa sijjhatīti kiṃ tadatthena puna vacanena, aññappayojanattā pana purimassa cittavacanassa pacchimam vuttam. Purimañhi samayavavatthānattameva vuttam, na vavatthitasamaye vijjamānadhammadassanattam, itarañca tasmim samaye vijjamānadhammadassanattam vittam, na samayavavatthānattham, na ca aññadattham vacanam aññadattham vadati, na ca lesena vuttoti katvā mahākāruṇiko attham pākaṭam na karotīti.

Phassāpañcamakarāsivaṇṇanā niṭṭhitā.

Jhānaṅgarāsivaṇṇanā

Vitakketiti dhammato aññassa kattunivattanattham dhammameva kattāram niddisati. Tassa pana vasavattibhāvanivāraṇattham “**vitakkanam vā**”ti bhāvaniddeso. Rūpaṃ rūpanti pathavī pathavīti vā ākoṭento viya hotīti **ākoṭanalakkhaṇo**. Ādito, abhimukham vā hananam **āhananam**, parito, parivattetvā vā āhananam **pariyāhananam**. Vicārato oḷārikatṭhena vicārasseva pubbaṅgamaṭṭhena anuravato oḷāriko tassa ca pubbaṅgamo **ghaṇṭābhighāto viya** hoti **vitakko**. So yathā ghaṇṭābhighāto paṭhamābhinipāto hoti, evaṃ ārammaṇātimukhaniropanaṭṭhena paṭhamābhinipāto hoti. **Vipphāravāti** vicalanayutto. **Anuppabandhena pavattiyanti** upacāre vā appanāyaṃ vā santānena pavattiyam. Tattha hi vitakko niccalo hutvā ārammaṇam anupavisitvā pavattati. **Maṇḍalanti** khalamaṇḍalam.

Piṇayatīti tappeti, vaḍḍheti vā. **Pharaṇarasāti** paṇītarūpehi kāyassa byāpanarasā. Udaggabhāvo **odagyaṃ**. **Khuddikā** lahuṃ lomahaṃsanamattam katvā bhinnā na puna uppajjati. **Khaṇikā** bahulam uppajjati. Ubbegato **pharaṇā** niccalattā ciraṭṭhitikattā ca paṇītatarā. Passaddhiyā nimittabhāvena gabbhaṃ gaṇhanti. Appanāsampayuttāva pīti **appanāsamādhīpūrikāti** katvā sā ṭhapitā. **Itarā dve** khaṇikopacārasamādhīpūrikā pītī.

Samādhicittentiti samādhisahitacittena. **Avisāro** attano eva avisaraṇasabhāvo. **Avikkhepo** sampayuttānam avikkhittatā. Yena sampayuttā avikkhittā honti, so dhammo avikkhepoti. **Visesatoti** yebhuyyena. Sukhavirahitopi hi atthi samādhīti. Padīpanidassanena santānaṭṭhitibhāvaṃ samādhissa dasseti.

Jhānaṅgarāsivaṇṇanā niṭṭhitā.

Indriyarāsivaṇṇanā

Saddahanti etāyāti saddahanakiriyāya pavattamānānam dhammānam tattha ādhipaccabhāvena saddhāya paccayataṃ dasseti. Tassā hi dhammānam

tathāpaccayabhāve sati “puggalo saddahatī”ti vohāro hoti.
 Pasādanīyaṭṭhānesu pasādassa paṭipakkhabhūtaṃ akusalaṃ assaddhiyaṃ
 micchādhimokkho ca. Pasādabhūto nicchayo vatthugato
 adhimokkhalakkhaṇaṃ, na yevāpanakādhimokkhoti. **Indaṭṭhaṃ kāretīti**
 “maṃ antarena tumhākaṃ adhimuccanaṃ natthi, mayā saddahathā”ti viya
 attānaṃ anuvatteti sampayuttadhamme. Evaṃ sesesupi. **Pakkhandananti**
 saṃsīdanāṃ. **Paṅko** kaddamato ghaṇibhūto hoti. **Paṇakaṃ** picchilaṃ
 udakamalaṃ. Pītaṃ udakaṃ. **Okappanalakkhaṇāti** anupavisitvā evametanti
 kappanalakkhaṇā. Akalusabhāvo **akālusiyaṃ**, anāvilabhāvoti attho.
 Buddhādivatthūni **saddheyyāni**. Sappurisūpasevanasaddhammasavana
 yonisomanasikāra dhammānudhammapaṭipattiyo **sotāpattiyaṅgāni**.
 Kusaldhammānaṃ ādāne **hattho** viya, sabbasampattinipphādane **vittaṃ** viya,
 amatakasiphalaphalane **bijaṃ** viya daṭṭhabbā.

Vīrabhāvoti yena vīro nāma hoti, so dhammoti attho.
 Anubalappadānaṃ **paggaho**. Maggo gantabbo hoti, maggo gato, kammaṃ
 kattabbaṃ, kammaṃ kataṃ, appamattako ābādho uppanno, gilānā vuṭṭhito
 hoti aciravuṭṭhito gelaṇṇā, gāmaṃ vā nigamaṃ vā piṇḍāya caranto na
 labhati lūkhassa vā paṇītaṃ vā bhojanassa yāvadatthaṃ pāripūriṃ, labhati
 -pa- pāripūrinti etāni anurūpapaccavekkhaṇāsahitāni aṭṭha
 vīriyārambhavatthūni taṃmūlakāni vā paccavekkhaṇāni.

Cirakatādi-ārammaṇaṃ upagantvā ṭhānaṃ, anissajjanaṃ vā
 ārammaṇassa **upaṭṭhānaṃ**. Udaḥ alābu viya ārammaṇaṃ pilavitvā gantum
 appadānaṃ pāsāṇassa viya niccalassa ārammaṇassa ṭhapanāṃ sāraṇaṃ
 asammuṭṭhataḥkaraṇaṃ **apilāpanaṃ**. Apilāpe karoti **apilāpeti**. **Gatīyoti**
 nipphattiyo sambhavato phalato ca. **Aparo** nayoti rasādidassanattamaṃ
 āraddhaṃ. Sammosapaccanīkaṃ kiccaṃ **asammoso**, na
 sammosābhāvamattaṃ. Satiyā vatthubhūtaṃ kāyādayo **kāyādisatipaṭṭhānā**,
 satiyoyeva vā purimā pacchimānaṃ padaṭṭhānaṃ.

Vikkhepassa uddhaccassa. **Paññāpetīti** pakārehi jānāpeti. **Ekālokaṃ** hotīti
 vipassanupakkilesobhāsaṃ sandhāyāha. Manate vijānāti etenāti vā **mano**,
 evaṇca katvā “manaṇca paṭicca dhamme cā”ti¹

1. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 333 piṭṭhesu.

kāraṇabhāvena mano vutto. Sabbo hi mano attano anantarassa viññāṇassa kāraṇanti. **Vijānāti**ti paricchinnopaladdhivasena jānāti, na saññāpaññā viya sañjānanapaṭivijjhanavasena.

Pītisomanassasampayogatoti vutte yena yogā sumano hoti, taṃ somanassanti vuccatīti pītiyā ca somanassabhāvo āpajjati, tasmā vināpi kāyena vatthunā sātavedanāsampayogatoti yojetabbaṃ. Evañca nippītikaṃ somanassañca saṅgahitaṃ hoti, pīti-upalakkhitaṃ vā somanassaṃ sappītikaṃ nippītikañca somanassanti attho daṭṭhabbo.

Pavattasantatādhipateyyanti pavattasaṅkhātāya santatiyā adhipatibhūtaṃ. Jīvitindriyassa hi attano vijjamānakkhaṇe anupālentassa anantarañca sānupālanānaṃ uppattiyā hetubhūtaṃ vasena pavattaṃ ciraṭṭhitikaṃ hoti, taṃtaṃkammavisesena visesayuttaṃ yāva cuti avisesena vā yāva parinibbānaṃ avicchinnāṃ pavattati jīvamānatāvisesayuttañcāti rūpārūpajīvitindriyānaṃ samānalakkhaṇādiṃ vattuṃ “**attanā avinibhuttadhammānan**”ti āha. Anupāletabbānaṃ **atthikkhaṇeyeva**. Asati hi anupāletabbe uppalādimhi kiṃ udakaṃ anupāleyyāti. **Tassa tassāti** anupālanādikassa. **Sōdhanatoti** sādhanena. Taṃsādhanañca jīvamānavisesapaccayabhāvato.

Indriyarāsivaṇṇanā niṭṭhitā.

Maggaṅgarāsivaṇṇanā

Sammāti aviparītanīyyānikabhāvena. **Pasatthatā** ca evameva daṭṭhabbā.

Balarāsivaṇṇanā

Assaddhiyeti assaddhiyakāraṇā. **Ubhayapadavasenāti** saddhāpadaṃ balapadanti evamādi padadvayavasena. Niyakajjhataṃ jāti-ādisamuṭṭhānaṃ etissāti **ajjhattasamuṭṭhānā**. Garunā kismiñci vutte gāravavasena patissavanaṃ patissavo, saha patissavena **sappatissavaṃ**, patissavabhūtaṃ taṃsabhāgañca

yaṃkiñci gāravanti attho. **Jāti**-ādimahattapaccavekkhaṇena uppajjamānā ca hirī tattha gāravavasena pavattatīti “**sappatissavalakkhaṇā**”ti vuccati. Vajjam bhāyati tañca bhayato passatīti **vajjabhīrukabhaya**dassāvī. Evaṃsabhāvaṃ ottappaṃ. Hirī pāpadhamme gūthaṃ viya passati, ottappaṃ uṇhaṃ viya. **Dāyajjam** navalokuttaradhammādi. Ajjhattasamuṭṭhānādītā ca hirī-ottappānaṃ tattha tattha pākāṭabhāvena vuttā, na pana tesāṃ kadāci aññamaññaṃ vippayogā. Na hi lajjanaṃ nibbhayaṃ pāpabhayaṃ vā alajjanaṃ hotīti.

Mūlarāsivaṇṇanā

Agedho anabhiijjanaṃ anabhikaṅkhaṇaṃ. Anallīno bhāvo adhippāyo etassāti **anallīnabhāvo**, evañhi upamāya sameti. **Anukūlamitto** anuvattako. **Vinayarasoti** vinayanaraso. **Adoso dussīlyamalassāti** idaṃ dussīlyassa dosasamuṭṭhānataṃ dosūpanissayatañca sandhāya vuttaṃ. **Abhāvanāyāti** “tattha jātānaṃ dhammānaṃ anativattanaṭṭhena bhāvanā-indriyānaṃ ekarasaṭṭhena bhāvanā tadupagavīriyavāhanaṭṭhena bhāvanā āsevanaṭṭhena bhāvanā”ti evaṃ vuttāya paññāsādhanaṃ bhāvanāya appavatti, tappaṭipakkhabhūto vā akusalā **abhāvanā**. Nigguṇepi guṇaggahaṇaṃ **adhikaggahaṇaṃ**. Vijjamānampi guṇaṃ viddhamsetvā gahaṇaṃ **ūnaggahaṇaṃ**. Catuvipallāsaggahaṇaṃ **viparītaggahaṇaṃ**.

Yāthāvasabhāveti “ettako etassa guṇo, ettako doso”ti guṇadosānaṃ sabhāve “jarā dhammo jīrati, taṃ kutettha labbhā mā jīrī”ti evamādi paccavekkhaṇasambhavato. **Alobhena ca gahaṭṭhānaṃ** khattavatthādīsu vivādābhāvato. **Amohena pabbajitānaṃ** diṭṭhigata vivādābhāvato. Kāmarāgābhinivesavinibandhā hi gahaṭṭhā gahaṭṭhehi vivadanti, diṭṭhirāgābhinivesavinibandhā samaṇā samaṇehīti. Rāgavasena mittasanthavo dosavasena virodho ca tabbisesena **upagamāpagamā**, ārammaṇe vā rūpādīhi anurodhavirodhā. **Amajjhattabhāvassa** paṭighānuna yasaṅkhātassa mohena pavatti. Sukhavipariṇāme dukkhasamāyoge ca paṭighapavattiyāṃ vedanāpariggaho na sijjhatīti adosānubhāvena vedanāsatipaṭṭhānaṃ sijjhati. **Dibbavīhārassāti** catunnaṃ jhānaṇaṃ. **Ariyavīhāro** phalasamāpatti. Mohena avicārento udāsīnapakkhesupī sattasaṅkhāresu

sabbesu abhisāṅgaṃ karotīti amūlhasa tadabhāvo veditabbo.
Dukkhadassanassa āsannaṭṭipakkhattā dosassa tappaṭṭipakkhena adosena
dukkhadassanaṃ hoti.

Kammapatharāsivaṇṇanā

Sukhādīni attano **na byāpādeti** na vināseti parassa cāti daṭṭhabbaṃ.
Kammapathatātāmsabhāgatāhi **kammapathavasena**.

Passaddhādiyugalavaṇṇanā

Daratho sārambho, dukkhadomanassapaccayānaṃ uddhaccādikānaṃ
kilesānaṃ catunnaṃ vā khandhānaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Uddhaccappadhānā
kilesā uddhaccādikilesā, uddhaccaṃ vā ādīnaṃ katvā sabbakilese saṅgaṇhāti.
Suvaṇṇavisuddhi viyāti yathā suvaṇṇavisuddhi
alaṅkāravikativiniyogakkhamā, evaṃ ayampi hitakiriyāvinīyogakkhamā.

Samānaṃ, samantato vā pakārehi jānanaṃ **sampajaññaṃ**.
Cetiavandanādi-atthaṃ atikkamādisu atthānatthapariggaṇhanaṃ
sātthakasampajaññaṃ. Sati ca atthe sappāyāsappāyarūpādipariggaṇhanaṃ
sappāyasampajaññaṃ. Gocaragāmābhikkamanādisu kammaṭṭhānāvijāhanaṃ
gocarasampajaññaṃ. Abhikkamanādīnaṃ dhātu-ādivasena pavacayo
asammohasampajaññaṃ. Sabbakammaṭṭhānabhāvanānuyuttānaṃ
sabbayogīnaṃ sabbadā upakārakā ime dve dhammā pāripanthakaharaṇato
bhāvanāvaḍḍhanato ca. Yathāha “dve dhammā bahukārā sati ca
sampajaññañcā”ti¹. Yuge naddhā viyāti **yuganaddhā**, aññaṃaññaṃ
nimittabhāvena samānaṃ pavattāti attho. “Puna caparaṃ āvuso bhikkhu
samathavipassanaṃ yuganaddhaṃ bhāveti”ti² hi sutte etesaṃ yuganaddhatā
vuttā. Sabbakusaladhammesu līnuddhaccābhāvo etehi dvīhi samānaṃ yuttehīti
“**vīriyasamādhijojanattāyā**”ti āha, yogavacanattāyāti attho.

Yevāpanakavaṇṇanā

Rūpābhāvenāti ruppanābhāvena. **Dhammāti** etassa attho sabhāvato
upalabbhamānāti. **Mettāpubbabbhāvoti** appanāpattāya mettāya

1. Dī 3. 228 piṭṭhe.

2. Am 1. 475; Khu 9. 283 piṭṭhesu.

pubbabhāgo, parikammamettā etasmiṃ citte atthīti attho. **Virativasenā**ti vacīpavattiyā na pūreti, kintu viratiyogenāti attho. **Apaṇṇakaṅgānī**ti aviraddhaṅgāni. Yathā tathā vā ārammaṇe vinicchayanam **adhimuccanam**. Na hi anadhimuccanto pāṇātipātādīsu dānādīsu vā pavattati, saddhā pana pasādanīyesu pasādādhimokkhoti ayametesam viseso. Darakassa viya ito cito ca saṃsappanassa karissāmi na karissāmīti avinicchayassa paṭipakkhakiriya **asamsappanam**. **Purimamanatoti** bhavaṅgato. **Visadisam** vīthijavanam **manam karotīti** manasikārasāmaññena vīthijavanapaṭipādake dasseti. **Tesu dhammesūti** cittacetasikadhammesu. Atadārammaṇattepi hi tesu samappavattesu udāsīnabhāvato **tatramajjhataṭṭhātī** vuccati. Alīnānuddhatappavattipaccayattā **ūnādhikanivāraṇasā**. **Kāyaduccaritādivatthūnanti** pāṇādīnam. **Amaddanā** maddanapaṭipakkhabhāvova.

Tamtaṃrāsikiccavasena vibhāgarahitā **avibhattikā**. **Etthāti** etesu savibhattikesu dutiyaṭṭhānādīsupi bhājīyamānesu apubbam natthīti attho. **Padam pūritanti** jhānādiadam pañcakādivasena pūritam. Pañca hi aṅgāni jhānapadassa attho, tesu ekasmiṃca ūne jhānapadam ūnam hotīti. Padasamūho padakoṭṭhāso vā tam tameva vā padam, avuttam hāpitam nāma hotīti vuttam “pūritan”ti. Vuttasmiññeva vuccamāne anekesam purisasaddānam viya koci sambandho natthīti maññamāno āha “**ananusandhikā kathā**”ti. Antarantarā vuttasmiññeva vuccamāne anukkamena dhammā kathitā na hontīti āha “**uppaṭipāṭiyā**”ti. Phassapañcamakarāsi sabbacittuppādasādhāraṇavasena catukkhandhatappaccayaśaṅgahavasena ca vutto. Yathāvuttesu pana rāsīsu ekarāsikiccassapi abhāvā chandādayo yevāpanakavasena vuttā. Vuttānampi ca dhammānam yathā vedanādīnam jhānaṅgādibhāvo vutto, na evam sovacassatākalyāṇamittatādiviseso vuttoti tassa saṅgaṇhanattham keci dhamme visum ṭhapetvā te ca tañca visesam “**ye vā panā**”ti āha. Veneyyajjhāsayavasena vā sāvasese dhamme vatvā “**ye vā panā**”ti vuttam.

Yevāpanakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dhammuddesavāraṇakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarakusala niddesavāarakathāvaṇṇanā

2. **Phusanakavasenā**ti sante asantepi visaye āpāthagate cittassa sannipatanavasena “cittaṃ mano”ti-ādīsu¹ viya kiccavisesaṃ, “mānasā”ti-ādīsu¹ viya samāne atthe saddavisesaṃ, “paṇḍaran”ti-ādīsu¹ viya guṇavisesaṃ, “cetasikaṃ sātā”ti-ādīsu¹ viya nissayavisesaṃ, “cittassa ṭhīti”ti-ādīsu² viya aññassa avatthābhāvavisesaṃ, “alubbhanā”ti-ādīsu³ viya aññassa kiriyābhāvavisesaṃ, “alubbhitattan”ti-ādīsu³ viya aññassa kiriyābhāvabhūtatāvisesanti-ādikaṃ anapekkhitvā dhammamattadīpanaṃ sabhāvapadaṃ. Phusantassa hi cittassa phusanakiriyā **phusanākāro**. **Samphusanā**ti ārammaṇasamāgamaphusanā, na paṭilābhasamphusanā. Samphusitassa ārammaṇena samāgatassa cittassa bhāvo **samphusitattaṃ**. Yasmim sati cittaṃ samphusitanti vuccati, so tassa bhāvo. Evaṃ aññesupi bhāvaniddesesu datṭhabbaṃ.

Aparassa vevacanassa, aparena vā purimatthassa dīpanā **aparadīpanā**. “Paṇḍiccaṃ kosallaṃ”ti evamādayo paññāvisesā nānākāle labbhamānapi ekasmiṃ citte labbhanti. Ekasmiṃca visese itarepi anugatā hotīti dassetuṃ tathā vibhatti atthato vibhatti hoti atthanānattena katattā. Atha vā yathā “kodho kujjhanā kujjhitattan”ti⁴ sabhāvākārabhāvaniddesehi kodhoti evamākārova attho vutto, na evamidha, idha pana paṇḍitādibhāvākārabhinno attho vuttoti idaṃ vibhattigamaṇaṃ atthavasena hoti. **Samphusitattanti** etthāpi na “phasso”ti evamākārova attho vutto. **Samphassoti** evamākāro pana vuttoti atthato vibhattigamaṇanti vuttaṃ.

Doso byāpādoti uddeseṇi nāmanānattena nānābhūto uddiṭṭho. Niddeseṇi teneva nānattena niddiṭṭho. **Ekova khandho hotīti** ekena khandhasaddena vattabbataṃ sandhāyāha. **Cetanā**ti saṅkhārakkhandhaṃ dasseti tappamukhattā. **Asaddhammā**ti asataṃ, asanto vā dhammā, na vā saddhammāti asaddhammāti asaddhammavacanīyabhāvena ekībhūtopi asaddhammo kodhagarutādivisiṭṭhena saddhammagarutāpaṭikkhepanānattena nānattaṃ gatoti

1. Abhi 1. 18, 20 piṭṭhesu.

3. Abhi 1. 22, 23 piṭṭhesu.

2. Abhi 1. 19, 21 piṭṭhesu.

4. Abhi 1. 216 piṭṭhesu.

“**cattāro**”ti vuttaṃ. **Na saddhammagarutā**ti vuccamānā vā asaddhammagarutā asaddhammagarutābhāvena ekībhūtāpi kodhādivisiṭṭhapaṭikkhepanānattena nānattaṃ gatā. Paṭipakkho vā paṭikkhipīyati tena, sayam vā paṭikkhipatīti paṭikkhepoti vuccatīti saddhammagarutāpaṭikkhepanānattena asaddhammagarutā asaddhammā vā nānattaṃ gatā. **Alobhoti**-ādīnaṃ phassādīhi nānattaṃ lobhādivisiṭṭhena paṭikkhepena lobhādipaṭipakkhena vā veditabbaṃ. Alobhādosāmohānaṃ aññamaññānānattaṃ yathāvuttana paṭikkhepanānattena yojetabbaṃ. Padatthassa padantarena vibhāvanaṃ **padatthuti**. Tena hi taṃ padaṃ mahatthanti dīpitaṃ hoti alaṅkatañcāti. Atthavisesābhāvepi ābharaṇavasena ca ādaravasena ca puna vacanaṃ **dalhikammaṃ**.

3. **Tajjanti** tassa phalassa anucchavikaṃ. Na kevalaṃ niddisiyamānaṃ sātameva adhikataṃ, atha kho yathāniddiṭṭhāni ārammaṇānipīti “**tehi vā**”ti-ādi vuttaṃ. Tassa vā jātā kāraṇabhāvena phassatthaṃ pavattatī **tajjā**. Tamsamaṅgīpuggalaṃ, sampayuttadhamme vā attani sādayatīti **sātaṃ** da-kārassa ta-kāraṃ katvā. Suṭṭhu khādati, khaṇati vā dukkhanti **sukhaṃ**.

5. **Pāsoti** rāgapāso. So hi nirāvaraṇattā **antalikkhacaro**. Akusalampi **paṇḍaranti** vuttaṃ, ko pana vādo kusalanti adhippāyo. Tañhi paṇḍarato nikkhantaṃ sayañca paṇḍaranti. Atha vā sabbampi cittaṃ sabhāvato paṇḍarameva, āgantukopakkilesavodānehi pana sāvajjānavajjānaṃ upakkiliṭṭhavisuddhataratā hontīti. Dāruppamāṇesu silādīsu khandhapaññattiyā abhāvā kiñci nimittaṃ anapekkhitvā dārumhi pavattā khandhapaññattīti “**paṇṇattimattatṭhena**”ti vuttaṃ. Taṃ-saddena manoviññāṇadhātuyeva vucceyya niddisitabbattāti na tassā tajjatā. Tehi ārammaṇehi jātā **tajjāti** ca vuccamāne samphassajatā na vattabbā. Na hi so ārammaṇaṃ, nāpi visesapaccayo. “Tiṇṇaṃ saṅgati phasso”ti viññāṇameva phassassa visesapaccayoti vuttoti tasmā na viññāṇaṃ visesapaccayabhūtaṃ samphassajatāya tajjāmanoviññāṇadhātusamphassajāpaññattiṃ labhati, na ca tadeva tassa kāraṇabhāvena phalabhāvena ca vuccamānaṃ suviññeyyaṃ hotīti. Kiṃ vā etena, yathā bhagavatā vuttā taṃsabhāvāyeva te dhammāti na evaṃvidhesu kāraṇaṃ maggitabbaṃ.

7. **Evaṃ takkanavasena** lokasiddhenāti adhippāyo. Evañcevañca bhavitabbanti vividhaṃ takkanaṃ kūpe viya udakassa ārammaṇassa ākaḍḍhanaṃ vitakkaṇaṃ.

8. Samantato caraṇaṃ **vicaraṇaṃ**.

9. **Attamanatāti** ettha **atta**-saddena na cittaṃ vuttaṃ. Na hi cittassa mano atthīti. Attamanassa pana puggalassa bhāvo attamanatāti vatvā puna puggaladiṭṭhinisedhanatthaṃ “**cittassā**”ti vuttaṃ.

11. Na balavatī, kasmā avaṭṭhiti vuttāti? Ekaggacittena pāṇavadhādikaraṇe tathā avaṭṭhānamattabhāvato. Virūpaṃ, vividhaṃ vā saṃharaṇaṃ vikiraṇaṃ **visāhāro**, saṃharaṇaṃ vā sampiṇḍanaṃ, tadabhāvo **visāhāro**.

12. **Aññasmiṃ pariyāyeyeti** aññasmiṃ kāraṇe. **Samānādhikaraṇabhāvo** dvinnāṃ bahūnaṃ vā padānaṃ ekasmiṃ atthe pavatti.

13. **Ārambhati cāti** āpajjati ca. Uddhaṃ yamaṇaṃ **uyyāmo**. **Dhuranti** nipphādetuṃ āradhaṃ kusalaṃ, paṭiññaṃ vā.

14. **Tiṇṇanti** buddhādīnaṃ. Citte ārammaṇassa upaṭṭhānaṃ jotanañca satiyevāti tassā etaṃ lakkhaṇaṃ.

16. Pāsāṇasakkharavālikādirahitā bhūmi saṇhāti “**saṇhaṭṭhenā**”ti vuttaṃ.

19. **Ayantīti** ekakammanibbattamanussādisantati-avicchedavasena pavattanti. Kusalākusalesupi hi jīvitaṃ indriyapaccayabhāvena sampayutte pavattayamānameva tadavicchedassa paccayo hoti.

30. **Yaṃ hirīyatīti** hirīyatisaddena vutto bhāvo yaṃ-saddena vuccatīti **yanti** bhāvanapūmsakaṃ vā etaṃ daṭṭhabbaṃ. **Hiriyitabbenāti** ca hetu-atthe karaṇavacanaṃ yujjati.

32. **Alubbhanakavasenā**ti ettha alubbhanameva alubbhanakanti bhāvaniddeso daṭṭhabbo.

33. **Abyāpajjoti** byāpādena dukkhena domanassasaṅkhātena dosena viya na byāpādetabbotipi attho yujjati.

42-43. Thinamiddhādipaṭipakkhabhāvena kusaladhamme aniccādimanasikāre ca sīghaṃ sīghaṃ parivattanasamatthatā **lahupariṇāmatā**, avijjānīvaraṇānaṃhi taṇhāsamyojanānaṃ sattānaṃ akusalappavatti pakatibhūtāti na tattha lahupariṇāmatāya attho. Tesaṅca bhāvo garutāyevāti tabbidhurasabhāvānaṃ **lahutā** daṭṭhabbā. Sā hi pavattamānā sīghaṃ bhavaṅgavuṭṭhānassa paccayo hoti.

44-45. Ye ca dhammā mohasampayuttā viya avipannalahutā, tesaṅca kusalakaraṇe appaṭighāto mudutā. Appaṭighātena mudutādirūpasadisatāya arūpadhammānampi mudutā maddavatāti-ādi vuttaṃ.

46-47. Sinehavasena kilinnaṃ atimudukam cittam akammaññaṃ hoti vilīnaṃ viya suvaṇṇaṃ, mānādivasena atithaddhaṅca atāpitaṃ viya suvaṇṇaṃ, yaṃ panānurūpamudutāyuttaṃ, taṃ kammaññaṃ hoti yuttamaddavaṃ viya suvaṇṇaṃ. Tasseva mudukassa yo kammaññākāro, sā **kammaññatāti** mudutāvisiṭṭhā kammaññatā veditabbā.

50-51. Paccosakkanabhāvena pavattaṃ akusalameva **paccosakkanam**. **Ekavīsati anesanā** nāma vejjakammaṃ karoti, dūtakammaṃ karoti, paṇṇakammaṃ karoti, gaṇḍam phaleti, arumakkhanaṃ deti, uddhamvirecanaṃ deti, adhovirecanaṃ deti, natthutelaṃ pacati, cakkhutelaṃ pacati, veḷudānaṃ deti, paṇṇadānaṃ deti, pupphadānaṃ deti, phaladānaṃ deti, sinānadānaṃ deti, dantakaṭṭhadānaṃ deti, mukhodakadānaṃ deti, cuṇṇadānaṃ deti, mattikādānaṃ deti, cāṭukakammaṃ karoti, muggasūpiyaṃ, pāribhaṭyaṃ, jaṅghapesaniyaṃ dvāvīsatimaṃ dūtakammena sadisaṃ, tasmā ekavīsati. **Cha agocarā** vesiyāvocarō, vidhavā, thullakumārī, paṇḍaka, pānāgāra, bhikkunī-agocaroti. **Saṅkhepatoti** sarūpena anuddiṭṭhattā “tattha katamo chando”ti-ādi

na sakkā vattunti “yo chando chandikatā”ti-ādiniddesaṃ saṅkhipitvā “**ye vā panā**”ti niddeso katoti attho.

Niddesavāarakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Koṭṭhāsavāraṇṇanā

58-120. Niddesavāre pucchādīnaṃ paccekaṃ anekattepi pucchādibhāvena ekattaṃ upanetvā catuparicchataṃ vuttā. Cattāro dveti evamādikāṃ saṅkhipitvā saha vā gahaṇaṃ **saṅgaho**. **Ṭhapetvā yevāpanaketi** saṅgahetabbe sandhāya vuttaṃ. Te hi visuṃ visuṃ uddiṭṭhattā niddiṭṭhattā ca vipṭakkiṇṇāti saṅgahetabbā honti, na yevāpanakā saṅgahagamaneneva tathā avipṭakkiṇṇattā. Yasmā pana saṅkhārakkhandhapariyāpannā honti, tasmā taṃniddese akhandhabhāvanivāraṇatthaṃ yevāpanātveva vuttāti na yevāpanakā ṭhapetabbāti. **Paccayasaṅkhātenāti** āhārapaccayasaṅkhātenāti vuttaṃ hoti. Atha vā “hetu paccayo”ti etesu dvīsu janako hetu upatthambhako paccayoti evaṃ visesavantesu **paccayasaṅkhātena**. Yathā hi kabalīkārāhāro ojaṭṭhamakarūpāharaṇena rūpakāyaṃ upatthambheti, evamimepi vedanādi-āharaṇena nāmakāyanti. **Tathā ca hontīti** sādharmaṇe saha-jātādipaccaye sandhāyāha. **Aññathā cāti** aññena ca ekenākārena paccayā hontiyevāti āhārāti vuccantīti attho. Tasmā āharaṇakiccarahitānaṃ hetu-adhipati-ādīnaṃ natthi āhārabhāvappasaṅgo. **Tisso ca vedanā āharatīti**-ādi yathāsambhavavasena vuttaṃ, na imasmimyeva citte phassādivasena. **Tayo ca bhaveti** kāmādi bhavabhūtaṃ viññāṇaṃ visesena, avisesena ca pañcupādānakkhandhe.

Ārammaṇaṃ upagantvā nijjhāyanaṃ cintanaṃ **upanijjhāyanaṃ**. **Hetvattīthenāti** upāyatthena, na mūlatthena. Pubbabhāge gato paṭipanno nānākkhaṇiko aṭṭhaṅgiko maggo lokuttarakkhaṇeva saha pavatto **yathāgatamaggoti** vutto. Vipassanākkhaṇato pubbeva kāyakammādīnaṃ suparisuddhatāya aṭṭhaṅgikamaggupanissayassa¹ “ariyo aṭṭhaṅgiko maggo bhāvanāpāripūrim

1. Aṭṭhaṅgikamaggupanissayo (Ka)

gacchatī”¹ti evaṃ vuttena pariyāyena pubbabhāgamaggassa aṭṭhaṅgikatā yathāgatavacanena dīpitā, na ekakkhaṇe aṭṭhannaṃ aṅgānaṃ sabbhāvāti evamassapi pariyāyadesanatā veditabbā. Vijānanameva cittavicittatāti “**cittavicittatṭhena ekova dhammo viññāṇakkhandho**”ti āha. Cattāro khandhā hontīti-ādīsu vedanākkhandhādīnaṃ saṅgahe katepi puna “eko vedanākkhandho hotī”ti-ādivacanāṃ na aneke vedanākkhandhādayo jātiniddesena² idha vuttāti dassanatthaṃ. Indriyesu ca ekassa jātiniddesabhāve³ paṭikkhitte aññesaṃ indriyānaṃ āhārādīnaṃca tappaṭikkhepo kato hotīti pubbaṅgamassa manindriyasappaṭṭhaṃ katoṭi datṭhabbo.

Koṭṭhāsavāraṇṇanā niṭṭhitā.

Suññatavāraṇṇanā

121-145. **Etthā**ti etasmim yathāvutte samaye, etesu vā dhammesu. **Bhāvoti** satto, yo koci vā attho.

Dutiyacittādivaṇṇanā

146. **Sappayogenā**ti līnassa cittassa ussāhanapayogasahitena. **Sa-upāyenā**ti kusalassa karaṇākaraṇesu ādīnavānisaṃsapaccavekkhaṇaṃ parehi ussāhananti evamādi-upāyasahitena.

156-159. **Mahā-aṭṭhakathāyaṃ anuññātā** nāṭisaṃmāhitāya bhāvanāyāti yevāpanakehipi nibbisesataṃ dasseti.

Puññakiriyavatthādīkathāvaṇṇanā

Apaciti eva **apacitisahagataṃ** puññakiriyāvatthu yathā “nandirāgasahagatā”ti. Apaciti vā cetanāsampayuttakadhammā kāyavacīkiriyaṃ vā, taṃsaṃhitā cetanā **apacitisahagataṃ**. **Hitapharaṇenā**ti desake mettāpharaṇena, “evaṃ me hitaṃ bhavissatī”ti pavattena hitacittena vā.

1. Ma 3. 337 piṭṭhe.

2. Jātinissayena (?)

3. Jātinissayabhāve (?)

Kammassakatāñāṇaṃ **diṭṭhijukammaṃ**. Niyamalakkhaṇanti mahapphalatāṇiyamassa lakkhaṇaṃ. **Sīlamaye saṅghaṃ gacchanti** cārittavasena. Anavajjavatthuṃ pariccajanto viya abbhanumodamānopi parassa sampattiyaṃ modatīti **abbhanumodanā dānamaye saṅgahitā**. **Bhāventopī**ti asamattabhāvanam sandhāyāha. Samattā hi appanā hotīti. **Aṭṭheva koṭṭhāse katvāti** ekassa sattassa ekasmiṃ khaṇe uppannamekaṃ paṭhamacittam dassetvā aññāni tādīsāni adassentena sabbāni tāni sarikkhaṭṭhena ekikatāni honti, tathā sesānipīti evaṃ aṭṭha katvā.

Kāmāvacarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarakusala

Catukkanayapaṭhamajjhānakathāvaṇṇanā

160. Uttarapadalopaṃ katvā **rūpabhavo rūpanti** vutto. Jhānassa amaggabhāvepi sati maggavacanam aññamaggabhāvanivāraṇatthanti imasmiṃ atthe maggaggahaṇassa payojanam vuttam, na sabbassa kusalajjhānassa maggabhāvoti. Tattha maggassa bhāvanāya samayavavatthānassa katattā amaggabhāvanāsamaye pavattānam phassādīnam kusalabhāvo na dassito siyā, tasmā sabbassa maggabhāvo dassetabboti. **Ito añño maggo natthīti** evam aññabhūmikavidhuro sati paccayantare rūpūpapattijanakasabhāvo vipākadhammasabhāvo viya vipākadhammavasena sabbasamāno maggasaddena vuttoti dassetīti veditabbari. **Kusalam dānanti** alobho daṭṭhabbo. Atha vā cetanā dānam, taṃ vajjetvā itare dve cetanāsampayuttakāti vuttā. **Vaṭṭantīti** maggabhāvato jhānavacanena saṅgahetvā maggoti vuttum vaṭṭantīti attho. **Okappanāti** saddahanā. Aññattha diṭṭham attham pariccajitvā “janeti vaḍḍhetī”ti ayamattho kasmā vuttoti nirupasaggassa aññattha evamatthasseva diṭṭhattāti imamattham vibhāvetum “**puna caparam udāyī**”ti¹ suttamāhaṇam. Kesañci ariyānam ariyamaggena siddhāni aññāni ca jhānāni bhāvanāsabhāvānevāti tesupi bhāventena samayavavatthānam ijjatīti.

1. Ma 2. 203 piṭṭhe.

Nissaranti niggacchanti etena, ettha vāti **nissaraṇaṃ**. Ke niggacchanti? Kāmā tesāṃ kāmānaṃ nissaraṇaṃ pahānanti attho. Evañhi “kāmānaṃ”ti kattari sāmivacanaṃ yujjati. **Vatthukāmehipīti** vatthukāmehi viviccevātipi attho yujjatīti evaṃ yujjamānatthantarasamuccayattho **pi**-saddo, na kilesakāmasamuccayattho. Kasmā? Imasmiṃ atthe kilesakāmānaṃ dutiyapadena vivekassa vuttattā. Akusalasaddena yadipi kilesakāmā, athāpi sabbākusalā gahitā, sabbathā pana kilesakāmehi viveko vuttoti āha “**dutiyeṇa kilesakāmehi vivekavacanato**”ti. Kāmaguṇādhigamahetupi pāṇātipātādi-asuddhappayogo hotīti tabbivekena payogasuddhi vibhāvitā. Taṇhāsaṃkilesasodhanena **āsayaposanaṃ**.

Aññesampi cāti diṭṭhimānādīnaṃ phassādīnaṃ. Upari vuccamānāni jhānaṅgāni **uparijjhānaṅgāni**, tesāṃ attano vipaccanīkānaṃ paṭipakkhabhāvadassanatthaṃ tappaccanīkanīvaraṇavacanaṃ. Byāpādavivekavacanena “anattamaṃ me acari”ti-ādi-āghātavatthubhedavisayassa dosassa mohādhikānaṃ thinamiddhādīnaṃ vivekavacanena paṭicchādanavasena dukkhādi pubbantādibhedavisayassa mohassa vikkhambhanaviveko vutto. Kāmarāgabyāpādatadekaṭṭhathinamiddhādivikkhambhanakañcedaṃ sabbākusalapaṭipakkhasabhāvattā sabbākusalānaṃ tena sabhāvena sabbākusalānaṃ pahānaṃ hontampi kāmarāgādivikkhambhanasabhāvamevāti taṃsabhāvattā avisesetvā nīvaraṇākusalamūlādīnaṃ vikkhambhanaviveko vutto hotīti āha.

Vitakkassa kiccavisesena thirabhāvappatte paṭhamajjhānasamādhimhi paccanīkadūrībhāvakatena thirabhāvena taṃsadisesu vitakkarahitesu dutiyajjhānādisamādhīsu ca appanāti atṭhakathāvohāroti vitakkassa appanāyogo vutto, aññathā vitakkova appanāti tassa taṃsampayogo na siyāti. **Attho -pa- daṭṭhabbo** jhānasamaṅgino vitakkavicārasamaṅgitā dassanena jhānasseva savitakkasavicārabhāvassa vuttattā.

Vivekajaṃ pītisukhanti ettha purimasmiṃ atthe **vivekajanti** jhānaṃ. Pītisukha-saddato ca atthi-atthavisesavato assa, asmiṃ vāti ettha **a-kāro** vutto. Dutiye pītisukhameva vivekajaṃ. **Vivekajaṃ pītisukhanti** ca aññapadatthe samāso paccattaniddesassa ca alopo kato, lope

vā sati “vivekajapītisukhan”ti pāṭhoti ayaṃ viśeso. **Gaṇanānupubbatā**ti gaṇanānupubbatāya, gaṇanānupubbatāmattaṃ vā paṭhamanti vacananti attho. Niccādivipallāsappahānena maggo asammohato aniccādīlakkaṇāni paṭivijjhatīti **lakkaṇūpanijjhānaṃ**. Asammosadhammaṃ nibbānaṃ aviparītīlakkaṇattā anaññathābhāvato **tathalakkaṇaṃ**.

Dutiyajjhānakathāvaṇṇanā

161-2. **Vitakkavicārānaṃ vūpasamā**ti etena yehi vitakkavicārehi paṭhamajjhānassa oḷārikatā, tesāṃ samatikkamā dutiyajjhānassa samadhigamo, na sabhāvato anoḷārikānaṃ phassādīnaṃ samatikkamāti ayamattho dīpito hoti. Evaṃ “pītiyā ca virāgā”ti-ādīsu nayo. Tasmā vitakkavicārāpītisukhasamatikkamavacanāni oḷārikoḷārikaṅgasamatikkamā dutiyādi-adhigamaparidīpakānīti tesāṃ ekadesabhūtaṃ vitakkavicārasamatikkamavacanānaṃ taṃdīpakanti vuttaṃ. Atha vā vitakkavicāravūpasamavacaneneva taṃsamatikkamā dutiyādhigamadīpakena pītivirāgādivacanānaṃ pītiyādisamatikkamā tatiyādi-adhigamadīpakatā hotīti tassa taṃdīpakatā vuttā.

Nīlavaṇṇayogato nīlavatthaṃ viyāti nīlayogato vatthaṃ nīlaṃ viyāti adhippāyo. Yena sampasādanena yogā jhānaṃ sampasādanāṃ, tasmiṃ dassite “sampasādanāṃ jhānaṃ”ti samānādhikaraṇaniddeseneva taṃyogā jhāne taṃsaddappavatti dassitāti avirodho yutto. Ekodibhāve kathanti ekodimhi dassite “ekodibhāvaṃ jhānaṃ”ti samānādhikaraṇaniddeseneva jhānassa ekodivaḍḍhanatā vuttā hotīti. **Ekodibhāvanti** panidaṃ uddharitvā ekodissa niddeso na kattaḃbo siyāti ekodibhāvasaddo eva samādhimhi pavatto sampasādanasaddo viya jhānaṃhi pavattatīti yuttaṃ.

Appitāti gamitā vināsaṃ. Dutiyajjhānādi-adhigamupāyadīpakena ajjhattasampasādanatāya cetaso ekodibhāvatāya ca hetudīpakena avitakkāvicārābhāvaḥhetudīpakena ca vitakkavicāravūpasamavacaneneva vitakkavicārābhāvo dīpitoti kiṃ puna avitakka-avicāravacanena katenāti? Na, adīpitattā. Na hi vitakkavicāravūpasamavacanena vitakkavicārānaṃ appavatti vuttā hoti. Vitakkavicāresu hi taṇhāpahānaṃ

etesam vūpasamanam. Ye ca saṅkhāresu taṇhāpahānam karonti, tesu maggesu pahīnataṇhesu phalesu ca saṅkhārappavatti hoti, evamidhāpi vikkhambhitavitakkavicārataṇhassa dutiyajjhānassa vitakkavicārasampayogo purimena na nivārito siyāti taṃnivāraṇattham āvajjitukāmatādi-atikkamova tesam vūpasamoti dassanatthaṇca “**avitakkaṃ avicāraṇ**”ti vuttam.

Tatiyajjhānakathāvaṇṇanā

163. **Parisuddhapakati** khīṇāsavapakati nikkilesatā. **Upekkhānimittanti** ettha līnuddhaccapakkhapātarahitam majjhattam vīriyam “upekkhā”ti vuttam, tadeva taṃ ākāram gahetvā pavattetabbassa tādissassa vīriyassa nimittabhāvato upekkhānimittam. Paṭhamajjhānapaṭilābhatthāya nīvaraṇe -pa- nevasaññānāsaññāyatanasamāpattipaṭilābhatthāya ākiñcaññāyatanasaññā paṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā saṅkhārupekkhāsu ñāṇanti imā aṭṭha samāpattivaseṇa uppajjanti. Sotāpattimaggaṭilābhatthāya uppādam pavattam nimittam āyūhanam paṭisandhim gatim nibbattim upapattim jātīm jarāmaraṇasokaparidevadukkhadomanassa-upāyāse. Sotāpattiphalasamāpattatthāya uppādam -pa- upāyāse -pa- arahattamaggapaṭilābhatthāya uppādam -pa- upāyāse. Arahattaphalasamāpattatthāya -pa- suññatavihārasamāpattatthāya -pa- animittavihārasamāpattatthāya uppādam pavattam āyūhanam paṭisandhim -pa- paṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā saṅkhārupekkhāsu ñāṇanti imā dasa vipassanāvasena uppajjanti.

Yadatthi yaṃ bhūtanti khandhapañcakam, taṃ muñcitukamyatāññāṇena pajahati. Diṭṭhasovatthikattayassa sappalakkhaṇavicinane viya diṭṭhalakkhaṇattayassa bhūtassa saṅkhāralakkhaṇavicinane upekkham paṭilabhati. **Anābhogarasāti** paṇītasukhepi tasmim avanati paṭipakkhakiccāti attho. Nāmakāyena cetāsikasukham kāyikasukhahetu rūpasamuṭṭhāpanena kāyikasukhaṇca jhānasamaṅgī paṭisamvedetīti vuccati. **Phuṭattā** byāpitattā. Yathā hi udakena phuṭasarīrassa tādise nātipaccanīke vātādike photoṭṭhabbe phuṭṭhe sukham uppajjati, evaṃ etehi phuṭasarīrassapi.

Catutthajjhānakathāvaṇṇanā

165. **Avibhūtapaccupaṭṭhānā**ti sukhadukkhāni viya avibhūtākārā piṭṭhipāsāṇagatamigamaggo viya tadanumātābbāvivbhūtākāropaṭṭhānā.

Catukkanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcakanayavaṇṇanā

167. **Yassā pana dhammadhātuyā**ti sabbaññutaññāṇassa. Tena hi dhammānaṃ ākārabhedanā ñatvā tadanurūpaṃ desanaṃ niyāmetīti. Ettha ca pañcakanaye dutiyajjhānaṃ catukkanaye dutiyajjhānapakkhikaṃ katvā vibhattaṃ “yasmim -pa- maggaṃ bhāveti avitakkaṃ vicāramattaṃ samādhijaṃ pītisukhaṃ dutiyajjhānaṃ upasampajja viharatī”ti. Kasmā? Ekattakāyaṇānattasaññīsattāvāsaphalatāya dutiyajjhānena samānaphalatā paṭhamajjhānasamādhito jātattā ca. Paṭhamajjhānameva hi kāmehi akusalehi ca vivittanti tadabhāvā na idha “viviceva kāmehi vivicca akusalehī”ti sakkā vattum, nāpi “vivekajan”ti. Suttantadesanāsu ca pañcakanaye dutiyatatiyajjhānani dutiyajjhānameva bhajanti vitakkavūpasamā vicāravūpasamā avitakkattā avicārattā cāti.

Paṭipadācatukkavaṇṇanā

176-180. **Tassa tassa jhānassa upacāra**nti nīvaraṇavitakkavicāranikantiyādīnaṃ vūpasamā thirabhūto kāmāvacarasamādhī. **Tadanudhammatā**ti tadanurūpatābhūtā, sā pana tadassādasāṅkhātā tadassādasampayuttakkhandhasāṅkhātā vā micchāsātīti vadanti. Avigatanikantikā taṃtaṃpariharaṇasātītipi vattum vaṭṭatīti evaṇca katvā “**satiyā vā nikantiyā vā**”ti vikappo kato. **Āgamanavasenāpi ca paṭipadā hontiyevā**ti idaṃ kadāci dutiyādīnaṃ paṭhamādi-āgamanakatapaṭipadatanā sandhāya vuttaṃ. **Apisaddo** hi anekantikatanā dīpeti, etassa anekantikattā eva ca pālīyaṃ ekekasmiṃ jhāne catasso paṭipadā cattāri ārammaṇāni soḷasakkhattukaṇca visum visum yojitaṃ. Aññathā ekekasmiṃ paṭipadādimhi nava nava jhānāni yojetabbāni siyunti.

Ārammaṇacatukkavaṇṇanā

181. **Appaḡuṇanti** pañcahi vasiṭāhi avasiṭakataṃ.

Ārammaṇapaṭipadāmissakavaṇṇanā

186. **Heṭṭhāti** soḷasakkhattukato pubbe. **Ye keci jhānaṃ uppādentī nāmāti** vacanena ye katādhikārā sekkhā maggeneva uppāditajjhānā, tesam jhānāni maggapaṭibaddhatāya suddhikanavakasaṅgahitānīti veditabbāni. Na hi te uppādentī nāmāti.

Kasiṇakathāvaṇṇanā

203. Nirodhapādakatāvacanena āruppapādakatā ca dassitā. Khippadassanaṃ khippābhiññatā **khippanisantibhāvo**.

Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā

204. **Aññampīti** kevalaṃ kasiṇāyatanasaṅkhātameva ahutvā abhibhāyatanasaṅkhātampi pavattatīti satipi abhibhāyatanānaṃ kasiṇāyatanatte kasiṇāyatanabhāvato añño abhibhāyatanabhāvo kasiṇanimittābhibhavanakabhāvanānimittanānattatoti dasseti. Tattha abhibhavatīti abhibhu, parikkammaṃ, ñāṇaṃ vā. Abhibhu āyatanam etassāti **abhibhāyatanam**, jhānam. Abhibhavitabbaṃ vā ārammaṇasaṅkhātam āyatanam etassāti **abhibhāyatanam**, jhānam. Ārammaṇābhibhavanato abhibhu ca tam āyatanaṃca yogino sukhavisesānaṃ adhiṭṭhānabhāvato manāyatanadhammāyatanabhāvato cātipi sasampayuttaṃ jhānam **abhibhāyatanam**. Maggapaṭibaddhatāya tadā samāpattito vuṭṭhitassa ābhogo pubbabhāgabhāvanāvasena jhānakkhaṇe pavattaṃ abhibhavanākāraṃ gahetvā pavatto vuttoti daṭṭhabbo. Āgamesu pana “ajjhataṃ rūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni. Appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇāni. Ajjhataṃ arūpasaññī eko -pa- parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni. Appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇāni”¹ imesaṃ catunnaṃ abhibhāyatanānaṃ āgatattā

1. Dī 2. 92; Ma 2. 205; Am 3. 125 piṭṭhesu.

āgamatṭhakathāsu¹ “vaṇṇavasena ābhoge vijjamānepi paritta-appamāṇavaseneva imāni abhibhāyatanāni desitāni”ti vuttaṃ. Paritta-appamāṇatā hi abhibhavanassa kāraṇaṃ vaṇṇābhoge satipi asatipi. Tattha ca vaṇṇābhogarahitāni sahitāni ca sabbāni parittāni “suvaṇṇadubbaṇṇāni”ti vuttāni, tathā appamāṇānīti daṭṭhabbāni. Atthi hi eso pariyāyo parittāni abhibhuyya tāni ce kadāci vaṇṇavasena ābhujitāni honti suvaṇṇadubbaṇṇāni abhibhuyyāti. Idha pana nippariyāyadesanattā vaṇṇābhogarahitāni visum vuttāni sahitāni ca. Atthi hi ubhayattha abhibhavanavisesoti.

Tattha ca pariyāyadesanattā vimokkhānampi abhibhavanapariyāyo atthīti “ajjhattaṃ rūpasaññī”ti abhibhāyatanadvayaṃ vuttaṃ, tatiyacatuttha-abhibhāyatanesu dutiyavimokkho vaṇṇābhibhāyatanesu tatiyavimokkho ca abhibhavanappavattito saṅgahito, idha pana nippariyāyadesanattā vimokkhābhibhāyatanāni asaṅkarato dassetuṃ vimokkhe vajjetvā abhibhāyatanāni kathitāni. Sabbāni ca vimokkhakiccāni vimokkhadesanāya vuttāni, tadetam **“ajjhattaṃ rūpasaññī”**ti āgatassa abhibhāyatanadvayassa abhibhāyatanesu avacanato “rūpī rūpāni passatī”ti-ādīnañca sabbavimokkhakiccasādhāraṇavacanabhāvato vavatthānaṃ katanti viññāyati.

Ajjattarūpānaṃ anabhibhavanīyatoti idam katthacipi “ajjhattaṃ rūpāni passatī”ti avatvā sabbattha yaṃ vuttaṃ “bahiddhā rūpāni passatī”ti, tassa kāraṇavacanāṃ. Tena yaṃ aññahetukaṃ, taṃ tena hetunā vuttaṃ. Yaṃ pana desanāvīlāsahetukaṃ ajjhattaṃ arūpasaññītāya eva idha vacanaṃ, na tassa aññaṃ kāraṇaṃ maggitabbanti dasseti. Ajjattarūpānaṃ anabhibhavanīyatā ca bahiddhārūpānaṃ viya avibhūtattā, desanāvīlāso ca yathāvuttavavatthānavasena veditabbo. **Suvaṇṇadubbaṇṇānī**ti eteneva siddhattā nīlādi-abhibhāyatanāni na vattabbānīti ce? Na, nīlādīsu katādhikāraṇaṃ nīlādibhāvasseva abhibhavanakāraṇattā. Na hi tesam parisuddhāparisuddhavaṇṇaparittatā tadappamāṇatā vā abhibhavanakāraṇaṃ, atha kho nīlādibhāvo evāti.

Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Dī-Ṭṭha 2. 152; Ma-Ṭṭha 3. 179; Am-Ṭṭha 3. 243 piṭṭhesu.

Vimokkhakathāvaṇṇanā

248. **Rūpīti** yenāyaṃ sasantatipariyāpannena rūpena samannāgato, taṃ yassa jhānassa hetubhāvena visiṭṭhaṃ rūpaṃ hoti. Yena visiṭṭhena rūpīti vucceyya, tadeva sasantatipariyāpannarūpanimittaṃ jhānamiva paramatthato rūpībhāvasādhakanti daṭṭhabbaṃ. Kasiṇadesanā jhānānameva kasiṇabhāvena pavattā abhidhamme, sutte pana ārammaṇānanti “**abhidhammavasenā**”ti vuttaṃ.

Vimokkhakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Brahmavihāarakathāvaṇṇanā

251. Somanassadomanassarahitaṃ aññāṇameva **aññāṇupekkhā**. Kilesodhīnaṃ maggodhīhi ajitattā **anodhijinassa**. Sattamabhavādito uddhaṃ pavattavipākassa ajitattā **avipākajinassa**. **Niddosabhāvenāti** nippaṭighabhāvena. Ekassapi sattassa appaṭibhāganimitattā paricchedaggahaṇaṃ natthi, na ca sammutisaccavasena pavattaṃ sattaggahaṇaṃ paricchinnarūpādiggahaṇaṃ hotīti appanāppattiyāpi aparāmāsasattaggahaṇamuddhabhūtānaṃ mettādīnaṃ ekasattārammaṇānampi appamāṇagocaratā vuttāti veditabbā.

Brahmavihāarakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Asubhakathāvaṇṇanā

263. Uddhaṃ dhumātattā **uddhumātaraṃ**. Setarattehi paribhinnaṃ vimissitaṃ nīlaṃ **vinīlaṃ**, purimavaṇṇavipariṇāmahūtaṃ vā nīlaṃ **vinīlaṃ**. **Saṅghāto** aṅgānaṃ susambaddhatā. **Ārammaṇassa dubbalatā** paṭipakkhabhāvena cittaṃ ṭhapetum asamatthatā. Attani ānisaṃsadassananīvaraṇarogavūpasamānaṃ yathākkamaṃ pupphachaddakavamanavirecana-upamā yojetabbā. Paṭikūlamanasikārasāmaññena asubhehi kesādīhi paṭikūlajjhānassa gahaṇaṃ sivathikāvaṇṇajjhānassa ca. Tampi hi paṭikūlamanasikāravaseneva uppjatīti, sivathikappakārāni vā sivathikāvaṇṇāni.

Rūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā

265. **Sabbākārenā**ti evaṃ rūpanimittam daṇḍādānasambhavadassanādinā sabbena rūparūpanimittesu tadārammaṇajjhānesu dosadassanākārena, rūpādīsu nikantippahāna-anāvajjitukāmatādinā vā. **Virāgā**ti jigucchānā. Āneñjābhisaṅkhāravacanādīhi āneñjatā “santā ime cunda ariyassa vinaye vimokkhā”ti-ādinā santavimokkhatā ca vuttā.

Dosadassanaṭṭipakkhabhāvanāvasena ṭṭighasaññānam suppahīnattā mahatāpi saddena arūpasamāpattito na vuṭṭhāti. Tathā pana na suppahīnattā sabbarūpasamāpattito vuṭṭhānam siyā, ṭṭhamajjhānam pana appakampi saddam na sahatīti tam samāpannassa saddo kaṇṭakoti vuttam.

Āruppabhāvanāya abhāve cutito uddham uppattirahānam rūpasaññāṭṭighasaññānam yāva attano vipākappavatti, tāva anuppattidhammatāpādanena samatikkamo atthaṅgamo ca vutto. Nānattasaññāsu pana yā tasmiṃ bhava na uppajjanti, tā anokāsātāya na uppajjanti, na āruppabhāvanāya nivāritattā. Anivāritattā ca kāci uppajjanti. Tasmā tāsam amanasikāro anāvajjanam apaccavekkhamam, javanaṭṭipādakena vā bhavaṅgamanassa antare akaraṇam appavesanam vuttam, tena ca nānattasaññāmanasikārahetūnam rūpānam samatikkamā samādhissa thirabhāvam dasseti. Rūpasamatikkamābhāveneva hi rūpasamāpattisu “nānattasaññānam amanasikārā”ti ekassa avacananti. Ko ānisaṃso, na hi sabbassādavatthurahite ākāse pavattitasaññāya ānisaṃso dissatīti vuttam hoti. Rūpasaññāsamatikkamanādikaṃ vacanam ānisaṃsassa pakāsanam, na attho.

Aññatthāti suttesu. Tattha hi parittakasiṇugghāṇepi rūpavivekamattaggahaṇena paricchedassa aggahaṇato anantapharaṇatā ca¹ vuttā idha pana anantapharaṇatāsabbhāvepi ugghāṭitakasiṇavasena parittānantatā hotīti dassanattham “ananto ākāso”ti na vuttanti adhippāyo. Samayavavatthāpanajhānavisesanenevettha attho, na ṭṭipattiyāti tadavacanam.

1. Anantapharaṇatāva (?)

266. Paṭhamāruppaviññāṇaṃ attano pharaṇākāreneva anantanti manasikātabbattā “**anantan**”ti vuttaṃ. Ugghāṭabhāvo **ugghāṭimaṃ**.

267. **Akiñcananti** viññāṇassa kiñci pakāraṃ aggahetvā sabbena sabbaṃ vibhāvanaṃ āha.

268. **Yāyāti** saṅkhārāvasesasaññāya. **Taṃ** tāva paṭipattiṃ. **Āvajjissāmīti**-ādinā tanninnāvajjanādipavattiyā abhāvaṃ dasseti, na tadatikkamanatthāya āvajjanabhāvanāpavattiyā. **Nāsaññāti** saññābhāvo ca etissā atthīti attho. Samūhagahaṇavasena pavattaṃ **kalāpasammasanaṃ**. Passādi-ekekadhammagahaṇavasena pavattā **anupadadhammavipassanā**.

Ākāse pavattitaviññāṇātikkamato tatiyā. Tadatikkamato hi tasseva vibhāvanaṃ hoti. Dutiyāruppaviññāṇavibhāvane hi tadeva atikkantaṃ siyā, na tassa ārammaṇaṃ, na cārammaṇe dosaṃ disvā anārammaṇassa vibhāvanātikkamo yujjati. Pāḷiyañca “viññāṇañcāyatanasamāpattiṃ sato samāpajjitvā tato vuṭṭhahitvā taññeva viññāṇaṃ abhāveti”¹ti vuttaṃ, na vuttaṃ “taññeva viññāṇañcāyatanaṃ abhāveti”ti, “taññeva abhāveti”ti vā. “Anantaṃ viññāṇanti viññāṇañcāyatanaṃ upasampajjā”²ti ettha pana dvayaṃ vuttaṃ ārammaṇaṃ viññāṇaṃ viññāṇañcāyatanaṃ. Tasmim dvaye yena kenaci yato vā vuṭṭhito, teneva paṭṭhānaniddiṭṭhena taṃsaddassa sambandhe āpanne viññāṇañcāyatanaṃ nivattanatthaṃ viññāṇavacanaṃ, tasmā paṭhamāruppaviññāṇasseva abhāvanātikkamo vutto. **Tannissitanti** tena nissitaṃ. Taṃ maṇḍapalaggaṃ anissāya tena vinābhūte vivitte bahi okāse ṭhānaṃ viya ākāsalaggaviññāṇassa viveke tadapagame tatiyāruppassa ṭhānaṃ.

Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Khu 8. 104 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 254 piṭṭhe.

Tebhūmakakusalavaṇṇanā

269. **Ime tāva chandādhigateyye pañca nayāti** chandādhigateyyanaye ante purimanayānaṃ taṃnayābhimukhappavattiṃ sandhāya vuttaṃ, ayaṃ pana pakāro na pāli-anugato. Na hi pāliyaṃ suddhikanayādayo vatvā vīriyādhigateyyādinayā vuttāti. Mahāpakaraṇe sattahi mahāvārehi anulomādinayavicittehi hīnattiko vibhatto. Tattha ca majjhimadhammekadesabhūtā ime vīsati lokiyamahānayāti katvā “tattha vibhattā”ti vuttaṃ, na, etena kamena imesaṃ nayānaṃ tattha āgatattā.

Evametesāṃ vibhattatṭṭhānaṃ dassetvā idāni etasmiṃ tebhūmakakusalakathāvasānatṭṭhāne aṭṭhārasakammadvārādassanatthaṃ “**imasmim̐ pana ṭhāne**”ti-ādimāha. Atha vā hīnapañītehi vinivattetvā majjhimarāsi-antogadhabhāvaṃ dassentena etesaṃ tebhūmakakusalānāyānaṃ hīnattike vibhāgo kato. “Imasmim̐ pana ṭhāne”ti-ādikassa yathāvuttova sambandho. Hīnattike majjhimarāsimhi ye savipākā vaṭṭanissiteneva dānādivasena pavattitā, te hīnāti kātābbā. Ye vivatṭanissitena dānādivasena pavattitā, te paṇītāti kātābbā. Avipākā majjhimāti kātābbā. Avipākattā ca tesu majjhimarāsim̐ ṭhapetvā itare dve ekantavaṭṭanissitā nava, vivatṭupanissayabhūtā ca navāti aṭṭhārasa kammadvārāni, kammāni ca tāni tassa tassa phalassa kāraṇabhāvena dvārāni cāti **kammadvārāni**. Tattha tattha vā cittāni kammadvārānīti āha. Taṃtaṃdvārāni vā kāyādīni. Aṭṭhārasa khattiyā ca abhabbā hīnahīnattayādayo nava, bhabbā ca paṇītapañītattayādayo navāti kammānurūpeṇeva veditābbā. Evaṃ brāhmaṇādayo devā ca yojetābbā. Aṭṭhacattālīsa gottacaraṇāni tesaṃneva khattiyādīnaṃ bhedā. “Kāmāvacaraṃ kusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti -pa- cittādhigateyyan”ti¹ evaṃ vutto cittassa cittādhigateyyabhāvo, cittacetasikasamudāye samayavavatthāpako cittasaddo pavattoti “**sampayuttadhammānaṃ vasena vutto**”ti āha.

Tebhūmakakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Abhi 1. 69 piṭṭhe.

Lokuttarakusalavaṇṇanā

277. **Lokaṃ taratīti** etena lokasamatikkamapaṭipattimāha. **Uttaratīti** etena lokassantagamanam phale patiṭṭhānam phalaṃ. **Samatikkammāti**-ādinā nibbānam. **Samatikkammāti** hi nissarivā. **Abhibhuyyāti** visamyuttam hutvāti attho. Tividhopi cattho maggādīsu ekekasmim yojetabbo, maggeyeve vā idha tassa adhippetattā. **Ekacittakkaṇikanti** ekamagassā dve vāre anuppattim sandhāyāha. Aññamaññaṃ dhammānaṃ anativattanādisādhikāya paññāya vaḍḍheti. “Niyyātīti niyyānīyan”ti vattabbe ī-kārassa rassattam ya-kārassa ca ka-kāramkatvā “**niyyānikan**”ti vuttam. Niyyāti etenāti niyyānam, niyyānameva **niyyānikam** venayiko viya. Ettha “neyyānikan”ti vattabbe ī-kārassa e-kārattam akatvā vuttam.

Phalanti cittacetasikarāsi vuccati, tam aññamaññaṃ sampayuttānaṃ dhammānaṃ attano avayavabhūtānaṃ nissayo hoti. Phalaññaṃ vā **phalaṃ**, sammādiṭṭhi-ādayo aṅgaṇi vā. **Lokuttarabhāveti** lokaṃ uttiṇṇabhāve. Tena phalanibbānāni saṅgaṇhāti. Tesu yaṃ bhavati phalaṃ, tam “**bhūmī**”ti vuccati. Yathā vā kammanibbattā kāmabhavādayo taṃsamaṅgino nissayabhāvena “bhūmī”ti vuccanti, evaṃ maggena nibbattam phalaṃ ariyasāvakassakālena kālaṃ samāpajjitabbatāya nissayabhāvato “bhūmī”ti vuccati, tatoyeve ariyā cirataram tiṭṭhanti. **Samucchedavivekavasena**ti ettha apāyagamanīyānaṃ accantasamucchedo itaresaṅga vijjutobhāseṇa viya tamassa samucchedo daṭṭhabbo. Lokiyajjhānampi puthujjanassa ariyassa ca akatādhikārassa na vinā paṭipadāya ijjhati, katādhikārassa pana ariyassa maggeneva samijjhanato vipākānaṃ viya kusaleṇa tathā samiddhassa ariyamaggena sadisatāya abhāvato atabbipākattā ca na maggapaṭipadā tassa jhānassa paṭipadāti sakkā vattunti tattha tathā garuṃ katvā paṭipadāhi eva desanā na katā, yathāvuttajjhānasaṅgahattham suddhikadesanāpi katā.

Idha pana kassaci vinā paṭipadāya asiddhito garuṃ katvā dassetuṃ “**dukkhapaṭipadan**”ti-ādi vuttam. **Yo koci vāroti** sakim dvikkhattuṃ tikkhattuṃ catukkhattuṃ anekakkhattunti evamādīsu vikkhambhanavāresu yo koci. Sakim dvikkhattuṇca vikkhambhanavārā sukhā paṭipadā eva, na ca tato uddham sukhā

paṭipadā hotīti tikkhattum vikkhambhanavāram dukkhā paṭipadāti rocesum aṭṭhakathācariyā. Tasmim tathārocite tato paresu catukkhattum vikkhambhanavārādīsu vattabbameva natthīti. Rūpārūpānam lakkhaṇādīhi paricchinditvā gahaṇam rūpārūpapariggaho, nāmarūpamattametaṃ, na añño koci sattādikoti vavatthāpanam nāmarūpavavatthāpanam. Pariggahitarūpārūpassa maggapātubhāvadandhatā ca nāmarūpavavatthāpanādīnam kicchasiddhito siyāti na rūpārūpapariggahakicchatāya eva dukkhapaṭipadatā vattabbāti ce? Taṃ na, nāmarūpavavatthāpanādīnam paccanīkakilesamandatāya suhasiddhiyampi tathāsiddhavipassanāsahagatānam indriyānam mandatāya maggapātubhāvadandhabhāvato.

Rūpārūpam pariggahetvāti akicchenapi pariggahetvā. Kicchena pariggahite vattabbameva natthi. Evaṃ sesesupi. **Imam vāram rocesunti** kalāpasammasanāvasāne udayabbayānupassanāya vattamānāya uppannassa vipassanupakkilesassa tikkhattum vikkhambhanena kicchatāvāram dukkhā paṭipadāti rocesum etadantattā paṭipadāya. Etassa akicchattepi purimānam kicchatte dukkhapaṭipadatā vuttanayāvāti na paṭisiddhāti daṭṭhabbam. Yathāvuttam vā sabbam rūpārūpapariggahādikicchataṃ tikkhattum vikkhambhanavāratāvasena “**imam vāram**”ti āha. Yassa pana sabbattha akicchatā, tassa sukhā paṭipadā veditabbā.

Musāvādādīnam visamvādanādikiccatāya lūkhānam apariggāhakānam paṭipakkhabhāvato pariggāhakasabhāvā sammāvācā. Sā siniddhabhāvato sampayuttadhamme pariggaṇhāti sammāvācāpaccayasubhāsitasotāraṇca janam. Kāyikakiriyākiccam kattabbam samuṭṭhāpeti, sayaṇca samuṭṭhahanam ghaṇanam hotīti sammākammantasāṅkhātā viratipi samuṭṭhānasabhāvāti vuttā. Sampayuttadhammānam vā ukkhipanam samuṭṭhahanam kāyikakiriyāya bhārukkhipanam viya, jīvamānassa sattassa, sampayuttadhammānam vā suddhi vodānam ājīvasseva vā jīvitindriyavuttiyā.

283. **Maggasannissitanti** paramatthamaggasabhāvattā maggāvayavabhāvena samudāyasannissitanti attho.

285. **Paṭiṭṭhānam** kilesavasena, **āyūhanam** abhisāṅkhārasena. Taṇhāvasena vā **paṭiṭṭhānam**, diṭṭhivasena **āyūhanam**. **Bodhīti** yā ayam dhammasāmaggi vuccatīti yojetabbā. **Senaṅgarathaṅgādayo** viyāti

etena puggalapaññattiyā avijjamānapaññattibhāvaṃ dasseti. Aṅgasaddo kāraṇatthopi hotīti catusaccabodhāya saṃvattantīti **bojjhaṅgā**. Bujjhantīti bodhiyo, bodhiyo eva aṅgāti “**anubujjhantīti bojjhaṅgā**”ti vuttaṃ. Vipassanādīnaṃ kāraṇānaṃ bujjhitabbānaṃ ca saccānaṃ anurūpaṃ paccakkhabhāvena paṭimukhaṃ aviparītātāya sammā ca bujjhantīti evamatthavisesadīpakehi upasaggehi “**anubujjhantī**”ti-ādi vuttaṃ. Bodhi-saddo hi sabbavisesayuttaṃ bujjhanaṃ sāmāññena saṅgaṇhātīti.

299. **Tiṇṇanti** rāgādīnaṃ. **Karoti nāma** kiṃ duccaritāni anuvattamānāni.

301. Pāṇātipātādinipphāditapaccayānaṃ niccasevanaṃ **dhuvaṇṇāpāṇānaṃ**. **Sakiccakoti** visuṃ attano kiccavā. **Na hotīti** atthantarabhāvaṃ paṭikkhipati. Paccayaṇṇāpāṇānaṃ sāmantaṇṇāpāṇānaṃ iriyāpathappavattanāni pāpicchatānibbattāni **tīṇi kuhanavattūnīti**.

343. Vuṭṭhānagāminīvipassanā saṅkhārupekkhā sānulomā, sā suññato passantī “suññatā”ti vuccati, dukkhato passantī taṇhāpaṇidhisosanato “appaṇihitaṇṇā”ti. Sā āgamanīyaṭṭhāne maggādhigamattaṃ āgamanapaṭipadāṭṭhāne ṭhatvā suññatappaṇihitanti nāmaṃ deti. Āgamanato nāme laddhe saguṇato ārammaṇato ca nāmaṃ siddhameva hoti, na pana saguṇārammaṇeṇi nāmalābhe sabbattha āgamanato nāmaṃ siddhaṃ hotīti paripuṇṇanāmasiddhihetuttā saguṇārammaṇeṇi sabbesampi nāmattayayogo, na āgamanatotī vavattānākarattā ca nippariyāyadesanāya āgamanatova idha nāmaṃ labhati, na itarehīti vuttaṃ.

350. **Animittavipassananti** aniccānupassanaṃ. **Nimittadhammesūti** samūhādiḥṇanavasena ca sakiccaparicchedatāya ca sapariggāhesu khandhesu. **Animittavimokkhoti** aniccānupassanaṃ māha. **Evamsampadamidanti** kathamidha upamāsaṃsandanaṃ hoti. Na hi chandacittānaṃ maggasaṅkhātā-adhipatibhāvābhāvo viya saddhindriyādhikassa animittavimokkhassa animittabhāvābhāvo atthi, na ca amaggādhipatīnaṃ maggādhipatināmadānābhāvo viya animittassa animittanāmadānābhāvoti sakkā vattum animittavimokkhassa ananimittatāya

abhāvato. Maggo adhipati etesanti ca maggādhīpatinoti yutto tattha chandacittehi taṁsampayuttānaṁ maggādhīpatibhāvābhāvo. Idha pana maggo animittaṁ etassāti maggānimittoti ayamatto na sambhavatīti na tena amaggena maggassa animittabhāvo na yujjati, kiṁ vā ettha sāmāññaṁ adhippetanti. Amaggaṅgamaggaṇāmābhāvo. Yathā satipi adhipatibhāve chandacittānaṁ na maggādhīpatīti maggaṇāmaṁ, na ca tehi maggassa tesāṁ amaggaṅgattā, tathā satipi saddhāya āgamanabhāvena tassā animittanti maggaṇāmaṁ, na ca tāya maggassa tassā amaggaṅgattā. Evaṁ animittavipassanāyapi animittabhāvo nippariyāyena natthīti dīpito hoti.

Nanu ca idha jhānaṁ suññatādināmena vuttaṁ, na maggoti ce? Na, maggasampayogato jhānassa suññatādināmakattā. Suttantapariyāyena saṅgārammaṇehi idha abhidhammepi nāmaṁ labhatīti āhaṁsu. Tasmā paṭikkhittā **“na pana labhanti”**ti. **Kiṁ kāraṇā?** Abhidhamme sarasaṁ anāmasitvā paccanīkatova nāmalābhāti adhippāyo. Yo hi saṅgārammaṇehi nāmalābho so sarasappadhāno hoti. Saraseneva ca nāmalābhe sabbamaggānaṁ suññatādibhāvoti vavatthānaṁ na siyā. Tasmā abhidhamme satipi dvīhi nāmalābhe paccanīkato nāma vavatthānakaraṁ gahitanti saṅgārammaṇehi suññatappaṇihitamaggā nāmaṁ na labhanti āha. Atha vā **na pana labhanti**ti aññanirapekkhehi saṅgārammaṇehi na labhanti. **Kiṁ kāraṇā?** Abhidhamme sarasapaccanīkehi sahitehi nāmalābhāti attho. Paccanīkāñhi vavatthānakaraṁ anapekkhitvā kevalassa sarasassa nāmahetubhāvo abhidhamme natthi avavatthānāpattito. Tasmā attābhīnivesapaṇidhipaṭipakkhavipassanānulomā maggā satipi sarasantare paccanīkasahitena sarasena nāmaṁ labhanti. Animittamaggassa pana vipassanā nimittapaṭipakkhā na hoti sayāṁ nimittaggaṇato nimittaggaṇānivāraṇāhi tadanulomamaggopi na nimittassa paṭipakkho. Yadi siyā, nimittagahavipassanāyapi paṭipakkho siyāti. Tasmā vijjāmānopi saraso vavatthānakarapaccanīkābhāvā abhidhamme animittanti nāmadāyako na gahito. Aniccānupassanānulomo pana maggo suddhikaṭṭhapaṭipadānāyeyeva saṅgahitoti datṭhabbo. Tasmā eva ca so nayo vuttoti. **Evanti**

yaṃ vakkhati “aniccato vuṭṭhahantassa maggo animitto hoti”¹, evaṃ āharitvā aṭṭhakathācariyehi so animittamaggo dīpitoti attho.

Vuṭṭhāna -pa- kimārammaṇāti aniccādito vuṭṭhahantassa vuṭṭhānagāminiyā lakkhaṇārammaṇatte sati saṅkhārehi vuṭṭhānaṃ na siyā, saṅkhārārammaṇatte ca lakkhaṇapaṭivedhoti maññamāno pucchati. “Aniccan”ti-ādinā saṅkhāresu pavattamānena ñāṇena lakkhaṇānipi paṭividdhāni honti tadākārasaṅkhārāgahaṇatoti āha **“lakkhaṇārammaṇā”**ti. Saṅkhārārammaṇā eva yathāvuttādhippāyena “lakkhaṇārammaṇā”ti vuttāti dassento **“lakkhaṇaṃ nāma”**ti-ādimāha. Aniccataṃ dukkhatā anattatāti hi visuṃ gayhamānaṃ lakkhaṇaṃ **paññattigatikaṃ** paramatthato avijjamānaṃ, avijjamānattā eva parittādivasena **navattabbadhammabhūtaṃ**. Tasmā visuṃ gahetabbassa lakkhaṇassa paramatthato abhāvā “aniccaṃ dukkhamanattā”ti saṅkhāre sabhāvato sallakkhentova lakkhaṇāni sallakkheti nāmāti āha **“yo pana aniccaṃ dukkhamanattāti tīṇi lakkhaṇāni sallakkheti”**ti. Yasmā ca **aniccanti**-ādinā saṅkhārāva dissamānā, tasmā te kaṇṭhe baddhakuṇapaṃ viya paṭinissajjanīyā honti.

Lokuttarakusala pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

Tatrāti lokuttarajjhāne. **Ajjhattaṇcā**ti upaḍḍhagāthāya abhinivisitabbaṃ vuṭṭhātabbaṃ vipassanābhūmiṃ pañcadhā uddisati. Satta-aṭṭhādīni aṅgāni **sattaṭṭhaṅgānī**ti ādisaddassa lopo daṭṭhabbo. **Nimittanti** yato vuṭṭhānaṃ, tāni nimittapavattāni nimittavacaneneva uddisati. **Saṅkhārupekkhā ñāṇameva ariyamaggassa bojjaṅgādivisesaṃ niyame**ti. Kasmā? Tato tato dutiyā dipāda kajjhānato uppannassa sasaṅkhārupekkhāñāṇassa pādakajjhānatikkantānaṃ aṅgānaṃ asaṃpajjitukāmatāvirāgabhaṇābhāvato itarassa ca atabbhāvato. **Tesampi vādesu -pa- vipassanāva niyame**ti **veditabbā**. Kasmā? Vipassanāniyameneva hi paṭhamattheravādepi apāda kapaṭhamajjhānapāda kamaggā paṭhamajjhānikāva honti, itare ca pādakajjhānavipassanāniyamehi taṃtaṃ jhānikā. Evaṃ sesavādesupi vipassanāniyamo yathāsambhavaṃ yojetabbo.

1. Abhi-Ṭṭha 1. 269 piṭṭhe.

Pakiṇṇakasaṅkhāreti pāḍakajjhānato aññasāṅkhāre. Tena pāḍakajjhānasāṅkhāresu sammāsitesu vattabbameva natthīti dasseti. **Tatrāpīti** dutiyattheravādepi. Taṁtaṁjhanikātaṁ taṁtaṁsammāsitasāṅkhāravipassanāniyamehi hoti. Tatrāpi hi vipassanā taṁtaṁvirāgāvirāgabhāvanābhāvena somanassasahagatā upekkhāsahagatā ca hutvā jhānaṅgādiniyamam maggassa karotīti **evaṁ vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo**.

Tanti taṁtaṁjhanasadisabhavanam. **Svāyamattho** pāḍakajjhānasammāsitaṁjhanupanissayehi vinā ajjhāsayaṁmattena asijjhanā upanissayena vinā saṅkappamattena sakadāgāmiphalādīnam asijjhanadīpakena **nandakovādena**¹ dīpetabbo. Tattha hi sotāpannāyapi paripuṇṇasaṅkappabhāvaṁ vadantena bhagavatā yassa yassa upanissayo atthi, tassa tasseva ajjhāsayo niyāmakō, nāññassāti tena tena paripuṇṇasaṅkappatā hoti, na tato paraṁ saṅkappasabbhāvepi asijjhanatoti ayamattho dīpito hoti. Evamidhāpi yassa yassa dutiyādijjhānikassa maggassa yathāvutto upanissayo atthi, tassa tasseva ajjhāsayo niyāmakō, nāññassa satipi tasmim asijjhanato. Imasmim pana vāde pāḍakasammāsitaṁjhanupanissayasabbhāve ajjhāsayo ekantena hoti, taṁtaṁphalūpanissayasabbhāve taṁtaṁsaṅkappo viyāti tadabhāvābhāvato ajjhāsayo niyametīti vuttaṁ.

Yasmim pana pāḍakajjhānam natthīti catutthajjhānikavajjānam pāḍakāni lokiyaajjhānāni sandhāya vuttaṁ. Appanāppatti ca oḷārikaṅgātikkamanupanissayābhāve pañcahi aṅgehi vinā na hotīti “somanassasahagatamaggo hoti”ti āha. **Upekkhāsahagatamaggoti** etena catutthajjhānikatāpi samānā anusayasamugghāṭanasamatthassa na saṅkhārāvasesatāti dasseti. **Te ca vādā na virujjhanti** ajjhāsayaṁvasena pañcamajjhānikatāya paṭhamādijjhānikatāya ca sambhavatoti adhippāyo. Ajjhāsayo ca sātthako hoti, aññathā pāḍakasammāsitaṁjhanāneva niyamassa siddhattā ajjhāsayo niyāmakō vuccamāno niratthako siyāti. **Idha pana** aṭṭhasāliniyā niyāmane ekantikam vipassanāsaṅkhātam **atthameva** uddharitvā “tesampi vādesu ayaṁ -pa- vipassanāva niyametī”ti

1. Ma 3. 315 piṭṭhe.

vadantena tayopete vāde vipassanāva niyametīti dassitaṃ.

Tambhaṃvādānañhi vipassanāsahitānameva siddhi, nāññathāti dassitanti.

Pavedhatīti gotrabhussa paccayo bhavitum na sakkotīti attho. Yadi pañcamacittakkhaṇe javanaṃ patitaṃ nāma hoti, kathaṃ tadā gotrabhu tadanantarañca maggo javanassa patitakkhaṇe uppajjatīti? Apubbassa javanantarassa patitatābhāvato. Tadeva hi javanaṃ anekakkhattum pavattamānaṃ patitaṃ siyāti, gotrabhu pana ārammaṇantare uppannaṃ apubbaṃ javanaṃ, tathā maggo bhūmantarato cāti. Nanu ca sattamajavanacetanāya balavatāya upapajjavedanīyabhāvo hoti ānantariyatāpīti, tatthāyaṃ adhippāyo siyā “paṭisandhiyā anantarapaccayabhāvino vipākasantānassa anantarapaccayabhāvena antimajavanacetanāya susaṅkhatattā sā sattamajavanacetanā upapajjavedanīyā ānatarikā ca hoti, na apatitajavanacetanā viya balavatāyā”ti.

Puna anulomaṃ taṃ anubandheyyāti gotrabhussa hi saṅkhārārammaṇatte sati tadapi anulomamevāti purima-anulomaṃ viya taṃ tadapi aññaṃ anulomaṃ anubandheyya, na maggoti maggavutṭhānameva ca na bhaveyya attano sadisāmbanassa āvajjanaṭṭhāniyassa paccayassa alābhā. Appahīnabhāvena pañcasu upādānakkhandhesu anusayitā kilesā sā bhūmi etehi laddhāti katvā **bhūmiladdhā**. Vutṭaṃ sinonti bandhantīti katvā **vaṭṭasetū** ca, tesam **samugghātakaraṇantipi** etadevassa lobhakkhandhādipadālanam vuccati. **Tanti** pavattaṃ. **Ekaṃ bhavanti** anāgāmino anekakkhattuñca tattheva upapajjantassa heṭṭhā anāgamanavasena eko bhavoti gahetvā vuttaṃ.

Imassa panatthassāti yathāvuttassa upādinna kapavattato vutṭhānassa. Apāyesu sattamabhavato uddham sugatiyañca vipākadāyakassa abhisāṅkhāraviññāṇassa paccayaghāto sotāpattimaggañāṇena abhisāṅkhāraviññāṇassa nirodho daṭṭhabbo. **Dvīsu bhavesūti** anāgāmimagge abhāvite sakadāgāmiṃsa kāmādhātuyam ye dve bhavā upapajjeyyum, tesūti attho. **Calatīti** etena calanasabhāvameva dasseti, na acalanābhāvaṃ, tasmā acalanam dassetvā puna calanam dassetum “**tathāgatassa hī**”ti-ādimāha. Yepi vā katthaci cattāropi magge samānapaṭipade disvā sabhāvato

acalanameva gaṇheyyum, tesam taṁgahaṇanivāraṇattham “calatī”ti vuttam, na calanāvadhāraṇatthanti yuttam ubhayadassanam. Atha vā yadipi kesañci cattāropi maggā samānapaṭipadā, tathāpi kilesindriyehi sijjhamānā paṭipadā tesam vasena calanapakatikā evāti “calatī”cceva vuttam, na “na calatī”ti.

Lokuttarakusalapakiṇṇakakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭhamamaggavīsati mahānaya vaṇṇanā

357. Yassa pubbabhāge “maggam bhāvemī”ti ajjhāsayo pavatto, so maggam bhāveti. Evaṁ sabbattha ajjhāsaya visesena taṁtaṁbhāvanāviseso daṭṭhabbo.

358. **Chandhādhipateyyanti**-ādīsu ekacittakkhaṇe vattamānesu dhammesu katham chandassa taṁsahajātassa adhipatibhāvo vīriyādīnañcāti? Upanissayavasena. Yassa hi sace chandavato kusalam nipphajjati, “aham nipphādessāmī”ti pavattamānassa kusalam nipphannam, tassa taṁsahajāto chando tena purimupanissayena viṣiṭṭho sahajātadhamme attano vase vatteti. Tasmiṇca pavattamāne te pavattanti, nivattamāne nivattanti, tadanurūpabalā ca honti rājapurisā viyāti. Evaṁ vīriyādīsu. Sesadhammānam pana katthaci vuttappakārappavattisabbhāvepi ataṁsabhāvattā adhipatibhāvo natthīti daṭṭhabbo.

Dutiyamaggavaṇṇanā

361. Ā-kārassa rassattam katvā aññindriyam vuttam, ā-kāro ca dhammamariyādattho.

Tatiyacatutthamaggavaṇṇanā

362. **Maggaṅgāni na pūrenti** akiccakattā sammādiṭṭhiyāti adhippāyo. Mārento gacchatīti hi maggo, na cetāya māretabham atthīti. Mānassa

diṭṭhisadisā pavatti ahamasmīti pavattamānassa diṭṭhiṭṭhāne ṭhānaṃ.
Ālokasseva pavattikālo viyāti cirappavattiṃ sandhāyāha.
 Ekadesasāmaññaena hi yathādhippetena upamā hotīti. **Khāre vāti**
 kaṭṭhādīnaṃ khāracchārikāyaṃ. **Sammadditvāti** kiledetvā. **Chandoti** taṇhā.
Anusayoti taṇhā mānānusayo ca. Etasmiṃca sutte asamūhatassa gandhassa
 samugghāṭanaṃ viya asamūhatamānādisamugghātaṃ dassentena aññaamañña
 kilese pajahatīti dassitanti ānītaṃ, na yathāvuttanayena upamāya vuttattāti
 daṭṭhabbaṃ. Nirantaraṃ pavattamāne citte tassa saṃkilesavodānakaṛā
 sāvajjānavajjā cetasikā uppajjamānā tassaṅgabhūtā avayavā viya hontīti
 “cittaṅgavasenā”ti vuttaṃ.

Lokuttarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalapada dhammuddesavāra

Paṭhamacittakathāvaṇṇanā

365. Kusale vuttanayaṃ anugantvā yathānurūpaṃ vedītabbatāya
 “vuttanayenā”ti āha. **Gantabbābhāvatoti** bujjhitabbābhāvato. **Diṭṭhiyā**
gatamattanti diṭṭhiyā gatimattaṃ gahaṇamattaṃ. Āsannakāraṇattā
 ayonisomanasikārassa visuṃ gahaṇaṃ ekantakāraṇattā ca. **Satisaṃvaroti**
 idha sītādīhi phuṭṭhassa appamajjanaṃ khamanaṃ daṭṭhabbaṃ.
Pahānasamvaroti vīriyasamvaro.

Assādadassananti assādaditṭhi. Phalaṭṭhena paccupaṭṭhānena
asammāpaṭipattipaccupaṭṭhāno moho,
 sammāpaṭipattipaṭipakkhabhāvaggahaṇākāro vā. Sabbassa lobhassa
 abhijjhābhāve satipi visesayuttāya abhijjhāya kammaṭṭhappattāya
 idhupajjamānāya lakkhaṇādīṃ dassetuṃ “**sā parasampattīnan**”ti-ādimāha.
 Attano pariṇāmanassa purecārikā taṇhābhirati **abhirati**.

Anupaparikkhā moho. Mohavasena hi diṭṭhivasena vā avatthusmiṃ sānunayo adhimokkho uppajjati. **Asatiyacitteti** ahirikādīhi ārakkharahitacitte. **Satirahitattā satipaṭipakkhattā cāti** etena satirahitā satipaṭipakkhā ca akusalā khandhā eva micchāsatiṭi dasseti. Te pana upanāhādippavattiyam cirakatādisallakkaṇe paṭusaññāsampayuttā daṭṭhabbā. **Sadarathādibhāvo** avisesena kilesasampayogato vutto lahutādi-ekantapaṭipakkhānam thinamiddhādīnam kesañci idha abhāvā. **Avūpasamoti** asannisinnasabbhāvamāha. **Anavaṭṭhānarasanti** calanakiccaṃ. **Cetaso avūpasameti** nipphādetabbe payojane bhummaṃ, avūpasamapaccayabhūtaṃ ārammaṇaṃ vā “avūpasamo”ti vuttaṃ.

Dhammuddesavāra-kathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Niddesavāra-kathāvaṇṇanā

377. **Sahajātadhammesu akampanaṃ** na kosajjesu akampanaṃ viya tappaṭipakkhabhāvato daṭṭhabbaṃ, taṃtampāpakiriyāya ussahanavasena pana thiratā tattha akampanaṃ.

381. **Diṭṭhiyā virūpaṃ phanditanti** tathā tathā sassatādivasena pavattā diṭṭhi eva vuccati. **Tarantīti** titthe viya pilavanti. **Vipariyesatoti** vatthussa viparītato.

390. Sabhāvapaṭicchādanavasena pakati-attādi-asantagahaṇassa aniccādīnaṃ niccādivisamagahaṇassa ca saññādivipariyesassa nissayattā “**asantaṃ asamañca bujjhatī**”ti vuttaṃ.

Dutiyacittavaṇṇanā

399. **Kiñcāpi -pa- parāmasantassa uppajjati** purimacittena avisesaṃ dasseti. Anussāhanāvasādanabhāvena saṃhatabhāvo **thinaṃ**.

Tatiyacittavaṇṇanā

400. **Idha mānena saddhiṃ pañca apanṇakaṅgānīti** avirajjhanakaṅgāni uppatti-araṅgāni hontīti attho daṭṭhabbo. Mānassa aniyatattā na

niyataye vāpanakāti. Paṭṭhāne¹ hi “saṃyojanam dhammam paṭicca saṃyojano dhammo uppajjati hetupaccayā”ti ettha “catukkhattum kāmārāgena tikkhattum paṭighena ca māno vicikicchā bhavarāgo tayopete sakadāgāmino saṃyojanānam saṃyojanehi dasavidhā yojanā”ti dassitāya dasavidhāya yojanāya “kāmārāgasamyojanam paṭicca mānasamyojanam avijjāsamyojanan”ti vatvā “kāmārāgasamyojanam paṭicca avijjāsamyojanan”ti “mānasamyojanam paṭicca bhavarāgasamyojanam avijjāsamyojanan”ti ca vatvā “bhavarāgasamyojanam paṭicca avijjāsamyojanan”ti vuttāhi yojanāhi mānassa aniyatabhāvo pakāsito, tathā kilesadukepi. Idha ca vakkhati “dasavidhā saṃyojanānam yojanam, tathā dasavidhā kilesānam”ti ca. Unnamanavaseneva **sampaggaharaso**, na vīriyam viya taṃtaṃkiccasādhane abbhussāhanavasena. Omānassapi attānam avamkatvā gahaṇam sampaggahoti daṭṭhabbo.

Catutthacittavaṇṇanā

402. Pariharaṇattham vikkhattā hutvā ussāham janento “pariharaṇattham sa-ussāhā”ti vuttā, tesam.

Navamacittavaṇṇanā

413. Visappana-anīṭṭharūpasamuṭṭhānavasena attano pavatti-ākāravasena ca **visappanaraso**. Doso upayogaphalesu² anīṭṭhattā visamsaṭṭhapūtimuttam viya daṭṭhabbo. **Anabhiratirasāti** evam pakāresu paṭikkhepena rasavacanesu taṃtaṃpaṭipakkhakiccagahaṇam daṭṭhabbam. Kaṭukākāragati **kaṭukañcukatā**, **attasampatti** āvāsādi, parāyattatāya **dāsabyam viya daṭṭhabbam**. Yathā hi dāsabye sati dāso parāyatto hoti, evam kukkuce sati taṃsamaṅgī. Na hi so attano dhammatāya pavattitum sakkoti kusaleti. Atha vā katākatakusalakusalānusocane āyattatāya tadubhayavasena kukkuccena taṃsamaṅgī hotīti dāsabyam viya taṃ hoti.

1. Abhi 10. 209 piṭṭhe.

2. Upabhogaphalesu (?)

418. **Viruddhākāro**ti viruddhassa puggalassa, cittassa vā ākāro viruddhabhāvo. Tena virujjhanam virodhoti dasseti. **Vacananti** etaṃ nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ. Sabbameva hi kiccaṃ etena kariyamānaṃ suropitaṃ sujanitaṃ na hotīti. Ropasaddavacanatthameva keci vaṇṇenti. **Taṃ appamāṇanti** kodhassa tathāpavattanasabhāvābhāvā aññena kenaci kāraṇena paripuṇṇatā siyāti sandhāya vuttaṃ.

Ekādasamacittavaṇṇanā

422. **Vigatā cिकicchā**ti cिकicchitum dukkaratāya vuttaṃ, na sabbathā cिकicchābhāvā vicिकicchāyāti tadatthaṃ dasseti.

424. Nicchayābhāvā asaṇṭhahanato cetaso pavattipaccayamattatāya “**pavattitṭhitimattan**”ti vuttaṃ.

425. Ekaṃ ākāraṃ gantum asamattatāya attano āmukhaṃ sappanato **osakkati**.

Dvādasamacittavaṇṇanā

429. Uddhaccaṃ attano gahitākāre eva ṭhatvā bhamatīti **ekārammaṇasmiṃyeva vipphandanam** hoti. Vicिकicchā pana yadapi rūpādīsu ekasmiññevārammaṇe uppajjati, tathāpi “evaṃ nu kho, idaṃ nu kho”ti uppajjamānā “nanu kho, aññaṃ nu kho”ti aññaṃ gahetabbākāraṃ apekkhatīti **nānārammaṇe** calanaṃ hoti.

“**Evamsampadamidaṃ veditabban**”ti ettāvatā imasmiṃ cittadvaye vuttapakiṇṇakaṃ dassetvā dvādasasu dassetum “**sabbesupī**”ti-ādimāha. Kusalesupī ārammaṇādhipatiṃ anuddharitvā saha-jātādhipatino eva uddhaṭattā idhāpi so eva uddharitabbo siyāti “**sahajātādhipati labbhamānopi na uddhaṭo**”ti vuttaṃ nārammaṇādhipatino alabbhamānattā. Sopi hi aṭṭhasu lobhasahagatesu labbhatīti. **Sesopī**ti vīmaṃsato aññopi saha-jātādhipati natthi, yo uddharitabbo siyā. Ārammaṇādhipatiṃhi vattabbameva natthi. **Kaṇci dhammanti** chandādīsu ekampi saha-jātāṃ. Kusalattike tāva paṭiccavārādīsu “na hetupaccayā adhipatipaccayā”ti ekassapi

pañhassa anuddhaṭattā paṭṭhāne paṭisiddhatā veditabbā. Aññathā hi “akusalaṃ dhammaṃ paṭicca akusalo dhammo uppajjati na hetupaccayā adhipatipaccayā”ti¹ etassa vasena “ekan”ti vattabbaṃ siyā.

Dassanena pahātabbābhāvato dassanena pahātabbassa abhāvato, dassanena pahātabbesu vā abhāvato. Etena paṭisandhi-anākaḍḍhanato dassanena pahātabbesu anāgamananti tattha anāgamanena paṭisandhi-anākaḍḍhanaṃ sādheti. Anākaḍḍhanato anāgamanam pana sādhetum “tesu hī”ti-ādimāha. Ettheva paṭisandhidānam bhaveyya. Tathā ca sati dassanena pahātabbaṃ siyā apāyagamanīyassa dassanena pahātabbābhāvato. Na cetam dassanena pahātabbam siyā, tasmā dassanena pahātabbavibhaṅge nāgatanti adhippāyo.

Katham panetaṃ nāyati “paṭisandhi-anākaḍḍhanato dassanena pahātabbesu anāgamanan”ti? Dassanena pahātabbānaññeva nānākkhaṇikakammapaccayabhāvassa vuttattā. Duvidhā hi akusalā dassanena pahātabbā bhāvanāya pahātabbāti. Tattha bhāvanāya pahātabbacetanānam nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo na vutto, itarāsaññeva vutto. “Bhāvanāya pahātabbo dhammo neva dassanena na bhāvanāya pahātabbassa dhammassa kammapaccayena paccayo”ti² ettha hi sahaṇāmeva vibhattam, na nānākkhaṇikanti. Tathā paccanīyepi “bhāvanāya pahātabbo dhammo neva dassanena na bhāvanāya pahātabbassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo. Sahaṇāpacca. Upanissayapacca. Pacchāṇāpaccayena paccayo”ti³ ettakameva vuttam, na vuttam “kammapaccayena paccayo”ti. Itarattha ca vuttam. Uddhaccasahagatā ca cetanā bhāvanāya pahātabbesu eva āgatāti nānākkhaṇikakammapaccayo na siyāti. Yadi siyā, bhāvanāya pahātabbacetanāya ca nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo vucceyya, na tu vutto. Tasmā uddhaccasahagatā nānākkhaṇikakammapaccayabhāve sati dassanena pahātabbesu vattabbā siyā, tadabhāvā na vuttāti. Paṭisandhi-anākaḍḍhanato tattha anāgatāti ayametthādhippāyo. Nānākkhaṇikakammapaccayāvacanena pana bhāvanāya pahātabbānam pavattivipākatā paṭikkhittā. Pavattivipākassapi hi nānākkhaṇikakammapaccayatā na sakkā nivāretum.

1. Abhi 8. 31 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 228 piṭṭhe.

3. Abhi 8. 214 piṭṭhe.

Vuttañca “sukhāya vedanāya sampayutto dhammo dukkhāya vedanāya sampayuttassa dhammassa kammappaccayena paccayo, nānākkhaṇikā”ti-ādi¹.
Yadi bhāvanāya pahātabbānaṃ vipākadānaṃ natthi, kathaṃ te vipākadhammadhammā hontīti? Abhiññācittādīnaṃ viya vipākārahasabhāvattā. Yaṃ pana vuttaṃ “yasmim̐ samaye akusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti upekkhāsahagataṃ uddhaccasampayuttaṃ -pa- avikkhepo hoti, imesu dhammesu ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, tesāṃ vipāke ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā”ti² idampi tesāṃ vipākārahataññeva sandhāya vuttaṃ siyā. Idaṃ pana ṭhānaṃ suṭṭhu vicāretabbaṃ. Atthi hi ettha vacanokāso. Na hi vipāketi vacanaṃ vipākadhammavacanaṃ viya vipākārahataṃ vadatīti.

Akusalapadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Abyākatapada ahetukakusalavipākavaṇṇanā

431. **Tesu vipākābyākatanti-ādīnaṃ** “bhājetvā dassetuṃ katame dhammā abyākatāti-ādi āraddhaṃ”ti etena sambandho. **Tassāpīti** etassa “uppattiṃ dīpetuṃ kāmā -pa- ādi vuttaṃ”ti etena sambandho. **Upacittatīti** yathā aññassa vipākaṃ paṭibāhitvā attano vipākābhimukhaṃ hoti tathā vadḍhitattā. Rūpādīnaṃ paccayānaṃ aññaviññāṇasādhāraṇattā asādhāraṇena vatthunā cakkhuviññāṇaṃ sotaviññāṇanti nāmaṃ uddhaṭaṃ. Cakkhādīnaṃ tikkhamandabhāve viññāṇaṃ tikkhamandabhāvā visesapaccayattā ca.

Cakkhusannissitañca taṃ rūpavijānanañcāti **cakkhusannissitarūpavijānanaṃ**. Evaṃlakkhaṇaṃ cakkhuviññāṇaṃ. Tattha cakkhusannissitavacanena rūpārammaṇaṃ aññaviññāṇaṃ paṭikkhipati. Rūpavijānana vacanena cakkhunissaye phassādayo nivatteti. Cakkhurūpavacanehi ca nissayato ārammaṇato ca vijānanaṃ vibhāveti. Rūpamattassa ārammaṇassa gahaṇaṃ kiccametassāti **rūpamattārammaṇarasāṃ**. **Jhānaṅgavasenāti** idaṃ dvipañcaviññāṇavajjesu vijjamaṇānaṃ upekkhāsukhadukkhekaggatānaṃ jhānaṅgikattā imāpi taṃsadisānaṃ

1. Abhi 8. 319 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 311 piṭṭhe.

tadupacāraṃ katvā vuttaṃ. Na hi jhānapaccayattābhāve jhānaṅgatā atthi. Vuttañhi “jhānaṅgāni jhānasampayutta -pa- rūpānaṃ jhānapaccayena paccayo”ti¹. Etesaṅca jhānapaccayabhāvo paṭikkhitto. Yathāha “abyākataṃ dhammaṃ paṭicca abyākato dhammo uppajjati na jhānapaccayā. Pañcaviññāṇasahagataṃ ekaṃ khandhaṃ paṭicca tayo khandhā”ti-ādi². Jhānapaccayattābhāvepi vedanācittaṭṭhitinaṃ upekkhādibhāvato tathābhūtānaṃ vacane aññaṭṭhānābhāvato ca dutiyarāsiniddeso.

436. **Vatthupaṇḍarattā**ti sayāṃ kaṇhadhammānaṃ appaṭipakkhattā sabhāvaparissuddhānaṃ pasādahadayavattahunissayānaṃ vasena paṇḍarasabhāvaṃ jātanti adhippāyo. Ayaṃ pana nayo catuvokāre na labbhatīti tattha bhavaṅgassa tato nikkhantākusalassa ca paṇḍaratā na siyā, tasmā tattha paṇḍaratāya kāraṇaṃ vattabbaṃ. Sabhāvovāyaṃ cittassa paṇḍaratāti.

439. **Idampīti pi**-saddo ṭhitimattasahitaṃ pubbe vuttaṃ vicikicchāsahagataṃ apekkhitvā vutto. **Pakatiyā**ti anatikkamanena. **Sopi viseso**. **Kāyappasādaṃ ghaṭṭetvā pasādapaccayesu mahābhūtesu paṭihaññatīti** āpāthaṃ gantvā paṭihaññatīti attho. Yathā ca “rūpaṃ ārabha uppannaṃ”ti vutte na ārammaṇuppādānaṃ pubbāparakālatā hoti, evamidhāpi ghaṭṭanapaṭihananesu daṭṭhabbaṃ. Upamāpi ubhayaghaṭṭanadassanatthaṃ vuttā, na nissitanissayaghaṭṭanānaṃ pubbāparatādassanatthaṃ. Ettha ca **bahiddhā**ti etaṃ nidassanamattaṃ. Ajjhattampi hi ārammaṇaṃ hotīti. Viññāṇadhātunissayabhūtehi vā aññaṃ “bahiddhā”ti vuttaṃ. Paṭighaṭṭanānighaṃso balavā hoti, tato eva iṭṭhāniṭṭhaphoṭṭhabbasamāyoge sukhadukkhapaccayā dhātu-anaggahadhātukkabhāvaṃ ciraṃ anuvattanti.

455. Aññesaṃ cittānaṃ sabhāvasuññatasabbhāvā manodhātubhāvo āpajjatīti ce? Na, visesasabbhāvā. Cakkhuviññāṇādīnañhi cakkhādinissitatā cakkhādināṃ savisesaṃ dassanādippavattibhāvatā ca viseso. Manoviññāṇassa pana anaññanissayamanopubbaṅgamatāya aññanissayaviññāṇassa anantarapaccayattābhāvena manodvāraniggamanamukhabhāvābhāvato ca sātisayavijānanakiccatā viseso. Tabbisesavirahā manomattā

1. Abhi 8. 378 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 37 piṭṭhe.

dhātu manodhātūti tividhā manodhātu eva vuccati, na visesamano. Tasmā ettha **mano eva dhātu manodhātūti eva**-saddo mattasaddattho daṭṭhabbo.

Visesanivattanattho hi so viññāṇassati.

Manodvāraniggamanapavesamukhabhāvato pana manodhātuyā vijānanavisesaviraho daṭṭhabbo, tato eva manoviññāṇantipi na vuccati. Na hi taṃ viññāṇaṃ manato pavattaṃ manaso paccayo, nāpi manaso paccayabhūtaṃ manato pavattaṃ, dassanādīnaṃ pana paccayo, tehi ca pavattaṃ tesaṃ purecaraṃ anucarañcāti. Sammāsaṅkappoti¹ avacanaṃ mahāvīpākānaṃ viya janakasadisattābhāvato. Tattha hi tihetukato duhetukampi uppajjamānaṃ sammāsaṅkappatādīhi sadisaṃ sahetukatāyāti. **Pañcaviññāṇasoteti** ettha yathā paṇaṇaṃ ganthaṃ sajjhāyanto sajjhāyasote patitaṃ kañci kañci vācanāmaggaṃ na sallakkheti, evaṃ tathāgatassa asallakkhaṇā nāma natthi, na ca pañcaviññāṇasote jhānaṅgābhāvo idha avacanassa kāraṇaṃ. Yadi tadanantaraṃ niddeso taṃsotapatitatā, ito paresaṃ dvinnāṃ manoviññāṇadhātūnaṃ taṃsotapatitatā na siyā. Tasmā pañcaviññāṇaṃ viya ahetukatāya maggapaccayavirahā ca vijjamānesupi vitakkavicāresu jhānaṅgadhammānaṃ dubbalattā pañcaviññākesu viya agaṇanupagabhāvā ca pañcaviññāṇasotapatitatā. Tato eva hi ahetukakiriyattayepi jhānaṅgāni balāni ca saṅgahavāre na uddhaṭāni, jhānapaccayakiccamattato pana paṭṭhāne dubbalānaṃ ettha vitakkādīnaṃ jhānapaccayatā vuttā.

469. Samānavatthukaṃ anantarapaccayaṃ labhitvā uppajjamānaṃ santīraṇaṃ manodhātuto balavataraṃ hotīti thaṃ yathārammaṇaṃ ārammaṇarasāṃ anubhavaṇaṃ iṭṭhe somanassasahagataṃ hoti, iṭṭhamajjhatte upekkhāsahagataṃ sātisaṃyānubhavattā, tasmā “**ayañhi iṭṭhārammaṇasmimīyevā**”ti-ādi vuttaṃ. Voṭṭhabbanāṃ pana satipi balavabhāve vipākappavattiṃ nivattetvā visadisāṃ manāṃ karontaṃ manasikāra-kiccantarayogato vipāko viya anubhavanameva na hotīti sabbattha upekkhāsahagatameva hoti, tathā pañcadvārāvajjanaṃ manodvārāvajjanañca kiccavasena apubbattā.

Ahetukakusalavīpākavaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Sammāsaṅkappo micchāsaṅkappoti vā (Ka)

Aṭṭhamahāvīpākacittavaṇṇanā

498. **Alobho abyākatamūlanti**-ādīsu kusalapakkhe tāva alobhādosānaṃ niddesesu “yo tasmim samaye alobho alubbhanā -pa- alobho kusalamūlan”¹, “yo tasmim samaye adoso adussanā -pa- adoso kusalamūlan”¹ ca vuttattā idhāpi taṃniddesesu “alobho abyākatamūlan”¹ ti “adoso abyākatamūlan”¹ ti vacanaṃ yujjeyya. Paññindriyādiniddesesu pana “paññāratanaṃ amoho dhammavicayo sammādiṭṭhī”² ti² evaṃ tatthapi vuttaṃ, na vuttaṃ “amoho kusalamūlan”¹ ti. Tasmā idhāpi “amoho abyākatamūlan”¹ ti pāṭhena na bhavitabbaṃ siyā. Alobhādosānaṃ viya amohassapi abyākatamūladassanattānaṃ panetaṃ vuttanti veditabbaṃ. **Aviññattijanakatoti** kāyavacīkammadvāranivāraṇaṃ karoti. **Avipākadhammatoti** manokammadvāranivāraṇaṃ. Vipākadhammānaṃhi kammadvāraṃ vuttanti. **Tathā appavattitoti** dānādipuññakiriyabhāvena appavattito. Etena puññakiriyavattubhedameva nivāreti.

Balavacappayehīti payogena vinā nipphannehi ārammaṇādipaccayehi. Asaṅkhārikādīsu hi yena kenaci cittaṃ kamme āyūhite asaṅkhārena appayogena kammakammanimittagatinimittapaccupaṭṭhāne paṭisandhi uppajjamānā asaṅkhārikā hoti, sasaṅkhārena sappayogena kammādipaccupaṭṭhāne sasaṅkhārikā. Bhavaṅgacutiyo pana paṭisandhisadisāva. Tadārammaṇaṃ kusalākusalāni viya asaṅkhārikaṃ sasaṅkhārikaṃ ca daṭṭhabbanti. Etesu balavaṃ dubbalaṃ vicāretuṃ “**tattha sabbe pi sabbaññubodhisattā**”¹ ti-ādimāha. **Kālavasena pana pariṇamatī**ti appāyukasamvattanikakammabahule kāle taṃkammāsahitasantānajanitasukkasoṇitapaccayānaṃ taṃmūlakānaṃ candasūriyavisamaparivattādi janita-utāhārādivisamapaccayānaṃ vasena pariṇamati.

Vipākuddhārahakathāvaṇṇanā

Yato yattako ca vipāko hoti, yasmiṃ ca ṭhāne vipaccati, taṃ dassetuṃ vipākuddhārahakathā āradhā. **Etthevā**ti ekāya cetanāya kamme āyūhiteyeva. Duhetukapaṭisandhivasena dvādasakamaggopi

1. Abhi 1. 22 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 22, 23 piṭṭhesu.

hoti, dvādasakappakāropīti attho. Ahetukapaṭisandhivasena ahetukaṭṭhakampi. Asaṅkhārikasasaṅkhārikānaṃ sasaṅkhārika-asasaṅkhārikavipākasaṅkaram anicchanto dutiyatthero “**dvādasā**”ti-ādimāha. Purimassa hi paccayato sasaṅkhārika-asasaṅkhārikabhāvo, itaresaṃ kammato. Tatiyo tihetukato duhetukampi anicchanto “**dasā**”ti-ādimāha.

Imasmim vipākuddhāraṭṭhāne kammaapaṭisandhivavattānattamaṃ **sāketapaññaṃ gaṇhiṃsu**. Kammavasena vipākassa taṇṭariguṇadosussadanimitataṃ dassetuṃ **ussadakittanaṃ gaṇhiṃsu**. **Hetukittanaṃ** idha paṭhamattherassa adhippāyena vuttaṃ. Dutiyattheravādādisu visesaṃ tattha tattheva vakkhāmi. Nāṇassa jaccandhādivipattinimittapaṭipakkhabhāvato tihetukaṃ atidubbalaṃpi samānaṃ paṭisandhiṃ ākaḍḍhantaṃ duhetukaṃ ākaḍḍheyyāti “**ahetukā na hoti**”ti āha. Yaṃ pana **paṭisambhidāmagge** sugatiyaṃ jaccandhabadhirādivipattiyā ahetuka-upapattiṃ vajjetvā gatisampattiyā sahetukopapattiṃ dassentena “gatisampattiyā nāṇasampayutte katamesaṃ aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti”cceva¹ vuttaṃ. Tena nāṇavippayuttana kammunā nāṇasampayuttapaṭisandhi na hotīti dīpitaṃ hoti. Aññathā “sattannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti”ti idampi vuccēyya. Tathā hi “gatisampattiyā nāṇasampayutte katamesaṃ aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti? Kusalassa kammaṃsa javanakkhaṇe tayo hetū kusalā tasmim khāṇe jātacetanāya saha-jātapaccayā honti. Tena vuccati kusalamūlapaccayāpi saṅkhārā. Nikantikkhaṇe dve hutū akusalā tasmim khāṇe jātacetanāya saha-jātapaccayā honti. Tena vuccati akusalamūlapaccayāpi saṅkhārā. Paṭisandhikkhaṇe tayo hetū abyākataṃ tasmim khāṇe jātacetanāya saha-jātapaccayā honti. Tena vuccati nāmarūpapaccayāpi viññāṇaṃ, viññāṇapaccayāpi nāmarūpan”ti¹ vissajjitaṃ nāṇasampayuttapapattiyaṃ.

Evam nāṇavippayuttato nāṇasampayuttapapattiyā ca vijjamānāya “gatisampattiyā nāṇasampayutte katamesaṃ sattannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti? Kusalassa kammaṃsa javanakkhaṇe dve hetū kusalā”ti vatvā aññattha ca pubbe vuttanayeneva sakkā vissajjanaṃ kātunti.

1. Khu 9. 226 piṭṭhe.

yathā pana “ñāṇasampayutte sattannaṃ hetūnaṃ paccayā”ti avacanato ñāṇavippayuttato ñāṇasampayuttā paṭisandhi na hoti, evaṃ “gatisampattiyaṃ ñāṇavippayutte channaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti”¹ cceva¹ vatvā “sattannaṃ hetūnaṃ paccayā”ti avacanato ñāṇasampayuttato ñāṇavippayuttāpi paṭisandhi na hotīti āpannaṃ. Etthāpi hi na na sakkā kammanikantikkhāṇesu tayo ca dve ca hetū yojetvā paṭisandhikkhāṇe dve yojetunti. Imassa pana therassa ayamadhippāyo siyā “kammasarikkhakavipākadassanavasena idha pāṭho sāvaseso kathito”ti. “Ñāṇasampayutte aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā”ti etthāpi pāṭhassa sāvasesatāpattīti ce? Na, dubbalassa duhetukakammassa ñāṇasampayuttavipākādāne asamatthattā. Tihetukassa pana ahetukavipaccane viya duhetukavipaccanepi natthi samatthatāvighātōti. **Ārammaṇena vedanā parivattetabbā**ti santīraṇatadārammaṇe sandhāya vuttaṃ. Vibhagaggahaṇasamatthatābhāvato hi cakkhuviññāṇādīni iṭṭha-iṭṭhamajjhatesu upekkhāsahagatāneva honti, kāyaviññāṇaṇca sukkasahagatameva paṭighaṭṭanāvisesenāti.

Visesavatā kālena tadārammaṇapaccayasabbajavanavatā vipākappavattiṃ dassetuṃ “**saṃvarāsaṃvare -pa- upagatassā**”ti vuttaṃ aññakāle pañcaviññāṇādiparipuṇṇavipākappavatti-abhāvā. **Kakkaṭaka -pa- bhavaṅgotaraṇanti** etena idaṃ dasseti—kedāre pūretvā nadīpavesanamaggabhūtaṃ mātikaṃ appavisitvā kakkaṭakamaggādīnā amaggena nadī-otaraṇaṃ viya cittassa javitvā bhavaṅgappavesanamaggabhūte tadārammaṇe anuppanne maggena vinā bhavaṅgotaraṇanti.

Etesu tīsu moghavāresu dutiyo upaparikkhitvā gahetabbo. Yadi hi anulome vedanāttike paṭiccavārādīsu “āsevanapaccayā na magge dve”ti “na maggapaccayā āsevane dve”ti ca vuttaṃ siyā, sopi moghavāro labbheyya. Yadi pana voṭṭhabbanampi āsevanapaccayo siyā, kusalākusalānampi siyā. Na hi āsevanapaccayaṃ laddhuṃ yuttassa āsevanapaccayabhāvī dhammo āsevanapaccayoti avutto atthi. Voṭṭhabbanassa pana kusalākusalānaṃ āsevanapaccayabhāvo avutto.

1. Khu 9. 269 piṭṭhe.

“Kusalāṃ dhammāṃ paṭicca kusalo dhammo uppajjati nāsevanapaccayo. Akusalāṃ dhammāṃ -pa- nāsevanapaccayā”ti¹ vacanato paṭikkhittova. Athāpi siyā “asamānavedanānaṃ vasena evaṃ vuttan”ti, evamapi yathā “āvajjanā kusalānaṃ khandhānaṃ akusalānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo”ti² vuttan, evaṃ “āsevanapaccayena paccayo”tipi vattabbaṃ siyā, jātibhedā na vuttanti ce? Bhūmibhinnassa kāmāvacarassa rūpāvacarādīnaṃ āsevanapaccayabhāvo viya jātibhinnassapi bhavyeyyāti vattabbo eva siyā. Abhinna-jātikassa ca vasena yathā “āvajjanā sahetukānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo”ti vuttan, evaṃ “āsevanapaccayena paccayo”tipi vattabbaṃ siyā, na tu vuttan. Tasmā vedanāntikepi saṅkhittāya gaṇanāya “āsevanapaccayā na magge ekaṃ, na maggapaccayā āsevane ekaṃ”ti evaṃ gaṇanāya niddhāriyamānāya voṭṭhabbanassa āsevanapaccayattassa abhāvā yathāvuttappakāro dutiyo moghavāro vīmaṃsitabbo.

Voṭṭhabbanāṃ pana vīthivipākasantatiyā āvaṭṭanato āvajjanā, tato viśadisassa javanassa karaṇato manasikāro ca. Evañca katvā paṭṭhāne “voṭṭhabbanāṃ kusalānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo”ti-ādi na vuttan, “āvajjanā”icceva vuttan. Tasmā voṭṭhabbanato catunnaṃ vā pañcannaṃ vā javanānaṃ ārammaṇapurejātaṃ bhavituṃ asakkantaṃ rūpādi-āvajjanādīnaṃ paccayo bhavituṃ na sakkoti, ayametassa sabhāvoti javanāpāripūriyā dutiyo moghavāro dassetuṃ yutto siyā, ayampi aṭṭhakathāyaṃ anāgatattā suṭṭhu vicāretabbo. Bhavaṅgassa javanānubandhanabhūtatā **“tadārammaṇaṃ bhavaṅgan”**ti vuttan. Paṭṭhāne³ ca vuttan “sahetukaṃ bhavaṅgaṃ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti, “ahetukaṃ bhavaṅgaṃ sahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti ca. Kusalākusalānaṃ sukhadukkhavipākamatto vipāko na iṭṭhāniṭṭhānaṃ vibhāgaṃ karoti. Javanaṃ pana rajjanavirajjanādivasena iṭṭhāniṭṭhāvibhāgaṃ karotīti **“ārammaṇarasāṃ javanameva anubhavatī”**ti vuttan.

Avijjamāne kārake kathaṃ āvajjanādibhāvena pavatti hotīti taṃ dassetuṃ **pañcavidhaṃ niyāmaṃ nāma gaṇhimsu**. Niyāmo ca dhammānaṃ sabhāvakkapaccayabhāvavisesova. **Taṃtaṃsadisaphaladānanti** tassa tassa attano

1. Abhi 8. 36 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 138 piṭṭhe.

3. Abhi 10. 42, 43 piṭṭhesu.

anurūpaphalassa dānaṃ. **Sadisavipākādānanti** ca anurūpavipākādānanti attho. **Idaṃ vatthunti** ekavacananiddeso ekagāthāvatthubhāvena kato. **Jagatippadesoti** yathāvuttato aññopi lokappadeso. Kālagati-upadhipayogapaṭibālhañhi pāpaṃ na vipacceyya, na padesaṭibālhanti. Sabbaññutaññānapadaṭṭhānapaṭisandhiyādiddhammānaṃ niyāmo dasasahassikampanapaccayabhāvo **dhammaniyāmo**. **Ayaṃ idha adhippetoti** etena niyāmavasena āvajjanādibhāvo, na kārakavasenāti etamatthaṃ dasseti.

Imasmim̐ ṭhāneti soḷasavipākakathāṭhāne. Dvādasahi vāhetabbā nāḷiyantopamā na dvādasannaṃ cittānaṃ ekasmim̐ dvāre ekārammaṇe saha kiccakaraṇavasena vuttā, atha kho dvādasannaṃ ekasmim̐ dvāre sakiccakaraṇamattavasena. Ahetukapaṭisandhijanakasadisajavanānantaraṃ ahetukatadārammaṇaṃ dassento “**catunnaṃ pana duhetukakusalacittānaṃ aññatarajavanassa -pa- paṭiṭṭhātī**”ti āha. Ahetukapaṭisandhikassa pana tihetukajavane javite paṭisandhidāyakena kammena ahetakassa tadārammaṇassa nibbatti na paṭisedhitā. Evaṃ duhetukapaṭisandhikassapi tihetukānantaraṃ duhetukatadārammaṇaṃ appaṭisiddhaṃ daṭṭhabbaṃ. Paripuṇṇavipākassa ca paṭisandhijanakakammassa vasenāyaṃ vipākavibhāvanā tassā mukhanidassanamattamevāti pavattivipākassa ca ekassa tihetukādikammassa soḷasavipākacittādīni vuttanayena yojetabbāni. Tasmā yena kenaci kammunā ekena anekaṃ tadārammaṇaṃ pavattamānaṃ kammavisesābhāvā yesaṃ taṃ anubandhabhūtaṃ, tesaṃ javanasāṅkhātānaṃ paccayānaṃ visesena viṣiṭṭhaṃ hotīti javanenāyaṃ tadārammaṇaniyāmo vutto, na nānākammunā nibbattamānassa vasena. Evañca katvā paṭṭhāne¹ “sahetuke khandhe aniccato dukkhato anattato vipassati. Kusalākusale niruddhe ahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjati”ti ñāṇānantaraṃ ahetukatadārammaṇaṃ, “kusalākusale niruddhe sahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjati”ti akusalānantarañca sahetukatadārammaṇaṃ vuttaṃ, na ca “taṃ etena therena adassitan”ti katvā tassa paṭisedho kato hotīti.

1. Abhi 10. 39 piṭṭhe.

Yaṃ pana javanena -pa- taṃ kusalaṃ sandhāya vuttanti idaṃ kusalassa viya akusalassa sadiso vipāko natthīti katvā vuttaṃ.

Sasaṅkhārikāsasaṅkhārikaniyamanam pana sandhāya tasmim vutte akusalepi na taṃ na yujjatīti. **Atthānametanti** idaṃ niyamitādivasena yoniso ayoniso vā āvaṭṭite ayoniso yoniso vā vavatthāpanassa abhāvaṃ sandhāya vuttaṃ.

Paṭisiddhanti avacanameva paṭisedhoti katvā vuttaṃ.

Kāmatanṇhānibbattena kammunā mahaggatalokuttarānubhavanavipāko na hotīti tattha tadārammaṇābhāvo veditabbo. Āpāthagate visaye tanninam bhavaṅgam āvajjanam uppādetīti āvajjanam visaye **ninnattā** uppajjati.

Bhavaṅgam pana sabbadā savisaye ninnamevāti visayantaraviññāṇassa paccayo hutvāpi tadabhāvā vinā āvajjanena savisaye ninnattāva uppajjati.

Ciṇṇattāti āvajjanena vinā bahulaṃ uppannapubbattā. **Samudācārattāti** āpāthagate visaye paṭisandhivisaye ca bahulaṃ uppāditapubbattā. **Ciṇṇattāti**

vā puggalena āsevitabhāvo vutto. **Samudācārattāti** sayam bahulaṃ

pavattabhāvo. **Nirodhassa anantarapaccayaṃ nevasaññānāsaññāyatananti**

idaṃ tadanantameva nirodhaphusanam sandhāya vuttaṃ, na

arūpakkhāndhānam viya nirodhassa anantarapaccayabhāvaṃ.

Nevasaññānāsaññāyatanam pana kiñci parikammena vinā uppajjamānam

natthi. Parikammāvajjanameva tassa āvajjananti aññassa viya etassapi

sāvajjanatāya bhavitabbaṃ.

Ayam panetthādhippāyo daṭṭhabbo—nevasaññānāsaññāyatanassa na nirodhassa anantarapaccayabhāve ninnāditā aññattha diṭṭhā

atadatthaparikammabhāve ca uppattiyā, atha ca taṃ tassa anantarapaccayo

hoti, tathā ca uppajjati. Evaṃ yathāvuttā manoviññāṇadhāhu asatipi

nirōvajjanuppattiyam ninnādibhāve nirāvajjanā uppajjatīti. Evañca katvā

“ariyamaggacittam maggānantarāni phalacittāni”ti idaṃ vuttaṃ. Yadi hi

nibbānārammaṇāvajjanābhāvaṃ sandhāyetaṃ vuttaṃ siyā,

gotrabhuvodānāni nidassanāni siyūṃ teheva etesaṃ nirāvajjanatāsiddhito.

Phalasamāpattikāle ca “parittārammaṇam mahaggatārammaṇam anulomaṃ

phalasamāpattiyā anantarapaccayena paccayo”¹ti vacanato samānārammaṇāvajjanarahitattā “maggānantarāni phalacittāni”²ti evaṃ phalasamāpatticittāni na vajjetabbāni siyūṃ, gotrabhuvodānāni pana yadipi nibbāne ciṇṇāni samudācārāni ca na honti, ārammaṇantare ciṇṇasamudācārāneva. Phalasamāpatticittāni ca maggavīthito uddhaṃ tadatthaparikammasabbhāvāti tesam gahaṇaṃ na kataṃ, anulomānantaraṇca phalasamāpatticittāni ciṇṇaṃ samudācāraṃ, na nevasaññānāsaññāyatanānantaraṃ maggānantarassa viya tadatthaparikammābhāvāti “nirodhā vuṭṭhahantassā”³ti taṇca nidassanaṃ. **Ārammaṇena pana vinā nuppajjati**ti idaṃ etassa mahaggatārammaṇattābhāvā pucchāṃ kāretvā ārammaṇaniddhāraṇatthaṃ vuttaṃ.

Tatthāti vipākakathāyaṃ. Jaccandhapīṭhasappi-upamānidassanaṃ vipākassa nissayena vinā appavattidassanatthaṃ. **Visayaggāhoti** idaṃ cakkhādīnaṃ savisayaggahaṇena cakkhuviññāṇādivipākassa dassanatthaṃ vuttaṃ. Upanissayato cakkhādīnaṃ dassanādi-atthato ca tasseva vipākassa dassanatthaṃ **“upanissayamatthaso”**ti vuttaṃ. **Hadayavatthumevāti** yathā purimacittāni hadayavatthunissitāni ca pasādavatthu-anugatāni ca aññārammaṇāni honti, na evaṃ bhavaṅgaṃ, taṃ panetaṃ vatthārammaṇantararahitaṃ kevalaṃ hadayavatthumeva nissāya pavattatīti vuttaṃ hoti. **Hadayarūpapatthukanti** idhāpi aññavatthānugatanti adhippāyo veditabbo. Makkaṭakassa hi suttārohaṇaṃ viya pasādavatthukaṃ cittaṃ, suttana gamanādīni viya tadanugatāni sesacittānīti. Suttaḡhaṭṭanamakkaṭakacalanāni viya pasādaghaṭṭanabhavaṅgacalanāni saha hontīti dīpanato **“ekekāṃ -pa- āgacchatī”**tipi dīpeti.

Bhavaṅgassa āvaṭṭitakāloti idaṃ dovārikasadisānaṃ cakkhuviññāṇādīnaṃ pādaparimajjakasadisassa āvajjanassa saññādānasadisā anantarapaccayabhāvo eva bhavaṅgāvaṭṭananti katvā vuttaṃ. Vipākamanodhātu-ādīnaṃ adisvāva sampāṭicchanādikaraṇaṃ gāḷhaggahaṇamattaputhulacaturassabhāvavijānanamattakahāpaṇabhāvavijāna namattakammopanayanamattasāmaññavasena vuttaṃ, na gāḷhaggāhakādīnaṃ kahāpaṇadassanassa abhāvo taṃsamānabhāvo ca sampāṭicchanādīnaṃ adhippetoti veditabbo.

1. Abhi 10. 351, 352 piṭṭhesu.

Paṇḍaram etanti paṇḍararūpadassanasāmaññato cakkhuviññāṇameva dassanakiccaṃ sādhetīti dīpanaṃ veditabbaṃ. Evaṃ sotadvārādīsupi yojetabbaṃ savanādivasena. Santāpanavasena guḷasīlo guḷappayojano vā **goḷiyako**. **Upanissayatoti** na upanissayapaccayaṃ sandhāya vuttaṃ. Yasmim̐ pana asati yo na hoti, so idha “upanissayo”ti adhippeto. **Ālokasannissitanti** idampi āloke sati sabbhāvaṃ sandhāya vuttaṃ, na upanissayapaccayatam̐. **Mandathāmagatam̐** nāma kiriyacittassa paccayabhāvaṃ anupagantvā sayameva pavattamānaṃ.

Asaṅkhārikasasaṅkhārikesu dosaṃ disvāti na kammassa viruddhasabhāvena vipākena bhavitabbanti asaṅkhārikakammassa sasaṅkhārikavipākesu, sasaṅkhārikakammassa ca asaṅkhārikavipākesu dosaṃ disvā. Ahetukānaṃ pana rūpādīsū abhinipātamatādikkānaṃ na sasaṅkhārikaviruddho sabhāvoti asaṅkhārikatā natthi, asaṅkhārikaviruddhasabhāvābhāvā nāpi sasaṅkhārikatāti ubhayāvirodhā ubhayenapi tesaṃ nibbattiṃ anujānāti. **Cittaniyāmanti** tadārammaṇaniyāmaṃ. **Kiriyato pañcāti imesaṃ -pa- patiṭṭhātī** kiriyajavanānantaraṇca tadārammaṇaṃ vuttaṃ. Paṭṭhāne¹ pana “kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati”ti vipākadhammadhammānameva anantarā tadārammaṇaṃ vuttaṃ. Kusalattike ca “sekkhā vā puthujjanā vā kusalaṃ aniccato”ti-ādinā² kusalākusalaḷavanameva vatvā tadanantaraṃ tadārammaṇaṃ vuttaṃ, na abyākatānantaraṃ, na ca katthaci kiriyānantaraṃ tadārammaṇassa vuttaṭṭhānaṃ dissati. Vijjamāne ca tasmim̐ avacane kāraṇaṃ natthi, tasmā upaparikkhitabbo eso theravādo. Vipphārikañhi javanaṃ nāvaṃ viya nadīsoto bhavaṅgaṃ anubandhatīti yuttaṃ, na pana chaḷaṅgupekkhavato santavuttiṃ kiriyajavanaṃ paṇṇapuṭaṃ viya nadīsototi.

Piṇḍajavanaṃ javatīti kusalākusalakiriyajavanāni piṇḍetvā kathitānīti tathā kathitāni javanāni piṇḍitāni viya vuttāni, ekasmim̐ vā tadārammaṇe piṇḍetvā dassitāni hutvā javitāneva vuttāni. Imaṇca pana piṇḍajavanaṃ vadantena akusalato cattāriyeva upekkhāsahagatāni gahetvā dvādasupekkhāsahagatajavanāni piṇḍitāni viya vuttāni. Paṭṭhāne pana “kusalaṃ assādeti abhinandati, taṃ ārabba rāgo uppajjati. Diṭṭhi

1. Abhi 8. 366 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 133 piṭṭhe.

vicikicchā, uddhaccaṃ, domanassaṃ uppajjati. Akusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati”ti vuttattā itarāni dve iṭṭhārammaṇe pavattavicikicchuddhaccasahagatānipi kusalavipāke tadārammaṇe piṇḍetabbāni siyūṃ. Tesāṃ pana anantaraṃ ahetukavipākeneva tadārammaṇena bhavitabbaṃ, so ca santīraṇabhāveneva gahitoti apubbaṃ gahetabbaṃ natthi. Ahetuke ca piṇḍetabbāṃ nārahanatīti adhippāyena na piṇḍetīti.

Tihetukajavanāvasāne panetthāti etasmiṃ dutiyavāde tihetukajavanāvasāne tihetukatadārammaṇaṃ yuttanti dassetuṃ yuttaṃ vadati javanasamānattā, nālabbhamānattā aññassa. Paṭhamattherena akusalānantaraṃ vuttassa ahetukatadārammaṇassa, kusalānantaraṃ vuttassa ca sahetukatadārammaṇassa akusalānantaraṃ uppattiṃ vadantassa hi paṭisandhijanaḥ tihetukakammaṃ duhetukāhetukaṃ vipākaṃ janayantampi tihetukajavanānantaraṃ na janetīti na ettha kāraṇaṃ dissatīti evaṃ yuttaṃ gahetabbaṃ avuttampīti adhippāyo. Atha vā tasmiṃ tasmiṃ theravāde yena adhippāyena sasaṅkhārāsasaṅkhāravidhānādi vuttaṃ, taṃ teneva adhippāyena yuttaṃ gahetabbaṃ, na adhippāyantaraṃ adhippāyantarena āloḍetabbanti attho. **Hetusadisamevāti** janakakammahetusadisameva. **Mahāpakaraṇe āvi bhavissatīti** mahāpakaraṇe āgatapaḷiyā pākaṃ uppattividhānaṃ āvi bhavissatīti adhippāyena vadati.

Kāmāvacarakusalavipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathāvaṇṇanā

499. **Anantarāyenāti** parihānippaccayavirahena. **Paṭipadādibhedoti** paṭipadārammaṇabhedo. Tathā hi dukkhapaṭipadaṃ dandhābhiññaṃ jhānaṃ uppādetvā punappunaṃ samāpajjantassa taṃ jhānaṃ tampaṭipadameva hoti. Etasmiṃ aparihīne tassa vipāko nibbattamāno tappaṭipadova bhavituṃ arahatīti. Chandādhipateyyādibhāvo pana tasmiṃ khaṇe vijjāmānaṃ chandādīnaṃ adhipatipaccayabhāvena hoti, na āgamanavasena. Tathā hi

ekameva jhānaṃ nānākkhaṇesu nānādhipateyyaṃ hoti. Catutthajjhānasseva hi caturiddhipādabhāvena bhāvanā hoti, tasmā vipākassa āgamanavasena chandādhipateyyāditā na vuttā.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Lokuttaravipākakathāvaṇṇanā

505. Yathā vaṭṭaṃ ācinati, tathā taṇhādīhi abhisāṅkhatariṃ lokiyakammaṃ **upacitanti** vuccati. Lokuttaraṃ pana evaṃ na hotīti tathā na vuttaṃ. **Suddhāgamanavasenā**ti animittappaṇihitaṇāmadāyakehi saguṇārammaṇehi vijjamānehi phalassa suññatanāmadānādīpane aggahitabhāveneva avomissenāti attho. Āgamanato suññatappaṇihitaṇāmavato maggassa āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmattayadānaṃ yojitaṃ, itarassapi pana tatheva yojetabbaṃ. Nayamattadassanañhetariṃ. Saguṇārammaṇehi pana nāmattayavato aniccānupassanānantarassapi maggassa āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmattayadānaṃ nu nivāritanti. Vaḷaṇṇanakaphalasamāpattiyā ca vipassanāgamanavasena nāmalābhe maggassa viya animittanāmalābho na siyā. Yathā pana maggānantarassa viya vaḷaṇṇanakaphalasamāpattiyāpi jhānapaṭipadābhedo hoti, evaṃ suññatādināmalābhe sati animittanāmañca labhatīti. **Avūpasantāyā**ti idaṃ kenaci aññena anantaritattā tādisāya eva saddhāya -pa- paññāya ca anantarapaccayabhāvaṃ sandhāya vuttaṃ. Tena chandādayopi attano anantarasadisānaṃ chandādīnaṃ uppādakā adhipatibhūtā adhipatibhūte eva uppādentīti imamatthaṃ dīpeti.

555. Kilesasamucchedakassa maggassa sammādiṭṭhi-ādikassa niyyānikasabhāvassa phalenapi paṭippassaddhakilesena niyyānasabhāveneva bhavitabbaṃ, tasmā phalepi “**maggāṅgaṃ maggapariyāpannan**”ti vuttaṃ. Evañca katvā maggavibhaṅge phalesu ca aṭṭhaṅgiko pañcaṅgiko ca maggo uddhaṭo, evaṃ bojjaṅgāpīti. **Maggam upādāyā**ti maggasadisatāya maggoti imamatthaṃ sandhāyāha.

Lokuttaravipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalavipākakathāvaṇṇanā

556. Itṭha-itṭhamajjhattesu viya na anitṭha-anitṭhamajjhattesu santīraṇaviseso atthi, anitṭhārammaṇameva pana adhimattaṃ mandaṇca evaṃ dvidhā vuttaṃ.

Akusalavipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kiriyābyākata

Manodhātucittavaṇṇanā

566. **Vātapupphanti** moghapupphaṃ. Taṃ acchinnepi rukkhe na phalati, chinnarukkhapupphaṃ pana acchinne phaleyya. Evaṃ acchinnabhavamūlassapi pavattamānaṃ yaṃ na phalati, taṃ vātapupphasadisāṃ. Itarasseva pana pavattamānaṃ chinnarukkhapupphasadisāṃ. Tañhi acchinne bhavamūle phaleyyāti.

Kiriyamanoviññādhātucittavaṇṇanā

568. **Loluppatanḥhā pahīnāti** imassa cittassa paccayabhūtā purimā pavatti dassitā. Idam pana cittaṃ vicāraṇapaññārahitanti kevalaṃ somanassamattaṃ uppādentassa hotīti. Evaṃ cetiyapūjādīsapi daṭṭhabbaṃ. **Vattaṃ karontoti** idam vattaṃ karontassa phoṭṭhabbārammaṇe kāyadvāraccittappavattiṃ sandhāya vuttaṃ. Pañcadvārānugataṃ hutvā labbhamānaṃ sandhāya pañcadvāre eva vā loluppatanḥhāpahānādipaccavekkhaṇahetubhūtaṃ idameva pavattiṃ sandhāya tattha tattha **“iminā cittaṇa somanassito hoti”**ti vuttanti **“evaṃ tāva pañcadvāre labbhati”**ti āha. Atītaṃsādīsū appaṭihataṃ ñāṇaṃ vatvā “imehi tīhi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato sabbaṃ kāyakammaṃ ñāṇānuparivattī”ti-ādivacanato¹ “bhagavato idam uppajjati”ti vuttavacanaṃ vicāretabbaṃ. Ahetukassa mūlābhāvena suppatiṭṭhitatā natthīti balabhāvo aparipuṇṇo, tasmā uddesavāre “samādhibalaṃ hoti, vīriyabalaṃ hoti”ti na vuttaṃ. Tato eva hi ahētukānaṃ saṅghavāre jhānaṅgāni ca na uddhaṭṭhāni. Teneva imasmimpi ahētukadvaye balāni anuddesāsaṅgahitāni. Yasmā pana vīriyassa vijjamaṇattā

1. Khu 7. 278; Khu 9. 376 piṭṭhesu. (Atthato samānaṃ)

sesāhetukehi balavaṃ, yasmā ca ettha vitakkādīnaṃ jhānapaccayamattatā viya samādhivīriyānaṃ balamattatā atthi, tasmā niddesavāre “samādhibalaṃ vīriyabalaṃ”ti vatvā ṭhapitaṃ. Yasmā pana neva kusalaṃ nākusalaṃ, tasmā sammāsamādhī micchāsamādhīti, sammāvāyāmo micchāvāyāmoti ca na vuttanti adhippāyo. Evaṃ sati mahākiriya-cittesu ca etaṃ na vattabbaṃ siyā, vuttaṃca, tasmā sammā, micchā vā niyyānikasabhāvābhāvato maggapaccayabhāvaṃ appattā samādhivāyāmo idha tathā na vuttāti daṭṭhabbā.

574. Indriyaparopariyatta-āsayānusayasabbaññutānāvaraṇaṇāṇi imassānantaraṃ uppajjamānāni yamakapāṭihāriyamahākaruṇāsamāpattiñāṇāni ca imassa anantaraṃ uppannaparikammānantarāni iminā āvajjitārammaṇeyeva pavattantīti āha “cha -pa- gaṇhantī”ti. Mahāvisayattā mahāgajo viya mahantanti **mahāgajaṃ**.

Rūpāvacarārūpāvacarakiriya-cittavaṇṇanā

577. Idāni yāni kiriyāni jātāni, tāni veditabbānīti evaṃ yojanā kātābbā. **Attabhāvoti** pañcakkhandhā vuccanti.

Cittuppadakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Rūpakaṇḍa

Uddesavaṇṇanā

Idāni rūpamabyākataṃ bhājetabbaṃ, tañca kenaci samayavavatthānaṃ katvā na sakkā bhājetuṃ. Na hi rūpassa cittuppādena samayavavatthānaṃ sakkā kātuṃ acittasamuṭṭhānasabbhāvato, cittasamuṭṭhānassa ca anekacittasamuṭṭhānatāya rūpasamuṭṭhāpakacittānañca kesañci katthaci asamuṭṭhāpanatāya vavatthānābhāvato, viññattidvayavajjitassa rūpassa acittasahabhubhāvato ca, na ca rūpānaṃ upasampajja viharaṇena samayavavatthānaṃ yujjati mahaggatappamāṇānaṃ jhānānaṃ viya rūpānaṃ upasampajja vihātabbatābhāvā, upādārūpehi ca na yujjati tesāṃ saha jātādipaccayabhāvena appavattanato, nāpi mahābhūtehi yujjati kesañci mahābhūtānaṃ kehici upādārūpehi vinā pavattito asamānakālānañca sabbhāvato. Na hi “yasmim̐ samaye pathavīdhātu uppannā hoti, tasmim̐ samaye cakkhāyatanam̐ hoti”ti sakkā vattuṃ sotādinissayabhūtāya pathaviyā cittādisamuṭṭhānāya ca saha cakkhāyatanassa abhāvā. Evaṃ sotāyatanādīsupi yojetabbaṃ.

Mahābhūtehi asamānakālāni viññatti-upacayādīnipi tasmim̐ samaye hontīti na sakkā vattunti. Ekasmiñca kāle anekāni kalāpasahassāni uppajjanti pavattanti ca, na arūpadhammānaṃ viya rūpānaṃ kalāpadvayasahābhāvo atthi. Ekasmiñca kalāpe vattamāne eva aññassa nirodho, aññassa cuppatti hotīti sabbathā rūpābyākataṃ samayavavatthānaṃ katvā na sakkā vibhajituṃ. Ekakādīhi pana nayehi na hetu-ādinā sabhāvena vibhajituṃ sakkāti tathā vibhajanatthaṃ cittuppādakaṇḍe tāva avibhattaṃ abyākataṃ atthīti dassetuṃ samayavavatthānena vinā abyākatassa sabhāvatoyeva niddese ekadesaṃ niddisitvā nigamanakaraṇassa anupapattito ca vibhattañca avibhattañca sabbaṃ saṅgaṇhanto āha “katame dhammā abyākatā? Kusalā -pa- asaṅkhatā ca dhātu. Ime dhammā abyākatā”ti. Avibhatte hi vibhajitabbe dassite vibhajanam̐ yuttaṃ ñātuṃ icchāya uppāditāyāti. Ettha pana vipākakiriyābyākataṃ

vibhattattā na vibhajitabbaṃ, asaṅkhatā ca dhātu bhedaḥbhāvato. Yaṃ panettha bhedayuttattā avibhattattā ca vibhajitabbaṃ, taṃ vibhajanto āha “**tattha katamaṃ sabbaṃ rūpaṃ**”ti-ādi. Ayamettha pāliyojanā.

Nayaṃ dassetvāti ettha heṭṭhā gahaṇameva nayadassanaṃ. Taṃ vipākesu katvā viññātattā kiriyābyākatesu nissatṭhaṃ. Kāmāvacarādibhāvena vattabbassa kiriyābyākatassa vā dassanaṃ, taṃ katvā kāmāvacarāti-ādikam gahetvā vuttattā nissatṭhaṃ. **Pañcavīsati rūpānī**ti pāliyaṃ vuttāni dasāyatanāni pañcadasa ca sukhumarūpāni, upacayasantatiyo vā ekanti katvā hadayavatthuṇca. **Channavutṭi** cakkhādidasakā satta utusamutṭhānādayo tayo aṭṭhakā utucittajā dve saddā ca. Kalāpabhāvena pavattarūparūpāni “rūpakotṭhāsā”ti vuttāni rūpakalāpakotṭhāsabhāvato. **Kotṭhāsāti** ca aṃsā, avayavāti attho. **Kotṭhanti** vā sarīraṃ, tassa aṃsā kesādayo kotṭhāsāti aññepi avayavā kotṭhāsā viya **kotṭhāsā**. **Nibbānaṃ nippadesato gahitanti** sopādisesanirupādisesarāgakkhayādi-asaṅkhatādivacanīyabhāvena bhinnaṃ nippadesato gahitaṃ. Atthato hi ekāva asaṅkhatā dhūtūti.

584. **Sabbanti** sakalaṃ cakkavālaṃ. **Parimaṇḍalaṃ** parimaṇḍalasaṅghānaṃ, parikkhepato chattimsa satasahassāni dasa ceva sahassāni aḍḍhacatutthāni ca yojanasatāni hontīti attho. Ettha ca vaṭṭaṃ “parimaṇḍalaṃ”ti vuttaṃ. **Cattāri nahutānī**ti cattālīsa sahassāni. **Nagavhayāti** nagāti avhātabbā nagasaddanāmāti attho.

Devadānavādīnaṃ tigāvutādisarīravasena mahantāni pātubhūtāni. Tatthāyaṃ vacanattho—bhūtāni jātāni nibbattāni mahantāni **mahābhūtānī**ti. Anekacchariyadassanena anekābhūtavisesadassanavasena ca māyākāro mahanto bhūtoti **mahābhūto**. Yakkhādayo jātivaseneva mahantā bhūtāti **mahābhūtā**. Nirulho vā ayaṃ mahābhūta-saddo tesu daṭṭhabbo. Pathaviyādayo pana mahābhūtā viya **mahābhūtā**. Bhūtasaddassa ubhayalingattā napumsakatā katā. **Mahāparihāratoti** ettha vacanattham vadanto āha “**mahantehi bhūtāni**,

mahāparihārāni vā bhūtānī”ti. Tattha pacchimatthe purimapade uttarapadassa parihārasaddassa lopam katvā **“mahābhūtānī”**ti vuccanti.

Accimatoti aggissa. Koṭisatasahassaṃ ekaṃ **koṭisatasahassekam**. **Cakkavāḷanti** taṃ sabbaṃ āṇākkhettavasena ekaṃ katvā voharanti. **Vilīyati** khārodakena. **Vikīratīti** viddhamṣati. Upādinnaḥkesu vikāraṃ dassento **“patthaddho”**ti-ādimāha. **Kaṭṭhamukhena vāti vā-saddo** upamattho. Yathā kaṭṭhamukhasappena daṭṭho patthaddho hoti, evaṃ pathavīdhātuppakopena so kāyo kaṭṭhamukheva hoti, kaṭṭhamukhamukhagato viya patthaddho hotīti attho. Atha vā **vā-saddo** evasaddassatthe. “Pathavīdhātuppakopenā”ti etassa ca parato āharitvā veditabbo. Tatrāyamatto—“kaṭṭhamukhena daṭṭhopi kāyo pathavīdhātuppakopeneva patthaddho hoti, tasmā pathavīdhātuyā aviyutto so kāyo sabbadā kaṭṭhamukhamukhagato viya hotī”ti. Atha vā aniyamatto **vā-saddo**. Tatrāyamatto—“kaṭṭhamukhena daṭṭho kāyo patthaddho hoti vā na vā hoti mantāgadavasena, pathavīdhātuppakopena pana mantāgadarahito so kāyo kaṭṭhamukhamukhagato viya hoti ekantapatthaddho”ti. **Pūtiyoti** kuthito. **Mahāvikārāni bhūtānīti** mahāvikārāni jātāni, vijjamānānīti vā attho. Ettha ca purimapade uttarapadassa vikārasaddassa lopam katvā **“mahābhūtānī”**ti vuttāni.

Pathavīti-ādinā sabbalokassa pākaṭānīpi vipallāsaṃ muñcitvā yathāsabhāvato pariggayhamānāni mahantena vāyāmena vinā na pariggayhantīti pākaṭānīpi duviññeyyasabhāvattā **“mahantānī”**ti vuccanti. Tāni hi suviññeyyāni amahantānīti gahetvā ṭhito tesam duppariggahitataṃ disvā “aho mahantāni etāni”ti pajānāti. **Upādāyāti** etena viññāyamānā pacchimakālakiriya pavattīti katvā **“pavattarūpan”**ti vuttaṃ. Evañhi **“upādāyā”**ti etena paṭiccasamuppannatā vuttā hotīti. Atha vā upādāyati nissayatīti upādāyaṃ, upādāyameva rūpaṃ **upādāyarūpaṃ**, aññanissayassa ekantanissitassa rūpassetaṃ adhivacanaṃ. Taṃ pana na sattassa, nāpi vedanādino tadabhāvepi bhāvatoti dassetuṃ **“catunnaṃ mahābhūtānan”**ti-ādimāha. Bhavati hi nissayarūpānaṃ sāmibhāvoti.

Tividharūpaṅgahavaṇṇanā

585. Pakiṇṇakadukesu ajjhattikadukaṃ muñcitvā añño sabbadukehi tikavasena yojanaṃ gacchanto natthi, viññattiduko ca yojanaṃ na gacchatīti sabbadukayogīsu ādibhūtaṃ ajjhattikadukameva gahetvā sesehi sabbadukehi yojetvā tikā vuttā. Sakkā hi etena nayena aññesampi dukānaṃ dukantarehi labbhamānā tikayojanā viññātunti.

Catubbidhādirūpaṅgahavaṇṇanā

586. Catukkesu ekantacittasamuṭṭhānassa viññattidvayabhāvato viññattidukādīhi samānagatiko cittasamuṭṭhānadukoti tena saha upādādukassa yojanāya labbhamānopi catukko na vutto, tathā sanidassanadukādīnaṃ tena tassa ca oḷārikadūradukehi yojanāya labbhamānā na vuttā, dhammānaṃ vā sabhāvakiccāni bodhetabbākāraṇa yāthāvato jānantena bhagavatā tena aññesaṃ tassa ca aññehi yojanā na katāti kiṃ ettha kāraṇapariyesanāya, addhā sā yojanā na kātabbā, yato bhagavatā na katāti veditabbā. Aññe pana pakiṇṇakadukā aññehi pakiṇṇakadukehi yojetuṃ yuttā, tehi yojitā eva. Vatthudukādīsu pana sotasaṃphassārammaṇadukādayo vajjetvā aññehi ārammaṇabāhirāyatanādilabbhamānadukehi upādinnaḥ kadukassa upādinnaḥ upādāniyadukassa ca yojanāya catukkā labbhanti, cittasamuṭṭhānadukassa ca sabbārammaṇabāhirāyatanādilabbhamānadukehi. Avasesehi pana tesāṃ aññesaṃ sabbavatthudukādīhi yojanāya na labbhantīti veditabbā.

Uddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpavibhatti-ekakaniddesavaṇṇanā

594. Avijjamānavibhāgassa vibhāgābhāvadassanameva **niddeso** nicchayakaraṇato, tasmā “sabbāṃ rūpaṃ na hetumevā”ti-ādinā

vibhāgābhāvāvadhāraṇena eva-saddena niddesaṃ karoti. **Hetuhetū**ti mūlahetu, hetupaccaya hetūti vā ayamattho. **Mahābhūtā hetū**ti ayamevattho **mahābhūtā paccayoti** etenapi vuttoti. Hetupaccayasaddānaṃ samānatthattā paccayo eva hetu **paccaya hetu**. Yo ca rūpakkhandhassa hetu, so eva tassa paññāpanāya hetūti vutto tadabhāve abhāvato. **Atītānāgatapaccuppannānaṃ kammamādānānaṃ** **ṭhāna**so **hetu**so **vipākanti** ettha vijjamānesupi aññesu paccayesu iṭṭhāniṭṭhaviṭṭhāniyāmakattā uttamaṃ padhānaṃ kusalākusalaṃ gati-upadhikālapayogasampattivipattiṭṭhānanipphāditaṃ iṭṭhāniṭṭhārammaṇaṃ kammamiva padhānattā “hetū”ti vuttanti iminā adhippāyena kammārammaṇāni **“uttamahetū”**ti vuttāni. Vakkhati ca “gati-upadhikālapayogā vipākassa ṭhānaṃ, kammaṃ hetū”ti. Idha pana kammamiva uttamattā ārammaṇampi hetuvacanaṃ arahaṭīti **“uttamahetū”**ti vuttaṃ. **Saṅkhārānaṃ** puññābhisaṅkhārādīnaṃ avijjā sādharmaṇapaccayattā “hetū”ti vuttā. **Pharati**ti gacchati pāpuṇāti. **Paṭikkhepaniddesoti** idaṃ mātikāya āgatapaṭikkhepavasena vuttaṃ. Idha pana mātikāya na hetupadādisaṅgahitatā ca rūpassa vuttā taṃtaṃsabhāvattā, avadhāritatā ca anaññasabhāvato.

Rūpīduke rūpīpadameva idha “rūpaṃ”ti vuttaṃ. Tena rūpīrūpapadānaṃ ekatthattā siddhā hoti ruppanalakkhaṇayuttasseva rūpīrūpabhāvato. **Uppannaṃ chahi viññāṇehi viññeyyanti** arūpato vidhuraṃ rūpassa sabhāvaṃ dasseti. Na hi arūpaṃ uppannaṃ chahi viññāṇehi viññeyyaṃ yathā rūpaṃ, tena rūpaṃ uppannaṃ chahi viññāṇehi viññeyyaṃ, na arūpanti arūpato nivattetvā rūpe eva etaṃ sabhāvaṃ niyameṭi, na rūpaṃ etasmim sabhāve. Atthi hi rūpaṃ atītānāgataṃ yaṃ uppannaṃ chahi viññāṇehi viññeyyasabhāvaṃ na hotīti. Etameva ca niyamaṃ puna evasaddena niyameṭi “yathāvutto niyamo rūpe atthi eva, arūpe viya na natthī”ti. Atha vā **sabbaṃ rūpaṃ**ti bhūtopadāyarūpaṃ kālabhedānaṃ anāmasitvā “sabbaṃ”ti vuttaṃ, taṃ sabbaṃ arūpehi samānaviññeyyasabhāvaṃ atītānāgataṃ nivattetuṃ uppannanti etena viseseti, taṃ uppannaṃ sabbaṃ rūpaṃ chahi viññāṇehi viññeyyamevāti attho.

Nanu evaṃ rūpāyatanassapi sotaviññāṇādīhi viññeyyatā āpajjati? Nāpajjati rūpaṃ sabbaṃ sampiṇḍetvā ekantalakkhaṇadassanavasena

ekībhāvena gahetvā arūpato vidhurassa chahi viññāṇehi viññeyya sabhāvassa dassanato. Paccuppannarūpameva chahi viññāṇehi viññeyyanti etasmim̐ pana niyame “sabbarūpan”ti etthāyaṃ viññeyyabhāvaniyamo na vutto atha kho¹ paccuppannanti sabbarūpassa ekantalakkhaṇaniyamo dassito na siyā. Pāḷiyañca **viññeyyamevāti eva-kāro** vutto, na uppannamevāti. Tasmā uppannasseva manoviññeyyaniyamāpatti natthīti kiṃ sotapatitattena, tasmā vuttanayenattho yojetabbo.

Kathamvidhanti guṇehi katham saṅghitaṃ. Ñāṇameva **ñāṇavatthu**. Samānajātikānaṃ saṅgaho, samānajātiyā vā saṅgaho **sajātisaṅgaho**. Sañjāyanti etthāti sañjāti, sañjātiyā saṅgaho **sañjātisaṅgaho**, sañjātideseṇa saṅgahoti attho. Aññamaññopakāravasena avippayogena ca samādhidese jātā sammāsati-ādayo samādhikkhandhe saṅgahitā. Yattha ca sati-ādisahāyavato samādhissa attano kiccakaraṇaṃ, so cittuppādo samādhideso. Sammāsaṅkappassa ca appanābhāvato paṭivedhasadisāṃ kiccanti samānena paṭivedhakiccena diṭṭhisāṅkappā paññakkhandhe saṅgahitā.

Rūpavibhatti-ekakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukaniddesa

Upādābhājanīyakathā vaṇṇanā

596. Apparajakkhādisattasamūhadassanaṃ **buddhacakkhu**, chasu asādhāraṇaṇāṇesu indriyaparopariyattañāṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Sabbasaṅkhatāsaṅkhatadassanaṃ **samantacakkhu**. “Dukkhaṃ pariññeyyaṃ pariññātan”ti² evamādinā ākārena pavattaṃ ñāṇadassanaṃ **ñāṇacakkhu**, tampi purimadvayamiva kāmāvacaraṃ. Catusaccadhammadassanaṃ **dhammacakkhu**. Upatthambhabhūtā catusamuṭṭhānikarūpasantatiyo sambhārā. Saha sambhārehi **sasambhāraṃ**, sambhāravantaṃ. **Sambhavoti** āpodhātumeva sambhavasambhūtamāha. **Sanṭhānanti** vaṇṇāyatanaṃ eva parimaṇḍalādisaṅghānabhūtaṃ. Tesāṃ pana visuṃ vacanaṃ tathābhūtānaṃ atathābhūtānañca

1. Atha vā (Ka)

2. Saṃ 3. 369; Vi 3. 15 piṭṭhesu.

āpodhātuvaṇṇāyatanānaṃ yathāvutte maṃsapiṇḍe vijjamānattā.
Cuddasasambhāro hi maṃsapiṇḍo. Sambhavassa catudhātunissitehi saha
vuttassa dhātuttayanissitatā yojetabbā. Āpodhātuvaṇṇāyatanānameva vā
sambhavasāṇṭhānābhāvā visum vuttāti catudhātunissitatā ca na virujjhati.
Yaṃ maṃsapiṇḍaṃ setādinā sañjānanto na pasādacakkhum sañjānāti,
patthiṇṇatādivisesaṃ vattukāmo “pathavīpi atthī”ti-ādi vuttampi vadati.

Sarīrasaṇṭhānuppattidesabhūteti etena avasesaṃ kaṇhamaṇḍalaṃ
paṭikkhipati. Snehamiva sattakkhipaṭalāni byāpetvā ṭhitāheva attano
nissayabhūtāhi catūhi dhātūhi katūpakāraṃ taṃnissitehi eva āyuvaṇṇādīhi
anupālita-parivāritaṃ tisantatirūpasamuṭṭhāpakehi utucittāhārehi
upatthambhiyamānaṃ tiṭṭhati. Sattakkhipaṭalānaṃ byāpanavacanena ca
anekakalāpagatabhāvaṃ cakkhussa dasseti. **Pamāṇato ūkāsiramattanti**
ūkāsiramatte padese pavattanato vuttaṃ. **Rūpāni manupassatīti ma-kāro**
padasandhikaro. Atha vā **manūti** macco. Upakārabhūtehi **saṅgahito**.
Pariyāyenāti catunnaṃ pasādo tesu ekassa dvinnācātipi vattum yutto
samānadhanānaṃ dhanāṃ viyāti etena pariyāyena. **Sarīraṃ** rūpakkhando
eva. Paṭighaṭṭanaṃ nighaṃso **paṭighaṭṭanānighaṃso**.
Rūpābhīmukhabhāvena cakkhuviññāṇassa nissayabhāvāpattisaṅkhāto
paṭighaṭṭanato jāto vā nighaṃso **paṭighaṭṭanānighaṃso**.

Parikappavacanāṃ “sace āpāthaṃ āgaccheyyā”ti hetukiriyaṃ,
“passeyyā”ti phalakiriyaṇca parikappetvā tena parikappena vacanaṃ. Ettha
ca hetukiriyaṃ anekattā avuttāpi viññāyatīti daṭṭhabbā. “Passe vā”ti iminā
vacanena tīsupi kālesu cakkhuviññāṇassa nissayabhāvaṃ anupagacchantāṃ
cakkhum saṅgaṇhāti. Dassane pariṇāyakabhāvo **dassanapariṇāyakatṭho**.
Yathā hi issaro “idañcidaṇca karoṭhā”ti vadanto tasmim tasmim kicce
sapurise pariṇāyati pavattayati, evamidampi cakkhusamphassādīnaṃ
nissayabhāvena te dhamme dassanakicce āṇāpentāṃ viya pariṇāyatīti
cakkhūti vuccati. Cakkhatīti hi **cakkhu**, yathāvuttena nayena ācikkhati
pariṇāyatīti attho. Atha vā samavisamāni rūpāni cakkhati ācikkhati,
pakāsetīti vā **cakkhu**. Sañjāyanti etthāti **sañjāti**. Ke sañjāyanti?

Phassādīni. Tathā **samosaraṇaṃ**. Cakkhusamphassādīnaṃ attano tikkhamandabhāvānupavattanena **indaṭṭhaṃ kāretīti**. Niccaṃ dhuvaṃ attāti gahitassapi **lujjanapalujjanatṭhena**. Vaḷañjanti pavisanti etenāti vaḷañcanaṃ, taṃdvārikānaṃ phassādīnaṃ **vaḷañjanatṭhena**.

597. Pubbe vutto parikappo eva **vikappanatto**. **Ghaṭṭayamānamevāti** pasādassa abhimukhabhāvavisesaṃ gacchantameva.

599. Rūpaṃ ārabha cakkhusamphassādīnaṃ uppattivacaneneva tesāṃ taṃdvārikānaṃ aññesaṅca rūpaṃ ārabha uppatti vuttā hoti. Yathā ca tesāṃ rūpaṃ paccayo hoti, tena paccayena uppatti vuttā hotīti adhippāyena **“iminā”**ti-ādimāha. Tattha **cakkhupasādavatthukānaṃ phassādīnanti** iminā vacanena tadālabhanarūpārammaṇatāya taṃsadisānaṃ manodhātu-ādīnaṅca purejātapaccayena uppatti dassitāti daṭṭhabbā. Yattha pana viseso atthi, taṃ dassetuṃ **“cakkhudvārajavaṇṇavīthipariyāpannānaṃ”**ti-ādimāha. Tāni hi rūpaṃ garuṃ katvā pavattamānassādanābhinandanabhūtāni taṃsampayuttāni ca ārammaṇādhipati-ārammaṇūpanissayehi uppajjanti, aññāni ārammaṇapurejātenevāti evaṃ **“ārabbhā”**ti vacanaṃ ārammaṇapaccayato aññapaccayabhāvassapi dīpaṃ, ārammaṇavacanaṃ ārammaṇapaccayabhāvassevēti ayametesāṃ viseso.

600. **Suṇāti**ti sotaviññāṇassa nissayabhāvena suṇāti. Jivhāsaddena viññāyamānā kiriyā sāyananti katvā **“sāyanatṭhenā”**ti āha. Kucchitānaṃ dukkhasampayuttaphassādīnaṃ āyoti **kāyo**, dukkhadukkhavipariṇāmadukkhānaṃ vā. Kāyāyatanassa byāpitāya cakkhupasāde kāyapasādabhāvopi atthi, tena cakkhupasādassa anuvidhattā no byāpitā ca na siyā, vuttā ca sā. Tasmā cakkhupasādassa phoṭṭhabbāvabhāsaṃ kāyapasādassa ca rūpāvabhāsaṃ āpannanti lakkhaṇasammissataṃ codeti. Cakkhukāyānaṃ aññanissayattā kalāpantaragatatāya **“aññassa aññattha abhāvato”**ti āha. Rūparasādinidassanaṃ samānanissayānaṅca aññamaññasabhāvānupagamena aññamaññasmim abhāvo, ko pana vādo asamānanissayānanti dassetuṃ vuttaṃ.

Rūpābhigāhātāraho ca so bhūtapasādo cāti
rūpābhigāhātārahabhūtapasādo. Evaṃlakkhaṇaṃ cakkhu. **Rūpābhigāhātoti** ca rūpe, rūpassa vā abhigāhātoti attho.
 Paripuṇṇāparipuṇṇāyatanattabhāvanibbattakassa kammaṣṣa nidānabhūtā kāmataṇhā rūpataṇhā ca tadāyatanikabhavapatthanābhāvato daṭṭhukāmatādivohāraṃ arahatīti dutiyo nayo sabbattha vutto. Tattha daṭṭhukāmatānidānaṃ kammaṃ samuṭṭhānametesanti
daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānāni, evaṃvidhānaṃ bhūtānaṃ pasādalakkhaṇaṃ cakkhu, evaṃvidho vā bhūtapasādo **daṭṭhukāmatāni -pasādo.** Evaṃlakkhaṇaṃ cakkhu. Rūpesu puggalassa vā viññāṇassa vā āviññanarasaṃ.

Kāyo sabbesanti ko ettha viśeso, nanu tejādi-adhikānaṃ ca bhūtānaṃ pasādā sabbesaṃyevāti? Saccametaraṃ, idaṃ pana “sabbesaṃ”ti vacanaṃ “saṃānānaṃ”ti imamatthaṃ dīpeti anuvattamānaṣṣa ekadesādhikabhāvassa nivāraṇavasena vuttattā. **Tejādīnanti** paḍipasaṅkhātassa tejaṣṣa obhāseṇa vāyussa saddena pathaviyā gandhena kheḷasaṅkhātassa udakassa rasenaṭi purimavāde pacchimavāde ca yathāyogaṃ taṃtaṃbhūtaguṇehi anuggayhabhāvato rūpādiggaḥaṇe upakaritabbatoti attho. **Rūpādīnaṃ adhikabhāvadassanato**ti agginhi rūpassa pabhassarassa vāyhamhi saddassa sabhāvena suyyamānaṣṣa pathaviyā surabhi-ādino gandhassa āpe ca rasassa madhurassa viśesayuttānaṃ dassanato **“rūpādayo tesaraṃ guṇa”**ti paṭhamavādī āha. Tasseva ca **“iccheyyāma”**ti-ādinaṃ uttaramāha. Imināvupāyena dutiyavādissapi niggaho hotīti.

Atha vā rūpādivisesaguṇehi teja-ākāsapathavī-āpavāyūhi cakkhādīni katānīti vadantassa kaṇāḍassa vādaṃ tatiyaṃ uddharitvā taṃ niggahetuṃ **“athāpi vadeyyun”**ti-ādī vuttanti daṭṭhabbaṃ. Āsave upalabbhamānapi gandho pathaviyā āposaraṃyuttāya kappāsato viśadisāyāti na kappāsagandhassa adhikabhāvāpattīti ce? Na, anabhibhūtattā. Āsavehi udakasaraṃyuttā pathavī udakena abhibhūtā, na kappāsapathavīti tassāyeva adhikena gandhena bhavitabbanti. Uṇhodakasaññutto ca aggi upalabbhanīyo mahantoti katvā tassa phasso viya vaṇṇopi pabhassarō upalabbhitabboti uṇhodakapaṇṇato agginā anabhisambandhassa sītudakassa vaṇṇo parihāyetha. **Tasmāti** etassubhayassa abhāvā. Tadabhāvena

hi rūpādīnaṃ tejādivisesagunatā nivattitā, taṃnivattanena “tejādīnaṃ guṇehi rūpādīhi anuggayhabhāvato”ti idaṃ kāraṇaṃ nivattitanti. Evaṃ paramparāya ubhayābhāvo visesakappanappahānassa kāraṇaṃ hotīti āha “**tasmā pahāyethetan**”ti-ādi. Ekakalāpepi rūparasādayo visadisā, ko pana vādo nānākalāpe cakkhādayo bhūtavisesābhāvepīti dassetuṃ **rūparasādinidassanaṃ** vuttaṃ.

Yadi bhūtaviseso natthi, kiṃ pana cakkhādivisesassa kāraṇanti taṃ dassetuṃ “**yaṃ aññamaññassā**”ti-ādimāha. Ekampi kammaṃ pañcāyatanikattabhāvapattthanānipphannaṃ cakkhādīnaṃ visesahetuttā “aññamaññassa asādhāraṇaṃ”ti ca “kammaviseso”ti ca vuttanti daṭṭhabbaṃ. Na hi taṃ yena visesena cakkhussa paccayo, teneva sotassa hoti indriyantarābhāvappattito. “Paṭisandhikkhaṇe mahaggatā ekā cetanā kaṭattārūpānaṃ kammaṃpaccayena paccayo”ti¹ vacanena paṭisandhikkhaṇe vijjamaññānaṃ sabbesaṃ kaṭattārūpānaṃ ekā cetanā kammaṃpaccayo hotīti viññāyati. Nānācetanāya hi tadā indriyupattiyaṃ sati parittena ca mahaggatena ca kammunā nibbattitaṃ kaṭattārūpaṃ āpajjeyyāti na cekā paṭisandhi anekakammanibbattā hotīti siddhamekena kammena anekindriyupatti hotīti. Anallīno nissayo etassāti **anallīnanissayo**, rūpa-saddasaṅkhāto visayo. Gandharasānaṃ nissayā ghānājivhānissaye allīyantīti te nissayavasena allīnā, phoṭṭhabbaṃ sayāṃ kāyanissaya-allīnaṃ bhūtatayattā. **Dūre -pa- sampatto eva nāma** paṭighaṭṭananighamaṣajanakatoti adhippāyo. Saddo pana **dhātuparamparāya** vāyu viya **āgantvā** nissayavasena sotanissaye allīyitvā **sotaṃ ghaṭṭetvā** vavatthānaṃ gacchanto **saṇikaṃ vavatthānaṃ gacchatīti** vutto. Evaṃ pana sati cittasamuṭṭhānaṃ saddāyatanāṃ sotaviññāṇassa kadāci ārammaṇapaccayo na siyā. Na hi bahiddhā cittasamuṭṭhānupatti upapajjatīti.

Cirena suyyeyyāti kasmā etaṃ vuttaṃ, nanu dūre ṭhitehi rajakādisaddā cirena suyyantīti? Na, dūrāsannānaṃ yathāpākaṭe sadde gahaṇavisesato. Yathā hi dūrāsannānaṃ vacanasadde yathā pākaṭībhūte gahaṇavisesato ākāravisesānaṃ aggahaṇaṃ gahaṇaṇa hoti, evaṃ rajakādisaddepi āsannassa ādito pabhutī yāvāvasānā kamena

1. Abhi 9. 335 piṭṭhe.

pākaṭṭibhūte dūrassa cāvasāne majjhe vā piṇḍavasena pavattipākaṭṭibhūte
 nicchayagahaṇānaṃ sotaviññāṇavīthiyā parato pavattānaṃ visesato lahuḥkaṃ
 suto cirena sutoti abhimāno hoti. So pana saddo yattha uppanno,
 taṃnissitova attano vijjamānakkhaṇe sotassa āpāthamāgacchati. Dūre ṭhito
 pana saddo aññattha paṭighosuppattiyā bhājanādicalanassa ca ayokanto viya
 ayocalanassa paccayo hotīti daṭṭhabbo. Yathā vā ghaṇṭābhaghātānujāni
 bhūtāni anuravassa nissayabhūtāni ghaṭṭanasabhāvāni, evaṃ ghaṭṭānānujāni
 yāva sotappasādā uppattivasena āgatāni bhūtāni ghaṭṭanasabhāvānevāti
 taṃnissito saddo nissayavasena dhātuparamparāya ghaṭṭetvā saṇikaṃ
 vavattānaṃ gacchatīti vutto. **Asukadisāya nāmāti na paññāyeyya.** Kasmā?
 Sotappadesasseva saddassa gahaṇato.

Visame ajjhāsayo etassāti visamajjhāsayo, ajjhāsayarahitampi cakkhu
 visamaninnattā visamajjhāsayaṃ viya hotīti **“visamajjhāsayan”**ti vuttaṃ.
 Cakkhumato vā puggalassa ajjhāsayavasena cakkhu **“visamajjhāsayan”**ti
 vuttaṃ.

Kaṇṇakūpachiddeyeva pavattanato ārammaṇaggahaṇahetuto ca tattheva
“ajjhāsayaṃ karotī”ti vuttaṃ. Tassa sotassa sotaviññāṇanissayabhāvena
 saddasavane. **Ajātakāsopi vaṭṭatīti** etassa aṭṭhakathādhippāyena atthaṃ
 vadanto **“antoleṇasmin”**ti-ādimāha. Attano adhippāyena vadanto **“kiṃ etāya
 dhammatāya”**ti-ādimavoca.

Vātūpanissayo gandho gocaro etassāti **vātūpanissayagandhagocaraṃ.**
 Ettha ca gandhaggahaṇassa vāto upanissayo, tabbohārena pana gandho
“vātūpanissayo”ti vutto. Atha vā vāto eva upanissayo vātūpanissayo.
 Kassāti? Ghānaviññāṇassa. So sahaḥkāripaccayantarabhūto etassa atthīti
vātūpanissayo, gandho paccayo.

Āpo ca sahaḥkāripaccayantarabhūto kheḷādiko. Tathā pathavī.
 Gahetabbassa hi phoṭṭhabbassa uppīḷiyamānassa ādhārabhūtā pathavī
 kāyassa ca phoṭṭhabbena uppīḷiyamānassa nissayabhūtānaṃ ādhārabhūtā

sabbadā phoṭṭhabbagahaṇassa upanissayoti. Uppīlanena pana vinā phoṭṭhabbagahaṇe kāyāyatanassa nissayabhūtā pathavī upanissayoti daṭṭhabbā. Sabbadāpi ca tassā upanissayabhāvo yutto eva.

Pañcavaṇṇānanti vacanaṃ tadādhārānaṃ suttānaṃ nānattadassanattamaṃ. Pañcappakārā pañcavaṇṇā. **Ekantatoti** idaṃ sabbadā uppīlanena vinibbhujjitum asakkuṇeyyānaṃ kalāpantararūpānaṃ sabbhāvā tesam nivattanattamaṃ vuttaṃ. Na hi tāni ekantena avinibhuttāni kalāpantaragatatattāti.

616. **Vaṇṇanibhāti** rūpāyatanaṃ eva niddiṭṭhanti tadeva apekkhitvā “**sanidassanaṃ**”ti napuṃsakaniddeso kato. **Tasmāti** nippariyāyarūpānaṃ nīlādīnaṃ phusitvā ajānitabbato dīghādīnaṃ phusitvā jānitabbato **na nippariyāyena dīghaṃ rūpāyatanaṃ. Taṃ taṃ nissāyāti** dīghādisannivesaṃ bhūtasamudāyaṃ nissāya. **Tathā tathā ṭhitanti** dīghādisannivesena ṭhitaṃ vaṇṇasamudāyabhūtaṃ rūpāyatanaṃ eva dīghādivohārena bhāsitaṃ. **Aññamaññaparicchinnaṃ** ekasmiṃ itarassa abhāvā. Visayagocarānaṃ viśeso anaññatthabhāvo tabbahulacāritā ca cakkhuviññāṇassa.

620. Bherisaddādīnaṃ vāditasaddattā “**vuttāvasesānaṃ**”ti āha. Amanussavacanena na manussehi aññe paṇino eva gahitā, atha kho kaṭṭhādayopīti adhippāyena “**seso sabbopī**”ti āha. Evaṃ santēpi vatthuvisesakittanavasena pāḷiyaṃ anāgato tathā kittetabbo **ye vā panāti** vuttoti adhippāyo.

624. **Vissagandhoti** virūpo maṃsādigandho. **Lambilanti** madhurambilaṃ.

632. Sañjānanti etenāti **sañjānanaṃ**, upalakkhaṇaṃ. Sakena sakena kammacittādīnā paccayena samuṭṭhitānīpi itthiliṅgādīni indriyasahite sarīre uppajjamānāni taṃtadākārāni hutvā uppajjantīti “**itthindriyaṃ paṭicca samuṭṭhahantī**”ti vuttāni. Itthiliṅgādīsū eva ca adhipatibhāvā etassa indriyatā vuttā, indriyasahite santāne itthiliṅgādi-ākārārūpapaccayānaṃ aññathā anuppādanato itthiggahaṇassa ca tesam rūpānaṃ paccayabhāvato. Yasmā pana bhāvasakepi rūpānaṃ itthindriyaṃ na janakaṃ, nāpi anupālakaṃ upatthambhakaṃ vā, na ca aññakalāparūpānaṃ, tasmā taṃ jīvitindriyaṃ viya sakalāparūpānaṃ

āhāro viya vā kalāpantararūpānañca indriya-atthi-avigatapaccayoti na vuttaṃ. Esa nayo purisindriyepi. Liṅgādi-ākāresu rūpesu rūpāyatanassa cakkhuviññeyyattā liṅgādīnaṃ cakkhuviññeyyatā vuttā.

633. **Ubhayampi -pa- kusalena paṭiṭṭhātī**ti sugatiṃ sandhāya vuttanti veditabbari. Duggatiyañhi paṭisandhi akusalenevāti tadā uppajjamāno bhāvopi akusaleneva bhaveyya, paṭisandhiyaṃ viya pavattetīti. Tayidaṃ dvayaṃ yasmā santāne saha na pavattati “yassa itthindriyaṃ uppajjati, tassa purisindriyaṃ uppajjati? No”ti-ādivacanato¹, tasmā ubhatobyañjanakassapi **ekamevindriyaṃ hotīti** vuttaṃ.

635. Ekantaṃ kāyaviññattiyaṃ kāyavohārassa pavattidassanattamaṃ “**kāyena samvaro sādhu**”ti² sādhakasuttaṃ āhaṭaṃ. Bhāvassa gamanaṃ pakāsaṇaṃ **copanaṃ. Thambhana**ti vāyodhātu-adhikānaṃ bhūtānaṃ thambhanākāro viññattīti attho. Uddhaṅgamavātādayo viya hi yo vātādhiko kalāpo, tatthabhūtānaṃ viññatti-ākāratā hotīti. Teneva “**kāyaṃ thambhetvā thaddhaṃ karotīti thambhana**”ti vāyodhātukiccavasena viññatti vuttā. Tato eva ca “vāyodhātuyā ākāro kāyaviññatti”ti ca vattum vaṭṭati, tathā “pathavīdhātuyā vacīviññatti”ti pathavīdhātu-adhikabhūtavikārato.

636. **Pabhedagatā vācā evāti** tissa phussāti pabhedagatā. Atha vā vacīsaṅkhārehi vitakkavicārehi pariggahitā savanavisayabhāvaṃ anupanītātāya abhinnaṃ tabbhāvaṃ nīyamānā vācā “**vacībhedo**”ti vuccati. **Iriyāpathampi upatthambhenti**ti yathāpavattaṃ iriyāpathaṃ upatthambhenti. Yathā hi abbokiṇṇe bhavaṅge vattamāne aṅgāni osīdanti pavīṭṭhāni viya honti, na evaṃ “dvattiṃsa chabbīsā”ti vuttasu jāgaraṇacittesu vattamānesu. Tena pana vattamānesu aṅgāni upatthaddhāni yathāpavattiriyāpathabhāveneva pavattantīti. **Khīṇāsavānaṃ cuticittanti** visesetvā vuttaṃ, “kāmaṇācārānaṃ pacchimacittassa uppādakkaṇe yassa cittassa anantarā kāmaṇācārānaṃ pacchimacittaṃ uppajjissati, rūpāvacare arūpāvacare pacchimabhavikānaṃ, ye ca rūpāvacaraṃ arūpāvacaraṃ upapajjitvā parinibbāyissanti, tesam

1. Abhi 7. 117 piṭṭhe.

2. Khu 1. 65; Sam 1. 73 piṭṭhesu.

cavantānaṃ tesaṃ vacīsaṅkhāro nirujjhissati, no ca tesaṃ kāyasāṅkhāro nirujjhissati”¹ti¹ pana vacanato aññesampi cuticittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpetīti viññāyati. Na hi rūpasamuṭṭhāpakacittassa gabbhagamanādivinibaddhābhāvena kāyasāṅkhārāsamuṭṭhāpanaṃ atthi, na ca yuttaṃ “cuto ca cittasamuṭṭhānañcassa pavattatī”ti, nāpi “cuticittaṃ rūpaṃ samuṭṭhāpetī”ti pāli atthīti.

637. Na kassatīti na vilekhiyati. **Gatanti** viññātaṃ. **Asamphuṭṭhaṃ catūhi mahābhūtehi**ti yasmim kalāpe bhūtānaṃ paricchedo, teheva asamphuṭṭhaṃ. Vijjamānēpi hi kalāpantarabhūtānaṃ kalāpantarabhūtasamphuṭṭhabhāve taṃtaṃbhūtavivittatā rūpapariyanto ākāsoṭi yesaṃ yo paricchedo, tehi so asamphuṭṭhova, aññathā paricchinnabhāvo na siyā tesaṃ bhūtānaṃ byāpitabhāvāpattito. Abyāpitā hi asamphuṭṭhatīti.

638. Lahutādīnaṃ aññamaññāvijahanena dubbhiññeyyanānattatā vuttāti taṃtaṃvikārādhikarūpehi taṃtaṃnānattappakāsanatthaṃ **“evaṃ santepī”**ti-ādimāha. Yathāvuttā ca paccayā taṃtaṃvikārassa visesapaccayabhāvato vuttā, avisesena pana sabbe sabbesaṃ paccayāti.

641. Ādito cayo **ācayo**, paṭhamuppatti. Upari cayo **upacayo**. Pabandho **santati**. Tattha uddese avuttopi ācayo upacayasaddeneva viññāyatīti **“yo āyatanānaṃ ācayo punappunaṃ nibbattamānānaṃ, sova rūpassa upacayo”**ti āha. Pāliyaṃ pana **upa**-saddo paṭhamattho upari-attho ca hotīti “ādicayo upacayo, uparicayo santatī”ti ayamattho viññāyatīti. Aññathā hi ācayasāṅkhātassa paṭhamuppādassa avuttatā āpajjeyya.

Evanti “yo āyatanānaṃ ācayo”ti-ādiniddesena kiṃ kathitaṃ hoti? Āyatanena ācayo kathito. Ācayūpacayasantatiyo hi nibbattibhāvena ācayo evāti āyatanēhi ācayādīnaṃ pakāsitatā tehi ācayo kathito. Āyatanānaṃ ācayādivacaneneva ācayasabhāvāni uppādadhammāni āyatanānīti ācayena

taṃpakatikāni āyatanāni kathitāni. Lakkhaṇāñhi uppādo, na rūparūpanti. Tenevādhippāyenāha “**āyatanameva kathitan**”ti. Ācayāñhi lakkhaṇaṃ kathayantena taṃlakkhaṇāni āyatanāneva kathitāni hontīti. **Evampi kiṃ kathitaṃ hotīti** āyatanācayehi ācayāyatanehi ācayameva āyatanameva kathentena uddese niddese ca ācayoti idameva avatvā upacayasantatiyo uddisitvā tesāṃ vibhajanavasena āyatanena ācayakathanādinā kiṃ kathitaṃ hotīti adhippāyo. **Ācayoti** upacayamāha, **upacayoti** ca santatiṃ. Tadevubhayaṃ yathākkamaṃ vivaranto “**nibbatti vaḍḍhi kathitā**”ti āha. Upacayasantatiyo hi atthato ekattā ācayovāti taduddesavibhajavasena āyatanena ācayakathanādinā nibbattivāḍḍhi-ākāraṇānattaṃ ācayassa kathitanti attho. Iamevatthaṃ vibhāvetuṃ “**atthato hi**”ti-ādimāha. Yasmā ca ubhayampi etaṃ jātirūpassevādhivacanaṃ, tasmā jātirūpassalakkhaṇādivisesesu ācayādīsu pavatti-ādīsu ca ācayādilakkhaṇādikā upacayo, pavatti-ādilakkhaṇādikā santatīti veditabbāti attho.

643. **Pakatiniddesāti** phalavipaccanapakatīyā niddesā, jarāya pāpuṇitabbaṃ phalameva vā pakati. **Na ca khaṇḍiccādīneva jarāti** kalalakālato pabhūti purimarūpānaṃ jarāpattakkhaṇe uppajjamānāni pacchimarūpāni paripakkarūpānurūpāni pariṇataparīṇatāni uppajjantīti anukkamena supariṇatarūpaparipākakāle uppajjamānāni khaṇḍiccādisabhāvāni uppajjanti. Tāni udakādimaggesu tiṇarukkhasaṃbhaggaṭādayo viya paripākagatamaggasaṃkhātesu paripakkarūpesu uppannāni jarāya gatamaggo-icceva vuttāni, na jarāti. Aviññāyamānantarajarā **avīcījarā**. Maraṇe **upanayanarasā**.

644. **Taṃ patvāti** taṃ attano eva khayavayasasaṃkhātāṃ sabhāvaṃ patvā rūpaṃ khīyati veti bhijjati. Pothetvā pātītassa dubbalatā parādhīnatā sayanaparāyaṇatā ca hoti, tathā jarābhībhūtassāti pothakasadisī jarā.

645. **Kattabbatoti** kattabbasabhāvato. Visāṇādīnaṃ taracchakheḷātemitānaṃ pāsāṇānaṃ viya thaddhabhāvābhāvato ahivicchikānaṃ

viya savisattābhāvato ca sukhumatā vuttā. **Ojālakkhāṇoti** ettha aṅgamaṅgānusārino rasassa sāro upatthambhabalakāro bhūtanissito eko viseso ojāti.

Upādābhājanīyakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

No-upādābhājanīyakathāvaṇṇanā

646. **Na upādiyatevā**ti na nissayati eva, kintu nissayati ca nissīyati cāti attho.

647. **Purimā panāti** pañcavidhasaṅgahe pathavīdhātu-āpodhātutejodhātuvāyodhātūnaṃ purimuddesavasena vuttaṃ. Phoṭṭhabbāyatananiddese vā vuttānaṃ pathavīdhātu-ādīnaṃ purimā uddese vuttā āpodhātūti adhippāyo, vuttassa vā phoṭṭhabbāyatanassa atītātāya pacchimatā, anāgatātāya ca āpodhātuyā purimatā vuttāti daṭṭhabbā. **Āyūti** jīvitindriyaṃ. Kammajatejaṃ **usmā**. **Yaṃ kiñci dhātuṃ -pa- ekappahārena nuppajjati**ti ekasmiṃ khaṇe anekāsu pathaviṣu āpāthagatāsu tāsu tāsu saha nuppajjati, tathā tejavāyūsu cāti attho. Anekesu ārammaṇesu sannipatitesu ābhujitavasena ārammaṇapasādāmimattatāvasena ca paṭhamam katthaci uppatti dassitā, aññattha ca pana uppatti atthi eva. Sāyam ārammaṇato ārammaṇantarasaṅkanti yena upāyena hoti, tassa vijānanattham pucchati **“katham pana cittassa ārammaṇato saṅkanti hoti”**ti.

651. Ayapiṇḍi-ādīsu pathavīdhātu tādisāya āpodhātuyā anābaddhā santī visareyya, tasmā **“tāni āpodhātu ābandhitvā baddhāni karotī”**ti vuttaṃ. Yathā hi yuttappamāṇam udakam paṃsucuṇṇāni ābandhitvā mattikāpiṇḍam katvā ṭhapeti, evam ayopiṇḍi-ādīsupi tadanurūpapaccayehi tattheva uppannā āpodhātu tathā ābandhitvā ṭhapetīti daṭṭhabbā.

Aphusitvā patiṭṭhā hotīti āpodhātuyā aphoṭṭhabbābhāvato vuttaṃ, tathā **“aphusitvāva ābandhati”**ti. Na hi yathā phoṭṭhabbadhātūnaṃ

phoṭṭhabbabbhāvena aññamaññanissayatā, evaṃ
 phoṭṭhabbāphoṭṭhabbadhātūnaṃ hotīti adhippāyo vedītabbo.
 Avinibbhogavuttīsu hi bhūtesu aññamaññanissayatā
 aññamaññapaccayabhūtesu na sakkā nivāretum, nāpi saha jātesu
 avinibbhogatāya ekībhūtesu phusanāphusanāni vicāretum yuttānīti. **Na uṇhā
 hutvā jhāyatīti** tejosabhāvataṃyeva paṭikkhipati, na sītattaṃ anujānāti,
 tejosabhāvapaṭikkhepeneva ca sītattañca paṭikkhittaṃ hoti. Tejo eva hi sītāṃ
 himapātasamayādīsu sītassa paripācakatādassanato, sītuṇhānañca
 aññamaññapaṭipakkhabhāvato uṇhena saha na sītāṃ bhūtantaraṃ pavattatīti
 yujjati. Uṇhakalāpe pana sītassa appavatti sītakalāpe ca uṇhassa dvinnāṃ
 aññamaññapaṭipakkhattā tejo visesabhāve yujjatīti. **Bhāvaññāthattanti**
 kharānaṃ guḷādīnaṃ davatā mudutā rasādīnañca davānaṃ kharatā
 paccayavisesehi omattādhimattapathavīdhātu-ādikānaṃ uppatti.
Lakkhaṇaṇñāthattaṃ kakkhaḷādīlakkaṇavijāhanaṃ, taṃ etesaṃ na hoti,
 omattādhimattatāsaṅkhātāṃ bhāvaññāthattaṃyeva hotīti attho.

652. **Anupādinnaḍḍīnaṃyevāti** ekanta-anupādinna-
 ekantanacittasamuṭṭhānādināṃ niddesesu gahaṇesu gahitāti attho. **Yaṃ vā
 panaññāmpīti** pana vacanena purimānampi nakammassakatattābhāvādikaṃ
 dīpeti. Tā hi anupādinnaḍḍīnakammassakatattādivacanānaṃ samānatthattā
 ekena avattabbatte itarenapī avattabbā siyumaṃ, vattabbatte vā vattabbā.
 Tasmā ekantākammajādisveva gahetabbattā tā anekantesu na gahitāti
 daṭṭhabbā.

666. **Ekanta -pa- paññāyati** tesāṃ vikārattā, anipphannattā pana tassa
 uppādo na kenaci sakkā vattunti adhippāyo.

Dukaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catukkaniddesavaṇṇanā

966. **Pacchimapadassāti** viññātapadassa. Sabbameva hi rūpaṃ
 viññātanti tassa abhīnditabbattā viññātato aññaṃ diṭṭhaṃ sutāṃ mutaṇca na
 hotīti pucchāṃ akatvāya vissajjitaṃ. Na hi sakkā viññātato aññaṃ
 “katamaṃ rūpaṃ

diṭṭhan”ti pucchitunti adhippāyo. Yathā hi dvīsu uddiṭṭhesu nopādato aññattam sandhāya “katamam tam rūpam upādā”ti pucchitam, evam diṭṭhādīsu catūsu uddiṭṭhesu sutādīhi tīhipi aññattam sandhāya “katamam tam rūpam diṭṭhan”ti pucchitabbaṁ siyā, tadabhāvo na pucchitam, evam sutādīsupīti. Dassanādiggaḥaṇavisesato pana diṭṭhādīhi aññassa viññātassa sabbhāvato ca catukko vutto.

Pañcakaniddesavaṇṇanā

969. **Tejobhāvaṁ gatanti** sabhāveneva tejobhāvaṁ pattanti attho. Vuttassapi aññena pakārena saṅghārahassa saṅgaṇhanam nayakaraṇam idha daṭṭhabbam, tayidaṁ “viññāyan”ti catukkapadepi yojetabbam. Phoṭṭhabbassa bhedasabbhāvo aṭṭhake nayo.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

975. **Natthi nīvaraṇā**ti vacanena middhassapi nīvaraṇassa pahānam vuttam, na ca rūpam pahātabbam, na ca rūpakāyagelaññam munino natthīti sakkā vuttum “piṭṭhi me āgilāyati, tamaham āyamissāmi”ti¹ vacanato. **Saviññānakasaddoti** viññāṇena pavattito vacīghosādisaddo. **Na hi etāni jāyantīti** paripaccayamānassa rūpassa paripaccanam jarā, khīyamānassa khayō aniccatāti rūpabhāvamattāni etāni, na sayam sabhāvavantānīti sandhāya vuttam. Tathā jāyamānassa jananam jāti, sā ca rūpabhāvova, na sayam sabhāvavatīti “**na pana paramatthato jāti jāyati**”ti vuttam.

Tesam paccayo etissāti tappaccayā, tappaccayāya bhāvo tappaccayabhāvo, tappaccayabhāvena pavatto vohāro **tappaccayabhāvavohāro**, tam labhati. **Abhinibbattitadhammakkaḥasminti** abhinibbattiyamānadhammakkaḥasminti adhippāyo. Na hi tadā te dhammā na jāyantīti jāyamānabhāvova jātīti yuttā tassā kammādisamuṭṭhānatā taṁnibbattatā ca, na pana tadā te dhammā jīyanti khīyanti ca, tasmā na tesam te jīraṇabhijjanabhāvā cittādisamuṭṭhānā taṁnibbattā cāti vacanam arahanti. Evamapi upādinnasaddo upetena kammunā ādinnatam vadati, na nibbattinti upādinnapākabhedaṇam upādinnatā tesam vattabbāti ce? Na, ādinna-saddassa nibbattivācakattā.

1. Ma 2. 17 piṭṭhe.

Upetena nibbattañhi upādinnanti paccayānubhāvakkhaṇaṇca nibbattiṇca gahetvāva pavatto ayaṃ vohāro tadā abhāvā jarāmaraṇe na pavattatīti. Paṭiccasamuppannānaṃ dhammānaṃ jarāmaraṇattā tesāṃ uppāde sati jarāmaraṇaṃ hoti, asati na hoti. Na hi ajātaṃ paripaccati bhijjati vā, tasmā jātipaccayataṃ sandhāya “**jarāmaraṇaṃ paṭiccasamuppannaṃ**”ti vuttaṃ.

Nissayapaṭibaddhavuttitoti jāyamānaparipaccamānabhijjamānānaṃ jāyamānādibhāvamattattā jāyamānādinissayapaṭibaddhavuttikā jāti-ādayoti vuttaṃ hoti. Yadi evaṃ upādāyarūpānaṃ cakkhāyatanādīnaṃ uppādādisabhāvabhūtā jāti-ādayo taṃnissitā hontīti bhūtanissitānaṃ tesāṃ lakkhaṇaṃ upādāyabhāvo viya upādāyarūpanissitānaṃ upādāyupādāyabhāvo āpajjati ce? Na, bhūtaṭṭibaddha-upādāyarūpalakkhaṇaṇca bhūtaṭṭibaddhabhāvassa avinivattanato. Apica ekakalāpapariyāpannānaṃ rūpānaṃ saheva uppādādippavattito ekassa kalāpassa uppādādayo ekekāva hontīti yathā ekekassa kalāpassa jīvitindriyaṃ kalāpānupālakaṃ “upādāyarūpan”ti vuccati, evaṃ kalāpuppādādisabhāvā jāti-ādayo “upādāyarūpāni”ccheva vuccanti. Evaṃ vikāraparicchedarūpāni ca yojetabbāni.

Kammasamuṭṭhānasambandhaṃ utusamuṭṭhānaṃ kammavisesena suvaṇṇadubbaṇṇasusaṇṭhitadussaṇṭhitādivisesaṃ hotīti “**kammapaccayaṇ**”ti vuttaṃ. Kammavipākānubhavanassa kāraṇabhūtaṃ bāhira-utusamuṭṭhānaṃ **kammapaccaya-utusamuṭṭhānaṃ**. Kammasahāyo paccayo, kammasa vā sahāyabhūto paccayo kammapaccayo, sova utu kammapaccaya-utu, so samuṭṭhānaṃ etassāhi **kammapaccaya-utusamuṭṭhānanti** vacanatto. Sīte uṇhe vā kismiñci utumhi samāgate tato suddhaṭṭhakaṃ uppajjati, tassa so utu samuṭṭhānaṃ. Dutiyassa suddhaṭṭhakassa utusamuṭṭhānikaṭṭibandhakassa so eva purimo utu paccayo. Tatiyaṃ pana suddhaṭṭhakaṃ purima-utusahāyena utunā nibbattattā pubbe vuttanayeneva “**utupaccaya-utusamuṭṭhānaṇ**”ti vuttaṃ. Evamayaṃ purimo utu tisso santatiyo ghaṭṭeti, tato paraṃ añña-utusamāgame aññasantatittayaṃ, tato ca aññena aññanti evaṃ pavatti daṭṭhabbā. Tadevaṃ sītuṇṭhānaṃ appabahuḥhāve taṃsamphassa acirappavattiyā

cirappavattiyā ca veditabbaṃ, anupādinna dīpanā na santatittayavasena, atha kho meghasamuṭṭhāpakamūla-utuvaseṇa pakāraṇareṇa daṭṭhabbā, taṃ dassetuṃ **“utusamuṭṭhāno nāma valāhako”**ti-ādimāha. Rūparūpānaṃ vikārādimattabhāvato apariniṭṭhānatā vuttā. Tesaṃhi rūpavikārādhivāso rūpatāti adhippāyo. Rūpavikārādhivāso eva pana rūpe sati santi, asati na santīti asāṅkhatabhāvanivāraṇatthaṃ pariniṭṭhānatā vuttāti.

Rūpakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Nikkhepaṇḍa

Tikanikkhepakathāvaṇṇanā

985. **Sabbesanti** cittuppādavasena rūpāsaṅkhatavasena ca bhinnānaṃ sabbesaṃ phassādicakkhādipadabhājananayena vitthārīto. Tattha pana asaṅkhatassa bhedābhāvato asaṅkhatā dhūtūtveva padabhājanaṃ daṭṭhabbaṃ. Yevāpanakānaṃ pana sukhumupādāyarūpassa ca indriyavikāraparicchedalakkaṇarūpupatthambhakabhāvarahitassa hadayavatthussa paduddhārena idha niddesānarahattā niddeso na katoti daṭṭhabbo. Na hi tathāgatassa dhammesu ācariyamuṭṭhi atthīti. **Nikkhipitvāti** vitthāradesanaṃ ṭhapetvā, apānetvāti attho, vitthāradesanaṃ antogadhaṃ katvāti vā. Gāthāttho nidāne vutto eva.

Mūlavasena paccayabhāvo **hetupaccayattho**. Pabhavati etasmāti **pabhavo**, so eva “**janako**”ti visesito. Samuṭṭhāti etenāti **samuṭṭhānaṃ**, tassa visesanaṃ **nibbattakanti**. Sabbāni vā etāni pariyāyavacanāni. **Atthavasenāti** kasmā vuttaṃ, nanu kusalamūlānaṃ hetubhāvato dhammavasenāti yuttanti? Saccametaṃ, alobhādīnaṃ pana tiṇṇaṃ samānassa mūlaṭṭhassa vasena dassitataṃ sandhāya “atthavasenā”ti vuttaṃ. Iminā **dhammoti** bhāvo, **atthoti** dhammakiccaṃ adhippetanti viññāyati. “Alobho nidānaṃ kammānaṃ samudayaṃ”ti¹ādivacanato tāni kusalamūlāni samuṭṭhānaṃ etassātipi **taṃsamuṭṭhānaṃ**. Taṃ pana tehi samuṭṭhitaṃ hotīti “**alobhādīhi samuṭṭhitaṃ**”ti āha. Te kusalamūlataṃsāmpayuttā samuṭṭhānaṃ etassātipi attho sambhavati. Ettha pana cetanaṃ ṭhapetvā aññe “taṃsāmpayuttā”ti samuṭṭhānabhāve vattabbā. Tattha mūlehi attano paccayato kusale pariyādiyati, khandhehi sabhāvato, kammehi aññassa nibbattanakiccato. Mūlehi ca kusalānaṃ anavajjatāya hetuṃ dasseti, khandhehi taṃsāmpayogakataṃ anavajjasabhāvaṃ, kammehi sukhavipākataṃ. Mūlehi vā nidānasampattiyā ādikalyāṇataṃ, khandhehi sabhāvasampattiyā majjhakalyāṇataṃ, kammehi nibbattisampattiyā pariyosānakalyāṇataṃ.

986. **Taṃ -pa- uddhaṃ akusalaṃ nāma natthī**ti kasmā vuttaṃ, nanu vicikicchuddhaccasahagatamoho atthīti? Saccametaṃ, tena pana vinā taṃsampayuttatā natthīti taṃsampayuttesu gahitesu moho gahito evāti katvā “tato uddhaṃ natthī”ti vuttaṃ aññattha abhāvā. Ekasmiṃ ṭhitaṃ ekaṭṭhaṃ, sahaṃabhāvena ekaṭṭhaṃ **sahajekaṭṭhaṃ**. Pahātabbanti pahānaṃ, pahānaṃabhāvena ekaṭṭhaṃ **pahānekaṭṭhaṃ**. Yena hi yaṃ saha pahātabbhaṃ, tena taṃ ekasmiṃ puggale ṭhitaṃ hoti, ekasmiṃ samucchinne asamucchinne ca itarassa samucchinnaṭāya asamucchinnaṭāya ca vasena aññamaññāvirahitato.

987. **Tiṇi lakkhaṇāni**ti aniccadukkha-anattatā. Nāmakasiṇasattapaññattiyo **tisso paññattiyo**. Paramatthe amuñcitvā vohariyamānā vihāramañcādikā upādāpaññatti sattapaññattiggahaṇena gahitāti veditabbā, etāni ca lakkhaṇādīni heṭṭhā dṛṣu kaṇḍesu viññatti-ādīni viya na vuttāni, na ca sabhāvadhammāti katvā na labbhanti vuttāni. Na hi koci sabhāvo kusallatikāsaṅgahitoti vattaṃ yuttanti.

988. **Sukhabhūmi**ti kāmāvacarādayopi yujjanti. Sukhasahagatā hi kāmāvacarādibhūmi sukhabhūmi. **Kāmāvacarādibhūmi**ti ca kāmāvacarādītāya dhammā eva vuccantīti kāmāvacarādicittuppadēsūti atthato viññāyati. Evañca katvā “sukhabhūmiyaṃ”ti vatvā tassā eva vibhāgadassanattahaṃ **“kāmāvacare”**ti-ādi vuttaṃ. **Bhūmi**-saddo ca abhidhamme kāmāvacarādīsū niruḷhoti “catūsū bhūmīsū kusalan”ti-ādīsū¹ aññabhūmiggahaṇaṃ na hotīti. **Pālito cāti** “visiṭṭhānaṃ pākāti vipākā”ti-ādivacanattavibhāvanena pālito. “Vipakkabhāvamāpanānaṃ arūpadhammānametaṃ adhivacanaṃ”ti-ādinā bhāsitaṭṭhavibhāvanena **atthato ca**. Nāmaparicchedādīhi tikadukānaṃ vavatthānadassanena vā **pālito**, tadatthaviññāpanena **atthato**.

991. **Sāliphalanti** sālipākamaḥa.

994. **Amhākaṃ mātulattheroti** puggalārammaṇassapi upādānassa upādānakkhandhā eva paccayo, na lokuttarā, ko pana vādo khandhārammaṇassa. Tenāha **“aggahitāni”**ti.

1. Abhi 1. 266 piṭṭhe.

998. Yathā upādānehi aggahetabbā anupādāniyā, evaṃ saṃkilesehi aggahetabbā asaṃkilesikāti kavā “**asaṃ -pa- eseṇa nayo**”ti āha.

1006. Diṭṭhiyā gahito attā na vijjati. Yesu pana vipallatthagāho, te upādānakkhandhāva vijjanti. Tasmā yasmim avijjamānaniccādivipariyāsākāragahaṇaṃ atthi, soṇa upādānakkhandhapaṇcakaṇkhāto kāyo. Tattha niccādi-ākārassa avijjamānatādassanattamaṃ ruppanādisabhāvasseva ca vijjamānatādassanattamaṃ vijjamāno kāyoti visesetvā vutto, lokuttarā pana na kadāci avijjamānākāreṇa gayhantīti na idaṃ visesaṇaṃ arahanti. Sakkāye diṭṭhi, satī vā kāye diṭṭhi **sakkāyadiṭṭhi**. Attanā gahitākārassa avijjamānatāya sayameva satī, na tāya gahito attā attaniyaṃ vāti attho. Ayaṃ panattho sambhavatīti katvā vutto, purimo eva pana padhāno. Dutīye hi diṭṭhiyā vatthu avisesitaṃ hoti. Kāyoti hi khandhapaṇcake vuccamāṇe lokuttarāpanayanaṃ natthi. Na hi lokuttaresu kāya-saddo na vattati. Kāyapassaddhi-ādīsu hi lokuttaresu kāya-saddopi lokuttarakkhandhavācakoti. **Sīlenā**ti suddhiyā ahetubhūteṇa sīleṇa. **Gahitasamādānanti** uppāditaparāmasova. So hi samādiyanti eteṇa kukkurasīlavatādīnīti “samādānaṃ”ti vutto. Tattha avītikkamaṇiyatāya “**sīlaṃ**, bhattivaseṇa satataṃ caritabbatāya **vataṃ** daṭṭhabbaṃ.

1007. **Idheva tiṭṭhamānassā**ti imissāyeva indasālaguhāyaṃ tiṭṭhamānassa. Vācuggatakaraṇaṃ **uggaho**. Atthaparipucchanāṃ **paripucchā**. Kusalehi saha codanāpariharaṇavasena vinicchayakaraṇaṃ **vinicchayo**. Bahūnaṃ nānappakāraṇaṃ sakkāyadiṭṭhīnaṃ avihatattā tā janenti, tāhi janitāti vā **puthujjanā**. Avighāteva vā jana-saddo vadati. **Puthu** **sattārāṇaṃ mukhullokikā**ti ettha puthū janā etesanti **puthujjanā**ti vacanatto. **Puthu -pa- avuṭṭhitā**ti ettha janetabbā, jāyanti vā etthāti janā, gatiyo. Puthū janā etesanti **puthujjanā**. Ito pare jāyanti etehīti janā, abhisāṅkhārādayo. Te etesaṃ puthū vijjantīti **puthujjanā**. Abhisāṅkharaṇādi-attho eva vā jana-saddo daṭṭhabbo. Rāgaggi-ādayo **santāpā**. Ke eva sabbepi vā kilesā **pariḷāhā**. **Puthu**

pañcasu kāmagaṇesūti ettha jāyatīti jano, “rāgo gedho”ti evamādiko. Puthu jano etesanti **puthujjanā**. Puthūsu vā janā jātā rattāti evaṃ rāgādi-attho eva jana-saddo daṭṭhabbo. **Palibuddhā**ti sambaddhā upaddutā vā. **Assutavā**ti etena andhatā vuttāti “**andhaputhujjano vutto**”ti āha.

Anayeti avaḍḍhiyaṃ. Sabbattha niruttilakkhaṇena padasiddhi veditabbā anekesu ca kappasatasahassesu kataṃ jānanti, pākaṭaṇca karonti upakāraṃ satijanana-āmisapaṭiggahaṇādinā paccekasambuddhā, tatheva dukkhitassa sakkaccaṃ kātappaṃ karonti. Sammāsambuddho pana asaṅkhyeyya-appameyyesupi kataṃ upakāraṃ maggaphalānaṃ upanissayaṇca jānāti, pākaṭaṇca karoti, siho viya ca javaṃ sabbattha sakkaccameva dhammadesanaṃ karoti. **Ariyabhāvoti** yehi yogato ariyā vuccanti, te maggaphaladhammā daṭṭhabbā. **Ariyakaradhammā** aniccadassanādayo, vipassiyamānā vā aniccādayo.

Sotānīti tanhādittikilesaduḥkarita-avijjāsotāni. “**Sotānaṃ saṃvaraṃ brūmi**”ti vatvā “**paññāyete pidhīyare**”ti vacanena sotānaṃ saṃvaro pidhanaṃ samucchedañāṇanti viññāyati. **Khantī**ti adhivāsana, sā ca tathāpavattā khandhā. Paññāti eke, adoso eva vā. **Kāyaduḥkaritādīnanti** dussīlyasaṅkhātānaṃ kāyavacīduḥkaritānaṃ muṭṭhassaccasaṅkhātassa pamādassa abhijjhādomanassanaṃ pāpakānaṃ akkhanti-aññāṇakosajjānaṇca. **Anupekkhā** saṅkhārehi avivaṭṭanaṃ, sālayatāti attho. Dhammatṭhitiyaṃ paṭiccasamuppāde paṭilomabhāvo sassatucchedagāho, tappaṭicchādakamoho vā. **Nibbāne paṭilomabhāvo** saṅkhāresu rati, nibbānapaṭicchādako moho vā. **Saṅkhāranimittaggāhoti** yādisassa kilesassa appahīnattā vipassanā saṅkhāranimittaṃ na muñjati, so kilesa daṭṭhabbo. Saṅkhāranimittaggahaṇassa atikkamanaṃ vā **pahānaṃ**.

Catunnaṃ ariyamaggānaṃ bhāvitattā accantaṃ appavattibhāvena yaṃ pahānanti yojanā veditabbā. Kena pana pahānanti? Ariyamaggehevāti viññāyamāno ayamatto tesāṃ bhāvitattā appavattivacanena. **Samudayapakkhitasā**ti ettha cattāropi maggā catusaccābhisamayāti katvā tehi

pahātabbena tena tena samudayena saha pahātabbattā samudayasabhāgattā
ca saccavibhaṅge ca sabbakilesānaṃ samudayabhāvassa vuttattā
“samudayapakkhikā”ti diṭṭhi-ādayo vuccanti. Kāyavācācittānaṃ
virūpappavattiyā nayanāṃ apayāpanāṃ, kāyaduccaritādīnaṃ vināsanayanāṃ
vā vinayo, tesāṃ vā jīmhapavattim vicchinditvā ujukanayanāṃ **vinayanāṃ**.
Eseseti eso so eva, atthato anaññoti attho. **Tajjātet**i atthato tamsabhāvova.
Sappuriso ariyasabhāvo, ariyo ca sappurisabhāvoti attho.

Advayanti dvayatārahitāṃ, vaṇṇameva “accī”ti gahetvā accim vā
“vaṇṇo evā”ti tesāṃ ekattaṃ passanto viya yathātakkitaṃ attānaṃ “rūpaṃ”ti,
yathādiṭṭhaṃ vā rūpaṃ “attā”ti gahetvā tesāṃ ekattaṃ passanto daṭṭhabbo.
Ettha ca “rūpaṃ attā”ti imissā pavattiyā abhāvepi rūpe attaggahaṇaṃ
pavattamānaṃ acciyaṃ vaṇṇaggahaṇaṃ viya. Upamāyo ca
anaññattādiggaṇaṇidassanavaseneva vuttā, na vaṇṇādīnaṃ viya attano
vijjamānattassa, attano viya vā vaṇṇādīnaṃ avijjamānattassa dassanattam.

1008. **Sarīranipphattiyā**ti sarīrapāripūriyā. Nicchetum asakkonto
vicinanto kicchatīti **vicikicchā**. **Idappaccayānaṃ bhāvoti** jāti-
ādisabhāvameva āha, jāti-ādīnaṃ vā jarāmaraṇādi-uppādanasamatthataṃ. Sā
pana jāti-ādivinimuttā natthīti tesāmyevādhivacanaṃ hoti “idappaccayatā”ti.

1009. Idha anāgatakilesā “tadekaṭṭhā kilesā”ti vuccantīti te dassetum
“**imissā ca pāḷiyā**”ti-ādi āraddhaṃ. **Sahajekaṭṭhavasenā**ti attha
uppannadiṭṭhiyā sahajekaṭṭhavasenāti atthato viññāyati. **Taṃsampayuttoti**
tehi saṃyojanakilesehi sampayuttotipi attho yujjati. Tathā te
saṃyojanakilesā samuṭṭhānaṃ etassāti **taṃsamuṭṭhānanti** vā.
Saṃyojanarahitehi ca pana kilesehi sampayuttānaṃ samuṭṭhitānaṃ
sabbhāvato kileseheva yojanā kattā.

1011. **Saṃyojanādīnaṃ viyā**ti saṃyojanatadekaṭṭhakilesādīnaṃ
yathāvuttānaṃ vā. **Tehi**ti dassanabhāvanāmaggehi.
Abhisāṅkhāraviññāṇaṃ

kusalākusalaṃ, nāmarūpañca vipākanti katvā “**kusalādīnampi pahānaṃ anuññātan**”ti āha.

1013. **Hetū cevāti** “pahātabbahetukā”ti etasmiṃ samāsapade ekadesena samāsapadatthaṃ vadati. Ettha ca purimanayena “ime dhammā dassanenapahātabbahetukā”ti imeyeva dassanenapahātabbahetukā, na ito aññeti ayaṃ niyamo paññāyati, na ime dassanenapahātabbahetukāyevāti. Tasmā imesaṃ dassanenapahātabbahetukabhāvo aniyato vicikicchāsahagatamohassa ahetukattāti purimanayo vivaraṇīyatthavā hoti. Tasmā purimanayena dhammato dassanenapahātabbahetuke nikkhipitvā atthato nikkhipitum dutiyanayo vutto.

1029. **Mahaggaṭā vā** iddhividhādayo. **Appamāṇārammaṇā mahaggaṭā** cetopariyapubbenivāsānāgataṃsaññānasampayuttā.

1035. Anantare niyuttāni, anantaraphalappayojanāni, anantaraphalakaraṇasīlāni vā **ānantarikāni**. Tāni pana paṭipakkhena anivāraṇīyaphalattā antarāyarahitānīti “**anantarāyena phaladāyakāni**”ti vuttaṃ. Anantarāyāni vā **ānantarikāni**ti niruttivasena padasiddhi veditabbā. **Ekasmimpīti pi**-saddena anekasmimpi āyūhite vattabbameva natthīti dasseti. Na ca tesāṃ aññamaññapaṭibāhakattaṃ atthi appaṭipakkhattā, appaṭipakkhattā ca samānaphalattā anubalappadānato ca. “Natthi hetu natthi paccayo sattānaṃ saṃkilesāyā”ti¹ evamādiko **ahetukavādo**. “Karoto kho kārayato chindato chedāpayato -pa- karoto na karīyati pāpan”ti² evamādiko **akiriyavādo**. “Natthi dinnan”ti³ evamādiko **natthikavādo**. Etesu purimavādo bandhamokkhānaṃ hetuṃ paṭisedheti, dutiyo kammaṃ, tatiyo vipākanti ayametesāṃ viseso. **Tañhīti** ahetukādiniyatamicchādīṭṭhiṃ, na pana niyatabhāvaṃ appattaṃ.

1039. **Paccayaṭṭhenāti** maggapaccayasāṅkhātena sampayogavasiṭṭhena paccayabhāvenāti veditabbaṃ. Ettha ca maggaṅgānaṃ ṭhapanāṃ maggapaccayabhāvarahite

1. Dī 1. 50 piṭṭhe. 2. Dī 1. 49 piṭṭhe. 3. Dī 1. 51; Ma 2. 63; Ma 3. 72 piṭṭhesu.

maggahetuke dassetuṃ, tena maggahetuke asaṅkarato vavatthapeti. Sace pana koci vadeyya “ekekam aṅgaṃ ṭhapetvā taṃtaṃsampayuttānaṃ maggahetukabhāvepi ‘maggāṅgāni ṭhapetvā’ ti idaṃ vacanaṃ yujjati” ti. Evañhi sati tatiyanaye viya idhāpi “ṭhapetvā” ti na vattabbaṃ siyā, vutañcetaṃ, tasmā vuttanayenevattho veditabbo. Maggaṅgāmaggaṅgānañhi sampayuttānaṃ visesadassanattho ayaṃ nayoti. **Sesamaggaṅgānaṃ** pubbe ṭhapitānanti adhippāyo. Phassādīnañhi purimanayepi maggahetukatā siddhāti.

Sammādiṭṭhiyā dutiyanayepi ṭhapitāya tatiyanaye sahetukabhāvo dassito. Kathaṃ dassito, nanu ariyamaggasamaṅgissa “alobho adoso ime dhammā maggahetū” ti avatvā “alobho adoso amoho ime dhammā maggahetū” ti¹ visuṃ sammādiṭṭhi-ādi ke maggahetū dassetvā “taṃsampayutto -pa- viññāṇakkhandho” ti¹ visuṃ maggahetukānaṃ dassitatā “maggahetūsu amoho” ti¹ vuttāya sammādiṭṭhiyā maggahetukatā na dassitā siyā? No na dassitā. Yathā hi tīṇi saṃyojanāni dassetvā “tadekaṭṭho lobho doso moho, ime dhammā dassanena pahātabbahetū” ti² visuṃ pahātabbahetū niyametvā “tadekaṭṭhā ca kilesā” ti-ādivacanena² lobhadosamohā ca aññamaññasahajekaṭṭhā aññamaññasampayuttā saṅkhārakkhandhabhūtā ca dassanenapahātabbahetukāti dassitā honti, evamidhāpi “alobhādayo ime dhammā maggahetū” ti nigamitāpi aññamaññasampayuttasaṅkhārakkhandhabhāvato taṃsampayuttasaṅkhārakkhandhavacanena “maggahetukā” ti dassitā evāti siddhaṃ hoti, sammādiṭṭhiyāpi amohoti vuttāya maggahetukabhāvadassanaṃ. Sace pana yo dutiyanaye maggo ceva hetu cāti vutto, tato aññasseva aññena asādhāraṇena pariyāyena maggahetubhāvaṃ dassetvā taṃsampayogato sammādiṭṭhiyā maggahetukabhāvadassanattho tatiyanayo siyā. “Ariyamaggasamaṅgissa alobho adoso ime dhammā maggahetū” ti-ādi vattabbaṃ siyā. Yasmā pana “maggahetū” ti iminā aññena sādāraṇena pariyāyena yesaṃ maggahetubhāvo sambhavati, te sabbe “maggahetū” ti dassetvā

1. Abhi 1. 212 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 209 piṭṭhe.

taṁsampayuttānaṁ tesāṁ aññesañca maggahetukabhāvadassanatto
tatiyanayo, tasmā tattha “amoho”tipi vuttaṁ. Na hi so maggahetu na hotīti.
Ime pana tayopi nayā atthavisesavasena nikkhattattā atthato nikkhepā
daṭṭhabbā. Atha vā sarūpena vacanaṁ dhammato nikkhepo atthena atthatoti
evampi yojanā sambhavati. Tattha dutiyatatiyanayā sarūpato
hetuhetumantudassanavasena dhammato nikkhepo. Paṭhamanayo tathā-
adassanato atthena ca maggaṅgataṁsampayuttānaṁ
hetuhetumantubhāvāvagamano atthato nikkhepoti.

1040. Yasmiṁ sabhāvadhamme ninnapoṇapabbhārabhāvena cittaṁ
pavattati, so tassa ārammaṇādhipati veditabbo. Cetopariyaññena jānitvā
paccavekkhamāno tena paccavekkhamānoti vutto. **Etthāpīti** etasmimpi
aṭṭhakathāvacane, **ettha** vā paṭṭhāne maggādīni ṭhapetvā aññesaṁ
adhipatipaccayabhāvassa avacaneneva paṭikkhepapāliyaṁ. **Ayamevatthoti**
attano maggaphalaṁ ṭhapetvāti attho. **Vīmaṁsādhipeyyanti** padhānena
adhipatinā sahaajātādhipati nidassito, tayidaṁ nayadassanamattameva hotīti
aññopi evaṁpakāro saha jāto maggādhipati nidassito hoti, tasmā
vīriyādhipateyyanti ca yojetabbaṁ. Idampi hi atthato vuttamevāti.

1041. Attano sabhāvo **attabhāvo**. Laddhokāsassa kammassa vipāko
kappasahassātikkame uppajjati anekakappasahassāyukānaṁ sattānaṁ,
kappasahassātikkamepi vā laddhokāsaṁ yaṁ bhavissati, tadapi
laddhokāsamevāti attano vipākaṁ sandhāya vuccati. **Natthi nāma na hotīti**
anuppanno nāma na hotīti adhippāyo. Uppādīsu antogadhattā “uppādino
dhammā”ti etena vacanena vuccatīti katvā āha “**uppādino dhammā nāma
jāto**”ti. **Arūpasaṅkhāto attāti** arūpabhavaṅgaṁ āha. Tattha
ākāsānañcāyatanasaññādimayo attāti hi atthato vohāro pavattoti.

Yadi pana āyū -pa- sabbaṁ vipākaṁ dadeyya, aladdhokāsañca vipākaṁ
detīti katvā vipakkavipākañca dadeyya, tato ekasseva kammassa
sabbavipākena bhavitabbanti aññassa kammassa okāso na bhaveyya

niratthakattā, uppattiyāyeva okāso na bhaveyya, uppannassa vā phaladāne. Atha vā aladdhokāsassa vipākadāne paccayantararahitassapi vipākadānaṃ āpannanti avijjātaṇhādipaccayantarakhepakassa aññassa apacayagāmikammassa kammakkhayakarassa okāso na bhaveyya. Bhāvitepi magge avijjādipaccayantararahitassa ca kammassa vipaccanato samatthataṃ na siyāti attho. Sabbadā vā vipākappavattiyā eva bhavitabbattā vipākato aññassa pavatti-okāso na bhaveyya. **Taṃ panāti** āyūhitaṃ kammaṃ. Idam pana dhuvavipākassa vipākena adhuva vipākassapi laddhokāsassa vipākaṃ uppādīti dassetuṃ āraddhanti daṭṭhabbaṃ. Attha samāpattiyo ca balavavirahe aggamaggabhāvanāvirahe ca appahīnasabhāvato dhuvam vipaccantīti **dhuvavipākāti** vuttā. Āyūhitakamme vuccamāne anuppannaṃ kasmā vuttanti? Yaṃ āyūhitaṃ bhavissati, tatthāpi āyūhitasaddappavattisabbhāvā.

1050. **Upādinnāti** ettha na upetena ādinnāti ayamattho, upasaddo pana upasaggamattameva, tasmā upādānārammaṇā upādānehi, aññe ca anabhinivesena “ahaṃ maggaṃ bhāvayim, mama maggo uppanno”ti-ādikena gahaṇena ādinnā icceva upādinnā. **Upādinna-**saddena vā amaggaphaladhammāyeva vuttā, itarehi maggaphaladhammā cāti vedītabbaṃ.

Tikanikkhepakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukanikkhepakathāvaṇṇanā

1062. **Mettāyanavasena**ti mettāpharaṇavasena. “Mettayanavasena”ti vattabbe dīghaṃ katvā vuttanti daṭṭhabbaṃ. Mettā, medanaṃ vā mettāyanaṃ, taṅca sinehavasena. Anudayatīti anudāti vattabbe “**anuddā**”ti da-kārāgamaṇaṃ katvā vuttaṃ. **Anuddāyanākāro**ti anurakkhaṇākāro. Rakkhaṇaṇhi dāyanā. **Anuddāyitassāti** anuddāya ayitassa. “Jātipi dukkhā”ti-ādiṃ suṇantassa savane, aniccādito sammasantassa sammāsane, maggenettha sammohaṃ viddhamsentassa paṭivedhe, paṭivijjhivā paccavekkhantassa paccavekkhaṇeti catūsu kālesu dukkhe ñāṇaṃ vattati.

1065. Cittassa saṁrañjanam **cittassa sārāgo**. **Gijjhantī**ti abhikaṅkhanti. **Sañjantī**ti bandhanti. **Lagganaṭṭhenā**ti saṁvaraṇaṭṭhena, olambanaṭṭhena vā. **Tassa tasseva bhavassāti** kāmabhavādisaṅkhātassa vipākakaṭattārūpassa abhinibbatti-attham paṭisandhiyā paccayabhāvavasena parikaḍḍhati. **Cittamassa** bhavantare **vidhāvati** nibbattati. **Taṇhāvippchanditaniveso** aṭṭhasatataṇhāvicaritādibhāvena taṇhāpavattiyeva.

Saritānīti rāgavasena allāni. Taṁsampayuttapītivasena siniddhāni **sinehitāni**. **Visatī**ti vittatā. Rūpādīsu tebhūmakadhammesu byāpanavasena **visatā**. Purimavacanameva ta-kārassa ṭa-kāram katvā vuttam. **Visālī**ti vipulā. **Visakkatī**ti parisappati, sahati vā. Ratto hi rāgavatthunā pādena tāliyamānopi sahatīti. Osakkanam, vipphandanam vā visakkananti vadanti. Aniccādim niccādito gaṇhantī **visaṁvādikā** hoti. **Visaṁharatī**ti tathā tathā kāmesu ānisaṁsam passantī vividhehākārehi nekkhammābhimukhappavattito cittam saṁharati saṅkhipati. **Visaṁ** vā dukkham, tam **harati** vahaṭīti attho. Dukkhanibbattakassa kammassa hetubhāvato **visaṁulā**, visaṁ vā dukkhavedanāmūlam etissāti **visaṁulā**. Dukkhasamudayattā visaṁ phalam etissāti **visaphalā**. Taṇhāya rūpādikassa dukkhasseva paribhogo hoti, na amatassāti sā “**visaparibhogā**”ti vutto. Sabbattha niruttivasena padasiddhi veditabbā. Yo panettha padhāno attho, tam dassetum puna “**visatā vā panā**”ti-ādi vuttam. **Itthabhāvaññathābhāvanti** manussabhāvadevādibhāvabhūtam.

Paṇidhānakavasenāti cittassa rūpādīsu ṭhapanakavasena. Aññopi bandhu taṇhāya eva hoti, so pana abandhupi hoti. Taṇhā pana niccasannissitīti “**pāṭiyekko bandhū**”ti vuttā. **Asanatoti** byāpanato bhuñjanato ca. Tadubhayaṁ dasseti “**ajjhottharaṇato**”ti-ādinā. **Āsīsanavasenā**ti icchanavasena. **Aññenākārenā**ti jappanājappitattānam jappāya anaññattadassanākārena. **Cittam pariyaṭṭhātī**ti cittam mūsati. **Mārapāsoti** mārena gahitatāya rāgo mārapāso.

1066. **Saṅkhāresu uppanno kammaṭṭhabhedam na karotī**ti etena sattesu uppanno aṭṭhānakopo karotīti viññāyati. “Attham me

nācari, na carati, na carissati, piyassa me manāpassa atthaṃ nācari, na carati, na carissati, appiyassa me amanāpassa anattaṃ nācari, na carati, na carissati”ti uppajjamānopi hi kopo avatthusmiṃ uppannattā aṭṭhānakopo eva bhavitum yutto. **Āghātentoti** hananto. **Punaruttidoso paṭisedhitoti** dosa-padassa paṭivirodha-padassa ca dvikkhattum āgatattā vuttam. Paṭighassa vā visesanatthaṃ pubbe “paṭivirodho”ti, padosādivisesanatthaṃ “doso”ti ca vuttam, dussanādivisesanatthaṃ pacchā “doso”ti, virodhavisesanatthañca “paṭivirodho”ti vuttanti natthi punaruttidoso.

1091. Aniddhāritaparicchede dhammānaṃ atthitāmattadīpake mātikuddese aparicchedena bahuvacanena uddeso katoti bahuvacaneneva pucchati “katame dhammā appaccayā”ti. Sabhāvasaṅkhāparicchedādivasena hi dhamme ajānantassa vasena uddeso pucchā ca karīyatīti. Tasmā paricchedaṃ akatvā uddiṭṭhā pucchitā ca. **Imeti** asaṅkhataadhātuto uddhaṃ natthīti dīpanatthaṃ ekampi taṃ niddisitvā bahuvacaneneva nigamanam katam niddesato pubbe bodhaneyyassa ajānanakālaṃ upādāya.

1101. Kiṃ pana natthi, kiṃ tena na vuttāti yojanā kātabbā. Idameva manoviññeyyanti niyamābhāvo **vavatthānābhāvo**. Cakkhuviññāṇādiviññeyyameva cakkhādiviññeyyanti pāliyaṃ vuttanti manoviññāṇaviññeyyenapi manoviññeyyena bhavitabbanti katvā aṭṭhakathāya “**kiṃ pana manoviññāṇenā**”ti-ādi vuttam. **Kehici viññeyyā kehici aviññeyyāti** idaṃ kāmāvacaraṃ manoviññāṇaṃ ārammaṇādivasena bhinditvā yojetabbaṃ. Rūpāvacarādi-ārammaṇena hi kāmāvacaramanoviññāṇena rūparāgādisampayuttena ca kāmāvacaradhammā na viññeyyā, itarena ca viññeyyā. Evaṃ kāmāvacarānameva ārammaṇānaṃ kesañci saddādīnaṃ rūpārammaṇādihi aviññeyyatā viññeyyatā ca yojetabbā, tathā dvārābhedaivasena. Atha vā somanassasahagatasantīraṇaṃ iṭṭhārammaṇamevāti itaraṃ tena na viññeyyam. Evaṃ upekkhāsahagate kuslavipāke akusalavipāke cāti sabbattha yathāyogaṃ yojetabbaṃ, rūpāvacarādayo kāmāvacaravipākādihi aviññeyyā, kecideva

viññeyyā arūpāvacarehīti yojetabbaṃ anuvattamānattā. **Nibbānena aviññeyyattāti** “kehici aviññeyyā”ti imassa padassa atthasambhavamattaṃ sandhāya vuttaṃ, na nibbānassa anuvattamānamanoviññābhāvato.

1102. **Pañcakāmaguṇikarāgoti** ukkaṭṭhavasena vuttaṃ. Bhavāsavaṃ ṭhapetvā sabbo lobho kāmāsavoti yuttaṃ siyā. Sassatadiṭṭhisahagato rāgo bhavadiṭṭhisampayuttattā “bhavāsavo”ti aṭṭhakathāyaṃ vutto. Bhavāsavo pana “diṭṭhigatavippayuttesu eva uppajjati”ti pāliyaṃ vutto. Sopi rāgo kāmāsavo bhavituṃ yutto. Diṭṭhadhammikasamparāyikadukkhānaṃ kāraṇabhūtā kāmāsavādayopi dvidhā vuttā.

1103. Kāmāsavaniddese ca **kāmesūti** kāmarāgadiṭṭhirāgādi-
ārammaṇabhūtesu tebhūmakesu vatthukāmesūti attho sambhavati. Tattha hi uppajjamānā sā taṇhā sabbāpi na kāmacchandādināmaṃ na labhatīti. Kattukamyatāchando akusalepi uppajjati, na pana dhammacchando.

1105. Aññaṃ jīvanti gahaṇaṃ yadipi upādānakkhandhesveva pavattati, rūpe. Va. Viññāṇe vā pana na paṭiṭṭhāti. Tato aññaṃ katvā jīvaṃ gaṇhātīti **sassatadiṭṭhi** hotīti. Brahmādiṃ ekaccaṃ attānaṃ “hoti”ti niccato aññaṇca “na hoti”ti aniccato gaṇhantassa “hoti ca na ca hoti”ti **ekaccasassatadiṭṭhi**. “Hoti”ti ca puṭṭhe “nevā”ti, “na hoti”ti ca puṭṭhe “na”iti sabbattha paṭikkhipantassa **amarāvikkhepadīṭṭhi**, amarā anupacchedā, amaramacchasadisī vā vikkhepadīṭṭhī attho.

Pañcakāmaguṇiko rāgo kāmāsavoti vuttoti katvā brahmānaṃ vimānādisu rāgassa diṭṭhirāgassa ca kāmāsavabhāvaṃ paṭikkhipati. Yadi pana lobho kāmāsavabhavāsavavinimutto atthi, so yadā diṭṭhigatavippayuttesu uppajjati, tadā tena sampayutto avijjāsavo āsavavippayuttoti domanassavicikicchuddhaccasampayuttassa viya tassapi āsavavippayuttatā vattabbā siyā “catūsu diṭṭhigatavippayuttesu lobhasahagatesu cittuppādesu uppanno moho siyā āsavasampayutto siyā āsavavippayutto”ti. “Kāmāsavo aṭṭhasu lobhasahagatesu cittuppādesu uppajjati”ti, “kāmāsavaṃ paṭicca diṭṭhāsavo

avijjāsavo”¹ti ca vacanato diṭṭhisahagato rāgo kāmāsavo na hotīti na sakkā vattum. **Kilesapaṭipāṭiyāpi āharitum vaṭṭatīti** āsavānaṃ vacanaṃ pahātabbadassanattanti katvā te pahāne āhariyamānā pahātabbānampi tesam kilesānaṃ uddesakkamena āharitum vaṭṭanti pajahanakānaṃ maggānampīti attho.

1121. **Paṭhamakamānabhājanīyeti** “seyyohamasmī”ti mānassa niddese. Tattha hi “ekacco jātiyā vā gottena vā kolaputtiyena vā vaṇṇapokkharatāya vā dhanena vā ajjhenena vā kammāyatanena vā sippāyatanena vā vijjāṭṭhānena vā sutena vā paṭibhānena vā aññataraññatarena vā vatthunā mānaṃ jappeti, yo evarūpo māno maññanā -pa- ketukamyatā cittassā”²ti seyyassa sadisassa hīnassa ca pavattamāno puggalavisesaṃ anāmasitvā seyyamāno vibhattoti imammatthaṃ sandhāya **“eko māno tiṇṇaṃ janānaṃ uppajjatīti kathito”**ti āha. Na kevalaṇcāyaṃ paṭhamakamānabhājanīye eva evaṃ kathito, dutiyakatiyakamānabhājanīyepi kathito evāti nidassanamattthaṃ etaṃ daṭṭhabbaṃ. Atha vā puggale anissāya vuttānaṃ tiṇṇampi mānānaṃ bhājanīyaṃ **“paṭhamakamānabhājanīye”**ti āha. Seyyassa “seyyohamasmīti māno”ti-ādīnaṃ hi puggalaṃ āmasitvā vuttānaṃ navannaṃ mānānaṃ bhājanīyaṃ dutiyakamānabhājanīyaṃ hoti, tassa mānarāsissa puggalaṃ anāmasitvā vuttamānarāsito dutiyatatiyakattāti, athāpi ca yathāvutte dutiyakamānabhājanīye “ekekassa tayo tayo mānā uppajjantīti kathitan”ti idha vuttāya atthavaṇṇanāya samānadassanattthaṃ **“paṭhamakamānabhājanīye”**ti vuttaṃ. So eva māno idhāgatoti tattha kathito eva attho yujjatīti adhippāyo. **Mānakaraṇavasena**ti “seyyo”ti-ādikiccakaraṇavasena. **Aparāpare upādāyāti** idaṃ purimapurimā mānā aparāpare upanissayabhāvena te uppādentā accuggacchantīti imammatthaṃ sandhāya vuttaṃ. Ketukamyatācittaṃ accuggatabhāvaṃ gacchatīti katvā citteneva visesitaṃ.

1126. Akkhamanabhāvappakāsaṇaṃ **khiyyanaṃ**. **Manena piyakaraṇanti** evaṃkāraṃ pūjanaṃ mānananti vuccatīti attho. **Issākaraṇavasena**ti sābhādi-akkhamanakiccavasena.

1. Abhi 10. 154 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 366 piṭṭhe.

1127. **Ariyasāvakā**ti vacanaṃ “ariyasāvakānaṃyeva paṭivedho atthi, te ca taṃ na maccharāyanti”ti paṭivedhadhamme macchariyābhāvadassanattamaṃ. **Ganthoti** pāḷi. **Kathāmaggoti** aṭṭhakathāpabandho. **Dhammantaranti** kusalādidhammaṃ bhinditvā akusalādiṃ attano lolatāya tathāgatabhāsitaṃ titthiyabhāsitaṃ vā karonto ālolessati. **Attānaṃ āvikatvā**ti attānaṃ aññathā santaṃ aññathā pavedayitvā. **Yo panā**ti titthiyo gahaṭṭho vā attano samayassa sadosabhāvaṃ daṭṭhum anicchanto aññāṇena abhinivesena vā.

Byāpitumanicchoti viviccho, tassa bhāvo **veviccharaṃ**. **Anādaroti** macchariyena dāne ādararahito. Kaṭacchunā gāho bhattassa kaṭacchuggāho, kaṭacchuggāho viya **kaṭacchuggāho**. Yathā hi kaṭacchuggāho yathāvutte bhatte na saṃpasārayati, evaṃ macchariyampi āvāsādisūti. Gayhati etenāti vā gāho, kaṭacchu eva gāho **kaṭacchuggāho**. So yathā saṅkuṭitaggo na saṃpasārayati, evaṃ macchariyampīti. Āvaritvā gahitaṃ aggahitaṃ, tassa bhāvo **aggahitattaṃ**, macchariyaṃ. “Āvāsādi parehi sādharmaṇamasādharaṇaṃ vā mayheva hotū”ti pavattivasena attasampattiggahaṇalakkhaṇatā, “mā aññassā”ti pavattivasena attasampattinigūhaṇalakkhaṇatā ca yojetabbā. Yaṃ pana “pārasantakaṃ gaṇhitukāmo”ti vuttaṃ, taṃ macchariyassa parasantakalobhassa upanissayabhāvaṃ dassetuṃ vuttanti daṭṭhabbaṃ. Yadi hi taṃ macchariyappavattidassanaṃ, parasampattiggahaṇalakkhaṇatā ca vattabbā siyāti.

1140. Abhiṃjhākāmarāgānaṃ viseso āsavadvaya-ekāsavabhāvo siyā, na-abhiṃjhāya no-āsavabhāvo cāti no-āsavalobhassa sabbhāvo vicāretabbo. Na hi atthi “āsavo ca no-āsavo ca dhammā āsavassa dhammassa āsavassa ca no-āsavassa ca dhammassa hetupaccayena paccayo”ti sattamo ca navamo ca pañho. Gaṇanāya ca “hetuyā sattā”ti vuttaṃ, na “navā”ti. Diṭṭhisampayutte pana lobhe no-āsave vijjamāne sattamanavamāpi pañhavissajjanaṃ labheyyuṃ, gaṇanā ca “hetuyā navā”ti vattabbā siyā. Diṭṭhivippayutte ca lobhe no-āsave vijjamāne pubbe dassito dosoti.

1159. Kāmacchandanivaraṇaniddese **kāmesūti** tebhūmakesu sāsavesu sabbesu vatthukāmesu. Sabbo hi lobho kāmacchandanivaraṇaṃ. Teneva tassa āruppe uppatti vuttā “nīvaraṇaṃ dhammaṃ paṭicca nīvaraṇo dhammo uppajjati na purejātapaccayā. Āruppe kāmacchandanivaraṇaṃ paṭicca uddhaccanīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇaṃ. Āruppe kāmacchandanivaraṇaṃ paṭicca thinamiddhanīvaraṇaṃ uddhaccanīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇaṃ”ti¹.

1162. **Iriyāpathakacittanti** iriyāpathūpatthambhakaṃ aṭṭhapaññāsavidhaṃ cittaṃ. Tattha pana balavathinamiddhasahagataṃ cittaṃ “**iriyāpathaṃ sandhāretuṃ asakkontaṃ**”ti vuttaṃ. **Olīyatīti** olambati.

1163. **Onayhatīti** chādeti, avattharati vā. Nānārammaṇesu pavattinivāraṇena, vipphārikatānivāraṇeneva vā **antosamorodho**. **Ekaccānanti** sirīsādirukkhānaṃ. **Rūpakāyeneva siyuraṃ**, tena sukhappaṭisaṃvedananibbānasacchikiriyaṇaṃ rūpatāpatti siyāti adhippāyo. **Tasmāti** “kāyassā”ti vacanassa rūpatāsādhakattā. **Na hi nāmakāyo supatīti** idaṃ thinamiddhasamuṭṭhitarūpehi rūpakāyassa garubhāvappattaṃ aṅgapaccaṅgādīnaṃ saṃsīdanaṃ soppanti sandhāya vuttaṃ, na jāgaraṇacittarahitaṃ bhavaṅgasantaṭinti. **Tassa phalattāti** phalūpacārena indriyaṃ viya middhaṃ dassetuṃ middhassa phalattā indriyaniddese viya liṅgādīni middhaniddeseṇi soppādīni vuttānīti attho.

Rūpakāyassa antosamorodho natthīti so nāmakāye vuttoti viññāyati. Tena saha vuttā onāhapariyonāhā ca. Rūpakāyassa vā vipphārikāvipphārikabhāvo nāma attano sabhāvena natthi, nāmakāyassa nāmakāye vipphārike lahuṃ, avipphārike garukoti avipphārikabhāvena onāhanādi nāmakāyasseeva hotīti onāhanādayopi nāmakāye viññāyanti. Tenāha “**na hi rūpaṃ nāmakāyassa onāho -pa- hoti**”ti. Āvaraṇabhāvo viya hi onāhanādibhāvopi nāmakāyasseeva hotīti. Itaro adhippāyaṃ ajānanto meghādīhi rūpehi rūpaṇaṃ onāhanādiṃ passanto “**nanu cā**”ti-ādimāha. **Yadi evanti** yadi rūpassa onāhanādītā siddhā, arūpassa na

1. Abhi 10. 298 piṭṭhe.

siyā, setubandhādīsu rūpassa āvaraṇaṃ diṭṭhanti āvaraṇampi arūpassa na bhaveyyāti attho.

Surāmerayapānaṃ akusalanti katvā yutto tassa upakkilesabhāvo, surā -pa- pamādaṭṭhānānuyogassa ca akusalattā paññāya dubbalīkaraṇabhāvo yutto, tathāpi parassa adhippāyaṃ anujānitvā surāmerayassa upakkilesatā paññāya dubbalīkaraṇatā ca upakkilesānaṃ paññāya dubbalīkaraṇānaṃ paccayattā phalavohārena vuttāti dassento āha “**na, paccayaniddesato**”ti. **Evameva khoti** yathā jātarūpassa ayo lohaṃ tipu sīsaṃ sajjanti pañcupakkilesehi upakkiliṭṭhaṃ jātarūpaṃ na ceva mudu hoti, na ca kammaniyaṃ, na ca pabhassaraṃ pabhaṅgu ca, na ca sammā upeti kammāya, evameva. **Paccayaniddesatoti** upakkilesapaññādubbalīkaraṇānaṃ paccayabhāvaniddesato paccaye phalaniddesatoti attho. Sayameva kilesa upakkilesaniddesesu niddiṭṭhoti adhippāyo.

Nīvaraṇaṃ hutvāva nīvaraṇasampayutte dassiyamāne na nīvaraṇatādassanatto ārambho, atha kho siddhanīvaraṇabhāvassa nīvaraṇasampayuttatā dassanatto yathālābhavasena ca asampayuttassa vacanaṃ na yujjati yathā hi **tiṭṭhantampi carantampi**ti sippisambukādīsu yathālābhasambhavaṃ taṃ dvayaṃ vuttaṃ, na evaṃ “thinamiddhanīvaraṇaṃ sampayuttampi asampayuttampi”ti vacanaṃ atthi, yaṃ yathālābhaṃ sambhaveyyāti. **Cittajassāsambhavavacanato**ti “cattattā”ti-ādivacanassa jhānakkhaṇe cittajassa thinamiddhassa asambhavavacanabhāvatoti attho, “cattattā”ti-ādivacanena vā asambhavassa vacanato pakāsanatoti attho.

Kāmesu kho pana -pa- sudiṭṭhoti iminā kāmādīnave aññāṇassa pahānamāha. **Taṃ tattha pahānanti** taṃ tattha rūpe pahānanti pahānaṃ apekkhitvā “tan”ti vuttaṃ, taṃ vinayananti vā attho. Tena rūpassa appahātabbattameva dasseti, na pana “cha dhamme pahāyā”ti-ādīsu middhassa appahātabbatādassanato¹ añño pakāro vutto. **Na yathā -pa- vuttanti** cha dhammā pañca nīvaraṇāni ca yathā pahātabbāneva

1. Pahātabbatādassanato (Ka)

hontāni “pahātabbānī”ti vuttāni, na evaṃ rūpaṃ pahātabbameva hontaṃ
“pahātabban”ti vuttanti attho.

Aññehi ca suttehīti vuttasuttānaṃ dassanatthaṃ “**tathā hī**”ti-ādimāha.
Kusalappavattim āvarantīti **āvaraṇā**. Nivārentīti **nīvaraṇā**. Cittaṃ
abhibhavantā ārohaṇtīti **cetaso ajjhāruha**. Āvaraṇādikiccaṇca arūpasseva
yujjati, tathā andhakaraṇādikiccaṃ. Tattha catūsu padesu purimapurimassa
pacchimapacchimo attho. Saṃsāradukkhaṃ vighāto, taṃjanakatāya
vighātapakkhikaṃ. Cetaso pariyuṭṭhānaṃ ayonisomanasikārato uppatti
akusalarāsisbhāvo ca arūpasseva hotīti arūpameva middhaṃ.

1166. Gaṇabhojanādi-akappiyabhojanaṃ kappiyasaññī bhuñjitvā puna
jānitvā koci vippaṭisārī hoti, anavajjaṇca bhikkhudassanacetiyavandanādiṃ
vajjasaññī akatvā katvā ca koci assaddho vippaṭisārī hoti. **Vatthunti** mūlaṃ.
Evarūpanti mūlavasena evaṃpakāraṇti attho. Kukkuccapadaṃ
yevāpanakesu “kucchitaṃ kataṃ kukataṃ, tassa bhāvo”ti vuttatthameva.
Kukkuccāyanākāroti kukkuccabhāvanākāro kukkuccakaraṇākāro
kukkuccagamanākāro vā. Etena kukkuccaṃ kiriyabhāvena dasseti. “Kappati
na kappati”ti pavattacittuppādova **vinayakukkuccaṃ**.

1176. Cittavikkhipanakiccasāmañña uddhaccaṃ kukkuccaṇca saha
vuttanti veditabbaṃ. Kāmacchandassa anāgāmimaggena pahānaṃ
ukkaṭṭhanīvaraṇavasena vuttanti veditabbaṃ. Yadi hi lobho nonīvaraṇo siyā,
“nonīvaraṇo dhammo nīvaraṇassa dhammassa hetupaccayena paccayo”ti-ādi
vattabbaṃ siyā, na cetaṃ vuttaṃ. Gaṇanāya ca “hetuyā cattārī”ti vuttaṃ, na
“navā”ti. Tasmā sabbo lobho kāmacchandanaīvaraṇanti arahattamaggenassa
pahānavacanaṃ vuttaṃ.

1219. **Kāmo cāti** kilesakāmo ca. **Purimadiṭṭhiṃ uttaradiṭṭhi upādiyatī**
purimadiṭṭhiṃ “sassato”ti gaṇhantī upādiyati, purimadiṭṭhi-ākāreneva vā
upajjamānā uttaradiṭṭhi teneva purimadiṭṭhiṃ dalhaṃ karontī taṃ
upādiyatīti vuttaṃ. **Gosīlagovatādīnī**ti tathābhūtaṃ diṭṭhimāha.

Abhinivesatoti abhinivesabhāvato, abhinivisanato vā. **Attavādamattamevā**ti attassa abhāvā “attā”ti idaṃ vacanamattameva. **Upādiyanti** daḷhaṃ gaṇhanti. Kathaṃ? **Attāti**. Attāti hi abhinivisantā vacanameva daḷhaṃ katvā gaṇhantīti attho. Evaṃ attavādamattameva upādiyantīti vuttaṃ. “Attavādamattan”ti vā vācāvatthumattamāha. Vācāvatthumattameva hi “attā”ti upādiyanti atthassa abhāvāti.

1221. **Dinnanti** dānamāha, taṃ aphaḷattā rūpaṃ viya dānaṃ nāma na hotīti paṭikkhipati. Mahāvijitayaññasadiso yañño **mahāyāgo**. Āmantetvā havanaṃ dānaṃ **āhunaṃ**, pāhunānaṃ atithīnaṃ atithikiriya **pāhunaṃ**, āvāhādīsu maṅgalatthaṃ dānaṃ **maṅgalakiriya**. **Paraloke ʈhito imaṃ lokaṃ “natthī”ti gaṇhātīti** imaṃ lokaṃ avekkhitvā paraloko, parañca avekkhitvā ayaṃ loko hoti gantabbato āgantabbato cāti paralokato idhāgamanassa abhāvā tattheva ucchiḷjanato cittaṃ paraloke ʈhito imaṃ lokaṃ “natthī”ti gaṇhātīti attho veditabbo. Na hi ayaṃ diṭṭhi paraloke nibbattasseva hotīti. **Idhaloke ʈhitoti** etthāpi ayaṃ nayo. Ayaṃ vā ettha attho “saṃsaraṇappadeso idhaloko ca paraloko ca nāma koci natthi saṃsaraṇassa abhāvā tattha tattheva ucchiḷjanato”ti. Purimabhavato pacchimabhava upapātanaṃ upapāto, so yesaṃ sīlaṃ, te **opapātikā**. Te pana cavanakā upapajjanakā hontīti katvā āha “**cavanaka-upapajjanakasattā natthīti gaṇhātīti**”ti. **Anulomappaṭipadanti** nibbānānukūlaṃ sīlādippaṭipadaṃ.

1236. **Nippadesatova gahitoti** iminā yaṃ āsavagocchake brāhmānaṃ kapparuḷḷhādīsu rāgassa ca diṭṭhirāgassa ca asaṅgahaṇena nīvaraṇagocchake ca kāmaccchandassa anāgāmimaggena pahātabbatāḍassanena sappadesattaṃ vuttaṃ, taṃ nivāritaṃ hoti. **Arahattamaggenā**ti vacanena catūhi maggehi pahātabbatā vuttāti daṭṭhabbaṃ. Na hi purimehi atanukatā mohādayo arahattamaggena pahīyantīti.

1287. **Nirati-atthenā**ti pītivirahena, balavanikantivirahena vā. Na hi dukkhāya vedanāya rajjantīti. Ava-saddena avagāhattho adho-attho cāti dvidhā **ava-saddassa** attho vutto.

1301. Vicikicchāsahagato moharaṇo pahānekaṭṭhena diṭṭhisampayuttaena rāgaraṇena **saraṇo**, uddhaccasahagato rūparāga-arūparāgasāṅkhātena.

Araṇavibhaṅgasutte¹ pana “yo kāmapaṭisandhisukhino somanassānuyogo hīno gammo pothujjaniko anariyo anattasamhito, sadukkho eso dhammo sa-upaghāto sa-upāyāso sapaṇiḷāho micchāpaṭipadā. Tasmā eso dhammo saraṇo”ti-ādivacanato phalabhūta dukkha-upaghāta-upāyāsapaṇiḷāhasabhāvabhūto micchāpaṭipadābhāvova “saraṇo”ti viññāyatīti tehi sabbākusalānaṃ saraṇatā siddhā hotīti.

Suttantikadukanikkhepakathāvaṇṇanā

1303. **Vivecitattā**ti visum katattā pakāsittatā. **Asesetvā khepetī**ti vajiraṃ attanā patitaṭṭhānaṃ asesetvā khepeti puna apākatikatā-āpādanena.

1311. **Tappatī**ti vipaṭisārī hoti, anusocati vā.

1313. **Ahanti** iti-saddaparena ahaṃ-saddena hetubhūtena yo attho viññāyati, so saṅkathīyati, udīriyatīti attho. Aññāthā hi vuccamānassa vacanena pakāsiyamānassa padatthassa **saṅkhā**dibhāve sabbesaṃ kusalādidhammānaṃ adhivacanādītā siyāti. **Bhāvoti** sattavevacananti bhaṇanti, dhātuyā vā etaṃ adhivacanam. **Dattoti** ettāvatā sattapaññattim dassetvā aññampi upādāpaññattim dassetuṃ “**mañco**”ti-ādimāha. **Ahanti** ca pavattaṃ adhivacanam vadantena suṇantena ca pubbe gahitasaññena atthappakāsanabhāvena viññāyati. Na hi tasmim aviññāte tadatthavijānaṃ atthīti visesena adhivacanam “ñāyatīti **samaññā**”ti vuttaṃ. Etassatthassa ahanti idaṃ adhivacananti evaṃ vā saññāgahaṇavasena ñāyati samaññāyati pākātā hotīti **samaññā**. **Paññāpiyatī**ti ahanti idaṃ etassa adhivacananti evaṃ ṭhapīyatīti attho. **Vohariyatī**ti vuccati. **Uddheyyanti** uddharitabbaṃ. **Api nāmasahassatoti** anekehipi nāmasahassehīti attho. Sayameva upapatanasīlaṃ nāmaṃ “**opapāṭikanāman**”ti vuccati.

Karīyatīti kammaṃ, nānameva kammaṃ **nāmakammaṃ**. Tathā **nāmaveyyaṃ**. Karaṇaṭhapanasaddāpi hi kammaṭṭhā hontīti. Atha karaṇaṭṭhā, karīyati ca ṭhapīyati ca etena attho evaṃnāmoti paññāpīyatīti karaṇaṃ ṭhapanāṇca nāma hoti. Atha bhāvatthā, ñāpanamattameva karaṇaṃ ṭhapananti ca vuttaṃ. **Nāmanirutti nāmabyañjananti** nāmamicceva vuttaṃ hoti. Na hi pathavīsaṅkhātāṃ atthappakāramattaṃ nivadati byañjayati vā pathavīti nāmaṃ nivadati byañjayati vā, tasmā anāmassa niruttibyañjanabhāvanivāraṇatthaṃ “nāmanirutti nāmabyañjanan”ti vuttaṃ. Evaṃ **nāmābhilāpoti** etthāpi nayo. Ettha pana saṅkhā samaññā paññatti vohāroti catūhi padehi paññāpitabbato paññatti vuttā, itarehi paññāpanato.

Tattha ca “purimā upādāpaññatti uppādavayakiccarahitā lokasaṅketasiddhā, pacchimā nāmapaññatti, yāya purimā paññatti rūpādayo ca sotadvāraṇiññāṇasantānānantaramuppannena gahitapubbasāṅketena manodvāraṇiññāṇasantānena gahitāya paññāpīyanti”ti ācariyā vadanti. Etasmiṃ pana imissā pāḷiyā aṭṭhakathāya ca atthe sati yaṃ vuttaṃ mātikāyaṃ “vacanamattameva adhikāraṃ katvā pavattā adhvacaṇā nāma, sahetukaṃ katvā vuccamānā abhilāpā nirutti nāma, pakārena ñāpanato paññatti nāmā”ti¹, tena virodho siyā. Na hi uppādavayakiccarahitassa vacanamattaṃ adhikāraṃ katvā pavatti atthi uppādādisahitasseva pavatti sabbhāvato, na ca vacanavacanatthavimuttassa nāmassa niddhāretvā sahetukaṃ katvā vuccamānatā atthi, nāpi aniddhāritasabhāvassa padatthassa tena tena pakārena ñāpanaṃ atthīti.

Duvidhā cāyaṃ paññatti yathāvuttappakārāti aṭṭhakathāvacanaṇca na dissati, aṭṭhakathāyaṃ pana vijjamānapaññatti-ādayo cha paññattiyova vuttā. Tattha “rūpaṃ vedanā”ti-ādikā vijjamānapaññatti. “Itthi puriso”ti-ādikā avijjamānapaññatti. “Tevijjo chaḷabhiñño”ti-ādikā vijjamānena avijjamānapaññatti. “Itthisaddo purisasaddo”ti-ādikā avijjamānena vijjamānapaññatti. “Cakkhuviññāṇaṃ sotaviññāṇaṃ”ti-ādikā vijjamānena vijjamānapaññatti. “Khattiyakumāro brāhmaṇakumāro”ti-ādikā avijjamānena avijjamānapaññatti. Na cettha yathāvuttappakāro duvidhā paññatti

1. Abhi-Ṭṭha 1. 94 piṭṭhe.

vuttāti sakkā viññāturū. Vijjamānassa hi saṅkhā -pa- abhilāpo vijjamānapaññatti. Avijjamānassa ca saṅkhādikā avijjamānapaññatti. Tesāmyeva visesanavisesitabbabhāvena pavattā saṅkhādayo itarāti.

Avijjamānapaññattivacanena paññāpitabbā upādāpaññatti, tassā paññāpanabhūtā nāmapaññatti ca vuttā, itarehi nāmapaññattiyeva yathāvuttāti ce? Na, asiddhattā. Sati hi ujuke purime pāḷi-anugate atthe ayamattho imāya aṭṭhakathāya vuttoti asiddhametaṃ. Yadi ca sattarathaghaṭṭadidisaḥkālakaṣiṇa-ajaṭṭakāsakaṣiṇugghāṭimākāsa-ākīṇcaññāyatanavisayanīrodhasamāpatti-ādippakārā upādāpaññatti avijjamānapaññatti, eteneva vacanena tassā avijjamānatā vuttāti na sā atthīti vattabbā. Yathā ca paññāpitabbato avijjamānānaṃ sattādīnaṃ avijjamānapaññattibhāvo, evaṃ rūpādīnaṃ vijjamānānaṃ paññāpetabbato vijjamānapaññattibhāvo āpajjati. Tato “sabbe dhammā paññatti”ti paññattipathehi avasiṭṭho paññattidhammaniddeso vattabbo siyā. Athāpi paññāpitabbapaññāpanavisesadassanatto saṅkhādiniddeso, tathāpi “ekadhammo sabbadhammesu nipatati, sabbadhammā ekadhammasmiṃ nipatanti”ti-ādinaṃ paññāpitabbānaṃ paññattipathabhāvassa dassitattā paññāpitabbānaṃ paññattibhāve paññattipathā paññattisaddeneva vuttāti paññattipathapadaṃ na vattabbā siyā, nāpi sakkā paññāpitabbapaññāpanavisesadassanatto saṅkhādiniddesoti vatturū saṅkhādisaddānaṃ samānatthattā. Vuttañhi “maraṇenapi taṃ pahiyati, yaṃ puriso mamidanti maññati”ti¹ ettha “purisoti saṅkhā samañña -pa- abhilopo”ti¹. Tathā “māgaṇḍiyoti tassa brāhmaṇassa nāmaṃ saṅkhā samañña”ti-ādi. Na ca “ayaṃ itthannāmo”ti saṅketaggahaṇaṃ “rūpaṃ tisso”ti-ādivacanaggahaṇaṃ muñcitvā aññassa asiddhasabhāvassa atthapaññāpane samatthatā sambhavati, tesaṃca asamatthatā. Yadi hi tesāṃ vinā paññattiyā atthapaññāpane asamatthatā siyā, paññattipaññāpane ca asamatthatāti tassā añña paññatti vattabbā siyā, tassā tassāti anavatthānaṃ, tato atthavijjānanaṃeva na siyā, nāpi saṅketaggahaṇaṃ saṅketassa paññattibhāve “ayaṃ imassa bhāsitaṃ attho”ti vā, “imassatthassa idaṃ vacanaṃ jotakan”ti vā. Saññuppādamatte pana saṅketaggahaṇe vacanassa

1. Khu 7. 96 piṭṭhe.

2. Khu 7. 144, 148 piṭṭhesu.

vacanatthavinimuttassa kappane payojanaṃ natthi. “Buddhassa bhagavato vohāro lokiye sote paṭihaññati”¹, “abhiñāsi no tvaṃ ānanda ito pubbe evarūpaṃ nāmadheyyaṃ suttaṃ yadidaṃ janavasabho”², “nāmañca sāveti koṇḍañño ahaṃ bhagavā”³ ādīhi ca paññattiyā vacanabhāvo siddho. Tasmā pāṭiyā atthakathāya ca aviruddho attho vicāretvā gahetabbo.

Yadi sattādayo avijjamānapaññatti na honti, kā pana avijjamānapaññatti nāmāti? Pakāsito ayamatto “avijjamānaṃ sattādīnaṃ saṅkhā -pa-abhilāpo avijjamānapaññatti”⁴ti. Sattādīnañca avijjamānatā atthitā neva vattabbā, ye ca vadeyyuṃ, “rūpādīni viya avijjamānatā avijjamānatā vuttā, na natthibhāvato”⁵ti, ayañca vādo hevatthikathāya⁴ paṭisiddho, na ca rūpaṃ vedanā na hotīti avijjamānaṃ nāma hoti. Evaṃ sattādayopi yadi atthi, rūpādayo na hontīti avijjamānāti na vattabbā. Yasmā pana yesu rūpādīsu cakkhādīsu ca tathā tathā pavattamānesu “satto itthi ratho ghaṭo”⁴ti-ādikā vicittasaññā uppajjati, saññānulomāni ca adhivacanāni, tehi rūpacakkhādīhi añño sattarathādīsaññāvalambito vacanattho vijjamāno na hoti, tasmā sattarathādī-abhilāpā “avijjamānapaññatti”⁴ti vuccanti, na ca te “musā”⁴ti vuccanti lokasamaññāvasena pavattattā. Tato eva te abhilāpā “sammutisaccan”⁴ti vuccanti. So ca vacanattho sayam avijjamānopi vijjamānassa vacanasseva vasena paññattivohāraṃ labhati, “sammutisaccan”⁴ti ca vuccati yathāgahitasaññāvasena pavattavacanatthabhāvato. “Sammutiññāṇaṃ saccārammaṇameva, nāññārammaṇaṃ”⁵ti⁵ kathāya ca “pathavīkasiṇādi cīvarādi ca sammutisaccamhi”⁴ti imināva adhippāyena vuttanti viññāyati. Yasmā rūpādīsu santānena pavattamānesu ekattaggahaṇavasena te amuñcitvā pavattaṃ sattādiggahaṇaṃ cakkhuviññāṇādīni viya rūpādīsu tesu khandhesu cakkhādīsu ca asantaṃ avijjamānaṃ sattarathādīṃ gaṇhāti, tasmā taṃ parittārammaṇādibhāvena na vattabbanti vuttaṃ. Tathā yaṃ khandhasamūhasantānaṃ ekattena gahitaṃ upādāya “kalyāṇamitto

1. Abhi 4. 169 piṭṭhe.

2. Dī 2. 166 piṭṭhe.

3. Saṃ 1. 195 piṭṭhe.

4. Sovatthikathāya (Ka) Abhi 4. 124 piṭṭhe pana passitabbaṃ.

5. Abhi 4. 233 piṭṭhe.

pāpamitto puggalo”ti gahaṇaṃ paññatti ca pavattati, taṃ tadupādānabhūtaṃ puggalasaññāya sevamānassa kusalākusalānaṃ uppatti hotīti “puggalopi upanissayapaccayena paccayo”ti¹ vuttaṃ. Yasmā pana puggalo nāma koci bhāvo natthi, tasmā yathā āpodhātu-ādīni cittena vivecetvā pathavīdhātu upalabbhati, na evaṃ rūpādayo khandhe vivecetvā puggalo upalabbhati. Paṭisedhitā ca puggalakathāya puggaladiṭṭhi. Vajirāya ca bhikkhuniyā vuttaṃ—

“Kaṃ nu sattoti paccesi, māra diṭṭhigataṃ nu te.
Suddhasaṅkhārappuñjoyaṃ, nayidha sattupalabbhatī”ti².

Sattoti pana vacanassa paññattiyā pavattiṃ dassetuṃ sā evamāha—

“Yathāpi aṅgasambhārā, hoti saddo ratho iti.
Evaṃ khandhesu santesu, hoti sattoti sammutī”ti².

Yadi puggalo na vijjati, kathaṃ puggalaggahaṇassa sārammaṇatā siyāti? Avijjamānassapi ārammaṇassa gahaṇato. Avijjamānampi hi parikappitaṃ lokasaññātaṃ vā vijjamānaṃ vā sabhāvabhūtaṃ ārammaṇaṃ gahetvāva uppajjanato sārammaṇatā vuttā. Sārammaṇāti hi vacanaṃ cittacetasikānaṃ ārammaṇena vinā appavattiññeva dīpeti, na tehi gahitassa ārammaṇassa vijjamānataṃ avijjamānataṃ vāti. Ayaṃ saṅkhatāsaṅkhatavinimuttassa atthitāpaṭisedhaṃ sabbathā anuvattantānaṃ vinicchayo.

1316. **Nāmakaraṇaṭṭhenāti** aññaṃ anapekkhitvā sayameva attano nāmakaraṇasabhāvatoti attho. Yañhi parassa nāmaṃ karoti, tassa ca tadapekkhattā aññāpekkhaṃ nāmakaraṇanti nāmakaraṇasabhāvatā na hoti. Tasmā mahājanassa ñātīnaṃ guṇānañca sāmāññanāmādikāraṇānaṃ nāmabhāvo nāpajjati. Yassa ca aññehi nāmaṃ kariyati, tassa ca nāmakaraṇasabhāvatā natthīti natthiyeva nāmabhāvo, vedanādinānaṃ pana sabhāvasiddhattā vedanādināmassa nāmakaraṇasabhāvato nāmatā vuttā. Pathavī-ādinidassanena nāmassa sabhāvasiddhataṃyeva nidasseti, na nāmabhāvasāmāññaṃ, niruḷhattā pana nāmasaddo arūpadhammesu eva vutto, na pathavī-ādīsūti na tesāṃ nāmabhāvo. Mātikāya ca pathavī-ādīnaṃ

1. Abhi 8. 6 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 137; Khu 7. 347; Abhi 4. 58 piṭṭhesu.

nāmatānāpatti vuttāva. Na hi pathavī-ādināmaṃ vijahitvā kesādināmehi rūpadhammānaṃ viya vedadādināmaṃ vijahitvā aññena nāmena arūpadhammānaṃ voharitabbena piṇḍākārena pavatti atthīti.

Atha vā rūpadhammā cakkhādayo rūpādayo ca tesam pakāsakapakāsitabbabhāvato vinā nāmena pākaṭā honti, na evaṃ arūpadhammāti adhivacanasamphasso viya nāmāyattagahaṇīyabhāvena “nāman”ti vuttā, paṭighasamphassopi na cakkhādīni viya nāmena vinā pākaṭoti “nāman”ti vutto. Arūpatāya vā aññanāmasabhāvattā saṅgahitoyaṃ, aññaphassasabhāgattā vā. Vacanatthopi hi “rūpayatīti rūpaṃ, nāmayaṭīti nāman”ti idha pacchimapurimānaṃ sambhavati. **Rūpayatīti** vināpi nāmena attānaṃ pakāsayaṭīti attho, **nāmayaṭīti** nāmena vinā apākaṭabhāvato attano pakāsakaṃ nāmaṃ karotīti attho. **Ārammaṇādhīpatipaccayatāyāti** satipi rūpassa ārammaṇādhīpatipaccayaabhāve na paramassāsabhūtaṃ nibbānaṃ viya sātisaṃ tamnāmanasabhāvena paccayoti nibbānameva “nāman”ti vuttaṃ.

1318. **Vaṭṭamūlasamudācārā**dassanattanti sattānaṃ vaṭṭamūlasamudācāro nāma avijjā ca bhavataṇhā ca, taṇḍassanattanti attho. Tattha samudācaratīti samudācāro, vaṭṭamūlameva samudācāro vaṭṭamūlasamudācāro, vaṭṭamūladassanena vaṭṭamūlānaṃ pavatti dassitā hotīti vaṭṭamūlānaṃ samudācārassa dassanattantipi attho.

1320. Ekekasmiṃca attāti ca lokoti ca gahaṇavisesaṃ upādāya “**attā ca loko cā**”ti vuttaṃ. Ekaṃ vā khandhaṃ attato gahetvā aññaṃ attano upabhogabhūto lokoti gaṇhantassa attano attānaṃ “attā”ti gahetvā parassa attānaṃ “loko”ti gaṇhantassa vā vasena “**attā ca loko cā**”ti vuttaṃ. **Tam bhavissatīti** taṃ dvidhāpi gahitaṃ khandhapañcakaṃ bhavissatīti nivīṭṭhā parāmasantīti attho.

1332. Saha sikkhitabbo dhammo sahadhammo, tattha bhavaṃ **sahadhammikaṃ**. Kammatthe vattamānato dovacassasaddato āya-saddaṃ anaññatthaṃ katvā “dovacassāyaṃ”ti vuttanti adhippāyena “**dubbacassa kamman**”ti āha. Dovacassassa vā ayaṇaṃ pavatti **dovacassāyaṃ**. Vacanassa paṭiviruddhavaṇaṃ

paṭāṇikagahaṇaṃ. Guṇehi garūsu gāravena vasanaṃ **garuvāso.** Jāti-ādīhi jeṭṭhakesu paṭissuṇitabbesu vasanaṃ **sajeṭṭhakavāso.** Ottappitabbā vā **garuno.** Hiriyitabbā **jeṭṭhakā.** Yāya cetanāya dubbaco hoti, sā dovacassatā bhavituṃ arahaṭīti “**saṅkhārakkhandhoyevā**”ti āha.

1333. Du-saddena yuttaṃ nāmaṃ **dunnāmaṃ.** Anupasaṅkamantassapi anusikkhanaṃ sevanāti adhippāyena “**bhajanāti upasaṅkamanā**”ti āha. **Sabbatobhāgenāti** kāyavācācittēhi āvi ceva raho ca.

1336. **Vinayoti** vibhaṅgakhandhakā vuttā. Vatthuvītikkamato pubbe parato ca āpattiṃ āpajjanto nāma na hotīti saha vatthunā āpattiṃ paricchindati. Tenāha “**saha vatthunā -pa- āpattikusalatā nāmā**”ti. **Saha kammavācāyāti** abbhānatiṇavattthārakakammavācāya “ahaṃ bhante itthannāmaṃ āpattiṃ āpajjin”ti-ādikāya ca. Saheva hi kammavācāya āpattivuṭṭhānaṃ paricchindatīti. Āpattiyā vā kāraṇaṃ **vatthu,** vuṭṭhānassa kāraṇaṃ **kammavācāti** kāraṇena saha phalassa jānanavasena “**saha vatthunā saha kammavācāyā**”ti vuttaṃ.

1338. Ayamevattho **saha parikammenāti** ettha vutto. **Vuṭṭhānakapaññāyāti** vuṭṭhānassa kāraṇabhūtāya parikammaapaññāya.

1340. Dhātuvisayā sabbāpi paññā **dhātukusalatā,** tadekadesā manasikārakusalatāti adhippāyena purimapadepi **uggahamanasikārajānanapaññā** vuttā. Purimapade vā vācuggatāya dhātupāliyaṃ manasikaraṇaṃ “manasikāro”ti vuttaṃ. Tattha uggaṇhantī manasikarontī dhātupāliyaṃ atthaṃ suṇantī ganthato ca atthato ca dhārentī “ayaṃ cakkhudhātu nāmā”ti-ādinā sabhāvato aṭṭhārasevāti gaṇanato ca paricchedaṃ jānantī ca paññā **uggahapaññā**dikā vuttā. Pacchimapade pañcavidhāpi sā paññā uggahoti tato ca pavatto aniccādimanasikāro “uggahamanasikāro”ti vutto, tassa jānanaṃ pavattanameva, yathā pavattaṃ vā uggahaṃ, evameva pavatto uggahoti jānanaṃ **uggahajānanaṃ.** Manasikāropi “evaṃ pavattetabbo evaṃca pavatto”ti jānanaṃ **manasikārajānanaṃ.** Tadubhayampi

manasikāra kosallanti vuttaṃ. Uggahopi hi manasikārasampayogato manasikāraniruttiṃ laddhuṃ yuttoti yo ca manasi kātabbo, yo ca manasikaraṇupāyo, sabbo so manasikāroti vuttuṃ vaṭṭatīti tattha ca kosallaṃ **manasikāra kusalatāti.**

1342. **Tisupi vā -pa- vaṭṭatīti** tassā ca uggahādibhāvo vutto. **Sammasanaṃ** paññā, sā maggasampayuttā aniccādisammasanakiccaṃ sādheti niccasaññādipajahanato. **Manasikāro** sammasanasampayutto tatheva aniccādimanasikāra kiccaṃ maggasampayutto sādheti. Tenāha “**sammasanamanasikārā lokiyalokuttaramissakā**”ti. **Iminā pana paccayena idaṃ hotīti** evaṃ avijjādīnaṃ saṅkhārādipaccayuppannaṃ paccayabhāvajānaṃ **paṭiccasamuppāda kusalatāti** dasseti.

1344. **Ambabījādīni** anupādinna kadassanattamaṃ vuttāni. Sotaviññāṇādīnaṃ visabhāgā ananurūpā anuppāda kāyeva cakkhādayo “**visabhāgapaccayā**”ti vuttā, tehi anuppajjamānāneva ca sotaviññāṇādīni “**visabhāgapaccayasamuppannadhammā**”ti. Sotaviññāṇena vā visabhāgassa cakkhuviññāṇassa paccayoti visabhāgapaccayo, cakkhāyatanassa visabhāgena sotāyatanena paccayena samuppanno **visabhāgapaccayasamuppanno.**

1346. Ajjavaniddese **ajjavo ajjavatāti** ujutā ujukatā icceva vuttaṃ hotīti ajjavamaddavaniddsesu ujukatā mudutāniddsesu visesaṃ maddavaniddese vuttaṃ “**nīcacittatā**”ti padamāha. Tattha “**nīcacittatā mudutā**”ti puna mudutāvacaṇaṃ nīcacittatāya visesanattamaṃ. Omānopi hi nīcacittatā hoti, na pana mudutāti.

1348. Paresaṃ dukkaṭaṃ duruttañca paṭivirodhākaraṇena **attano upari āropetvā vāsenti.** **Cittassa sakamanatāti** cittassa abyāpanno sako manobhāvoti attho. Cittanti vā cittappabandhaṃ ekattena gahetvā tassa antarā uppanna pītisahagatamanena sakamanattaṃ āha. Attamano vā puggalo, tassa bhāvo attamanatā. Sā na sattassāti puggaladiṭṭhinivāraṇattaṃ “**cittassā**”ti vuttaṃ.

1349. Kāyavācāhi kattabbassa akaraṇena asādiyitabbassa sādiyanena ca **manasāpi ācarati** eva, indriyasamvarādibhedanavasena vā etaṃ vuttanti veditabbari.

1350. Sadosavaṇe rukkhe niyyāsapiṇḍiyo, ahicchattakāni vā uṭṭhitāni **“aṇḍakāni”**ti vadanti. Pheggurukkhassa pana kuthitassa aṇḍāni viya uṭṭhitā cuṇṇapiṇḍiyo gaṇṭhiyo vā **“aṇḍakāni”**ti veditabbā. Padumanālaṃ viya sotaṃ ghaṃsayamānā viya pavisanti **kakkasā** daṭṭhabbā. Kodhena nibbattā tassa parivārabhūtā **kodhasāmantā**. Pure samvaddhanārī porī, sā viya sukumārā mudukā vācā porī viyāti **porī**. **Tatthāti** “bhāsītā hotī”ti vuttāya kiriyāyātipi yojanā sambhavati, **tattha** vācāyāti vā. **Sanhavācatāti**-ādinā taṃ vācam pavattayamānaṃ cetanaṃ dasseti.

1351. Āmisālābhena yaṃ chiddaṃ hoti, taṃ āmisālābhena **“chiddan”**ti vuttaṃ. **Dveyeva hīti** yathāvuttāni āmisadhammālābhehi pavattamānāni chiddāni āha. **Gamanasabhāgenāti** gamanamaggassa anucchavikadisābhāgena. **Sanḡahapakkhe thatvāti** sanḡahaṃ karomicceva kathetabbaṃ, na lābhasakkāra-kāmatādīhīti attho. Avassaṃ kātappaṃ **kiccaṃ**, itaraṃ **karaṇīyaṃ**. Abbhānato aññaṃ āpattivuṭṭhānaṃ **“vuṭṭhānan”**ti vuttaṃ.

1352. **Sasambhārakathāti** dassanassa kāraṇasahitāti attho, sasambhāraṇassa vā dassanassa kathā **sasambhārakathā**. **Yassa cakkhundriyāsamvarassa hetūti** vatvā puna **“tassa cakkhundriyassa satikavāṇena pidahanatthāyā”**ti vuttaṃ, na asaṃvarassāti. Tadidaṃ yaṃ cakkhundriyāsamvarassa hetu abhijjhādi-anvāssavanaṃ dassitaṃ, taṃ asaṃvutacakkhundriyasēva hetupavattaṃ dassitanti katvā vuttanti vedibbaṃ, **yatvādhikaraṇanti** hi yassa cakkhundriyassa kāraṇāti attho. Kassa ca kāraṇāti? Asaṃvutassa. Kiṃca asaṃvutaṃ? Yassa cakkhundriyāsamvarassa hetu anvāssavanti tadupalakkhitaṃ, tassa samvarāyāti ayamatthayojanā.

Javanakkhaṇe pana dussīyaṃ vāti-ādi puna avacanatthaṃ idheva sabbaṃ vuttanti chasu dvāresu yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ. Na hi pañcadvāre kāyavacīduccaritasāṅkhātāṃ dussīyaṃ atthīti. **Yathā kinti**-ādinā nagaradvāre asaṃvare

sati taṁsambandhānaṁ gharādīnaṁ asaṁvutatā viya javane asaṁvare sati taṁsambandhānaṁ dvārādīnaṁ asaṁvutatāti evaṁ aññesaṁ saṁvare, aññesaṁ saṁvutatāsāmaññaṁeva nidasseti, na pubbāparasāmaññaṁ anto bahi sāmaññaṁ vā. Sati vā dvārabhavaṅgādike puna uppajjamānaṁ javanaṁ bāhiraṁ viya katvā nagaradvārasamānaṁ vuttaṁ, itarañca antonagaradvārasamānaṁ. Javane vā asaṁvare uppanne tato paraṁ dvārabhavaṅgādīnaṁ asaṁvarahetubhāvāpattito nagaradvārasadisena javanena pavisitvā dussīlyādicorānaṁ dvārabhavaṅgādīmūsaṁ kusala bhaṇḍavināsaṁ kathitanti daṭṭhabbaṁ.

1353. Iminā āhārena nittharaṇatthena atthikabhāvo **idamatthikatā**. **Āhāraparibhoge asantussanā**ti āhāraparibhogakkhaṇe pavattā asantussanā, davatthādi-abhilāsoti attho. Ettha ca **asantuttṭhitā** lobho, **amattaññutā appaṭisaṅkhā** ca mohoti ime dve dhammā **“bhojane amattaññutā”**ti veditabbā.

1355. “Seyyohamasmī”ti-ādinā pavattamānova **mānamado**. Asaddhammasevanāsamatthataṁ nissāya pavatto māno, rāgo eva vā **purisamado**. Sakkarasappikhīrādīni yojtvā bahalapakkaṁ bhojanaṁ **piṇḍarasabhojanaṁ**, bahalapakkaṁ vā maṁsarasādibhojanaṁ. **Mandanti** appaṁ. **Ṭṭhiyāti** ṭṭhatthaṁ. Tadatthañca bhuñjanto yasmā “kāyaṁ ṭṭhapesāmi”ti bhuñjati, tasmā **“ṭṭhapanatthāyā”**ti vuttaṁ. **Abhuttapaccayā uppajjanakā**ti idaṁ khudāya visesaṁ yassā appavatti bhojanena kātabbā, tassā dassanatthaṁ. **Sakalaṁ sāsanaṁ**ti pāliddhammampi sabbakusalepi saṅgaṇhāti. Abhuttapaccayā uppajjanakavedanā, bhuttapaccayā na uppajjanakavedanāti etāsaṁ ko viseso? Purimā yathāpavattā jighacchānimittā vedanā. Sā hi abhuñjantassa bhiyyo pavattanavasena uppajjati. Pacchimāpi khudānimittāva āṅgadāhasūlādivedanā appavattā. Sā hi bhuttapaccayā pubbe anuppannāva na uppajjissati. Vihimsānimittatā cetāsaṁ vihiṁsāya viseso.

Yātrāti yāpanā vuttā, pubbepi “yāpanāyā”ti vuttaṁ, ko ettha viseso? Pubbe “yāpanāyāti jīvitindriyayāpanatthāyā”ti vuttaṁ, idha pana catunnaṁ iriyāpathānaṁ avicchedasaṅkhātā yāpanā yātrāti ayamettha

viseso. Dāyakaḍeyyadhammānaṃ attano ca pamāṇaṃ ajānitvā paṭiggahaṇaṃ, saddhāḍeyyavinipātanatthaṃ vā paṭiggahaṇaṃ **adhammikapaṭiggahaṇaṃ**, yena vā āpattiṃ āpajjeyya.

Apaccavekkhitaparibhogo **adhammena paribhogo**. Anavajje aninditabbe paccaye sāvajjaṃ sanindaṃ paribhogena attānaṃ karoti. **Anavajjatā ca bhavissatī**ti attano pakati-aggibalādiṃ jānitvā “evaṃ me agarahitabbatā ca bhavissatī”ti pamāṇayuttaṃ āhāretīti attho.

Sukho iriyāpathavihāro **phāsuvihāro**. **Ettakañhi bhuñjitvā -pa-pavattantī**ti iriyāpathānaṃ sukhappavattiyā kāraṇabhūtaṃ bhuñjanaṃ pivanañca iriyāpathēhi kāraṇabhāvena gahitattā tehi sādhitā viya vuttaṃ. “Abhutvā udakaṃ pive”ti likhanti, “bhutvānā”ti pana pāḥho. Punapi hi appasseva anujānanaśasena—

“Kappiyaṃ taṃ ce chādeti, cīvaraṃ idamatthikaṃ.

Alaṃ phāsuvihārāya.

Pallaṅkena nisinnassa, jaṇṇuke nābhivassati.

Alaṃ phāsuvihārāyā”ti¹—

āha.

Bhojanānisamsoti yathāvuttehi aṭṭhahaṅgehi samannāgatassa bhojanaśsa agarahitabbatā sukhavihāro ca ānisamsoti attho. Yuttassa niddosassa bhojanaśsa parimāṇassa ca śasena jānaṃ **yuttamāṇajānaṃ** nāma.

1356. Vināśaṃ pattiyaṃ naṭṭhā, paṭipakkhehi abhibhūtattā muṭṭhā ca sati yassa, so naṭṭhamuṭṭhassati, tassa bhāvo **naṭṭhamuṭṭhassatitā**.

1368. **Visuddhippattanti** maggaphalaśīlaṃ vuccati.
Lokuttaradhammāvāti lokuttaraśati-āḍidhammāva. Śīlasampadā pana rūpārūpāvacarā natthīti sambhavato yojetabbā.

1. Khu 2. 343 piṭṭhe.

1373. Bhogūpakaraṇehi **sabhogo. Catunnaṃ saccānaṃ anulomanti** catusaccappaṭivedhassa anulomanti attho. “Saccānaṃ”ti hi paṭivijjhitabbehi paṭivedho vutto, catusaccappaṭivedhassa vā upanissayabhūtaṃ paṭivijjhitabbānaṃ catunnaṃ saccānaṃ anulomanti vuttaṃ.

1378. “Mama gharaṃ dhuraṃ katvā bhikkhaṃ pavisathā”ti diyyamānaṃ **dhurabhattanti** vadanti. Niccabhattādi vā aññepi āṇāpetvā sayam dhuraṃ hutvā dinnam **dhurabhattam**.

1379. **Paṭivāseti nāmāti** nivatteti nāma osakketi nāma.

1380. **Pubbe nivutthakkhandhāti** purimajātīsu santatipariyāpanne khandhe āha. **Khandhapaṭibaddhanti** vatthābharaṇayānagāmajanapadādi. **Khayasamayeti** maggakkhaṇam āha.

1381. **Adhimuccanaṭṭhena**ti aniggahitapakkhandaṇasaṅkhātena yathāsukhaṃ pavattanaṭṭhena.

1382. Khīṇānaṃ anto avasānaṃ niṭṭhitabhāvo khīṇanto, khīṇānaṃ vā ādikālo, tasmim **khīṇante**. Esa nayo **niruddhanteti**-ādīsu.

Dukanikkhepakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Nikkhepakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Aṭṭhakathākaṇḍa

Tika-atthuddhāraṇṇanā

1384. **Nayamagganti** suttantabhājanīyādinayagamanaṃ anulomādinayagamanaṃ ca. Tampi hi ettha atthesu nicchitesu sukhaṃ samānenti. **Pañhuddhāranti** ekūnapaññāsāya ekūnapaññāsāya navasu navasu ca pañhesu labbhamānassa uddharaṇaṃ, tesuyeve labbhamānānaṃ gaṇanānaṃ ṭhapanānaṃ **gaṇanācāro**. **Atthuddhāranti** “ime nāma cittuppādādayo atthā kusalādikā”ti uddharaṇaṃ. **Kaṇṇikaṃ kaṇṇikanti** cittuppādakaṇḍarūpakaṇḍesu vibhatte pasaṭe dhamme “catūsu bhūmīsu kusalaṃ dvādasākusalacittuppādā”ti-ādinā rāsirāsivasena saha ganthetvāti attho. Ghaṭagocchakā kaṇṇikavevacanāneva. Ettha pana **catūsu bhūmīsu kusalanti** ekavacananiddeso catubhūmakānaṃ kusalaphassādīnaṃ kusalabhāve ekattūpagamanato. Cittuppādakaṇḍarūpakaṇḍesu catubhūmicittuppādādivasena viññātadhammassa vasenāyaṃ atthuddhāradesanā āradhāti tattha yaṃ catūsu bhūmīsu kusalaṃ vibhattaṃ yāva viññātaṃ, ime dhammā kusalāti attho.

Yadipi kusalattikavittāro pubbe viññāto, tathāpi tattha dhammā samayavasena phassādisabhāvavasena ca vibhattā bhinnā viññātā, na pana ekasmiṃ lakkhaṇe samānetvā, tasmā tattha vuttaṃ samayādibhedāṃ vajjetvā sabbabhedabhinnānaṃ ekasmiṃ kusalādīlakkhaṇe samānetvā bodhanatthaṃ idha kusalattikaniddeso puna vibhatto. Ettha ca ekavacanena kusalaniddesaṃ katvā bahuvacanena nigamanassa kāraṇaṃ vuttameva. Yadi dhammānaṃ kusalatte ekattūpagamanaṃ, kasmā ekavacanena pucchāpi na katā? Uddese kusala-saddassa dhammavisesanabhāvato tabbisesanānaṃ dhammānaṃ pucchitattā tesaṅca aniddhāritasaṅkhāvisesattā, niddese pana catūhi bhūmīhi vitthārato viññātāhi kusale visesetvā dassetīti yuttaṃ “catūsu bhūmīsu kusalan”ti ekattaṃ netvā vacanaṃ. Kusalapadañhi ettha padhānaṃ, taṅca visesitabbānapekkhaṃ kusalākārameva attano sabhāve ṭhitaṃ gahetvā pavattamānaṃ ekattameva upādāya pavattati, na bhedanti.

1385. **Dvādasā akusalacittuppādā**ti etthāpi paṭhamākusalacittuppādo samayaphassādivasena bhedaṃ anāmasitvā somanassasahagatadiṭṭhigatasampayuttacittuppādabhāve ekattaṃ netvā vutto, evaṃ yāva dvādasamoti **“dvādasā akusalacittuppādā”**ti vuttaṃ. Evaṃ **catūsu bhūmīsu vipākoti-**ādīsupi yathāyogaṃ yojetabbaṃ. **Cittuppādā**ti ettha uppajjati etthāti uppādo, kiṃ uppajjati? Cittaṃ, cittaassa uppādo cittuppādoti evaṃ avayavena samudāyopalakkhaṇavasena attho sambhavati. Evañhi sati cittacetasikarāsi cittuppādoti siddho hoti. Aṭṭhakathāyaṃ pana “cittameva uppādo cittuppādo”ti aññassuppajjanakassa nivattanatthaṃ cittaggahaṇaṃ kataṃ, cittaassa anuppajjanakabhāvanivattanatthaṃ uppādaggahaṇaṃ, cittuppādakaṇḍe vā “cittaṃ uppannaṃ hoti”ti cittaassa uppajjanakabhāvo pākaṭoti katvā “cittameva uppādo”ti vuttaṃ, cittaassa anuppajjanakassa nivattetabbassa sabbhāvā uppādaggahaṇaṃ katanti vedittabbaṃ. Ayañcattho “dvepañcaviññāṇāni”ti-ādīsu viya cittappadhāno niddesoti katvā vuttoti daṭṭhabbo.

1420. **Chasu dvāresū**ti ettha pañcadvāre vattabbameva natthi, manodvārepi parittārammaṇameva javanaṃ tadārammaṇasaṅkhātāṃ bhavaṅgaṃ anubandhati. Tañhi parittassa kammassa vipāko, vipāko ca iṭṭhāniṭṭhārammaṇānubhavanaṃ, kammānurūpo ca vipāko hotīti parittakammavipāko parittārammaṇasseva anubhavanaṃ hoti. Tasmā sabbaṃ tadārammaṇaṃ “parittārammaṇaṃ”ti vuttaṃ. Yadi evaṃ mahaggatavipākopi mahaggatānubhavanameva āpajjatīti ce? Na, samādhippadhānassa kammassa appanāppattassa saññāvasārammaṇassa tādīseneva vipākena bhavitabbatā. Tasmā samādhi sukhānubhavanabhūto, sopi kammānurūpatoyeva kammārammaṇo hotīti daṭṭhabbo. Kammānurūpato eva ca tadārammaṇaṃ parittārammaṇampi mahaggatajavanaṃ nānubandhati. Tato eva paṭisandhi-ādibhūto kāmāvacaravipāko kammanimittampi parittameva ārammaṇaṃ karoti, na mahaggataṃ appamāṇaṃ vā. Yasmā pana vuttaṃ “mahaggatārammaṇo dhammo parittārammaṇassa dhammassa kammaṇapaccayena paccayo, appamāṇārammaṇo dhammo parittārammaṇassa dhammassa kammaṇapaccayena paccayo”ti, na ca mahaggatappamāṇavipāko parittārammaṇo atthi, idha ca sabbakāmāvacaravipākānaṃ parittārammaṇatāva vuttā, tasmā kammānurūpato

mahaggaṭappamaṇārammaṇampi parittakammaṃ yaḍi paṭisandhiṃ deti, kammagatinimittārammaṇameva deti. Pavattivipākampi rūpādiparittārammaṇamevāti veditabbaṃ. Khīṇāsavānaṃ vāsanāvasena sativippayuttahasanaṃ pavattamānaṃ parittesveva pavattati, na itaresu kilesavirahe tādisahasanaṃ paccayabhāvābhāvato. Tasmā tassa parittārammaṇatā vuttā. Khīṇāsavānaṃ asakkaccadānādīni ādarākaraṇavaseneva veditabbāni, na kosajjādi-akusalavasena. Paṭippassaddhasabbussukkā hi te uttamaṃ purisāti. Tesāṃ ādarākaraṇaṇca nirussukkatā evāti veditabbā.

1421. **Atipaguṇānanti** vacanaṃ nirādarassa ñāṇavippayuttapaccavekkhaṇassa visayadassanaṃ, na tashevāti visayaniyamaṇaṃ. Ñāṇasampayuttassapi hi atipaguṇānaṃ visayatā suṭṭhutaṃ hoti eva. Yathā paguṇaṃ ganthaṃ sajjhāyanto dve tayo vācanaṃ magge gatepi na sallakkheti ñāṇavippayuttasatimantena sajjhāyitattā, evaṃ paguṇasajjhānesupi pavatti hotīti āha “**atipaguṇānan**”ti-ādi. **Kasiṇanimittādipaṇṇattī**ti pubbe dassitaṃ sabbaṃ upādāpaṇṇattimāha. Taṃ pana rūpādayo viya avijjamāno vijjamāno ca atthoti ācariyā vadanti. Sammutisacce pana vuccamānānaṃ kasiṇanimittādi vācāvattthumattato vacanavohāreneva paṇṇattīti vuccati. Tassa hi paṇṇāpanaṃ avijjamānapaṇṇattīti tassa avijjamānattaṃ aṭṭhakathāyaṃ vuttanti. Avijjamānampi pana taṃ vijjamānamiva gahetvā pavattamānāya saññāya parittādīsu “ayaṃ nāma dhammo ārammaṇaṃ”ti na sakkā vattum te eva dhamme upādāya pavattamānāyapi dhammesveva aṭṭhānato. Tasmā sā sasampayuttā parittādi-ārammaṇāti na vattabbāti vuttā. **Navattabbārammaṇāti** idaṃ pana vacanaṃ yathāgahitākārassa saññāvisayassa navattabbataṃ sandhāya navattabbaṃ ārammaṇaṃ etesanti navattabbārammaṇā, cittuppādāti aññapadatthasamāsaṃ katvā aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ.

Catupaṇṇāsacittuppādānaṃ rūpassa ca vasena **pañcapaṇṇāsāya**. **Kevalanti** vinā parāmasanena. **Aniṭṭhaṅgatavasenāti** anicchayaḡamanavasena, anicchayaṃ vā dveḷhaṃ gato cittuppādo aniṭṭhaṅgato, tenākārena pavatti “**aniṭṭhaṅgatavasena pavattī**”ti vuttā. Nānārammaṇesu cittassa vikkhipanaṃ **vikkhepo**. Anavaṭṭhānaṃ **avūpasamo**. Gotrabhuvodāne gotrabhūti gahetvā “**gotrabhukāle**”ti āha.

Sabbatthapāḍakacattutthanti idha **sabbattha**-saddo sāmi-attho daṭṭhabbo, sabbesu vā vipassanādīsu pāḍakaṃ kāraṇaṃ sabbatthapāḍakanti phalassa visayabhāvena niddeso. **Ākāsakaṣiṇacattutthanti** paricchedākāsakaṣiṇacattutthamāha. Tañhi rūpāvacaraṃ, na itaranti. **Kusalatopi dvādasavidhaṃ kiriyatopīti** catuvīsatividhatā vuttā hoti. **Vaṭṭassapi pāḍakaṃ hotiyevāti** kusalaṃ kiriyañca ekato katvā sabbatthapāḍakaṃ vuttanti kiriyajjhānassa avaṭṭapāḍakattā sāsaṅkaṃ vadati. **Mahaggatacittie samodahatīti** idaṃ “so evaṃ samāhite citte”ti-ādinā nayena vuttaṃ pākaṭaṃ pāḍakajjhānacittaṃ parikkammehi gahetvā citte rūpakāyaṃ adhiṭṭhānacittena samodahatīti katvā vuttaṃ. **Pāḍakajjhānacittaṃ rūpakāye samodahatīti** idampi yathāvuttaṃ pāḍakajjhānacittaṃ ārammaṇaṃ katvā cittasantānaṃ rūpakāye samodahitaṃ tadanugatikaṃ katvā adhiṭṭhātīti katvā vuttaṃ, idaṃ pana adhiṭṭhānavayaṃ adissamānakāyataṃ dissamānakāyatañca āpādeti. Gantukāmatāparikkammavasena taṃsampayuttāya saññāya sukhasaññālahusaññābhāvato gamanampi nipphādetīti daṭṭhabbāṃ.

Sotāpannassa cittanti sotāpannassa pāṭipuggalikaṃ maggaphalacittanti veditabbāṃ. Mārādīnañhi bhagavato cittajānanaṃ vuttanti cetopariyaññālabhī kasmā sāsavacittaṃ na jānissatīti. **Chinnavaṭṭumakā** chinnasaṃsāraṇaṃ buddho. **Maggaphalanibbānapaccavekkhaṇatopīti** ettha maggaphalapaccavekkhaṇāni tāva pubbenivāsānussatiññāṇena maggaphalesu ñātesu pavattanti, nibbānapaccavekkhaṇāñca nibbānārammaṇesu appamāṇadhammesu ñātesūti maggādipaccavekkhaṇāni pubbenivāsānussatiññāṇassa appamāṇārammaṇataṃ sādhentīti veditabbāni. “Appamāṇā khandhā pubbenivāsānussatiññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”icceva¹ hi vuttaṃ, na nibbānanti. Tasmā pubbenivāsānussatiññāṇena eva maggaphalapaccavekkhaṇakicce vuccamānēpi nibbānapaccavekkhaṇatā na sakkā vuttuṃ, aṭṭhakathāyaṃ pana tassapi nibbānārammaṇatā anuññātāti dissati. **Kāmāvacare nibbattissatīti** nibbattakkhandhajānanaṃ māha. **Nibbānadhātuyā parinibbāyissatīti** nibbānārammaṇehi maggaphalehi kilesaparinibbānabhūtehi parinibbāyissatīti attho sambhavati.

1. Abhi 9. 324 piṭṭhe.

1429. **Asahajātattāti** asampayuttattāti attho. Na hi arūpadhammānaṃ arūpadhammehi sahajātata sampayogato aññā atthīti.
“Aññadhammārammaṇakāle”ti vuttaṃ, maggārammaṇakālepi pana garuṃ akaraṇe maggādhipatibhāvena navattabbatā yojetabbā.

1433. **Niyogāti** niyogatoti imamattamaṃ sandhāya **“niyamenā”**ti āha, niyogavanto vā **niyogā**, niyatāti attho. Cittuppādakaṇḍe hi bodhitesu cittuppādesu ekantena anāgatārammaṇo koci natthīti.

1434. **Kammaṃ vā kammanimittam vā ārabha pavattiyam atītārammaṇāvāti** vuttaṃ, kammanimittam pana ārabha pavattiyam paccuppannārammaṇabhāvaṇca paṭisandhiyā **paṭiccasamuppādavibhaṅgavaṇṇanāyam** vakkhati. Tasmā idam manodvāracutiyam atītakammanimittam manodvāre āpāthagataṃ sandhāya vuttanti veditabbam. Satadārammaṇāya cutiyā pañcacittakkhaṇāvasiṭṭhāyuke gatinimittē paṭisandhiyā pavattāya cattāri bhavaṅgāni paccuppannārammaṇāni, itaratta ca cha sandhāyāha **“tato param bhavaṅgakāle cā”**ti. Yadā hi gatinimittārammaṇe javane pavatte anuppanne eva tadārammaṇe cuti hoti rūpāvacarārūpāvacarasattassa viya kāmādhātum upapajjantassa, tadā paṭisandhito parāni cha bhavaṅgāni paccuppannārammaṇāni hontīti. Diṭṭhisampayuttehi assādanādīni sapaṇāmasāneva daṭṭhabbāni. **Paṇṇattinibbānārammaṇānaṃ javanānaṃ purecārikakāle**ti yesam purecārikakāle ekantena āvajjanāya atītādi-ārammaṇabhāvena navattabbatā, tesam vasena nayaṃ dasseti. Nibbānārammaṇānampi javanānaṃ purecārikakāle sā tathā na vattabbā, na pana ekantena maggaphalavīthīsu tassā anibbānārammaṇattā.

Ime gandhāti nanu paccuppannā gandhā gahitā, katham ettha anāgatārammaṇatā hotīti? **“Atṭhārasavassādhikāni dve vassasatāni mā sussimsu”**ti pavattito, anāgate mā sussimsūti hi anagataṃ gandham gahetvā pavattatīti adhippāyo. Cittavasena kāyaṃ pariṇāmento abhimukhībhūtaṃ tadā vijjamaṇameva kāyaṃ ārammaṇam karotīti paccuppannārammaṇa adhiṭṭhānacittam hoti. Tathā attano kāyassa dīgharassāṇuthūlanīlādibhāvāpādanavasena aññassa ca pāṭihāriyassa karaṇe

yojetabbaṃ. **Etthantare ekadvesantativārā veditabbāti** etthantare pavattā rūpasantati-arūpasantativārā ekadvesantativārā nāmāti veditabbāti attho. Atiparittasabhāva-utu-ādisamuṭṭhānā vā “ekadvesantativārā”ti vuttā.

Ubhayametaṃ paccuppannanti addhāpaccuppannaṃ hontaṃ etaṃ ubhayaṃ hotīti attho. **Samhīratīti** taṇhādīṭṭhābhinandaṇāhi ākaḍḍhīyati.

Kecīti abhayagirivāsīnoti vadanti, te pana cittassa ṭhitikkhaṇaṃ na icchantīti “ṭhitikkhaṇe vā paṭivijjhatī”ti na vattabbaṃ siyā. Tathā ye “iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe vattamānaṃ cittaṃ uppajjati”ti vadanti, tesaṃ “ṭhitikkhaṇe vā bhaṅgakkhaṇe vā paṭivijjhatī”ti vacanaṃ na sameti. Na hi tasmim̐ khaṇadvaye uppajjamānaṃ paracittena saha ekakkhaṇe uppajjati nāmāti. Ṭhitibhaṅgakkhaṇesu ca uppajjamānaṃ ekadesaṃ paccuppannārammaṇaṃ, ekadesaṃ atītārammaṇaṃ āpajjati. Yaṅca vuttaṃ “parassa cittaṃ jānissāmīti rāsivasena mahājanassa citte āvajjite”ti, ettha ca mahājano attanā pare aneke puggalāti paresaṃ cittaṃ jānissāmīti āvajjanappavatti vattabbā siyā. Athāpi **parassāti** mahājanassāti attho sambhaveyya, tathāpi tassa puggalasseva vā cittarāsiṃ āvajjitvā ekassa paṭivijjhanaṃ ayuttaṃ. Na hi rāsi-āvajjanaṃ ekadesāvajjanaṃ hotīti. Tasmā tehi “mahājanassa citte āvajjite”ti-ādi na vattabbaṃ.

Yaṃ pana te vadanti “yasmā iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittaṃ uppajjati”ti, tatthāyaṃ adhippāyo siyā—cetopariyaññalābhī parassa cittaṃ nātukāmo pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya atītādivibhāgaṃ akatvā cittasāmaññena “imassa cittaṃ jānāmī”ti parikammaṃ katvā puna pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya sāmaññeneva cittaṃ āvajjitvā tiṇṇaṃ catunnaṃ vā parikammānaṃ anantarā cetopariyaññāna paracittaṃ paṭivijjhati vibhāveti rūpaṃ viya dibbacakkhunā. Tato paraṃ pana kāmāvacaracittehi sarāgādivavatthānaṃ hoti nīlādivavatthānaṃ viya. Tattha dibbacakkhunā diṭṭhahadayavatthurūpassa sattassa abhimukhībhūtaṃ cittasāmaññena cittaṃ āvajjayamānaṃ āvajjanaṃ abhimukhībhūtaṃ vijjamānaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ katvā cittaṃ āvajjeti. Parikammāni ca taṃ taṃ vijjamānaṃ cittaṃ cittasāmaññeneva

ārammaṇaṃ katvā cittajānanaparikkammāni hutvā pavattanti.
 Cetopariyañāṇaṃ pana vijjamānaṃ cittaṃ paṭivijjhantaṃ vibhāventam tena
 saha ekakkhaṇe eva uppajjati. Tattha yasmā santānassa santānaggahaṇato
 ekattavasena āvajjanādīni cittantveva pavattāni, tañca cittameva, yaṃ
 cetopariyañāṇena vibhāvitam, tasmā samānākārappavattito na anitṭhe
 maggaphalavīthito aññasmim ṭhāne nānārammaṇatā āvajjanajavanānaṃ hoti.
 Paccuppannārammaṇaṇca parikkammaṃ paccuppannārammaṇassa
 cetopariyañāṇassa āsevanapaccayoti siddham hoti. Atītattiko ca evaṃ
 abhinno hoti. Aññathā santatipaccuppanne addhāpaccuppanne ca
 paccuppannanti idha vuccamāne atītānāgatānaṇca paccuppannatā āpajjeyya,
 tathā ca satī “paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassa
 anantarapaccayena paccayo”ti-ādi vattabham siyā, na ca tam vuttaṃ. “Atīto
 dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo, purimā
 purimā atītā khandhā pacchimānaṃ pacchimānaṃ paccuppannānaṃ
 khandhānaṃ anantara -pa- anolomaṃ gotrabhussā”ti-ādivacanato¹ pana
 addhāsantatipaccuppannesveva anantarātītā cattāro khandhā atītāti
 viññāyanti, na ca abhidhammamātikāya āgatassa paccuppannapadassa
 addhāsantatipaccuppannapadatthatā katthaci pāliyaṃ vuttā. Tasmā tehi
 iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittupattiyā cetopariyañāṇassa
 paccuppannārammaṇatā vuttā. Yadā pana “yaṃ imassa cittaṃ pavattaṃ, tam
 jānami. Yaṃ bhavissati, tam jānissāmī”ti vā ābhogaṃ katvā
 pādakajjhānasamāpajjanādīni karoti, tadā āvajjanaparikkammāni
 cetopariyañāṇaṇca atītānāgatārammaṇāneva honti āvajjaneneva vibhāgassa
 katattā.

Ye pana “iddhimā parassa cittaṃ jānitukāmo āvajjeti, āvajjanaṃ
 khaṇapaccuppannaṃ ārammaṇaṃ katvā teneva saha nirujjhati, tato cattāri
 pañca vā javanāni. Yesam pacchimaṃ icchicittaṃ, sesāni kāmāvacarāni,
 tesam sabbesampi tadeva niruddhaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ hoti, na ca tāni
 nānārammaṇāni honti, addhāvasena paccuppannārammaṇatā”ti idaṃ
 vacanaṃ nissāya “āvajjanajavanānaṃ paccuppannātītārammaṇabhāvepi
 nānārammaṇatābhāvo viya ekadviticatupañcacittakkhaṇānāgatesupi cittesu
 āvajjitesu āvajjanajavanānaṃ yathāsambhavaṃ
 anāgatapaccuppannātītārammaṇabhāvepi nānārammaṇatā

1. Abhi 9. 413 piṭṭhe.

na siyā, tena catupañcaccittakkhaṇānāgate āvajjite
 anāgatārammaṇaparikkammānantaraṃ khaṇapaccuppannārammaṇaṃ
 cetopariyañāṇaṃ siddhaṃ”ti vadanti, tesaṃ vādo “anāgatārammaṇo dhammo
 paccuppannārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo,
 paccuppannārammaṇo dhammo atītārammaṇassa dhammassa
 āsevanapaccayena paccayo”ti imesaṃ pañhānaṃ anuddhaṭṭā gaṇanāya ca
 “āsevane tīṇī”ti vuttattā na sijjhati. Na hi kusalakiriyamahaggataṃ
 anāsevanaṃ atthīti.

Etassa ca vādassa nissayabhāvo āvajjanaḥ javanānaṃ
 khaṇapaccuppannaniruddhārammaṇatāvacaṇassa na sijjhati, yaṃ pavattaṃ
 yaṃ pavattissatīti vā viśesaṃ akatvā gahaṇe āvajjanaṇassa
 anāgataggahaṇabhāvaṃ, tadabhāvā javanānampi vattamānaggahaṇābhāvaṇca
 sandhāyeva tassa vuttattā. Tadā hi bhavaṅgacalanānantaraṃ
 abhimukhībhūtaṃ eva cittaṃ ārabha āvajjanā pavattatīti. Jānanacittassapi
 vattamānārammaṇabhāve āvajjanaḥ jānanacittānaṃ sahaṭṭhānadosāpattiyā
 rāsi-ekadesāvajjanaḥ paṭivedhe sampattasampattāvajjanaḥ jānane ca anīṭṭhe
 ṭhāne āvajjanaḥ javanānaṃ nānārammaṇabhāvadosāpattiyā ca yaṃ vuttaṃ
 “khaṇapaccuppannaṃ cittaṃ cetopariyañāṇassa ārammaṇaṃ hotī”ti, taṃ
 ayuttanti paṭikkhipitvā yathāvuttadosānāpattikālavaseneva
 addhāsantatipaccuppannārammaṇattā nānārammaṇatābhāvaṃ disvā
 āvajjanaḥ javanānaṃ vattamānataṃ niruddhārammaṇabhāvo vuttoti, tampi
 vacanaṃ purimavādino nānujāneyyūṃ. Tasmiṃhi sati āvajjanā kusalanānti-
 ādisu viya aññapadasaṅgahitassa anantarapaccayavidhānato
 “paccuppannārammaṇā āvajjanā atītārammaṇānaṃ khandhānaṃ
 anantarapaccayena paccayo”ti vattabbaṃ siyā, na ca vuttanti.

Kasmā panevaṃ cetopariñāṇassa paccuppannārammaṇatā vicāritā, nanu
 “atīto dhammo paccuppannassa dhammassa, anāgato dhammo
 paccuppannassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti¹ etesaṃ
 vibhaṅgesu “atītā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa
 pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammūpagañāṇassa āvajjanāya
 ārammaṇapaccayena paccayo”ti¹, “anāgatā khandhā iddhividhañāṇassa
 cetopariyañāṇassa anāgataṃ sañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena
 paccayo”ti¹, uppannattike ca “anuppannā khandhā,

1. Abhi 9. 412 piṭṭhe.

uppadino khandhā iddhiḍḍhañāṇassa cetopariyañāṇassa anāgataṁsañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti¹ cetopariyañāṇaggahaṇaṁ katvā “paccuppanno dhammo paccuppannassā”ti etassa vibhaṅge “paccuppannā khandhā iddhiḍḍhañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti², uppannattike ca “uppannā khandhā iddhiḍḍhañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti¹ ettakasseva vuttattā “paccuppannacitte cetopariyañāṇaṁ nappavattatī”ti viññāyati. Yadi hi pavatteyya, purimesu viya itaresu ca cetopariyañāṇaggahaṇaṁ kattabbaṁ siyāti? Saccam kattabbaṁ, nayadassanavasena panetaṁ saṅkhittanti aññāya pāṭiyā viññāyati. “Atītārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”³, anāgatārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa. Paccuppannārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassā”ti⁴ etesañhi vibhaṅgesu “cetopariyañāṇena atītārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṁ jānāti. Atītārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti⁴, “cetopariyañāṇena anāgatārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṁ -pa- cetopariyañāṇena paccuppannārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṁ jānāti. Paccuppannārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti⁴ cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇe pavatti vuttāti. Tenevāyaṁ vicāraṇā katāti veditabbā.

Tesanti tesu dvīsu ñāṇesūti niddhāraṇe sāmivacanaṁ. **Kusalā khandhāti** iddhiḍḍhapubbenivāsānāgataṁsañāṇāpekkho bahuvacananiddeso, na cetopariyañāṇayathākammūpagañāṇāpekkhoti. Tesam catukkhandhārammaṇabhāvassa asādhakoti ce? Na, aññattha “avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro ca cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa anāgataṁsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti⁵, “savitakkasavicārā khandhā ca vitakko ca cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa anāgataṁsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti⁶ ca vuttattā cetopariyañāṇāpekkhopi bahuvacananiddesoti imassatthassa siddhito.

1. Abhi 9. 405 piṭṭhe.

2. Abhi 9. 413 piṭṭhe.

3. Abhi 9. 423 piṭṭhe.

4. Abhi 9. 424 piṭṭhe.

5. Abhi 9. 44 piṭṭhe.

6. Abhi 9. 41 piṭṭhe.

evamapi yathākammūpagaññaṇassa “apitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā”ti-ādīsu avuttattā catukkhandhārammaṇatā na sijjhatīti? Na, tathā avacanassa aññakāraṇattā. Yathākammūpagaññaṇena hi kammasaṁsaṭṭhā cattāro khandhā kammappamukhena gayhanti. Tañhi yathā cetopariyaññaṇaṁ purimaparikkammavasena savitakkādivibhāgaṁ sarāgādivibhāgaṁ cittaṁ vibhāveti, na evaṁ savibhāvaṁ vibhāveti, kammavaseneva pana samudāyaṁ vibhāvetīti “avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā”ti-ādike vibhāgakarāṇe taṁ na vuttaṁ, na catukkhandhānārammaṇatoti. Idaṁ pana avacanassa kāraṇanti. Keci tatthāpi “pubbenivāsānussatiññaṇassa yathākammūpagaññaṇassa anāgataṁsaññaṇassā”ti paṭhanti eva. Na hi taṁ kusalākusalavibhāgaṁ viya savitakkādivibhāgaṁ kammaṁ vibhāvetuṁ asamatthaṁ. Duccaritasucaritabhāvavibhāvanampi hi lobhādi-alobhādisampayogavisesavibhāvanam hotīti.

1435. **Niyakajjhatapariyāyassa abhāvenā**ti sabhāvadhammattā kenaci pariyāyena niyakajjhataṁ ahontaṁ sabbathā bahiddhābhāveneva “ekantabahiddhā”ti vuttaṁ, na asabhāvadhammattā bahiddhāpi ahontaṁ kasiṇādi viya **niyakajjhata**massa **asambhavato**. Asabhāvadhammattā eva hi kasiṇādi-ajjhata dhammabhūto ca koci bhāvo na hotīti ajjhataṭṭike na vuttanti adhippāyo. Taṁ sabbaṁ ākiñcaññāyatanādi atītārammaṇattike “navattabbārammaṇaṁ”ti vuttanti sambandho. Ettha ca **vuttanti** anuññātattā vacanatoti etehi kāraṇehi pakāsanti attho.

Idāni tanti “etañhi ākiñcaññāyatanan”ti vuttaṁ ākiñcaññāyatanam **taṁ**-saddena ākaḍḍhitvā vadati. Yo panāyamettha attho vutto “ākiñcaññāyatanam ekampi idha vuccamānaṁ atītārammaṇattike tena sahekārammaṇatampi sandhāya kāmāvacarakusalādīnaṁ navattabbārammaṇatāya vuttattā idhāpi tesam navattabbārammaṇabhāvaṁ dīpetīti katvā tasmiṁ vutte tānapi vuttāneva honti, tasmā visum na vuttānī”ti, tamaññe nānujānanti. Na hi īdisam lesavacanam aṭṭhakathākaṇḍe atthi. Yadi siyā, parittārammaṇattike yesam samānārammaṇānaṁ parittādi-ārammaṇatā navattabbatā ca vuttā. Puna atītārammaṇattike tesu ekameva vatvā aññaṁ na vattabbam siyā. Tathā vedanāttike samānavedanānaṁ yesam sukhāya vedanāya

sampayuttatā vuttā, tesu ekameva pītittike sukhasahagataniddese vatvā aññaṃ na vattabbaṃ siyā. Evaṃ upekkhāsahagataniddesādīsu yojetabbaṃ. Lesena pana vinā aṭṭhakathākaṇḍe atthuddhārassa katattā ākiñcaññāyatanassa viya kāmāvacarakusalādīnampi ajjhattāramaṇattike navattabbatāya sati tānipi navattabbānīti vattabbāni, na pana vuttāni. Tasmā abhāvanāsāmaññepi yāya abhāvanāniṭṭhappavattiyā ākiñcaññāyatanam pavattamānaṃ navattabbaṃ jātaṃ, tassā pavattiyā abhāvena tāni navattabbānīti na vuttāni. Gahaṇavisesanimmitāneva hi kasiṇādīni sabhāvato avijjamānānīti tadārammaṇānaṃ bahiddhāgahaṇavasena bahiddhārammaṇatā vuttā. Ākiñcaññāyatanam pana na bahiddhāgahaṇabhāvena pavattati, nāpi ajjhattaggahaṇabhāvena pavattatīti navattabbanti vuttaṃ. Yena pana gahaṇākārena ākiñcaññāyatanam pavattati, na tena sabbaññutaññānampi pavattati. Yadi pavatteyya, tampi ākiñcaññāyatanaṃ eva bhaveyya. Yathā hi kilesānaṃ gocaraṃ pavattivisesaṃca sabbaṃ jānantaṃ sabbaññutaññānaṃ na yathā te gaṇhanti, tathā gaṇhāti tassapi kilesabhāvāpattito, evaṃ ākiñcaññāyatanassa ca pavattanākāraṃ yathāsabhāvato jānantaṃ taṃ ākiñcaññāyatanamiva na gaṇhāti, kimaṅgaṃ pana aññaṃ. Tena kāmāvacarakusalānaṃ navattabbatā na vuttatī. Ayaṃ “ākiñcaññāyatanassa visayabhūto apagamo nāma eko attho atthī”ti anicchantānaṃ ācariyānaṃ vinicchayo.

Vipākaṃ pana na kassaci ārammaṇaṃ hotīti vipākaṃ
 ākāsaṇācāyatanam vipākādīsu viññāṇaṇācāyatanesu na kassaci ārammaṇaṃ hotīti attho, tathā ākiñcaññāyatanaṃca nevaññānāsaññāyatanassa. Yathā hi vipākattike
 vipākadhammadhammanevavipākanavipākadhammadhammūlakesu pañhesu “ākāsaṇācāyatanakusalam viññāṇaṇācāyatanakusalassa ārammaṇapaccayena paccayo, ākiñcaññāyatanakusalam nevaññānāsaññāyatanakusalassa, tathā vipākassa kiriyaṃ. Ākāsaṇācāyatanakiriyaṃ viññāṇaṇācāyatanakiriyaṃ. Ākiñcaññāyatanakiriyaṃ nevaññānāsaññāyatanakiriyaṃ ārammaṇapaccayena paccayo”ti¹ vuttaṃ,

1. Abhi 8. 133, 135 piṭṭhesu.

na tathā vipākadhammamūlakesu “ākāsānañcāyatana-ākīñcaññāyatana vipākā viññāṇañcāyatana nevasaññānāsaññāyatana vipākakusalakiriyaṇaṃ ārammaṇapaccayena paccayo”ti vuttā. **Vipākato vuṭṭhahitvā cittassa abhinīhārāsambhavatoti** vipākaṃ ārammaṇaṃ katvā abhinīhārāsambhavatoti attho. Vipākassa hi ārammaṇaṃ katvā natthi abhinīhāroti.

Attano khandhādīnīti arūpakkkhandhe “khandhā”ti gahetvā **ādi-saddena** rūpaṃ gaṇhāti. Ajjhataṃ vā gayhamānaṃ ahanti paññattiṃ **ādi-saddena** gaṇhāti. Esa nayo paresaṃ khandhādiggahaṇe ca. Puna paññattiggahaṇena tasiṇavihārādi-anindriyabaddhupādāyapaññattimāha. **Ādi-saddena** vā ahaṃ paraṃ paññattiggahaṇe sabbaṃ upādāyapaññattiṃ. Kammādīsu kammaṃ ajjhataṃ, kammanimittaṃ ubhayaṃ, gatinimittaṃ bahiddhāti daṭṭhabbaṃ. Attano sarīre eva kimi hutvā nibbattamānassa gatinimittampi ajjhataṃ siyā. **Mallikāya** kummāsaṃ dadamānassa rañño aggamaheṣiṭṭhānalābhaṃ **santatimahāmattassa** hatthikkhandhagatassa arahattappattiṃ **sumanamālākārassa** ca pupphamuṭṭhinā pūjentassa paccekabodhisacchikiriyāṃ nissāya bhagavā sitaṃ pātvākāsi.

Imasmiṃ tike okāsaṃ labhantīti parittārammaṇātītārammaṇattikesu aladdhokāsāni navattabbānīti vuttāni, idha pana navattabbāni na honti, ajjhataṃ ekārammaṇataṃ labhantīti attho. Etāni hi pañca sabbatthapādakākāsālokakasiṇacatutthānaṃ kasiṇārammaṇattā, brahmavihārācatutthassa paññatti-ārammaṇattā, ānāpānacatutthassa nimittārammaṇattā **bahiddhārammaṇānīti**. **Sakāyacittānanti** sakakāyacittānaṃ, tena payojanaṃ natthi, tasmā na taṃ ajjhataṃ ārammaṇanti attho. **Anindriyabaddhassa vā rūpassāti** ettha “tissannaṃ vā paññattīnaṃ”ti idampi **vā-saddena** āharitabbaṃ, nayadassanaṃ vā etaṃ daṭṭhabbaṃ. Īdise hi kāle bahiddhārammaṇanti.

Tika-atthuddhāra vaṇṇanā niṭṭhitā.

Duka-atthuddhāravaṇṇanā

1473. **Māno -pa- ekadhāvāti** idaṃ avuttappakāradassanavasena vuttaṃ, aññathā māno kāmarāgāvijjāsāññojanehi ekato uppajjati dvidhāti vattabbo siyā. Esa nayo bhavarāgādisu. **Tathā vicikicchāti** ettha **tathāti** etassa ekadhāvāti attho.

1511. **Sasaṅkhārikesūti** idaṃ kāmaccchandanaṇṇavaṇṇassa tīhi nīvaraṇehi saddhiṃ uppajjanaṭṭhānadassanamattaṃ daṭṭhabbāṃ, na niyamato tattha tassa tehi uppattidassanatthaṃ thinamiddhassa aniyatattā.
Heṭṭhimaparicchedenāti¹ uddhaccassa sabbākusale uppajjanato uddhaccasahagahe dve, aññesu thinamiddhakukkuccavirahe tīpi heṭṭhimantato uppajjanti katvā “dve tīpi”ti vuttanti attho. Yattakānaṃ pana ekato uppattiyaṃ nīvaraṇā ceva nīvaraṇasampayuttā cāti ayamatto sambhavati, heṭṭhimantena tesaṃ dassanatthaṃ “**dve**”ti vuttaṃ. Tato uddhampi pavattiyaṃ ayamatto sambhavati evāti dassanatthaṃ “**tīpi**”ti vuttaṃ. **Dve tīpi**ti ca dve vā tīpi vāti aniyamaniddesoti cattāri vā pañca vātipi viññāyati. Yattha sahuppatti, tattha nīvaraṇā ceva nīvaraṇasampayuttā ca hontīti etassa vā lakkhaṇassa dassanametanti. Yattha cattāri pañca ca uppajjanti, tattha cāyamatto sādhiṭo hoti. Evañca katvā kilesagocchake ca “dve tayo”ti vuttaṃ. Lakkhaṇadassanavasena hi kilesā ceva kilesasampayuttā ca vuttā, na sabbesaṃ sambhavantānaṃ sarūpena dassanavasenaṭi.

Yadi uddhaccaṃ sabbākusale uppajjati, kasmā vuttaṃ “uddhaccanīvaraṇaṃ uddhaccasahagate cittuppāde uppajjati”ti? Suttante vuttasu pañcasu nīvaraṇesu aññanīvaraṇarahitassa uddhaccassa visayavisesadassanatthaṃ. Chaṭṭhaṃ pana nīvaraṇaṃ abhidhamme itarehi sahagatanti tassa aññanīvaraṇarahitassa na koci visayaviseso atthi, attanā sahagatehi vinā uppajjanaṭṭhānābhāvā tadupalakkhitassa cittuppādassa abhāvā ca natheva visayaviseso, tasmā “taṃ sabbākusale uppajjati”ti vuttaṃ. Uddhaccasahagato pana vuttacittuppādo sesadhammānaṃ uddhaccānuvattanabhāvena tadupalakkhito uddhaccassa visayaviseso, tasmā sabbākusale uppajjamānaṃ uddhaccaṃ samaññaṇa

1. Heṭṭhimaparicchadavaseṇāti (Aṭṭhakathāyaṃ)

“uddhaccanīvaraṇaṃ”ti gahetvāpi taṃ attano visayavisesena pakāsetuṃ
 “uddhaccasahagate cittuppāde uppajjati”ti āha. Evañca pakāsaṇaṃ
 visayavisesesu lobhadomanassasahagatasasāṅkhārika-
 vicikicchuddhaccasahagatesu pañca nīvaraṇāni vavatthapetvā tesam
 byāpakabhāvena chaṭṭhaṃ pakāsetuṃ katanti veditabbaṃ.

Keci pana “uddhaccasahagatehi sāmāññena sabbaṃ uddhaccaṃ
 ‘uddhaccaṃ’ti gahetvā tena sahagate cittuppāde”ti vadanti, ayaṃ panattho na
 bahumato dvādasamacittuppādassa viya sabbākusalacittuppādānaṃ
 uddhaccena anupalakkhitattā, sati ca upalakkhitatte “aṭṭhasu
 lobhasahagatesū”ti-ādīsu viya aññesaṃ cittuppādānaṃ nivattanatthaṃ
 “dvādasasu uddhaccasahagatesū”ti vattabbattā. Uddhaccānupalakkhitattā
 pana sabbākusalānaṃ avijjānīvaraṇaṃ viya idampi “sabbākusalesu
 uppajjati”ti vattabbaṃ siyā, na pana vuttaṃ, tasmā vuttanayeneva attho
 veditabbo. Yasmā ca avijjānīvaraṇaṃ viya uddhaccanīvaraṇaṃ
 sabbākusalesu uppajjati, tasmā nikkhepakaṇḍe “kāmacchandanaīvaraṇaṃ
 uddhaccanīvaraṇena nīvaraṇaṃceva nīvaraṇasampayuttañcā”ti-ādi¹ vuttaṃ.
 Tena ekasmiṃyeva cittuppāde uddhaccanīvaraṇaṃ uppajjati aggaheva
 adhippāyo maggitabboti.

Kilesagocchake lobhādīni dasa kilesavattthūni iminā anukkamena idheva
 abhidhamme āgatāni. Tasmā idheva vuttassa uddhaccakilesassa attanā saha
 vuttehi kileschi rahitassa visayaviseso natthīti visayavisesena pakāsaṇaṃ
 akatvā “uddhaccañca ahrīkañca anottappañca sabbākusalesu uppajjati”ti
 vuttaṃ. Kilesā ceva saṃkiliṭṭhapadaniddese yasmā saṃkiliṭṭhapadaṃ
 kilesasampayuttapadena asamānatthaṃ kevalaṃ malena upatāpitataṃ
 vibādhitatañca dīpeti, tasmā kilesā ceva kilesasampayuttapadaniddesena
 samānaṃ niddesaṃ akatvā “teva kilesā kilesā ceva saṃkiliṭṭhā cā”ti vuttaṃ.

1577. **Dve tayo kilesā**ti ettha “**dve tayoti** hetugocchakādīsu
 vuttādhikārasena ruḥhiyā vuttaṃ”ti keci vedanti. Yadi atthaṃ anapekkhitvā
 ruḥhiyā vucceyya, ganthagocchake ca “yattha dve tayo

1. Abhi 1. 231 piṭṭhe.

ganthā ekato uppajjantī”ti vattabbarā siyā. Yañca vadanti “yattha dve tayo aññehi ekato uppajjantīti imassatthassa sambhavato ekato-saddo kilesagocchake sātthako, na hetugocchakādīsu tena vināpi adhippāyavijānanato”ti, tampi na, hetugocchakādīsopi nānā-uppattiyāṃ hetū ceva hetusampayuttādiggaḥaṇanivāraṇatthattā ekato-saddassa, tasmā ruḥhī-anvatthakathāropanaṇca vajjetvā yathāvutteneva nayena attho veditabboti.

Lobho chadhāti-ādinā lobhapaṭighamohānaṃ aññehi ekato uppattidassaneneva tesampi lobhādīhi ekato uppatti dassitāti veditabbā. Sesaṃ uttānatthamevāti.

Aṭṭhakathākaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

Cattāri ca saḥassāni, puna tīṇi satāni ca.

Aṭṭhasālīniyā etc, padā līnatthajotakā.

Dhammamittoti nāmena, sakkaccaṃ abhiyācito.

Ānando-iti nāmena, katā ganthā subuddhināti.

Iti aṭṭhasālīniyā līnatthapadavaṇṇanā

Dhammasaṅgaṇī-mūlaṭīkā samattā.

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭṭikāya

Saṁvaṇṇitapadānaṁ anukkamaṇikā

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[A]	
Akampanaṁ	120	Adiṭṭhaṁ	58
Akālusiyaṁ	89	Adiṭṭhajotaṇā	59
Akiriyaavādo	164	Advayaṁ	163
Akusalā	29	Adhammikaṭṭhagahaṇaṁ	187
Akkhanti	79	Adhikaraṇavasena	63
Agedho	91	Adhigamanidānaṁ	24
Aggahitattaṁ	172	Adhiṭṭhānaṁ	25
Accimato	141	Adhimuccanaṁ	93
Ajjhattaṁ	47	Adhivacanaṁ	56
Ajjhattarato	47	Adhivacanā	56
Ajjhattasamuṭṭhānā	90	Anantaṁ	109
Ajjhattā	47	Anantarapaccayaṁ	132
Ajjhāruhā	175	Anantarāyena	135
Aññatarajavanassa	131	Anabhibhavanīyato	106
Aññāṇupekkhā	107	Anabhiratiraṣā	121
Aññātaṁ	58	Anamataggo	18
Aṭṭhānaṁ	132	Anaye	162
Atipāto	80	Anallīnanissayo	148
Atīritaṁ	58	Anallīnabhāvo	91
Atulitaṁ	58	Anavaṭṭhānaraṣaṁ	120
Attabhāvo	138	Anākulaṁ	10
Attamanatā	96	Anādarō	172
Attasampatti	121	Anāpāthagatā	69
Atthābhisamayā	60	Anābhaṭṭhatā	69
Atthuddhāraṁ	189	Anābhogaraṣā	103
Attho	17	Aniccaṁ	115

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[A]	
Aniṭṭhaṅgatavasena	191	Appaṭivānitā	58
Anibaddhattā	71	Appaṭisaṅkhāne	57
Animittavipassanaṃ	113	Appamāṇaṃ	122
Animittavimokkho	113	Appamāṇā	44
Anukūlamitto	91	Appitā	102
Anuddāyanākāro	167	Abbhanumodanā	100
Anuddāyitassa	167	Abyākatamūlaṃ	127
Anupadadhammavipassanā	109	Abyāpajje	70
Anupaparikkhā	120	Abyāpajjo	97
Anupekkhā	162	Abhāvanāya	91
Anuppannā	47	Abhikkantena	20
Anuppabandhena	88	Abhiṇhaso	10
Anuppādapariyosāne	58	Abhinivesato	176
Anuppādabhūte	58	Abhibhāyatanam	105
Anubandheyya	117	Abhibhuyya	111
Anubujjhanti	113	Abhirati	119
Anubhavati	130	Abhiravanti	25
Anumatipucchā	59	Abhisāṅkhatā	10
Anulomappaṭipadaṃ	176	Abhisāṅkharaṇaṃ	76
Anusayo	119	Abhisāṅkhāraviññāṇaṃ	163
Anodhiḥinassa	107	Abhisandahati	87
Antaradhāpeti	68	Abhisamayaṭṭho	60
Andhaputhujjano	162	Amaddanā	93
Apacayagāmino	43	Amarāvikkhepaditṭhi	170
Apacitisahagataṃ	99	Ariyakaradhammā	162
Apaṇṇakaṅgāni	93	Ariyabhāvo	162
Apariyāpannā	71	Ariyamaggacittaṃ	132
Apilāpanaṃ	89	Ariyavihāro	91
Apilāpeti	89	Arūpadhammānaṃ	38
Appaguṇaṃ	105	Alubbhanakavasena	97

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[A]	
Alobho	127	Assutavā	162
Allasasamaṃsaṃ	81	Ahetukavādo	164
Avikkhepo	57	[Ā]	
Avicāraṃ	103	Ākāraparivitakko	70
Aviññattijanakato	127	Āghātento	169
Avitakkam	103	Ācayo	152
Avipākajinassa	107	Āthabbaṇiddhi	78
Avipākadhammato	127	Ānantarikāni	164
Avibhattikā	93	Ānubhāvena	9
Avibhāvitam	59	Āpannasattānaṃ	25
Avibhūtaṃ	58	Ābhujati	25
Avibhūtapaccupaṭṭhānā	104	Ābhujitaṃ	70
Avisāro	88	Āmasanti	54
Avīcījarā	153	Āyu	154
Avūpasantāya	136	Āyūhanaṃ	76, 112
Avūpasame	120	Ārambhati	96
Asaṃsappanaṃ	93	Ārammaṇaṃ	43
Asaddhammā	94	Ārammaṇarasam	130
Asanato	168	Ālokaṣaṇṇissitaṃ	134
Asantaṃ	120	Ālokasseva	119
Asantuṭṭhitā	58	Āvajjissāmi	109
Asamañca	120	Āvaṭṭitakālo	133
Asamo	25	Āvaraṇā	175
Asammissam	10	Āviñchanarasam	147
Asammohato	21	Āsavā	53
Asammohasampajaññaṃ	92	Āsīsanavasena	168
Asammoso	89	Āhananaṃ	88
Asahajātattā	193	Āhutaṇaṃ	25
Assaddhiye	90	Āhunaṃ	176
Assādadassanaṃ	119		

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[I]		[U]	
Itihāse	24	Upādāya	136
Itthabhāvaññathābhāvaṃ	168	Upādāyarūpaṃ	141
Idamatthikatā	186	Upādinna	38
Iddhimayo	80	Upādiyateva	154
Iriyāpathikacittaṃ	173	Upādiyanti	176
Issākaraṇavasena	171	Upekkhā	41
[U]		Upekkhānimittaṃ	103
Uggahajānaṇaṃ	183	Upekkhāsahagatamaggo	116
Uggaho	161	Uppannaṃ	57
Ugghāṭimaṃ	109	Uyyāmo	96
Utupaccaya-utusamuṭṭhānaṃ	157	Usmā	154
Uttarati	111	Ussadakittanaṃ	128
Uttamahetu	143	Ussāhanabhāvena	87
Uddānato	63	[Ū]	
Uddhumātaṃ	107	Ūkāsiramattaṃ	145
Uddheyyaṃ	177	[E]	
Upagatassa	129	Ekacittakkhaṇikaṃ	111
Upacayo	152	Ekaccacittaṃ	67
Upacitaṃ	136	Ekaccasassatadiṭṭhi	170
Upacitattā	124	Ekattā	34
Upaṭṭhānaṃ	89	Ekattthanānatthāni	32
Upatthambhanakiccaṃ	76	Ekuppādā	37
Upaṇijjhāyanaṃ	98	[O]	
Upanissayato	134	Okappanalakkhaṇā	89, 100
Upaparikkhanti	22	Okāsakatuppannaṃ	67
Uparijjhānaṅgāni	101	Okāsabhūtāni	61
Upalabbhati	15	Ojālakkhaṇo	154
Upasaṅkamaṇā	183		
Upādā	54		

Padānukkamo Piṭṭhaṅko

[O]

Odagyaṃ	88
Onayhati	173
Opapātikanāmaṃ	177
Opapātikā	176
Oliyati	173
Osakkati	122

[Ka]

Kakkasā	185
Kaṭacchuggāho	172
Kaṭukañcukatā	121
Kaṭṭhamukhena	141
Kaṇṇikaṃ	189
Kathāmaggo	172
Kappeti	76
Kammaññatā	97
Kammadāyādā	67
Kammanānattaṃ	65
Kammantaraṃ	23
Kammapaccaya- utusamuṭṭhānaṃ	157
Kammabandhū	67
Kamayonī	67
Kammassakā	67
Kammāyatanaṃ	70
Karaṇīyaṃ	185
Karuṇā	2
Kalāpasammasanaṃ	109
Kassati	152
Kāmesu	170
Kāyaduḥkaritādīnaṃ	162

Padānukkamo Piṭṭhaṅko

[Ka]

Kāyappasādaṃ	125
Kāyasañcetanā	77
Kāyikakaraṇaṃ	72
Kāyo	146
Kālasaṇcayo	61
Kiccaṃ	185
Kittim	66
Kiriyato	134
Kilesakāmehi	101
Kukkuccāyanākāro	175
Kulumbassa	78
Kusena	28
Kuḥanavattṭhūni	113
Koṭṭhaṃ	140
Koṭṭhāsā	140
Kodhasāmantā	185
Kosajjaṃ	79

[Kha]

Khaṇattayagataṃ	68
Khaṇikā	88
Khantī	162
Khandhato	17
Khandhantaraṃ	18
Khandhabhedānantaraṃ	45
Khippanisantibhāvo	105
Khiyyanaṃ	171
Khīṇante	188
Khuddikā	88
Khepeti	177

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ga]		[Ca]	
Gaṇanācāraṃ	17	Ciṇṇattā	132
Gaṇanānupubbatā	102	Cittakālo	61
Gataṃ	152	Cittaniyāmaṃ	134
Gatamattaṃ	119	Cittānaṃ	65
Gatiyo	89	Cittuppādā	190
Gantabbābhāvato	119	Cirapārivāsiyaṭṭho	52
Ganthaniyā	54	Cetanābhāvo	87
Gantho	172	Cetasikā	54
Gamanasambhāgena	185	Copanaṃ	151
Gambhīragataṃ	18		
Garuno	183	[Cha]	
Garupāso	183	Chandatā	26
Gahitasamādānaṃ	161	Chandādhigateyyaṃ	118
Gāmaṇḍalā	26	Chandādhigateyye	110
Gijjhanti	168	Chando	119
Gocarasampajaññaṃ	92	Chinnavaṭṭumakā	192
Gottarakkhitā	80		
Gotrabhum	52	[Ja]	
Goḷiyako	134	Jagatippadeso	131
		Javati	134
[Gha]		Javameva	130
Ghaṭṭetvā	70, 125	Jātijarāsabhāvā	38
Ghātiyāmi	25	Jānaṃ	16
		Jinacakke	23
[Ca]		Jeṭṭhakā	183
Cakkavāḷaṃ	141		
Cakkhu	145	[Ña]	
Cakkhubhūto	16	Ñāṇabhūto	16
Cakkhuviññāṇadvāraṃ	79	Ñāṇavatthu	144
Caraṇaṃ	65	Ñeyyadhammā	2
Calatā	26		

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ta]		[Da]	
Taṃtaṃsadisaphaladānaṃ	130	Diṭṭhinijjhānakkhanti	70
Taṃsamuṭṭhānaṃ	160	Diṭṭhiyā	119
Tajjaṃ	95	Dibbavihārassa	91
Tajjā	95	Dukkhapaccayaṭṭhāne	37
Tajjāte	163	Dukkhaṭṭipadaṃ	111
Taṇhāvipphanditaniveso	168	Dukkhavatthu	37
Tathāgatassa	117	Dunnāmaṃ	183
Tadanudhammatā	104	Dussīlyaṃ	79
Tadārammaṇaṃ	130	Duhetukakusalacittānaṃ	131
Tanti	70	Devadevo	10
Tapaniyā	56	Desanaṃ	59
Tappati	177	Dovacassāyaṃ	182
Tarati	111	Dosaṃ	134
Taranti	120	Dvārasaṃsandanaṃ	78
Tejorbhāvaṃ	156	[Dha]	
[Tha]		Dhammacakkhu	144
Thambhaṇā	151	Dhammatejēna	26
[Da]		Dhammato	52
Datto	177	Dhammadhātuyā	104
Dantāvaraṇaṃ	18	Dhammaniyaṃ	131
Daratho	92	Dhammantaraṃ	172
Dasā	128	Dhammapadā	70
Dassanēna	123	Dhammarakkhitā	80
Daḷhikammaṃ	95	Dhammassāmi	16
Dāsabyaṃ	121	Dhammābhilāpo	21
Diṭṭhaṃ	87	Dhammo	43
Diṭṭhadhamme	36	Dhātukusalatā	183
Diṭṭhijukammaṃ	100	Dhura	96
		Dhurabhattaṃ	188

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Dha]		[Na]	
Dhuvapaṭisevanam	113	Niyamalakkhaṇam	100
Dhuvavipākā	167	Niyamitavasena	70
Dhuvasassatam	25	Niyamena	193
Dhove	25	Niyāmam	130
[Na]		Niyogā	193
Nagavhayā	140	Niyyānikam	111
Naṭṭhamuṭṭhassatitā	187	Niyyānikā	55
Natthikavādo	164	Nirati-atthena	176
Nandakovādena	116	Nirutti	56
Nandirāgasahagatā	68	Niruddhante	188
Navattabbadhammabhūtam	115	Nirodhassa	132
Nānārammaṇe	122	Nivutthakkhandhā	188
Nāmakammam	178	Nisāmetha	11
Nāmakaraṇaṭṭhena	181	Nissaraṇam	101
Nāmadheyyam	178	Nītattham	78
Nāmanirutti	178	Nīlavaṇṇayogato	102
Nāmanam	56	Nīlavattham	102
Nāmabyañjanam	178	Nīvaraṇā	175
Nāmābhilāpo	178	Neyyattham	78
Nāmayati	182	[Pa]	
Nāmasahassato	177	Pakatiniddesā	153
Nāsaññā	109	Pakiṇṇakasaṅkhāre	116
Nikhilena	18	Pakkhandanam	89
Nijjhānam	22	Pakkhapāso	86
Ninnattā	132	Pakkhikā	26
Nippadesato	140	Paggaho	89
Nibbānam	41	Paṅko	89
Nimittam	115	Paccayaṭṭhena	46
Nimittadhammesu	113	Paccābhiññāṇarasā	87

Padānukkamo Piṭṭhaṅko

[Pa]

Paccupaṭṭhānaṃ	64
Paccuppannaṃ	194
Paccosakkaṇaṃ	97
Pajā	66
Pañcaviññāṇasote	126
Pañhuddhāraṃ	189
Paññatti	56
Paññattigatikaṃ	115
Paññāpīyati	177
Paṭaṇṇikagahaṇaṃ	183
Paṭikkhepaniddeso	143
Paṭighaṭṭanānighaṃso	145
Paṭipadādibhedo	135
Paṭivāseti	188
Paṭisiddhaṃ	132
Paṭihaññati	125
Paṇakaṃ	89
Paṇidhānakavasena	168
Paṇḍaraṃ	134
Paṭṭhaddho	141
Papañcasaññāsaṅkhā	15
Pabhavo	159
Pabhassaraṃ	68
Parāmasantassa	120
Pariṇamati	127
Parittā	44
Paripucchā	161
Paribhogaraso	71
Parimaṇḍalaṃ	140
Pariyāpannā	55

Padānukkamo Piṭṭhaṅko

[Pa]

Pariyāyena	145
Pariyāhananaṃ	88
Pariyuṭṭhāti	168
Parivattetabbā	129
Parisuddhapakati	103
Pariharaṇaṭṭhaṃ	121
Pariḷāhā	161
Palibuddhā	162
Pavacchati	26
Pavattasantaṭṭhāpateyyaṃ	90
Pavattā	16
Pavattikālo	119
Pavattiṭṭhitimattaṃ	122
Paveṇī	70
Pavedhati	117
Pasaṃsaṃ	66
Pasavati	19
Pasādapaccayesu	125
Pahātabbābhāvato	123
Pahānaṃ	162
Pahānasamvaro	119
Pahānekaṭṭhaṃ	160
Pahāro	18
Pahīnā	137
Pāṭihāriyaṃ	7
Pāḍakajjhānaṃ	116
Pāramiṃ	24
Pāhunaṃ	176
Piṇayati	88
Piṇḍajavanaṃ	134

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]		[Ba]	
Pilavanti	70	Bodhi	112
Pītisukhaṃ	101	Byāpādeti	92
Puthujjanā	161	Brahmā	16
Puthuttaṃ	65	[Bha]	
Purimamanato	93	Bhavaṅgaṃ	130
Purisaṃsāro	186	Bhavaṅgassa	133
Pūtiyo	141	Bhavaṅgotaraṇaṃ	129
Pūrenti	118	Bhāvaññathattaṃ	155
Ponobbhavikā	68	Bhāvo	99
Porī	185	Bhūtāpagataṃ	67
[Pha]		Bhūmi	111
Phanditaṃ	120	Bhūmito	17
Pharaṇarasā	88	Bhūmiladdhaṃ	67
Pharaṇā	88	Bhūmiladdhā	117
Pharati	143	[Ma]	
Phalaṃ	64	Maggam	136
Phalacittāni	132	Maggaṅgaṃ	136
Phāsuvihāro	187	Maggapariyāpannaṃ	136
Phusaṇākāro	94	Maggasannissitaṃ	112
[Ba]		Maggānantarāni	132
Balaṃ	57	Mañco	177
Balavaṃ	18	Maṇḍalaṃ	88
Balavapaccayehi	127	Mattā	40
Bahiddhā	125	Manasikāro	57
Bujjhati	120	Manu	145
Buddhacakkhu	144	Manodhātu	126
Bojjhaṅgā	113	Mandaṃ	186

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ma]		[Ya]	
Mandathāmagataṁ	134	Yathāgatamaggo	98
Mahaggatā	44	Yātrā	186
Mahāgajam	138	Yugandhare	8
Mahāparihārato	140	Yutti	15
Mahābhūtā	140	Yogā	70
Mahābhūtāni	141	Yogena	26
Mahābhūto	140		
Mahāyāgo	176	[Ra]	
Mahesi	2	Rittā	26
Mahesino	2	Rūpaṁ	51
Mānakaraṇavasena	171	Rūpamattārammaṇarasam	124
Mānamado	186	Rūpayati	182
Mānena	120	Rūpāni	65
Mārapāso	168	Rūpābhāvena	92
Micchā	80	Rūpābhighāto	147
Micchāsabhāvā	45	Rūpārūpaṁ	112
Mukhādānaṁ	18	Rūpī	107
Muṭṭhassaccaṁ	79		
Mūlaṭṭhena	49	[La]	
Mūlato	17	Lakkhaṇam	58
Mecakapaṭā	18	Lakkhaṇaññathattam	155
Mettāpubbabhāgo	92	Lakkhaṇārammaṇā	115
Mettāyanavasena	167	Lakkhaṇūpaniṭṭhānam	102
		Lakkhaṇe	24
[Ya]		Laganam	26
Yatvādhikaraṇam	185	Lambilaṁ	150
Yathādhammaṁ	21	Lahutā	97
Yathānupubbam	18	Lahupariṇāmātā	97
Yathānumati	35	Liṅgato	17
Yathāruci	2	Liṅganānattam	65

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[La]		[Va]	
Liṅgasaññā	66	Vikkhepo	191
Liṅgasampatti	26	Vigatā	122
Lūkhapuggalā	70	Vicaraṇaṃ	96
Lokaṃ	111	Vicikicchā	122
Lokiyā	51	Vijānaṇaṃ	87
Lokuttarabhāve	111	Vijānāti	91
Loko	182	Vijjamānakavatthum	71
Loluppataṇhā	137	Vijjāṭṭhānaṃ	70
[Va]		Viññattighaṭṭanā	76
Vaṃso	70	Viññattitāya	72
Vacanaṃ	122	Viññeyyaṃ	143
Vajjabhīrukabhayaḍassāvī	91	Vitakkaṇaṃ	88
Vaṭṭasetū	117	Vitakketi	88
Vaṇṇanibhā	150	Vidhāvati	168
Vataṃ	161	Vinayakukkuccaṃ	175
Vattaṃ	137	Vinayaṇaṃ	163
Vattā	16	Vinayo	183
Vatthum	175	Vināyako	10
Vatthukāmehi	101	Vinicchayo	161
Vatthupaṇḍarattā	125	Vinīlaṃ	107
Vavatthānaṃ	65	Vipariyesato	120
Vavatthānābhāvo	169	Vipassanāniyamo	116
Vaḷaṇṇajanaṭṭhena	146	Vipākapaṭatikā	38
Vācāgiraṃ	78	Vipākābyākataṃ	124
Vātapupphaṃ	137	Vipphandaṇaṃ	122
Vātūpanissayo	149	Vipphāravā	88
Vādappamokkho	22	Virativasena	93
Vikīrati	141	Viramantassa	81
Vikkhepassa	89	Viruddhākāro	122

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Va]		[Sa]	
Virūpaṃ	120	Samvarāsamvare	129
Vilīyati	141	Samvego	57
Vivekajaṃ	101	Samsatṭhe	68
Vivecitattā	177	Sahīrati	194
Visamvādikā	168	Sa-upāyena	99
Visamvādeti	23	Sakamanatā	184
Visamharati	168	Sakāyacittānaṃ	200
Visakkati	168	Sakkaccaṃ	10
Visaṭā	168	Sakkāyadiṭṭhi	161
Visaparibhogā	168	Sankhāranimittagāho	162
Visappanaraso	121	Sankhārānaṃ	143
Visaphalā	168	Sanḡitā	10
Visamajjhāsayaṃ	149	Sanḡhāto	107
Visamūlā	168	Sajātisaḡgaho	144
Visayaggāho	133	Sajettṭhakavāso	183
Visālā	168	San̄cetaniyaṃ	77
Visāhāro	96	San̄jāti	145
Visuddhasīlo	9	San̄jātisaḡgaho	144
Visuddhācārasīlo	10	San̄jānaṃ	150
Visuddhācāro	9	San̄thānaṃ	144
Visuddhippattaṃ	187	San̄hasukhumadhammaṃ	18
Vissagandho	150	Satipaṭipakkhattā	120
Vissavitāya	86	Satirahitattā	120
Vuṭṭhānakapaṇṇāya	183	Satisavipākādānaṃ	131
Vedeho	10	Saddhā	70
Vevicchaṃ	172	Sadhamme	24
Voharīyati	177	Sanidassanā	48
[Sa]		Santati	152
Samkiliṭṭhā	39	Santatiḡhanatā	60
Samkilesa	39		

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
Santāpā	161	Sambhavo	144
Santāpo	60	Sammadditvā	119
Sandahanam	87	Saraṇo	177
Saparidaṇḍā	80	Sarabhāṇakassa	70
Sappatissavam	90	Sarasabhāvena	69
Sappayogena	99	Saritāni	168
Sappāyasampajaññaṃ	92	Sarīranipphattiyā	163
Sabbaṅgasampannam	24	Savatthukam	71
Sabbaṅgasampannā	26	Savanti	52
Sabbaññubodhisattā	127	Saviññāṇakasaddo	156
Sabbītiyo	26	Sasambhāram	144
Sabhāvo	64	Sasambhāarakathā	185
Sabhogo	188	Sassatadiṭṭhi	170
Samañña	177	Sahajātadhammesu	120
Samatikkamma	111	Sahajekaṭṭham	160
Samantacakkhu	144	Sahadhammikam	182
Samayappavāḍake	60	Sāketapañham	128
Samādhicittena	88	Sātaṃ	95
Samānādhikaraṇabhāvo	96	Sāttakasampajaññaṃ	92
Samānenti	17	Sādhanato	90
Samāpattikusalatā	57	Sāmaññaṃ	64
Samugghātakaraṇam	117	Sārakkhā	80
Samucchedavivekavasena	111	Sārammaṇā	54
Samuṭṭhānam	159	Sārāgo	168
Samudayapakkhikassa	162	Sāliphalaṃ	160
Samudācārattā	132	Sāsavā	53
Samūhādighanatā	60	Sikkhanti	43
Sampaggaharaso	121	Siniddhapubbālā	70
Sampajaññaṃ	92	Sinehitāni	168
Samphusitattam	94	Sippāyatanam	70

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
Sirī	9	Suyyeya	148
Siliṭṭhaṃ	18	Suvaṇṇadubbaṇṇāni	106
Sivā	78	Sekkhā	43
Sīlaṃ	161	Somanassito	137
Sukhaṃ	95	Sosetvā	9
Sukhabhūmi	160	[Ha]	
Sukhavihārā	36	Hadayarūpavattthukaṃ	133
Sukhā	37	Hadayavatthumeva	133
Suññataṃ	48	Hitapharaṇa	99
Suññabhāvaṃ	80	Hetukittanaṃ	128
Suddhāgamanavasena	136	Hetuhetu	143
Subhanimittaṃ	70		

Abhidhammapiṭaka

Dhammasaṅgaṇī-anuṭṭikā

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

Visatigāthāvaṇṇanā

1. Abhidhammasaṁvaṇṇanāya atthaṁ saṁvaṇṇetukāmo tassā ādigāthāya tāva payojanasambandhābhidhānapubbaṅgamaṁ atthaṁ niddhārento ulārajjhāsayaṇaṁ nisammakārīnaṁ paṭipatti paresaṁ vividhahitasukhanipphādanappayojanāti ācariyassāpi dhammasaṁvaṇṇanāya ādimhi satthari nipaccakārassa antarāyavisosanatthabhā viya satthari dhamme ca paresaṁ accantasukhappaṭilābhasaṁvattaniyasaddhāratanuppādanatthatāpi siyāti dassetuṁ “**dhammasaṁvaṇṇanāya**”ti-ādimāha. Tattha yathānusiṭṭhaṁ paṭipajjamāne apāyesu apatamāne dhāretīti **dhammoti** sāmāññavacanopi dhamma-saddo saddantarasaṁnidhānena idha pariyattivisesavisayo. Saṁvaṇṇīyati attho etāyāti **saṁvaṇṇanā**, aṭṭhakathā.

Tividhayānamukhena vimuttidhammaṁ yathārahamanusāsati **satthā**. Paṇamaṇaṁ paṇāmo, kāyavācācittēhi satthu guṇaninnatā. Kiriya karaṇaṁ paṇāmassa karaṇaṁ **paṇāmakaraṇaṁ**, vandanāpayogo. So ca kiñcāpi “idāni adhippetarṇ paṇāmaṁ karonto”ti-ādinā “tassa pāde namassitvā”ti-ādikassa adhippetapaṇāmabhāvaṁ dassessati, “karuṇā viyā”ti-ādikassa pana sabbassa thomaṇāvasena vuttassapi vasena veditabbo. So hi satthu mahākaruṇādiguṇavisesakittanavasena pavatto mahākaruṇādiguṇavisesāvinābhāvinā saṁvaṇṇīyamānaṁ saṁvaṇṇanādhammavibhāvitena **dhammassa svākkhātābhāvena** svākkhātadhamme

satthari anuppannasaddhānaṃ saddhājananāya uppannasaddhānaṃca bhiyyobhāvāya hoti. Satthuno ca aviparītadhammadesanabhāvena avitathadesanābhūte dhammeti etena satthuno mahākaruṇādiguṇānaṃyeva ca phalavisesanipphādanasamatthatāya pasādāvahataṃ āha. Dhammena hi satthusiddhi, satthārā ca dhammasiddhi, dhammasampattiyaṃ satthuguṇatāya satthuguṇavibhāvanena sampajjatīti.

Evam satthari paṇāmakaraṇassa ekaṃ payojanaṃ dassetvā idāni sambandhaṃ vibhāveti **“tadubhayappasādā hī”**ti-ādinā. Na hi satthari dhamme vā appasanno saṃvaṇṇiyamāne tadadhigantabbe ca dhamme sammā paṭipajjati, nāpi sīlādi-anupādāparinibbānantaṃ mahantaṃ atthaṃ sādheti, tasmā dhammasaṃvaṇṇanāsu paresaṃ sammāpaṭipatti-ākaṅkhāya tathārūpadhammapaṭiggāhakehi ca viniyojitena satthari dhamme ca pasāduppādanaṃ satthari paṇāmakaraṇaṃ vihitanti adhippayo.

Bhagavato guṇasaṃkittanaṃ tassa dhammasaṃghānampi thomaṇā hotiyevāti vuttaṃ **“ratanattayapaṇāmavacanaṃ”**ti. Tathā ca vakkhati **“bhagavato thomanenevā”**ti-ādi¹. Vakkhamānaṃ vā **“saddhammaṅcassa pūjetvā”**ti-ādiṃ sandhāya vuttaṃ. Viññāpanatthaṃ paresaṃ viññūnanti vā sambandhanīyaṃ. Aviññūnaṃ appamāṇatāya abhājanatāya ca viññūnaṃ gahaṇaṃ. Te hi buddhādīsu sagāravassa pamāṇabhūtataṃ jānantaṃ tassa vacanaṃ sotabbaṃ saddhātappaṃ maññanti, sammadeva ca naṃ anutiṭṭhantaṃ tadadhippayāṃ pūrenti. Idhāpi purimanayeneva sambandho veditabbo pasāviññāpanādimukhenapi sammāpaṭipatti-ākaṅkhāya paveditattā.

Ettha ca paṭhamo atthavikappo saddhānusārīnaṃ puggalānaṃ vasena vutto, dutiyo dhammānusārīnaṃ. Paṭhamo vā asaṃsiddhasatthudhammānaṃ vasena vutto, dutiyo saṃsiddhasatthudhammānaṃ. Tathā paṭhamo paṭhame ratane paṇāmakiriyādassanaparo, dutiyo itaresu pīti ayaṃ viseso veditabbo.

Paṇāmo karīyati etāyati paṇāmakaraṇaṃ, paṇāmakiriyābhiniṭṭhādikā cetanā. Sā hi khetasampattiyaṃ ācariyassa ca ajjhāsayasampattiyaṃ diṭṭhadhammavedanīyabhūtā yathā laddhasampattinimitthakassa

kammassa balānuppādānavasena purimakammanipphannassa vipākasantānassa antarāvemajjhe āyanti āpatantīti antarāyāti laddhanāmānaṃ rogādi-anattānaṃ vidhāyakassa upapīlakassa upacchedakassa vā kammassa viddhamśanasamattho puññātisayoti imamatthaṃ dasseti “**ratanattayapaṇāma -pa- visesabhāvato**”ti. Evañca katvā rāgādipariyuṭṭhānābhāvavacanena antarāyassa kāraṇabhūtāya payogavipattiyā abhāvassa, atthalābhādivacanena anantarāyatāhetubhūtāya payogasampattiyā sabbhāvassa, “sabyāpajjhāya pajāya abyāpajjho viharatī”ti¹ vacanena diṭṭheva dhamme sukhavihāritāya ca pakāsaṇaṃ **mahānāmasuttam**yeva udāhaṭaṃ.

Guṇavisesadassanattanti etena satipi kāyamanopaṇāmānaṃ antarāyavisosanasamatthabhāve tehi paṇāmavisayassa paṇāmārahābhāvavibhāvanena sātisayo vacīpaṇāmo vihitoti dasseti. **Guṇavisesavā hīti**-ādina ācariyassa yuttapattakāritaṃ dasseti. **Desanā vinayapiṭaketi** ettha nanu vinayapiṭakassapi desanābhāvato desanāvinayapiṭakānaṃ bhedavacanāṃ na yuttanti? No na yuttaṃ “tīsupi cetesu ete dhammatthadesanāpaṭivedhā”ti² ettha viya samudāyadesanāya avayavadesanānaṃ ādhārabhāvato. Desanākāle vā manasā vavatthāpitāya vinayatantiyā vinayapiṭakabhāvato tadatthapaññāpanassa ca desanābhāvato bhedavacanāṃ. Atha vā desīyati etenāti **desanā**, desanāsamutthāpako cittuppādo, tassa ca vinayapiṭakavisayo karuṇāpubbaṅgamo ca sotī evamettha bhedavacanopapatti datṭhabbā. **Suttantapiṭaketi**-ādīsupi eseva nayo.

Kathaṃ pana bhagavato desanā vinayapiṭake karuṇāppadhānā, suttābhidhammapiṭakesu ca paññākaruṇāpaññāppadhānāti viññāyatīti? Yato ukkaṃsapariyantagatahirottappopi bhagavā lokiyasādhujanehipi pariharitabbāni “sikharāṇī”ti-ādīni vacanāni yathāparādhañca garahavacanāni vinayapiṭakadesanāyaṃ mahākaruṇāsaṅcoditamānaso mahāparisamajjhe abhāsi, taṃtaṃsikkhāpadapaññattikāraṇāpekkhāya verañjādīsu

1. Am 2. 255; Am 3. 534 piṭṭhesu.

2. Abhi-Ṭṭha 1. 23; Dī-Ṭṭha 1. 21; Vi-Ṭṭha 1. 18 piṭṭhesu.

sārīrikañca khedamanubhosi, tasmā kiñcāpi
 bhūmantarapaccayākārasamayantarakathānaṃ viya vinayapaññattiyāpi
 samuṭṭhāpikā paññā anaññasādhāraṇatāya atisayakiccavatī, tatopi karuṇāya
 kiccaṃ adhikanti adhippāyena vuttaṃ **“vinayapiṭake karuṇāppadhānā”**ti.
 Karuṇābyāpārādhikatāya hi desanāya karuṇāppadhānatā, suttantadesanāya
 mahākaruṇāsamāpattibahulo veneyyasantānesu tadajjhāsayānulomena
 gambhīramatthapadaṃ paṭiṭṭhapesīti karuṇāpaññāppadhānatā,
 abhidhammadeśanāya pana sabbaññūtaññāṇassa visayabhāvappahonako
 rūpārūpaparicchedo dhammasabhāvānurodhena pavattitoti paññāppadhānatā.
Teneva ca kāraṇenāti-ādinā desanānurūpataṃtaṃsaṃvaṇṇanāya thomanā
 ācariyassa pakatīti dasseti.

Kusalā rūpaṃ cakkhumā dasa dāḷimādi samūhavasena
 atthānavabodhanattho viya atthāvabodhanattho hi saddappayogo
 attaparādhīno kevalo atthapadatthako, so padatthavipariyesakārinā iti-
 saddena saddapadatthako jāyatīti āha **“karuṇā viyāti nidassanavacanan”**ti.
 Nidassanaṃ hi nāma nidassitabbadhamme tena ca sambandhe sati hoti,
 nāññathāti tassa nidassanabhāvaṃ vibhāvento āha **“yassa yathā -pa-
 pavattitthāti attho”**ti.

“Tattha karuṇā viyāti nidassanavacanan”ti-ādinā
 nidassananidassitabbadhammānaṃ ādhāravisayabyāpārehi savisesanehi saha
 pakāsanavasena gāthāya atthatatvaṃ dassetvā avayavabhedavasena atthaṃ
 dassetuṃ **“kiratīti karuṇā”**ti-ādi vuttaṃ. Tattha nicchandarāgānaṃ
 bhūtapubbagatiyā vā sattatā veditabbā. Ekassapi dhammassa
 anekasāmaññākāravantatāya **“yathāsabhāvaṃ pakārehi”**ti vuttaṃ. Tathā hi
 vuttaṃ—“sabbe dhammā sabbākārenā”ti¹ dhammānaṃ aññeyyattaṃ
 paṭikkhipati nātuṃ asakkuṇeyyattābhāvato. Etena tassā paññāya
 akicchavuttitaṃ āha. Yatheva hi “ñeyyesu sabbesu pavattitthā”ti ettāvata
 adhippetatthe siddhe tesāṃ attattaniyatāviraḥsaṃsūcanatthaṃ paresaṃ
 sattādimicchāgāhapaṭisedhanena **dhamma**-saddena ñeyyā visesitabbā, evaṃ
“dhammesu sabbesu pavattitthā”ti

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhe.

ettāvata ca adhippetatthe siddhe dhammesu tassā paññāya
 ākaṅkappaṭibaddhatāya akicchavuttitaṃ dassetuṃ aññeyyattaṭṭisedhanena
 ñeyyasaddena dhammā visesitāti. **Ñeyyadhamma**-saddā nīluppalasaddā viya
 aññamaññaṃ bhedaḍḍhayaṭṭitāti “**ñeyyā ca te dhammā cā**”ti vuttaṃ. **Yā yāti**
 yathā-saddassatthaṃ dasseti. Byāpanicchāyaṃ hi ayaṃ **yathā**-saddo,
 tappabhedā paññā pavattitthāti sambandhoti.

Bhagavati pavattāvāti idaṃ yebhuyyena upamānopameyyatthānaṃ
 bhinnādhārātāya bhinnādhārassa ca upamānatthassa idha asamभवतो
 vuttaṃ. Bhagavato karuṇāya aññehi asādhāraṇabhāvo satte saṃsāradukkhato
 uddharitvā accantasukhe nibbāne paṭiṭṭhapetuṃ attano
 sarīrajīvitapariccāgenapi ekantahitajjhāsayaṭṭavasena veditabbo, yato
 vineyyānaṃ kosohitavatthaguyhapahūtajivhāvidaṃsanampi kataṃ, yañca
 yadime sattā jāneyyūṃ, bhagavato sāsanaṃ rahadamiva sītaṃ
 sampajjalitaṃ aggikkhandhampi samogāheyya. Aññesaṃ passantānanti
 sambandho. **Uddhaṭṭāti** padaṃ apekkhitvā **mahoghapakkhandhānaṃ**
sattānanti kammatthe sāmivacanaṃ. Ayañhettha saṅkhepattho—
 kāmādimahoghapakkhande satte tato uddhaṭṭa natthañño koci maṃ ṭhapetvāti
 passato yathā bhagavato karuṇāya āvisanaṃ hoti, na evaṃ aññesaṃ
 tathādassanasseva abhāvato. Atha vā **aññesaṃ passantānanti** yadipi pare
 passeyyūṃ, tathāpi na tesāṃ bhagavato viya karuṇokkamaṃ atthi
 appaṭipattito attahitamattapaṭipattito cāti attho.

Anāvaraṇā tīsu kālesu sabbattha appaṭihataṭṭitāya, **asādhāraṇā**
 sabbadhammānaṃ niravasesahetupaccayapariggahavasena tesaṃ
 sabhāvakiccādi-avatthāvisesādi-parijānanaṃ āyūhanavelāyameva
 taṃtaṃkammānaṃ taṃtaṃphalavisesahīnamajjhimaṇṭādivibhāgassa¹
 indriyabaddhesu anindriyabaddhesu ca atisukhumatirohitavidūravutti-
 atītānāgatādivibhedabhinnānaṃ rūpadhammānaṃ
 taṃtaṃkāraṇasamavāyavibhāvaneneva taṃtaṃphalesu
 vaṇṇasaṇṭhānagandharasaphassādivisesassa niravasesato paṭivijjhanena
 veditabbā. Ayaṃ attho bhagavato anekadhātunānādhātulokaṃ yathābhūtaṃ
 nāṇādivasena veditabbo. **Yathā ca passantassāti** idaṃ

1. Virāgassa (Ka)

rāgaggi-ādīhi lokasannivāsassa ādittatādi-ākāradassanaṃ bhagavato mahākaruṇokkamanupāyaṃ sandhāya vuttaṃ. Taṃ pana bahukehi ākārehi passantānaṃ buddhānaṃ bhagavantānaṃ sattesu mahākaruṇā okkamati. “Āditto lokasannivāso -pa-. Uyyutto -pa-. Payāto -pa-.

Kummaggappaṭipanno -pa-. Upanīyati loko adhuvo -pa-. Atāṇo loko anabhissaro -pa-. Assako loko sabbaṃ pahāya gamanīyaṃ -pa-. Ūno loko katitto taṇhādāsoti passantānaṃ buddhānaṃ bhagavantānaṃ sattesu mahākaruṇā okkamati”ti-ādinaṃ paṭisambhidāmagge¹ parosataṃ ākārehi dassitanti ganthavitthāraṃ pariharitum saṃvaṇṇayituṇca upāyaṃ dassetum āha “**taṃ sabbaṃ paṭisambhidāmagge mahākaruṇāñāṇavibhaṅgavasena jānitabban**”ti. Indriyaparopariyatta āsayānusaya yamakapāṭihāriya sabbaññūtānāvaraṇaṇāṇi sesāsādhāraṇaṇāṇi. Tesampi hi vibhaṅgo “idha tathāgato satte passati apparajakkhe”ti-ādinaṃ paṭisambhidāmagge² nānappakārena dassitoti purimanayeneva atidisati. **Ādi**-saddena tattha vibhattānaṃ paṭisambhidāsaccañāṇādīnaṃ saṅgaho katoti veditabbo.

Nippadesasappadesavisayā karuṇā viya bhagavato paññāpi idha nippadesasappadesavisayā niravasesā adhippetāti tassā katipayabhedadassanena nayato tadavasiṭṭhabhedā gahetabbāti dassento “**paññāggahaṇena cā**”ti-ādīmāha. Te pana sīla samādhi paññāvimuttivimuttiñāṇadassana, dvācattālīsasatadukadhamma, bāvīsattikadhamma, catusatipaṭṭhāna sammappadhāna itthipāda sāmāññaphala ariyavaṃsādi, pañcagati pañcapadhāniyaṅgapañcaṅgikasamādhi indriya bala nissāraṇīyadhātu vimuttāyatana vimutti-paripācanīyadhammasaññādi, chasāraṇīyadhamma anussatiṭṭhāna agāravagāra nissāraṇīyadhātu satatavihāra anuttariya nibbedhabhāgiyapaññādi, satta-aparihāniyadhamma ariyadhana bojjhaṅga sappurisadhammanijjaravatthu saññā dakkhiṇeyyapuggalakhīṇāsavabalādi, aṭṭhapaññāpaṭilābhahetu micchatta sammatta lokadhamma ariyānariyavohāra ārambhavatthu kusītavatthu akkhaṇa mahāpurisavitakka abhibhāyatana vimokkhādi, navayonisomanasikāramūladhamma-

1. Khu 9. 121 piṭṭhe.

2. Khu 9. 116 piṭṭhe.

pārisuddhipadhāniyaṅga sattāvāsa āghātavattu āghātapaṭivīnaya
 saññānānatta anupubba viharādi, dasanāthakaradhamma kasiṇāyatana
 akusalakammāpatha kusalakammāpatha micchattha sammatta ariyavāsa
 dasabalañña asekkhadhammādi, ekādasamettānisaṁsa sīlānisaṁsa
 dhammatā buddhihetu, dvādasāyatanaṭṭhāsamuppāda dhammacakkākāra,
 terasadhutagaṇa, cuddasabuddhañña,
 pañcadasacaraṇavimuttiparipācanīyadhamma, soḷasa-ānāpānassati saccākāra
 suttantaṭṭhāna, aṭṭharasa buddhadhammadhātu bhedakaravattu,
 ekūnavīsatiṭṭhāna, catuvīsatiṭṭhāna, aṭṭhavīsatisuttantaṭṭhāna,
 paṇṇāsa-udayabbayadassana, paropaṇṇāsakusaladhamma,
 dvāsatṭhidiṭṭhigata, aṭṭhasatatanhāvicarītādibhedānaṁ dhammānaṁ
 paṭivijjhanadesanākārappavattā, ye ca
 catuvīsatiṭṭhānaṁ saṁsārasamāpattisaṁcārīmaḥāvajiraññaṇappabhedā, ye ca
 anantanayasamantaṭṭhānapavicayadesanākārappavattā, ye ca anantāsu
 lokadhātūsu anantānaṁ sattānaṁ
 āsayānusayacaritādivibhāvanākārappavattāti evaṁpakārā bhagavato
 paññāpabhedā, sabbehi idha ādi-saddena nayato saṅgayhanti veditabbaṁ.
 Ko hi samatto bhagavato paññāya pabhedo anupadaṁ niravasesato
 dassetuṁ. Teneva bhagavantaṁ ṭhapetvā paññānantānaṁ aggabhūto
 dhammasenāpatisāriputtattheropi buddhagaṇaparicchedanaṁ pati-anuyutto
 “apica me bhante dhammanvayo vidito”¹ āhāti.

Saṁsāramahāghapakkhandānaṁ sattānaṁ tato santāraṇatthaṁ paṭipano
 tehi payojito nāma hoti asatipi tesāṁ tathāvidhe abhisandhiyanti vuttaṁ
 “sattā hi mahābodhiṁ payojenti”²ti. Etena sabbenāti
 mahābodhimūlādiddassanena. Apagamaṇaṁ nirupakkilesanti yojetabbaṁ.
 Jātasamvaddhabhāvadassanena “anādi anidhano ca satto”³ti evaṁpakārā
 micchāvādā paṭisedhitā honti. **Samañña -pa- dasseti** satte paramatthato
 asatipi sattapaññātivohārasūcanato. **Karuṇā ādi paññā pariyosānanti** idaṁ
 sambharaṇanipphattikālāpekkhāya vuttaṁ, na paricchedavantatāya.
 Tenevāha “**tannidānabhāvato tato uttarikaṇīyābhāvato**”⁴ti. **Sabbe**
buddhagaṇā dassitā honti nayato dassitattā. Eso eva hi anavasesato
 buddhagaṇadassanupāyo yadidaṁ nayaggāhaṇaṁ. Paradhanaharaṇādītopi
 virati paresaṁ

1. Di 2. 70 piṭṭhe.

anattapariharāṇavasappavattiyā siyā karuṇūpanissayāti **karuṇānidānaṃ sīlaṃ**. Tato eva “**tato pāṇātipātādiviratippavattito**”ti vuttaṃ.

2. **Yassā samvaṇṇananti**-ādinā “dayāyā”ti-ādithomanāya sambandhaṃ dasseti. Payojanaṃ pana vuttanayena veditabbaṃ. **Abbhantaram** niyakajjhataṃ, tato bahibhūtaṃ **bāhiraṃ**. **Dayāti karuṇā adhippetāti dayā-**saddassa mettākaruṇānaṃ vācakattā vakkhamānañca anuyogaṃ manasi katvā vuttaṃ. Tāya hi samussāhito, na mettāyāti adhippāyo. **Pubbe vuttassa paṭiniddeso hotīti ta-**saddassa atthaṃ āha. **Tanti paññaṃ visesetā** upamābhāvena **vinivattā** caritatthātāya. **Paṭiniddesaṃ nārahati** padhānāpadhānesu padhāne kiccadassanato. **Dvinnam padānaṃ -pa-** vatoti karuṇāvācinā **dayā-**saddena ekādhikaraṇabhāvena vuccamāno **ta-**saddo tato aññadhammavisayo bhavituṃ na yuttoti adhippāyo. Apariyāyasaddānaṃ samānādhikaraṇabhāvo visesanavisesitabbabhāve sati hoti, nāññathāti āha “**samānā -pa-** hotī”ti. Samānādhikaraṇabhāvena hettha visesanavisesitabbabhāvo sādhiyati, sā ca samānādhikaraṇatā viṣiṭṭhaviḥhattikānaṃ na hotīti samānavibhattitāyapi tameva sādhiyātīti “**dayā -pa-** cidan”ti idaṃ dayāya visesitabbabhāve kāraṇavacanāṃ. Padhānatāya hi sāmāññatāya ca sā visesitabbā jātā. Tattha bhagavato tadanñesañca karuṇānaṃ vācakattā sāmāññatā veditabbā. **Tassa cāti dayā-**saddassa. “Padhānañca paññaṃ”ti-ādinā kiñcāpi purimagāthāya paññāppadhānā, “tāyā”ti pana kevalaṃ avatvā dayāvisesanabhāvena vuttattā appadhānāyapi karuṇāya paṭiniddeso yuttoti dasseti. Appadhānatā ca karuṇāya purimagāthāya vasena vuttā, idha pana padhānā eva. Tathā ca vuttaṃ “dayāsamussāhinīti padhānā”ti¹.

Kathaṃ pana -pa- ñātābbaṃti vakkhamānaññeva atthaṃ hadaye ṭhapetvā codeti. **Yadi evanti** yadi aṭṭhakathāya adhippāyaṃ aggahetvā vacanamattameva gaṇhasi. **Mettāti ca na yujjeyyāti** yathā “mettacittataṃ āpanno”ti etissā aṭṭhakathāya vasena na dayā

1. Mūlaṭī 1. 5 piṭṭhe.

karuṇā, evaṃ “nikkaruṇataṃ āpanno”ti etissā aṭṭhakathāya vasena na dayā mettāti vacanamattaggahaṇe aṭṭhakathānampi virodhaṃ dasseti.
 “Adhippāyavasena yojetabbo”ti vatvā tameva adhippāyaṃ **dayā-saddo** hīti-
 ādinā vivarati. Akkharacintakā hi **dayā-saddaṃ** dānagatirakkhaṇesu paṭhanti.
 Anurakkhaṇaṃca mettākaruṇānaṃ
 hitūpasamhāradukkhāpanayanākāravuttīnaṃ samānakiccaṃ, tasmā
 ubhayattha **dayā-saddo** pavattatīti vuttaṃ. **Antonī**anti antogadhaṃ,
 rukkhatho viya dhavakhadirādīnaṃ anurakkhaṇattho mettākaruṇānaṃ
 sāmāññanti attho, adhippāyo pana “dayāpanno”ti ettha
 sabbapāṇabhūtahitānukampīti anantaraṃ karuṇāya vuttattā **dayā-saddo**
 mettāpariyāyoti viññāyati. Mettāpi hi karuṇā viya pāṇātipātaviratiyā
 kāraṇanti. “Adayāpanno”ti ettha pana kāruṇiko avihimsajjhāsayaṭṭā paresaṃ
 vihesāmatampi na karoti, ko pana vādo pāṇātipātaneti nikkaruṇatāya
 pāṇātipātītā dassitāti veditabbā. Etamevatthaṃ sandhāya “**evaṇhi**
aṭṭhakathānaṃ avirodho hotī”ti āha. Yadi dayā-saddo mettākaruṇānaṃ
 vācako, evampi kathaṃ pana karuṇā “dayā”ti jānitabbāti anuyogo tadavattho
 evāti codanaṃ manasi katvā **karuṇā ca desanāyāti**-ādinā karuṇāya eva
 gahaṇe kāraṇamāha.

Nanu tāyāti-ādinā sāmattihiyatopi pakaraṇaṃ balavanti
 pakaraṇavaseneva karuṇāvisayassa ñātataṃ dasseti. **Yathāruci** pavattitthāti
 etaṃ purimagāthāya sappadesanippadesasattavisayāya karuṇāya
 gahitabhāvassa kāraṇavacanāṃ. Yathārucipavattim hi ekasmiṃ anekesu ca
 ichānurūpappavattīti. “**Idha pana nippadesasattavisayataṃ gahetun**”ti etena
 siddhe sati ārambho ñāpakattho hotīti puna “sattesū”ti vacanaṃ
 imamatthavisesaṃ bodhetīti dasseti. **Na** **devesuyevāti**-ādināpi
 dayāsādhanaṃ samussāhanaṃ sattavisayabhāve sāmattihiyaladdhepi
 “sattesū”ti vacanaṃ tassa nippadesasattavisayabhāvo adhippetoti imaṃ
 visesaṃ ñāpetīti dasseti.

Kālaśadesakaparisāḍiparidīpanaṃ bāhiraṇidānanti kālādīni
 niddhārento “**yasmiṃ kālē**”ti-ādimāha. **Avasānaṃhi** **vasanto** **tidasālayeti**
vacanatoti etena tassa pāṭihāriyassa

saddantarasannidhānena avacchinnataṃ dasseti. **Tattha pavattavohārena ca na sakkā**ti puthujjanasantānepi rāgādipaṭipakkhaharaṇassa abhāvato nicchandarāgesu sattavohāro viya puthujjanasantāne rāgādipaṭipakkhaharaṇavasena pavattaṃ tadabhāvepi bhagavato santāne ruḥhīvasena pāṭihāriyantveva vuccatīti na sakkā vattunti adhippāyo. **Diṭṭhiharaṇavasena** ye sammādiṭṭhikā jātā acelakakassapādayo viya, **diṭṭhippakāsane asamatthabhāvena** appaṭibhānabhāvādippattiyā saccakādayo viya.

3. **Sītapabbatā** nāma “sineruṃ parivāretvā ṭhitā yugandharo -pa-giribrahā”ti¹ evaṃ vuttapabbatā.

4-5. Sabbaso cakkavālasahashehi sabbaso āgamma sabbaso sannisinnenāti sambandhavasena tayo vikappā yuttā, sabbaso cakkavālasahashehi dasahi dasahīti pana aniṭṭhasāadhanato paṭisedhito. **Vajjitabbeti** ye vajjetuṃ sakkā “atisammukhā atisamīpaṃ unnatappadeso”ti, ete. Itare pana tassā parisāya mahantabhāvena na sakkā pariharitum.

“Sabbañeyya -pa- samatthā”ti vatvā **tesaṃ desetabbappakārajānanasamatthā**ti vacanaṃ attanā paṭividdhākārassa dhammasāmināpi paresaṃ desetum asakkuṇeyyattā vuttaṃ. Aññathā sabbepi sattā diṭṭhasaccā eva bhaveyyum. Sabbañeyyadhammānaṃ yathāsabhāvajānanasamatthatādiyeva **yathāvuttabalaṃ. Tesaṃ gahaṇasamatthataṃ dīpeti**, adhikavacanamaññaṃ matthaṃ bodhetīti adhippāyo.

6. **Tathāgato vandanīyoti**-ādinā “namassitvā”ti-ādikiriyāvisesānaṃ taṃtaṃsuttānurodhena pavattitamāha. **Sarīrasobhaggādīti ādi**-saddena kalyāṇavākkaraṇatā-ādhipaccaparivārasampatti-ādi saṅgayhati.

7. **Antaradhāpetvāti** nirodhetvā nirodhanañcettha uppādakahetupariharaṇavasena tesaṃ anuppattikaraṇanti veditabbaṃ. **Atthaṃ pakāsayissāmīti sambandhoti** “sosetvā”ti pubbakālakiriyāya aparakālakiriyāpekkhatāya vuttaṃ.

1. Visuddhi 1. 200; Vi-Ṭṭha 1. 91 piṭṭhesu.

8. **Dukkarabhāvaṃ dīpetunti** adukkarassa tathā-abhiyācetabbatābhāvatoti adhippāyo. Pārājikasaṃghādisesānaṃ sīlavipattibhāvato thullaccayādīnaṃca yebhuyyena ācāravipattibhāvato ācārasīlānaṃ tathā yojanā katā, tathā cārittasiḷassa ācārasabhāvattā itaraṃ sabhāveneva gahetvā dutiyā. **Asakkuṇeyyanti** visuddhācārādiguṇasamannāgatena sabrahmacārīnā saddhammaciraṭṭhitatthaṃ sādaraṃ abhiyācitenā tena ca abhidhammatthappakāsane samatthoti yāthāvato pamāṇitena tabbimukhabhāvo na sukaroti adhippāyo.

9. **Devadeva**-saddassa attho paṭṭhānaśaṃvaṇṇanāṭikāyaṃ vipaṇcitoti na vitthārayimha.

13. **Paṭhamasaṅgītiyaṃ yā aṭṭhakathā saṅgītā**ti vacanena sā bhagavato dharamānakālepi aṭṭhakathā saṃvijjati, tena pāṭho viya bhagavaṃmūlikāvāti viññāyati. “Abhidhammassā”ti padam “atthaṃ pakāsayissāmī”ti etadapekkhanti “kassa pana sā aṭṭhakathā”ti pucchitvā adhikāravasena tameva abhidhammapadam ākaḍḍhati. Āvutti-ādivasena vā ayamattho vibhāvetabbo.

16. Ariyamaggassa bojjaṅgamaggaṅgajhānaṅgavisesaṃ pādakajjhānameva niyametīti-ādinayappavatto **tipiṭakacūḷānāgattheravādo** ādisaddena vipassanāya ārammaṇabhūtā khandhā niyamenti, puggalajjhāsaya niyametīti evamādayo **moravāpivāsimahadattattheratipiṭakacūḷābhayattheravādā**dayo saṅgayhanti. **Tappakāsanenevā**ti abhidhammassa atthappakāsaneneva. **Soti** mahāvihāravāsīnaṃ vinicchayo. **Tathā**ti asammissanākulabhāvena. Asammissanākulabhūto vā vinicchayo mahāvihāravāsīnaṃ santakabhāvena, etena abhidhammassa atthappakāsaneneva mahāvihāravāsīnaṃ vinicchayo idha abhinipphādiyatīti dasseti. Atha vā **tappakāsanenevā**ti asammissanākulabhāvappakāsaneneva. **Soti** pakāsiyamāno abhidhammattho. **Tathā**ti mahāvihāravāsīnaṃ vinicchayabhāvena. Imasmim atthavikappe “asammissaṃ anākulaṃ atthaṃ pakāsayissāmī”ti sambandhanīyaṃ.

17. **Aññañca sabbañ atthappakāsañ hotīti tosañ hotīti attho.**
Tenevāha “**sabbena tena tosañ katañ hotī**”ti. Yuttarūpā yojanā.

Vīsati-gāthāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Nidānakathāvaṇṇanā

Paricchedo sattappakaraṇabhāvo. **Sanniveso** sattannañ pakaraṇānañ tadavayavānañca vavatthānañ. **Sāgarehi tathā cintāti** “imassa abhidhammassa gambhīrabhāvavijānanatthañ cattāro sāgarā veditabbā”ti-ādinā nayena jalasāgarādihi saha nayasāgaravicāro. “Satabhāgena sahasabhāgena dhammantarā dhammantarañ saṅkamitvā saṅkamitvā desesī”ti-ādinā desanābhede hi abhidhammassa gambhīrabhāvakathā **desanāhi gambhīratā.**

“Evañ temāsañ nirantarañ desentassā”ti-ādinā desanākāle bhagavato sarīrassa yāpitākāravacāro **desanā -pa- gahaṇaṃ. Tathā therassa -pa- pi cāti** “abhidhamme vācanāmaggo nāmā”ti-ādinā abhidhamme vācanāmaggassa sārīputtattherasambandhitatā tassa ca teneva uppāditatā. Yo hi bhagavatā devatānañ desitākāro, so aparicchinnavāranayatanatitāya ananto aparimāṇo na bhikkhūnañ vācanāyoggo, yo ca therassa desitākāro, so atisaṅkhittatāya. Nātisaṅkhepanātivitthārabhūto pana pāṭhanayo therappabhāvito vācanāmaggoti.

Vacanatthavijānanenāti-ādinā kusalā dhammāti-ādipadānaññeva atthavaṇṇanañ akatvā abhidhamma-saddavicārassa sambandhamāha. “Ye te mayā dhammā abhiññā desitā. Seyyathidañ—cattāro satipaṭṭhānā -pa- sikkhitañ sikkhimsu dve bhikkhū abhidhamme nānāvādā”ti-ādisuttavasena kiñcāpi bodhipakkhiyadhammā “abhidhammo”ti vuccanti, dhamma-saddo ca samādhi-ādīsū dīṭṭhappayogo, pariyattidhammo eva pana idha adhippetoti dassento “**suttantādhikā pālīti attho**”ti āha. Tattha dhammabyabhicārabhāvena visesato abhidhammo viya suttentopi “dhammo”ti vuccati.

“Yo vo ānanda mayā dhammo ca vinayo ca desito paññatto”ti-ādīsu¹
 aññattha cāsambhavato abhi-saddena nivattetabbattham dīpetum “suttantā”ti
 vuttaṃ. Nanu ca atirekavisesaṭṭhā bhinnasabhāvā yato te yathākkamaṃ
 adhikavicittapariyāyehi bodhitā, tasmā
 “dhammātirekadhammavisesaṭṭhehi”ti bahuvacanena bhavitabbaṃ, na
 ekavacanenāti anuyogaṃ manasi katvā āha “**dvinnampi -pa-
 ekavacananiddeso kato**”ti.

Payogameva nārahati upasagga-saddānaṃ dhātu-saddasseva purato
 payojanīyattā. **Athāpi payujjeyya** atimālādīsu **ati**-saddādayo viya. Evampi
 yathā “atimālā”ti ettha samāsavasena anāvibhūtāya kamanakiriyāya visesako
ati-saddo, na mālāya, evamidhāpi **abhi**-saddo na dhammavisesako yuttoti
 adhippāyo. **Aññassapi hi upasaggassāti** idaṃ ruḥhīvasena, atthe upasajjatīti
 vā upasaggassa anvatthasaññataṃ gahetvā vuttaṃ. Atichattādīsu hi **ati**-saddo
 idha upasaggoti adhippeto. Tattha yathā kalyāṇo pūjito vā puriso atipurisoti
 bhavati, evaṃ atirekavisesaṭṭhānampi kalyāṇapūjitatthabhabhāvasambhavato
 kalyāṇaṃ vā pūjitaṃ vā chattaṃ atichattanti saddanayo veditabbo.
 Kalyāṇapūjitaabhāvā hi guṇavisesayogena icchitabbā. Guṇaviseso cesa
 yadidaṃ pamāṇātireko ca vicittarūpatā ca. Evañca pana katvā
 “akiriyāyapi”ti vacanaṃ samatthitaṃ bhavati. Yathā ca atichakkādīsu, evaṃ
 abhidhamma-saddepi daṭṭhabbaṃ. Anekatthā hi nipātāti.
Tabbhāvadīpakattāti atirekavisesabhāvadīpakattā.

Ekato anāgatattāti idaṃ suttante ekato āgatānaṃ khandhāyatanādīnaṃ
 suttantabhājanīyassa diṭṭhattā “cha imāni bhikkhave indriyāni”ti-ādina²
 cakkhādīnaṃ channaṃ itthindriyādīnaṃ tiṇṇaṃ sukhindriyādīnaṃ
 pañcannaṃ saddhindriyādīnaṃ pañcannaṃ
 anaññātāññassāmītindriyādīnañca tiṇṇaṃ vasena visum visum
 suttantabhāvena āgatattā ekasuttabhāvena anāgatānaṃ bāvisatiyā indriyānaṃ
 suttantabhājanīyassa adiṭṭhattā ca vuttaṃ, na suttante ekato āgamanassa
 suttantabhājanīyassa kāraṇattā. Suttante ekato sabbena sabbañca anāgatā hi
 bhūmantaraparicchedapaṭisambhidā suttantabhājanīyavasena vibhattā
 dissanti, ekato āgatāni

1. Dī 2. 126 piṭṭhe.

2. Saṃ 3. 180 piṭṭhe.

ca sikkhāpadāni tathā na vibhattāni. Veramaṇīnaṃ viya pana sabhāvakiccādivibhāgavinimutto bāvisatiyā indriyānaṃ samāno vibhajanappakāro natthi, yo suttantabhājanīyaṃ siyāti **indriyavibhaṅge suttantabhājanīyaṃ natthīti** yuttaṃ siyā.

Yadipi paccayadhammavinimutto paccayabhāvo nāma natthi, yathā pana pavatto paccayadhammo paccayuppannadhammānaṃ paccayo hoti, so tassa pavatti-ākāraviseso hetu-ādibhāvo tato añño viya paccayadhammassa paccayabhāvoti vutto, so ca “avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavanti”ti-ādīsu padhānabhāvena vutto. Tattha ca guṇibhūtā hetuhetuphalabhūtā avijjāsaṅkhārādayoti vuttaṃ **“paccayabhāvo uddiṭṭho”**ti.

Uddiṭṭhadhammānanti-ādi uddesena paricchinnānaṃyeva khandhādīnaṃ khandhavibhaṅgādīsu pañhapucchakanayo dassito, na ito aññathāti katvā vuttaṃ.

Suttante saṅgītisuttantādike. **Pañca sikkhāpadāni** pāṇātipātā -pa-pamādaṭṭhānā veramaṇīti evaṃ uddiṭṭhāni. **Añño pana veramaṇīnaṃ vibhajitabbappakāro natthīti** idaṃ atītāniccādivibhāgo veramaṇīnaṃ khandhāyatanādīsu antogadhattā tabbaseneva vijānitabbo, tato pana añño abhidhammanayavidhuro veramaṇīnaṃ vibhajitabbappakāro natthīti adhippāyena vuttaṃ. Tathā ca **paṭisambhidāmagge** “cakkhuṃ aniccaṃ -pa-jarāmaṇaṃ aniccaṃ”ti anupadadhammasammasanakathāyaṃ na veramaṇiyo uddhaṭṭā.

Nanu dhammasaṅgaṇidhātukathādīnampi vasena abhidhammapāliyā atirekavisesabhāvo dassetabboti? Saccametaṃ so pana ekanta-abhidhammaniyanissito avuttoti siddhoti katvā na dassito. Etena vā nidassanena sopi sabbo netabbo. Abhidhammanayasāmaññena vā abhidhammabhājanīyapañhapucchakehi so vutto evāti na vuttoti daṭṭhabbo.

Pañhavārāti pucchanavissajjanavasena pavattā pālinayā. **Etthevāti** dhammahadayavibhaṅge eva. Apekkhāvasikattā appamahantabhāvassa yato appamattikā mahādhātukathātanti dhammahadayavibhaṅgavacanavasena avasesā, taṃ dassanatthaṃ **“dhammahadayavibhaṅge anāgantvā mahādhammahadaye āgatatantito”**ti vuttaṃ. Dhammahadaya -pa-āgatatantito rūpaṇḍadhātuvibhaṅgādīsu anāgantvā mahādhātukathāyaṃ āgatatanti appamattikāvāti

sambandho. Atha dhātukathāya vittārakathā mahādhātukathā dhammahadayavibhaṅge anāgantvā mahādhammahadaye āgatatantito dhātukathāyaṃ anāgantvā mahādhātukathāya āgatatanti appamattikāvāti yojetabbam.

Upalabbhatīti anulomapaccanīyapañcakassa, **nupalabbhatī**ti paccanīyānulomapañcakassa upalakkhaṇavasena vuttam. **Saccikaṭṭham nissayanti** “sabbatthā”ti-ādinā desādi-anāmasanena rūpādisattapaññāsadhammappabhedaṃ saccikaṭṭhameva nissayabhūtam. **Sabbatthāti** etthāpi “upalabbhati nupalabbhatīti paṭiññāya gahitāya paṭikkhepaggaṇaṭṭhan”ti ānetvā sambandhanīyaṃ, bhathā **sabbadā sabbesūti** etthāpi. Yadi khandhāyatanādayo gahitā aṭṭhakathāyaṃ āgatanayena, atha pana vuttanti sambandho. **Yo saccikaṭṭhoti** saccikaṭṭhanissayaṃ upalakkheti. **Etehīti** etehi vacanehi. Saccikaṭṭhadesakālappadesehi katham saccikaṭṭhādīnaṃ padeso ekadesabhūto sabboti vuccati? Padesānaṃ puthuttā. “Sabbesu padesesū”ti paccekaṃ bhedaṃsanavasena cāyaṃ pañho pavattoti na purimehi avasesi.

Upalabbhati -pa- micchāti ekanti upalabbhatīti paṭiññāggahaṇa paṭikkhepaggaṇaniggaṇhanānaṃ anulomapaṭilomato paṭiññāṭṭhapananiggahapāpanāropanānañca vasena pavattā tanti paṭhamapañcakassa ekaṃ aṅgaṃ eko avayavoti attho. Evaṃ sesesupi netabbam. **Niggahassa suniggahabhāvaṃ icchato** sakavādino “tvaṃ ce pana maññasi vattabbe kho puggalo nupalabbhatī”ti-ādinā¹ **paṭiññāṭṭhapanena**, tena “tava tattha hetāya paṭiññāya hevaṃ paṭijānanto hevaṃ niggahetabbe atha taṃ niggaṇhāma suniggahito ca hotī”ti vatvā “hañci puggalo nupalabbhatī”ti-ādinā² paravādino attano paṭikammaṃ yathā sakavādī na nibbeṭheti, evaṃ karaṇaṃ **paṭikammaveṭṭhanam**. Paravādino **paṭikammassa duppaṭikammabhāvaṃ icchato** sakavādino **taṃnidassanena** “eso ce dunniggahito hevaṃ”ti paṭikammanidassanena, “vattabbe kho puggalo upalabbhati -pa- paramatthenāti³. No ca mayaṃ tayā tattha hetāya paṭiññāya hevaṃ paṭijānanto hevaṃ niggahetabbā. Atha amhe niggaṇhāsi dunniggahitā ca homā”ti vatvā “hañci puggalo upalabbhatī”ti-ādinā⁴ **niggahassa**

1. Abhi 4. 2, 5 piṭṭhesu.

3. Abhi 4. 1, 2 piṭṭhesu.

2. Abhi 4. 2, 3 piṭṭhesu.

4. Abhi 4. 1, 3 piṭṭhesu.

dunniggaḥitabhāvadassanena aniggahitabhāvakaraṇaṃ **niggahanibbeṭṭhanam**. “Tena hi yaṃ niggaṇḥāsi kañci puggalo upalabbhatī”ti-ādiṃ vatvā “tena hi ye kate niggahe se niggahe dukkaṭe sukate paṭikamme sukataṃ paṭipādanā”ti sakavādinō niggaḥassa, aniggahabhāvāropanena attano paṭikammassa supaṭikammabhāvakaraṇena ca sakavādinō niggaḥassa **chedo** vināsanam puggalavādanisedhanavasena samuṭṭhitattā. Dhammatāya anulomanavasena uṭṭhahitvā tabbilomanavasena pavatto **anulomapaccanīkapaṇīcako** vuttavipariyāyena dutiyapaṇīcako veditabbo.

Tadādhāroti te saccikaṭṭhaparamatthā rūpādayo ādhārā etassāti tadādhāro. Etena “rūpasmiṃ attā”ti evaṃpakāro puggalavādo dassito hoti. **Tesaṃ vā ādhārabhūto**ti etena “attani rūpan”ti evaṃpakāro. **Aññatra vā tehi**ti tehi rūpādihi vinā. Ādhārādheyyādi bhāvena asaṃsaṭṭho visumheva vinā. Tena sattādiguṇehi avokiṇṇo purisoti evamādiko. Taṃsāmi bhūtatāya vā tadadhīnabhāvena “aññatra vā tehi”ti vuttanti “rūpavā attā”ti evaṃpakāro puggalavādo dassitoti veditabbo. **Anaññoti** etena “rūpaṃ attā”ti evaṃpakāro. **Ruppanādisabhāvo** rūpakkhandhādīnaṃ visesalakkhaṇaṃ, **sappaccayādisabhāvo** sāmāññalakkhaṇaṃ. Rūpādito añño **anāñño vā** aññatte ca tadādhārādibhūto **upalabbhamāno āpajjatīti anuyuñjati** sakavādī pakārantarassa asambhavato. Puggalavādī **puggalassa rūpādihi na aññattaṃ icchati** rūpādi viya paccavekkhato anumānato vā gāhayitum asakkuṇeyyattā tassa ca kārakavedakabhāvassa ayujjamānakattā. **Nāpi anaññattaṃ** ruppanasappaccayādisabhāvappasaṅgato puggalasseva abhāvappasaṅgato ca. Yatheva hi na vinā indhanena aggi paññāpiyati, na ca aññaṃ indhanato aggiṃ sakkā paṭijānitum, nāpi anaññaṃ. Yadi hi añño siyā, na uṇhaṃ indhanam siyā. Atha anāñño, niddahitabbaṃyeva dāhakaṃ siyā. Evameva na vinā rūpādihi puggalo paññāpiyati, na ca tehi añño, nāpi anāñño sassatucchedabhāvappasaṅgatoti laddhiyaṃ ṭhatvā puggalavādī “na hevā”ti paṭikkhipati. Tattha agginindhanopamā tāva yadi lokavohārena vuttā, apaḷittaṃ kaṭṭhādi indhanam niddahitabbaṃca, paḷittaṃ bhāsuruṇhaṃ aggi dāhakaṃca, taṃca ojaṭṭhamakarūpaṃ

purimapacchimakālikam aniccam saṅkhataṃ paṭiccasamuppannam, yadi evam puggalo rūpādīhi añño anicco ca āpanno. Atha paramatthato, tasmimyeva kaṭṭhādike paḷitte yaṃ usumam so aggi, taṃsahajātāni tīṇi bhūtāni, indhanam, evampi siddham lakkhaṇabhedato aggindhanānam aññattanti aggi viya indhanato rūpādīhi añño puggalo anicco ca āpannoti byāhatāti veditabban.

Puggalo upalabbhatīti paṭijānantassa pakārantarassa asambhavato vuttesu pakāresu ekena pakārena upalabbhamāno upalabbhatīti “āpannan”ti vuttam **“paṭiññāya ekattāpannan”**ti. Ekattāpannattā eva **appaṭikkhipitabban**, puggale paṭisiddhe tadabhinivesopi ayāthāvato puggalavādino gahitākārasuññatāvibhāvanena sakaṭṭhānato cāvito paṭisedhito eva nāma hotīti vuttam **“puggaladiṭṭhim paṭisedhento”**ti. Puggaloyeva vā tathā passitabbattā diṭṭhi. “Sāmī nivāsī kārako vedako nicco dhuvo”ti abhinivesavisayabhūto hi parikappamattasiddho puggalo idha paṭikkhipīyati, “na cattārome bhikkhave puggalā”ti-ādinā vuttavohārapuggaloti **ananuyogo** ākāsakusumassa rattanīlādibhāvavicāraṇā viyāti attho. Pube “nupalabbhatī”ti paṭijānitvā visesacodanāya anāpajjanato puna “na hevā”ti paṭikkhepo **paṭiññāya āpajjanaleso**. Vañjhāputtakassa dīgharassatānuyogassa viya sabbena sabbam paramatthato anupalabbhamānassa puggalassa rūpādīhi aññānaññatānuyogassa ananuyogabhāvo eva idha **aviparītattho**.

Yamkāraṇāti etena “yatoniḍānan”ti ettha vibhatti-alopo daṭṭhabboti dasseti. **Ajjhācarantī**ti abhibhavanti. Abhinandanādayo taṇhādīhi yathasaṅkhyam yojetabbā, taṇhādīṭṭhīhi vā abhinandanajjhosānāni, tīhipi abhivadanam avisesena vā tīhipi tayo yojetabbā. **Ettha ce natthi abhinanditabbanti**-ādinā abhinandanādīnam abhāvasūcanena phalūpacārato abhinandanādīnam samucchedapaṭippassaddhibhūtam maggaphalam vuccati, tam paccāmasanaṅca esevāti idanti katvā vuttam **“abhi -pa- phalam vā”**ti.

“Ñāyatīti jānan”ti ukkaṃsagativijānanena niravasesam ñeyyajātam pariggayhatīti tabbisayāya **jānātikiriyāya** sabbaññutaññānameva karaṇam

bhavitumarahatīti “**sabbaññūtaññānena jānitabbaṃ jānāti**”ti vuttaṃ. Atha vā pakaraṇavasena, “bhagavā”ti saddantarāsannidhānena vā ayaṃ attho vibhāvetabbo. **Passaṃ passatīti** etthāpi eseṇa nayo. **Jānantāpi vipallāsavasena jānanti** titthiyā paṭhamajjhāna-arūpajjhānehi kāmarūpapariññāvādino. **Jānanto jānātiyeva bhagavā** anāgāmi-arahattamaggehi taṃpariññāvādītāya. Ayañca attho **dukkhakkhandhasuttavasena**¹ vibhāvetabbo. Paññācakkhunā uppannattā vā **cakkhubhūto. Ñāṇabhūtoti**-ādīsupi eseṇa nayo. Atha vā dibbacakkhu-ādikaṃ pañcavidhampi cakkhum bhūto pattoti **cakkhubhūto**. Evaṃ **ñāṇabhūtoti**-ādīsupi daṭṭhabbaṃ. Sāmuksaṃsikāya dhammadesanāya sātisayo bhagavato vattu-ādibhāvoti vuttaṃ “**catusaccadhamme vadatīti vattā**”ti-ādi. “Pavattā”ti ettha pa-kārassa pakatṭhatthataṃ dassetuṃ “**ciraṃ -pa- pavattā**”ti āha. Niddhāretvā netā **ninnetā**.

“**Ekūnanavuti cittāni**”ti **vuttā** cittasahacariyāya yathā “kuntā pacarantī”ti. Tesañca pālīpadesānaṃ ekekaṃ padaṃ uddharitvāpi kiñcāpi kusallattikapadāniyeva uddharitvā cittuppādakaṇḍe cittāni vibhattāni, kusallattikena pana sabhāvadhammasaṅgahitānaṃ sesattikadukapadānaṃ asaṅgahitānaṃ abhāvato kusallattikapaduddhārena nayadassanabhūtena itarattikadukapadānipi uddhaṭṭānevāti vuttaṃ. Evañca katvā mātikāggahaṇaṃ samatthitaṃ bhavati.

So ca dhammoti “tayo kusalahetū”ti-ādīsu² purimāya purimāya pālīya pacchimā pacchimā atthaniddesoti vuttaṃ. “**Samānentī**”ti saddassa paṭapaṭāyati-saddassa viya saddanayo daṭṭhabboti dassetuṃ “**samānaṃ karontī**”ti vuttaṃ. Samānakaraṇaṃcā ūnapakkipanena adhikāpanayanena vā hoti, idha ūnapakkipanenaṇāti dassetuṃ “**pūrentī**”ti vuttaṃ. **Samānetabbanti etthāpīti** “paṭṭhānaṃ samānetabbaṃ”ti ettha.

Balavatā ñāṇavegena abhidhammapaccavekkhaṇavasappavattena. **Balavato ñāṇavegassa** sabbakilesakkhepanāsappavattassa. **Gambhīrameva gambhīragataṃ** diṭṭhigatanti-ādīsu viya. **Nīravasesenāti** na kiñci avasesetvā. **Pañcakhīlarahitenā**”ti pañcacetokhīlarahitena.

1. Ma 1. 118, 126 piṭṭhesu.

2. Abhi 1. 214 piṭṭhe.

Ekādhikesu aṭṭhasu kilesasatesūti “jātimado”ti-ādinā ekakavasena āgatā tesattati, “kodho ca upanāho cā”ti-ādinā dukavasena chattimsa, “tīṇi akusalamūlāni”ti-ādinā tikavasena pañcāmikaṃ sataṃ, “cattāro āsavā”ti-ādinā catukkavasena chappaññāsa, “pañcorambhāgiyāni saṃyojanāni”ti-ādinā pañcakavasena pañcasattati, “cha vivādamūlāni”ti-ādinā chakkavasena caturāsīti, “satta anusayā”ti-ādinā sattakavasena ekūnapaññāsa, “aṭṭha kilesavattthūni”ti-ādinā aṭṭhakavasena catusaṭṭhi, “nava-āghātavattthūni”ti-ādinā navakavasena ekāsīti, “dasa kilesavattthūni”ti-ādinā dasakavasena sattati, “ajjhātikassuppādāya aṭṭhārasa taṇhāvicaritāni”ti-ādinā aṭṭhārasakavasena aṭṭhasatanti evaṃ ekādhikesu aṭṭhasu kilesasatesu. **Sesā** tenavutādhikaṃ chasataṃ kilesā. Te brahmajālasuttāgatāhi dvāsaṭṭhiyā diṭṭhihi saha pañcapaññāsādhikaṃ sattasataṃ honti.

Atha vā cuddasekantākusalā, pañcavīsati kusalābyākatasādhāraṇā, cuddasa kusalattikasādhāraṇā, upacayādidvayaṃ ekaṃ katvā sattavīsati rūpāni cāti ime asīti dhammā, imesu bhāvadvaye ekaṃ ṭhapetvā ajjhātikā ekūnāsīti, bāhirā ekūnāsītīti sabbepe aṭṭhapaññāsādhikaṃ sataṃ honti. Imesu ekekasmim dasannaṃ dasannaṃ kilesānaṃ uppajjanato **asīti-adhikaṃ** **diyadḍhakilesasahassaṃ** honti.

Atha vā tepaññāsa arūpadhammā, aṭṭhārasa rūparūpāni, ākāśadhātu, lakkaṇarūpāni cāti pañcasattati dhammā ajjhātabahiddhābhedato paññāsasataṃ honti. Tattha ekekasmim dasa dasa kilesātipi diyadḍhakilesasahassaṃ. Tathā ettha vedanaṃ sukhindriyādivasena pañcavidhaṃ katvā sattapaññāsa arūpadhammā, aṭṭhārasa rūparūpāni cāti pañcasattati vipassanūpagadhammā ajjhātabahiddhābhedato paññāsasataṃ honti. Etesu ekekasmim dasa dasa kilesātipi **diyadḍhakilesasahassaṃ**.

Aparo nayo—dvādasa-akusalacittuppādesu paṭhame cha kilesā, dutiye satta, tatiye cha, catutthe satta, pañcame cha, chaṭṭhe satta, sattame cha, aṭṭhame satta, navame pañca, dasame cha, ekādasame pañca, dvādasame cattāroti sabbe dvāsattati ime pañcadvārikā pañcasu rūpādīsu

ārammaṇesu ekekasmim dvāsattatīti saṭṭhi-adhikāni tīṇi satāni, manodvārikā pana chasu ārammaṇesu ekekasmim dvāsattati dvāsattatīti katvā dvattiṃsādhikāni cattāri satāni, sabbānipi dvānavuti-adhikāni sattasatāni, tāni ajjhatabhiddhāvisayatāya **caturāsīti-adhikaṃ diyaḍḍhakilesasahassaṃ** hontīti vedītabbāṃ.

Atha vā rūpārammaṇādīni pañca, avasesarūpavedanāsaññāsañkhāraviññāṇavasena pañca dhammārammaṇakā sesā cāti dasa, te ajjhatabhiddhābhedato vīsati, paññatti cāti ekavīsatiyā ārammaṇesu dvāsattati dvāsattati kilesāti dvādasādhikāṃ **diyaḍḍhakilesasahassaṃ** honti.

Atha vā dvādasasu akusalacittuppadesu paṭhame vīsati dhammā, dutiye dvāvīsati, tatiye vīsati, catutthe dvāvīsati, pañcame ekūnavīsati, chaṭṭhe ekūnavīsati, sattame ekūnavīsati, aṭṭhame ekavīsati, navame ekūnavīsati, dasame ekavīsati, ekādasame soḷasa, dvādasame soḷasāti sabbe akusaladhammā chattimśādhikāni dve satāni, ime chasu ārammaṇesu paccekaṃ chattimśādhikāni dve satāni, sabbe soḷasādhikāni cattāri satāni ca sahassaṃ hontīti evampi **diyaḍḍhakilesasahassaṃ** vedītabbāṃ.

Itaresanti taṇhāvicaritānaṃ “atītāni chattimśa”ti-ādinā atītādibhāvāmasanato. **Khepaneti** ariyamaggena samucchindane. “Diyaḍḍhakilesasahassaṃ khepetvā”ti hi vuttaṃ. Paramatthato atītādīnaṃ maggena appahātabbattā “**atītādibhāvāmasanā aggahaṇaṃ khepane**”ti vuttaṃ. Yaṃ pana paṭṭhāne “dassanena pahātabbo dhammo dassanena pahātabbassa dhammassa anantarapaccayena paccayo”ti-ādinā (tike¹, tathā dassanena pahātabbātītatīkatike “atītā dassanena pahātabbā”ti-ādinā² ca)

1. Paṭṭhāna 2. 163 piṭṭhe.

2. Ayaṃ pana pāṭho tikatīkapaṭṭhāne dassanena pahātabbapadamūlake atītātike pañhāvāre peyyālapāṭhe pavīṭṭho, so paṭṭhānanayaññūhi tikapaṭṭhāne atītātike pañhāvāre (Paṭṭhāna 2. 413 piṭṭhe) anantaravibhaṅgapāṭhato nayaggāhena “atīto dassanena pahātabbo dhammo paccuppannassa dassanena pahātabbassa dhammassa anantarapaccayena paccayo, **atītā dassanena pahātabbā** khandhā paccuppannānaṃ dassanena pahātabbānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo”ti paripuṇṇaṃ uddharitabbo. (Tathā dassanena pahātabbātī atīkatike atikadassanena pahātabbātīkatike ca) (Porāṇapāṭha)

tīsu kālesu dassanādīpahātabbavacanāṃ kataṃ, taṃ atītādīnaṃ
saṃkiliṭṭhatāya apāyagamanīyatāya ca dassanapahātabbehi
niratisayattāvuttanti daṭṭhabbāṃ.

Na **bhāsitatthavacananti** idaṃ “hitapariyāyavacanan”ti etena nivattitassa
ekadesakathanāṃ. Yathā hi ayaṃ **attha**-saddo na bhāsitatthavacanāṃ, evaṃ
visayappayojanādivacanampi na hotīti. **Yathāvuttassāti** hitapariyāyassa. “Na
ha’ññadattha’tthipasaṃsalābhā”ti padassa niddese “attattho vā parattho
vā”ti-ādinā¹ kiñcāpi suttanirapekkhaṃ attatthādayo vuttā suttatthabhāvena
aniddiṭṭhattā, tesu pana ekopi atthappabhedo suttana dīpetabbataṃ
nātikamatīti āha “**te suttāṃ sūceti**”ti. Imasmiṃ vikappe **attha**-saddho
bhāsitatthavacanampi hoti. Purimakā hi pañca atthappabheda hitapariyāyā,
tato pare cha bhāsitatthappabheda, pacchimakā pana ubhayasabhāvā. Tattha
duradhigamatāya vibhāvane aladdhagādho **gambhīro**, na vivaṇṇo **guḷho**,
mūludakādayo viya paṃsunā akkharasannivesādinā tirohito **paṭicchanno**,
niddhāretvā ñāpetabbo **neyyo**, yathārutavaseneva veditabbo **nīto**.

Anavajjanikkilesavodānā pariyāyavasena vuttā,
kusalavipākakiriyadhammavasena vā. **Paramattho** nibbānaṃ,
aviparītasabhāvo eva vā. Sātisayaṃ pakāsitāni tapparabhāvena pakāsitattā.
“Ettakaṃ tassa bhagavato suttāgataṃ suttapariyāpannan”ti², “sakavāde
pañcasuttasatānī”ti ca evamādīsu **sutta**-saddo upacaritoti adhippāyenāha
“**idameva atthānaṃ sūcanato suttanti vuttan**”ti.

Ekantahitapaṭilābhasaṃvattanikā suttantadesanāti idampi vineyyānaṃ
hitasampāpane suttantadesanāya tapparabhāvaṃyeva sandhāya vuttanṃ.
Tapparabhāvo ca vineyyajjhāsayanulomato daṭṭhabbo, tathā
attatthādippakāsanapadhānatāpi. **Itarehīti** vinayābhidhammehi.

Ratti-ādīsūti rattirājavinayesu visayabhūtesu. Nanu ca “abhirattī”ti
avuttattā rattiggahaṇaṃ na kattabbaṃ, “abhiññātā abhilakkhitā”ti ca
ñāṇalakkaṇakiriyāvisesako **abhi**-saddoti? Na. “abhiññātā abhilakkhitā”ti
abhi-saddavisitṭhānaṃ ñāṇalakkaṇasaddānaṃ

1. Khu 7. 138 piṭṭhe.

2. Vi 2. 470 piṭṭhe.

3. Abhi-Ṭṭha 1. 5; Abhi-Ṭṭha 3. 105 piṭṭhesu.

rattisaddena samānādhikaraṇatāya rattivisayattā. Ettha ca vācakasaddasannidhāne nipātānaṃ tadatthajotakamattattā lakkhitaladdatthajotako **abhi**-saddo lakkhaṇe vattatīti vutto. Abhilakkhitasaddapariyāyo ca abhiññātasaddoti daṭṭhabbo, abhivinayasaddassa pana abhipurisassa viya samāsasiddhi daṭṭhabbā. Anekatthā hi nipātā, anekatthabhedo ca saddānaṃ payogavisayoti.

Kiñcāpi desanādayo desetabbādinirapekkhā na santi, āṇādayo pana visesato desakādi-adhīnāti taṃtaṃvisesayogavasena tesāṃ bhedo vutto. Yathā hi āṇāvidhānaṃ visesato āṇārahādhiṇaṃ tattha kosallayogato, evaṃ vohāraparamatthavidhānāni ca vidhāyakādhīnānīti **āṇādividhino desakāyattatā** vuttā. Aparādhajjhāsayānurūpaṃ viya dhammānurūpampi sāsanaṃ visesato tathāvinetabbapuggalāpekkhanti vuttaṃ “**sāsitaḥ -pa-tabbabhāvenā**”ti. Saṃvarāsaṃvaranāmarūpānaṃ viya viniveṭhetabbāya diṭṭhiyāpi kathanāṃ sati vācāvattusmiṃ, nāsatīti visesato tadadhīnanti āha “**kathetabbassa -pa- kathā**”ti. **upārambhādīti** upārambhanissaraṇadhammakosarakkhaṇāni. **Pariyāpuṇanādīti** pariyāpuṇanasuppaṭipattiduppaṭipattiyo.

Tantisamudāyo avayavatantiyā ādhāro yathā “rukkhe sākḥāti. **Na codetabbametaṃ** samukhena, visayavisayimukhena vā vinayādīnaṃyeva gambhīrabhāvassa vuttattāti adhippāyo. Dhammo hi¹ vinayādayo, tesaṃca visayo attho, dhammatthavisayā ca desanā paṭivedhāti. “Paṭivedhassā”ti-ādinā dhammatthānaṃ duppaṭividdhattā desanāya uppādetuṃ asakkuṇeyyattā paṭivedhassa uppādetuṃca paṭivijjhituṃca asakkuṇeyyattā dukkhogāhataṃ dasseti.

Dhammānurūpaṃ **yathādhammanti** ca attho yujjati. Desanāpi hi paṭivedho viya aviparītaṃ savisayavibhāvanato dhammānurūpaṃ pavattati yato “aviparītābhilāpo”ti vuccati. **Dhammaniruttiṃ dassetīti** etena desanāsaddasabhāvāti dīpeti. Tathā hi niruttipaṭisambhidāya parittārammaṇādibhāvo pālīyaṃ vutto, aṭṭhakathāyaṃca “taṃtaṃsabhāvaniruttisaddaṃ ārammaṇaṃ katvā”ti-ādinā saddārammaṇatā. Imassa atthassa ayaṃ saddo vācakoti

vacanavacanīyaṃ vavatthapetvā taṃtaṃvacanīyavibhāvanavasena pavattito hi saddo desanāti. Nanu ca “dhammo taṃti”ti imasmiṃ pakkhe dhammassapi saddasabhāvattā dhammadesanānaṃ viseso na siyāti? Na, tesāṃ tesāṃ atthānaṃ bodhakabhāvena ñāto uggahitādivasena ca pubbe pavattito saddappabandho dhammo, pacchā paresāṃ avabodhanatthaṃ pavattito tadatthappakāsanako saddo desanāti. Atha vā yathāvuttasaddasamuṭṭhāpako cittuppādo desanā musāvādādayo viya. **Vacanassa pavattananti** ca yathāvuttacittuppādamāha. So hi vacanaṃ pavatteti, taṃ vā etena pavattīyatīti **pavattanaṃ**. Desīyati attho etenāti **desanā**. Pakārehi ñāpīyati etena, pakārato ñāpetīti vā **paññattīti** vuccatīti. Tenevāha “**adhippāyo**”ti-ādi. Abhisameti, abhisamīyati vā etenāti **abhisamayoti** evampi abhisamayattho sambhavati. abhisametabbato pana abhisamayoti dutiyavikappe paṭivedhoyevāti.

Vuttanayena veditabbāti avijjāsāṅkhārādīnaṃ dhammatthānaṃ duppaṭivijjhatāya dukkhogāhatā, tesāṃ paññāpanassa dukkarabhāvato taṃdesanāya paṭivedhanasāṅkhātassa paṭivedhassa uppādanavisayikaraṇānaṃ asakkuṇeyyatāya dukkhogāhatā veditabbā.

Kāraṇe phalavohārena te dhammā dukkhāya saṃvattantīti vuttanti āha “**upārambha -pa- hetubhāvenā**”ti. **Aññaṃ atthanti** upārambhaṃ nissāraṇaṇca. **Niṭṭhāpetvāti** kathanavasena pariyosāpetvā. Tassa “āraddhan”ti etena sambandho. **Uddānasaṅgahādibhedo saṅgītoti** pāṭho yutto, “saṅgītiyā”ti pana likhanti. Purimaṃ vā **saṅgītiyāti** bhāvena bhāvalakkhaṇe bhummaṃ, pacchimaṃ adhikaraṇe. **Piṭakādīti** piṭakanikāyaṅgadhammakkhandaṇi.

Tattha aṅgesu suttāṅgameva na sambhavati “sagāthakaṃ suttam geyyaṃ, niggāthakaṃ suttam veyyākaraṇaṃ”ti¹ vuttattā, maṅgalasuttādīnaṃ suttāṅgasāṅgaho na siyā gāthābhāvato dhammapadādīnaṃ viya, geyyāṅgasāṅgaho vā siyā sagāthakattā sagāthāvaggassa viya, tathā ubhatovibhaṅgādīsu sagāthakapadesānanti? Vuccate—

1. Dī-Ṭṭha 1. 25; Vi-Ṭṭha 1. 22; Abhi-Ṭṭha 1. 27 piṭṭhesu.

Suttanti sāmāññavidhi, visesavidhayo pare.
Sanimittā niruḷhattā, sahatāññena nāññato¹.

Sabbassapi hi buddhavacanassa suttanti ayam **sāmāññavidhi**. Tenevāha āyasmā mahākaccāyano **nettiyam** “navadhisuttantapariyeṭṭhi”². “Ettakam tassa bhagavato suttāgataṃ suttapariyāpannam³ sakavāde pañca suttasatāni”⁴ evamādi ca etassa atthassa sādhamam, tadekadesesu pana geyyādayo **visesavidhayo** tena tena nimittena paṭiṭṭhitattā. Tathā hi geyyassa sagāthakattaṃ tabbhāvanimittam. Lokepi hi sasilokam sagāthakam vā cuṇṇiyagantham “geyyam”⁵ti vadanti. Gāthāvirahe pana sati puccham katvā vissajjanabhāvo veyyākaraṇassa. Pucchāvissajjanam hi byākaraṇanti vuccati. Byākaraṇameva veyyākaraṇanti.

Evam sante sagāthakānampi pañhavissajjanavasena pavattānam veyyākaraṇabhāvo āpajjati? Nāpajjati veyyākaraṇādisaññānam anokāsabhāvato “gāthāvirahe pana satī”⁶ti visesitattā ca. Tathā hi dhammapadādīsu kevalam gāthābandhesu sagāthakattepi somanassañānamayikagāthāpaṭisaṃyuttesu “vuttañhetan”⁷ti-ādivacanasambandhesu abbhutadhammapaṭisaṃyuttesu ca suttavisesesu yathākkamam gāthā-udāna-itivuttaka-abbhutadhammasaññā paṭiṭṭhitā, tathā satipi gāthābandhabhāve bhagavato atītāsu jātīsu cariyānubhāvappakāsakesu jātakasaññā. Satipi pañha vissajjanabhāve sagāthakatte ca kesuci suttantesu vedassa labhāpanato vedallasaññā paṭiṭṭhitāti evam tena tena sagāthakattādīnā nimittena tesu tesu suttavisesesu geyyādisaññā paṭiṭṭhitāti visesavidhayo suttāṅgato pare geyyāṅgādayo. Yam panettha geyyāṅgādinimittarahitam, tam suttāṅgam visesasaññāparihārena sāmāññasaññāya pavattanatoti.

Nanu ca sagāthakam suttam geyyam, niggāthakam suttam veyyākaraṇanti suttāṅgam na sambhavatīti codanā tadavattḥatī? Na, sodhitattā. Sodhitam hi pubbe gāthāvirahe sati pucchāvissajjanabhāvo veyyākaraṇabhāvassa nimittanti. Yañca vuttam “gāthābhāvato māṅgalasuttādīnam suttāṅgasāṅgaho na siyā”⁸ti,

1. Netti-Ṭīha 13 piṭṭhepi.

2. Khu 10. 1 piṭṭhe.

3. Vi 2. 470 piṭṭhe.

4. Abhi-Ṭīha 1. 5; Abhi-Ṭīha 3. 105 piṭṭhesu.

taṃ na, **nirulhattā**. Nirulho hi maṅgalasuttādīsu suttabhāvo. Na hi tāni dhammapadabuddhavaṃsādayo viya gāthābhāvena paññātāni, kintu suttabhāveneva. Teneva hi aṭṭhakathāyaṃ suttanāmakanti nāmaggaṇaṃ katam. Yaṃ pana vuttaṃ “sagāthakattā geyyaṅgasaṅgaho vā siyā”ti, tadapi natthi. Yasmā **sahatāñña**. Saha gāthāhīti sagāthakaṃ sahabhāvo ca nāma attato añña hoti, na ca maṅgalasuttādīsu gāthāvinimutto koci suttappadeso atthi, yo “saha gāthāhī”ti vucceyya, na ca samudāyo nāma koci atthi. Yadapi vuttaṃ “ubhatovibhaṅgādīsu sagāthakappadesānaṃ geyyaṅgasaṅgaho siyā”ti tadapi na, **aññato**. Añña eva hi tā gāthā jātakādipariyāpannattā. Ato na tāhi ubhatovibhaṅgādīnaṃ geyyaṅgabhāvoti evaṃ suttādīnaṃ aṅgaṇaṃ aññaṃaññaṃsaṅkarābhāvo veditabbo.

Jinasāsaṇaṃ abhidhammo. **Paṭividdhaṭṭhānaṃ** paṭivedhabhūmi paṭivedhāvatthā, paṭivedhahetu vā. “So evaṃ pajānāmi sammādiṭṭhipaccayāpi vedayitaṃ”ti¹ vuttaṃ. Pāḷiyaṃ pana “so evaṃ pajānāmi micchādiṭṭhipaccayāpi vedayitaṃ. Sammādiṭṭhipaccayāpi vedayitaṃ”ti¹ āgataṃ. **Paccayādīhīti** paccayasabhāvavūpasamatadupāyādīhi. **Paravādicodanaṃ** patvāti aṭṭhakathāyaṃ āgataṃ paravādicodanaṃ patvā. **Adhiga -pa- rūpenāti** adhigantabbo ca so desetabbo cāti adhigantabbadesetabbo, so eva dhammo, tadanurūpena. Ettha ca yathādharmasāsanattā yathādhigatadhammadesanābhāvato abhidhammassa abhisambodhi adhigamanidānaṃ. Desakālādiyeva desanānidānaṃ. Yaṃ pana aṭṭhakathāyaṃ “desanānidānaṃ yāva dhammacakkappavattanā”ti vuttaṃ, taṃ abhidhammadesanāvīsesena dhammacakkappavattananti katvā vuttaṃ. Dhammacakkappavattanasutte vā desitehi ariyasaccehi sakalābhidhammapadatthasaṅgahato, paramatthato abhidhammabhūtānaṃ vā sammādiṭṭhi-ādīnaṃ tattha desitattā vuttaṃ. Tattakānaṃyeva desanāruḷhatāya aḍḍhachakkesu jātakasatesu paripācanaṃ vuttanti daṭṭhabbaṃ. Na hi ettakāsu eva jātīsu puññādisambhārasambharaṇaṃ, kiṃ pana kāraṇaṃ ettakā eva jātiyo desitāti? Tadaññaṃsaṃ aṭṭhuppattiyā abhāvato.

1. Sam 3. 11 piṭṭhe.

Sumedhakathāvaṇṇanā

Uppanne buddhe tato attānaṃ seyyato vā sadisato vā dahanto jhānābhiññāhi parihāyati, na tathā sumedhapāṇḍito aṭṭhāsīti tassa jhānābhiññāhi aparihāni daṭṭhabbā. Tenevāha “**tāpasehi asamo**”ti. Yathā nibbānaṃ, aññaṃ vā niccābhimataṃ aviparītavuttitāya sabbakālaṃ tathābhāvena “sassatan”ti vuccati, evaṃ buddhānaṃ vacananti tassa sassatatā vuttā. Tenevāha “aviparītimevā”ti. Upapāramī-ādivibhāgena **anekappakāratā. Samādānādhiṭṭhānanti** samādānassa adhiṭṭhānaṃ pavattanaṃ karaṇanti attho. **Ñāṇatejenāti** pāramīpavicayañāṇappabhāvena. Mahānubhāvaṃ hi taṃ ñāṇaṃ bodhisambhāresu anāvaraṇaṃ anācariyakaṃ mahābodhisamuppattiyā anurūpapubbanimittabhūtaṃ. Tathā hi taṃ manussapurisabhāvādi-ādhārameva jātaṃ. Kāyādīsu asubhasaññādivibhāvena **suddhagocarā**. “Aññathā”ti padassa pakaraṇaparicchinnaṃ atthaṃ dassento “**līnatā**”ti āha. Līnatāti ca saṅkoco vīriyāhāni vīriyārambhassa adhippetattā. Tenāha “**esā me vīriyapāramī**”ti.

Nidānakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Cittuppādaṇḍa

Tikamātikāpadavaṇṇanā

1. **Tenā**ti vedanāsaddena. **Sabbapadehī**ti tīhi padehi laddhanāmo hoti avayavadhammenāpi samudāyassa apadisitabbato yathā “samam cuṇṇan”ti. Codako yathādhippetaṃ matthaṃ appaṭipajjamāno vibhatti-antasseva padabhāvaṃ sallakkhetvā “**nanu sukhāyā**”ti-ādinā codeti. Itaro “**avippetappakāratthagamakassā**”ti-ādinā attano adhippāyaṃ vivarati. Tena “vākyam idha padanti vuttan”ti dasseti. **Hetupadasahetukapadādīhī**ti ādi-saddena nahetupada-ahetukapada hetusampayuttapadāni hetuvippayuttapadampi vā saṅgaṇhāti.

Ubhayekapadavasenāti ubhayapadavasena hetudukasambandho, ekapadavasena sahetukadukasambandho. **Tathā**ti ubhayekapadavasena. Ettha ca sahetukahetusampayuttadukāti-ādinā yathā hetugocchake paṭhamadukasambandhā dutiyatatiyadukā, paṭhamadukadutiyadukasambandhā catutthachattadukā, paṭhamaduka tatiyadukasambandho pañcamo, duko, evaṃ āsavagocchakādīsupīti nayaṃ dasseti. Sakkā hi imināva nayena tesupī dukantarasambandho viññātum, kevalam pana āsavagocchakādīsu dutiyadukadutiyadukasambandho osānaduko, kilesagocchake ca dutiyacatutthadukasambandhoti. Dhammānaṃ sāvasesaniravasesabhāvena tikadukānaṃ sappadesanippadesatā vuttāti yehi tikadukā sāvasesāti padissanti apadissanti, te asaṅgahitadhammāpadeso. Evaṃ sati “asaṅgahito”ti visesaṃ kimatthiyanti? Etassevatthassa pākāṭakaraṇatthaṃ daṭṭhabbā. Atha vā padissati etena samudāyoti padeso, avayavo. “Sāmaññajotanaṃ visese avatīṭṭhatī”ti yathādhippetaṃ visesaṃ dassento “**asaṅgahito**”ti āha.

Anavajjattho avajjavirahattho. **Nāmaṃ** saññā, **kiriya** karaṇam, **payojanam** ratharathaṅgavibhāvanena tesam pakārato yojanam. Kusena ñāṇena lātabbāti kusalāti ayamattho ñāṇasampayuttānaṃ tāva hotu, ñāṇavippayuttānaṃ kathanti āha “**ñāṇavippayuttānampī**”ti-ādi.

Ñāṇavippayuttāpi hi ñāṇeneva pavattiyanti hitasukhahetubhūtāya pavattiyā paññavantānaṃ paṭipattibhāvato. Na hi antarena yonisomanasikāraṃ kusalappatti atthīti. “Yadi kusalassa ubhayabhāgagataṃ saṅkilesalavanaṃ pākaṭaṃ siyā, kusā viya lunantīti kusalāti ayamatto yutto siyā”ti koci vadeyyāti āsaṅkāya āha **“sammappadhānadvayaṃ viyā”**ti.

Na cāti-ādinā “sabhāvaṃ dhārentī”ti ettha paramatthato kattukamassa ca bhedo natthi, kappanāsiddho eva pana bhedoti dasseti. Tattha **nāmavasena viññātāviññāte**ti yesaṃ “dhammā”ti iminā pariyāyena aviññātā sabhāvā, “sabhāvaṃ dhārentī”ti iminā ca pariyāyena viññātā, tesāṃ vasena evaṃ vuttaṃ. Ettha ca paṭhamo attho saṅkhatāsaṅkhatādharmavasena vutto, dutiyo saṅkhatavasena, tatiyo saṅkhatāsaṅkhatapaññattidharmavasenāti daṭṭhabbaṃ.

Kusalapaṭisedhanam kusalābhāvo eva. Abhāvo hi sattāpaṭisedhoti. **Dhammoti** sabhāvadhammo. **Akusalavacanena na koci attho** sabhāvadhammassa abodhakattāti adhippāyo. Atha siyā akusalavacanena koci attho asabhāvadhammabodhakattepi “paññattidhammā”ti-ādīsu viya, evaṃ sati “anabyākata”ti ca vattabbaṃ siyā, tato cāyaṃ catukko āpajjati, na tiko. **Tasmāti** yasmā dukacatukkabhāvo anabyākatavohāro ca natthi, so ca vuttanayena abhāvamattavacane āpajjati, tasmā. **Sabhāvadhāraṇādīti ādi-**saddena “dhārīyanti paccayehī”ti ayamatto saṅgahito. Ñeyyapariyāyena pana **dhamma**-saddenāyaṃ dosoti nanu añeyyapariyāyepi **dhamma**-sadde na koci dosoti? Na, vuttadosānativattanato.

Pārisesenāti ettha nanu ayamakāro na-atthattayasseva jotako, atha kho “ahetukā dhammā, abhikkhuko āvāso”ti taṃyoganivattiyā, “appaccayā dhammā”ti taṃsambandhibhāvanivattiyā. Paccayuppannaṃ hi paccayasambandhīti appaccayuppannattā asambandhitā ettha jotiyati. “Anidassanā dhammā”ti taṃsabhāvanivattiyā. Nidassanaṃ hi daṭṭhabbatā. Atha cakkhuvīññāṇaṃ nidassanaṃ, taggayhabhāvanivattiyā, tathā “anāsavā dhammā”ti. “Appaṭighā dhammā anārammaṇā dhammā”ti taṃkiccanivattiyā. “Arūpino dhammā

acetasikā dhammā”ti tabbhāvanivattiyā. Tadaññatā hi ettha pakāsiyati. “Amanusso”ti tabbhāvamattanivattiyā. Manussattamattam natthi aññaṃ samānanti sadisatā hettha sūciyati. “Asamaṇo samaṇapaṭiñño aputto”ti taṃsambhāvanaguṇanivattiyā. Garahā hi ettha ñāyati. “Kacci nu bhoto anāmayā, anudarā kañña”ti tadappabhāvanivattiyā. “Anuppannā dhammā”ti taṃsadisabhāvanivattiyā. Atītānaṃ hi uppannapubbattā upādidhammānañca paccayekadesanipphattiyā āradhuppādabhāvato kālavinimattassa ca vijjamānattā uppannānukūlatā, pageva paccuppannānanti tabbidhurabhāvo ettha viññāyati. “Asekkhā dhammā”ti tadapariyosānanivattiyā. Taṃniṭṭhānaṃ hettha pakāsiyatīti evamanekesaṃ atthānaṃ jotako, tattha kiṃ vuccate atthadvayameva vatvā pārisesenāti? Itaresaṃ ettha suvidūrabhāvato. Na hi kusalavippayuttādīnaṃ dhammānaṃ akusalabhāvo yujjati.

Akusalasaddassa uccāraṇānantaraṃ vineyyānaṃ kusalapāṭipakkhabhūte atthe paṭipattibhāvato tattha **nirulhatā** daṭṭhabbā. “**Viruddhasabhāvattā**”ti vuttaṃ kiccavirodhādīnampi tadantogadhattā, viruddhasabhāvattepi vināsakavināsitabbabhāvo kusalākusalesu niyatoti dassetuṃ “**tappaheyyabhāvato**”ti āha. Itarathā kusalānampi akusalehi pahātabbabhāve accantaṃ samucchinna kusalamūlattā apāyapūrakā eva sattā siyuruṃ. Yaṃ pana “dhammāpi vo bhikkhave pahātabbā”ti¹ vuttaṃ, taṃ “rūpaṃ bhikkhave na tumhākaṃ, taṃ pajahathā”ti-ādīsu² viya tadārammaṇasaṃkilesappahānavasena pariyāyena vuttaṃ. Yathāha “na hi kusalā akusalehi pahātabbā”ti³.

Phassādivacanehi taṃniddesabhūtehi. **Tabbacanīyabhāvenāti** tehi “sukhāya vedanāya sampayuttā dhammā”ti-ādivacanehi abhidheyyabhāvena. Yathā anavajjasukhavipākādi-attho kusalādivacanehi, evaṃ avipākattā abyākatavacanena bodhitā evāti āha “**abyākatavacaneneva cā**”ti. **Kāraṇaṃ avatvāti** idha vuttabhāvena anuvattamānattāti kāraṇaṃ avatvā. **Añña -pa-nivāretabboti** etena kusalākusalasaddā viya

1. Ma 1. 188 piṭṭhe.

2. Saṃ 2. 28 piṭṭhe.

3. Mūlaṭī 1. 29 piṭṭhe.

kusalākusalasabhāvānaṃ tadubhayaviparītasabhāvānaṃ dhammānaṃ abyākatasaddo bodhakoti dasseti. Na hi avipākavacanānaṃ vuttaṃ, akusalavacanāṇa avuttaṃ. Yato avipākavacanassa adhikatabhāvo akusalassa ca tabbacanīyabhāvena akathitabhāvo siyā, tasmā na akusalānaṃ abyākatatāti ayaṃ akusalānaṃ anabyākatabhāve yojanā.

Taṃ pariharituntī abyākatanivattanamāha. Yadi evaṃ “sukhavipākānavajjā”ti vattabbaṃ. Anavajjā hi byabhicārītāya visesitabbāti? Na, sukhavipākavacanassa visesanabhāvena aggahitattā. Sukhavipākavacanena hi kusalahāve samatto viññāyati, anavajjavacanānaṃ panettha kusalānaṃ agarahitabbatāsāṅkhātānaṃ kañci visesamāha. Teneva ca tassa visesanabhāvena vuttassa pavattisukhatādidassanabhāvaṃ sayameva vakkhatīti. Manosamācāravisesabhūtā phaladhammā visesena paṭippassaddhāvajjā nāma hontīti samācārattayavasena tasmim suttē anavajjadhammānaṃ vuttattā ca te anavasesato saṅghetvā dassetuṃ “**virahitāvajjamattā**”ti vuttaṃ. **Avajjavināsanabhāvo dassito** kaṇhasukkadhammānaṃ vajjhaghātakabhāvassa niyatattā. **Savipākātā** vipākadhammatā. **Sukho vipāko etesanti sukhavipākāti** iminā samāseṇa kusalānaṃ sukhavipākavantatā vuttā. Sā ca nesā na taṃsamaṅgitāya asahavattanatoti taduppādanasamatthatāti viññāyatīti vuttaṃ “**sukhavipākavipaccanasabhāvaṃ dasseti**”ti. **Yuttametanti** paramatthatō bhedaḥbhāvepi yathāvuttavacanavacanīyabhāvasaṅkhāto bhedo tasmim abhidheyyatthabhūte vatthusmim upacārena hotīti yuttamettha lakkhaṇalakkhitabbabhāvena bhedavacanānaṃ. Bhavati hi saddatthavisesamattenapi abhinne vatthusmim bhedavacanānaṃ yathā “silāputtakassa sarīraṃ”ti.

Vināpi bhāvābhidhāyinā saddena bhāvappadhāno niddeso hotīti vuttaṃ “**anavajjavacanena anavajjattānaṃ āhā**”ti. Evañcettha padaviggaho gahetabbo—na avajjānaṃ anavajjānaṃ, avajjapaṭipakkhatāya agarahitabbasabhāvo. Sukho vipāko assāti sukhavipākānaṃ, sukhavipākavipaccanasamatthatā. Anavajjaṇa taṃ sukhavipākāṇcāti anavajjasukhavipākānaṃ, taṃ lakkhaṇaṃ etesanti **anavajjasukhavipākālakkaṇā**. Atha vā pubbe viya anavajjānaṃ, vipaccanaṃ vipāko, sukhaṃ vipāko sukhavipāko, anavajjaṇa

sukhavipāko ca anavajjasukhavipākaṃ ekattavasena. Taṃ lakkhaṇaṃ etesanti **anavajjasukhavipākakalakkhaṇā**. Kiṃ panettha kāraṇaṃ padadvayapariggahe, nanu ekeneva padena iṭṭhappasiddhi. Yadi pi “avajjarahitaṃ anavajjan”ti imasmiṃ pana pakkhe abyākatanivattanatthaṃ sukhavipākaggahaṇaṃ kattabbaṃ siyā, sukhavipākaggahaṇe pana kate anavajjaggahaṇaṃ na kattabbameva. “Avajjapaṭipakkhā anavajjā”ti etasmiṃ pana pakkhe sukhavipākaggahaṇaṇcāti codanaṃ manasi katvā āha “**tattha anavajjavacanena**”ti-ādi. Tena pavattisukhasukhavipākatā-attasuddhivisuddhavipākatā-akusala-abyākatasabhāvanivattirasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānavisesadīpanato evaṃ vipulappayojanattho padadvayapariggahoti dasseti. **Sukha**-saddassa iṭṭhapiyāyatā viya “nibbānaparamaṃ sukhaṃ¹, sukhā virāgatā loke², tesaṃ vūpasamo sukho”ti-ādīsu³ saṅkhāradukkhūpasamapariyāyatāpi vijjati, taṃavipākatāya pana idha sukhavipākabhāvo na sakkā vattunti dassento āha “**saṅkhā -pa- natthi**”ti. Idaṃ puttaṃ hoti—tebhūmakakusalānampi vivaṭṭasannissayabhāvena pavattisabhāvattā kiñcāpi sabbe kusalā saṅkhāradukkhūpasamasukhanipphādakā sambhavanti, yathāvuttasukhassa pana avipākabhāvato na etena padena kusalānaṃ sukhavipākatā sambhavatīti. Vipakkabhāvamāpannesu arūpadhammesu nirulhattā **vipāka**-saddassa “**yadi panā**”ti sāsāṅkaṃ vadati.

Yathāsambhavanti saha avajjenāti sāvajjā, garahitabbabhāvayuttā. Tena nesaṃ garahitabbasabhāvaṃ dasseti. Aññepi atthi dukkhabhāvena garahitabbasabhāvā akusalavipākāti sāvajjavacanamattena tesampi akusalatāpattidosāṃ disvā taṃ pariharitum **dukkhavipākavacanamāha**. **Avajja**-saddo vā rāgādīsu ekantākusalesu nirulhoti taṃsahavattidhammānaṃ eva sāvajjabhāve kusalābyākatehi akusalānaṃ viseso sāvajjavacaneneva dassito. Abyākatehi pana visiṭṭhaṃ kusalākusalānaṃ sādharmaṇaṃ savipākatālakkhāṇanti tasmiṃ lakkhaṇe visesadassanattthaṃ dukkhavipākakalakkhaṇaṃ vuttaṃ. Ito param “dukkho vipāko etesanti dukkhavipākā”ti-ādinā sukhavipāka-anavajjakusalapadānaṃ ṭhāne dukkhavipākasāvajja-akusalapadāni ṭhapetvā yathāvuttanayena attho

1. Khu 1. 43 piṭṭhe Dhammapade. 2. Khu 1. 88 piṭṭhe. 3. Dī 2. 129, 161 piṭṭhesu.

veditabbo. Yojanā ca sāvajjavacanena akusalānaṃ pavattidukkhataṃ dasseti, dukkhavipākavacanena vipākadukkhataṃ. Purimañhi attano pavattisabhāvasena lakkhaṇavacanāṃ, pacchimaṃ kālantare vipākuppādanasamatthatāyāti. Tathā purimena akusalānaṃ avisuddhasabhāvataṃ dasseti, pacchimena avisuddhavipākataṃ. Purimena ca akusale kusalasabhāvato nivatteti, pacchimena abyākatasabhāvato savipākattadīpakattā pacchimassa. Purimena vā avajjavantatādassanato kiccaṭṭhena rasena-anatthajananarasataṃ dasseti, pacchimena sampatti-atthena anīṭṭhavipākaraṣataṃ. Purimena ca upaṭṭhānākāraṭṭhena paccupaṭṭhānena saṃkilesapaccupaṭṭhānataṃ, pacchimena phalaṭṭhena dukkhavipākapaccupaṭṭhānataṃ. Purimena ca ayonisomanasikāraṃ akusalānaṃ padaṭṭhānaṃ pakāseti. Tato hi te sāvajjā jātāti. Pacchimena akusalānaṃ aññesaṃ padaṭṭhānabhāvaṃ vibhāveti. Te hi dukkhavipākassa kāraṇaṃ hotīti. Ettha ca **dukkha**-saddo anīṭṭhapariyāyavacananti veditabbaṃ. Anīṭṭhacatukkhandhavipākā hi akusalā, na dukkhavedanāvipākāva. **Vipāka**-saddassa phalapariyāyabhāve pana nissandavipākena anīṭṭharūpenapi dukkhavipākatā yojetabbā. Vipākadhammatāpaṭisedhavasena abyākatānaṃ avipākalakkhaṇāti lakkhaṇaṃ vuttanti tadatthaṃ dassento “**avipākārahasabhāvā**”ti āha. **Evampakārānanti** abhiññādi ke saṅgaṇhāti.

Chahi padehi tikesu, catūhi dukesu yathākkamaṃ cha cattāro atthā vuttā. **Chakkabhāvo na bhavissatīti** etena catukkabhāvābhāvo dassitanayattā coditoyevāti daṭṭhabbaṃ. **Atthabhedo upapajjatīti** kasmā evaṃ vuttaṃ, nanu tīhi dhammasaddehi vuccamāno sabhāvadhāraṇādi-atthena abhinno eva so atthoti? Na, jāti-ādibhedena bhedasabhāvato. Bhedakā hi jāti-ādayo.

Māsapadatthatāyāti māsasaddābhidheyyabhāvena.

Tabbacanīyabhinnatthānanti tehi kālasaddādīhi vattabbānaṃ viṣiṭṭhatthānaṃ. Idaṃ vuttaṃ hoti—“yathā kālasaddādi-abhidheyyānaṃ kālādi-atthānaṃ bhinnasabhāvānampi māsa-saddābhidheyyabhāvena abhedo, evaṃ jāti-ādibhedena bhinnānampi tesaṃ tiṇṇaṃ dvinnāṇca atthānaṃ dhammasaddābhidheyyabhāvena natthi bhedo”ti. **Vini -pa- mānāti** dhamma-saddassa rūpābhede pi bhedakāraṇamāha. Bhinnajātiyatthavacanīyatāya hi tassevatthabhedoti.

Sādhentūti bodhetum. Hotu asambandho, kā no hānīti kadāci vadeyyāti āsaṅkāya āha “**pubbā -pa- nāma hontī**”ti. **So cāti** sabhāvadhāraṇapaccayadhariyamānatāsaṅkhāto attho na sakkā vattuntī yathāvuttassa abhāvassa apekkhāvuttitāya vuttam. Na hi apekkhāvuttino antarena apekkhitabbaṃ labhanti. Satipi sabhāvadhāraṇādi-atthasāmaññe kusalaajāti-ādivisiṭṭhasseva tassa idha adhippetattā ekatthata na anuññātāti vuttam, vacanasilesavasena vā. **Atha vāti**-ādinā tiṇṇam dhammasaddānam abhāvattam asampañcchanto nānatthataḥbhāvadosam pariharati.

Ñāpakahetubhāvato upapatti idha kāraṇanti vuttāti āha “**kāraṇam nāma yuttī**”ti. **Punaruttīti**-ādinā nanu “kusalādinampi ekattam āpajjati”ti vuttattā ekattāpattipi vattabbāti? Saccam vattabbā, sā pana abhāvāpattiyam eva antogadhā nānatthabhāvacodanāsāmaññena. Bhedābhedanibandhanattā visesavisesitabbabhāvassa so accantamabhinnesu niyamena natthīti visesavisesitabbābhāvena accantābhedaṃ dasseti, na pana accantam abhinnesuyeva visesavisesitabbābhāvam. Atha vā accantam abhinnesu avivaṭasaddatthavivaraṇattham pavattā. Kasmā? Visesavisesitabbābhāvatoti evam yojanā kātabbā. Amittam abhibhavitum sakkuṇātīti **sakko**, indatīti **indo**, purime¹ dadātīti **purindadoti** evam kiriyāguṇādipariggahavisesena.

Bhedābhedavantesūti visesasāmaññavantesu. **Nīla**-saddo hi uppalasaddasamāyogo rattuppalasetuppalādi-uppalajātisāmaññato vinivattetvā nīlaguṇayuttameva uppalajātivisesam joteti. **Uppala**-saddopi nīla-saddasamāyutto bhamaraṅgārakokilādigatanīlaguṇasāmaññato avacchinditvā uppalavatthugatameva nīlaguṇam pakāsetīti visesatthasāmaññatthayuttatā padadvayssa datṭhabbā. Iminā nayena itaratrāpi bhedaḥbhedavantatā yojetabbā. **Tāya tāya anumatiyāti** tena tena saṅketena. **Te te vohārāti** accantam abhinne atthe pariyāyabhāvena accantam bhinne yathāsakam atthavivaraṇabhāvena bhedaḥbhedavante visesavisesitabbabhāvena tā tā samaññā paññattiyo siddhāti

1. Purimo (Ka)

attho. **Samāneti** ekasmiṃ. **Kusalādhībhāvanti** kucchitasalanādhībhāvaṃ. Abhidhānatthopi hi anavajjasukhavipākādi-abhidheyyattho viya sabhāvadhāraṇādisāmaññatthaṃ visesetīti.

Etthāha “kiṃ pana kāraṇaṃ tikā eva paṭhamāṃ vuttā, na dukā, tikesupi kusalattikova, na añño”ti? Vuccate—sukhaggahaṇato appabhedato ca tikā eva paṭhamāṃ vuttā. Yasmā tikehi bodhite kusalādhībhede tabbībhāgabhinnaṃ hetu-ādayo vuccamānā suviññeyyā honti. Tathā hi “tayo kusalahetū”ti-ādinā kusaladimukhena hetu-ādayo vibhattā, katipayabhedā ca tikā dvāvīsati parimāṇattā.

Tesu pana sabbasaṅgha-asaṅkara-ādīkalyāṇabhāvena paṭhamāṃ kusalattikaṃ vuttaṃ. Niravasesā hi rūpārūpadhammā kusalattikena saṅgahitā, na tathā vedanāttikādīhi. Nanu vipākattikādīhipi niravasesā dhammā saṅgahitāti? Saccametaṃ, tesu pana anavajjasāvajjadhammā na asaṅkarato vuttā yathā kusalattike. Nanu ca saṃkiliṭṭhasaṃkilesikattikādīsopi te asaṅkarato vuttāti? Evametaṃ, te pana akalyāṇabhūte pāpadhamme ādiṃ katvā vuttā, na evamayaṃ. Ayaṃ pana kalyāṇabhūte pujjabhavapariniḥṣitāni pphādake puññadhamme ādiṃ katvā vutto. Iti bhagavā saṅhasukhumaṃ rūpārūpadesanaṃ ārabhanto sabbasaṅgha-asaṅkara-ādīkalyāṇaguṇayogato paṭhamāṃ kusalattikaṃ deseti, kiñca tadanāttikānaṃ sukhaggahaṇato. Tathā hi kusalattikamukhena “kāmaṇāvacarakusalato cattāro somanassasahagatacittuppādā”ti-ādinā vedanāttikādayo vibhattāti.

Kusalattikepi ca padhānapāsaṃsa-ubhayahitabhāvato kusalā dhammā paṭhamāṃ vuttā. Kusalā hi dhammā sukhavipākattā sabbasaṅkhatadhammānaṃ uttamā avajjavidhamanato viññuppasatthā idhalokaaparalokesu atthāvahā nissaraṇāvahā ca, tasmā padhānādhībhāvena paṭhamāṃ vuttā, tappaṭipakkhattā tadanantaraṃ akusalā, tadubhayaviparītasabhāvā tadanantaraṃ abyākatā vuttā. Kusalavasena vā assādo, akusalavasena ādīnavo, abyākatadhammesu nibbānavasena nissaraṇanti iminā assādādikkamena, kusalesu paṭiṭṭhāya paṇḍitā akusale pajahantā abyākatadhammabhūtamaggaphalaṃ nibbānaṃ sacchikarontīti iminā vā paṭipattikkamena ayaṃ amanupubbī ṭhapitāti veditabbā.

Kasmā panettha sekkhattikādīsu viya sarūpato purimapadadvayapaṭikkhepavasena tatiyapadam na vuttam “nevakusalā nākusalā”ti? Visesaḍipānattham. Yathā hi sekkhāsekkhasabhāvesu dhammesu kocipi dhammo tadubhayasabhāvena kenacipi pariyāyena kadāci abyākaraṇīyo nāma natthīti sekkhattike padadvayapaṭikkhepavasena “nevasekkhā nāsekkhā”tveva vuttam, na evam idha. Idha pana kusla-sabhāvā eva dhammā aggaphaluppattiyā tathā na byākaraṇīyā hontīti imassa visesassa ḍipānattham “abyākatā”ti vuttam. Vacanamatte eva vā idam nānākaraṇam “abyākatānevakusalā nākusalā”ti byākata-saddena kusalākusalānam bodhitattāti.

Ettha ca akusalesu taṇhāya sabbākusalehi, tebhūmakakusalākusalehi vā samudayasaccam, taṁtaṁavasitṭhatebhūmakadhammehi dukkhasaccam, lokuttarakusalena maggasaccam, avasitṭha-abyākatavisesena nirodhasaccam dassitam hoti. Tattha samudayena assādo, dukkhena ādīnavo, magganīrodhehi nissaraṇam. Kiñcāpi nāmarūpaparicchedabhāvato sabhāvadhammaniddhāraṇapadhānā abhidhammakathā, tesam pana kusalādivisese niddhārite tassa upasampādetabbatādipi atthato vuttameva hoti. Akusalānam dhammānam pahānāya kusalānam dhammānam upasampādāya “sabbapāpassa akaraṇam, kusalassa upasampādā”ti¹ evamādivacanato hi kusalādīnam upasampādanādidassanaparam bhagavato sāsanaṁ, tasmā kusalānam upasampādanam akusalānam pahānaṁ upāyo, abyākatavisesassa sacchikiriyā phalaṁ, kusalādīnam upasampādanādi-atthā desanā āṇatthīti ayam **desanāhāro**.

Ārogyaṭṭhena anavajjaṭṭhena kosalyasambhūtaṭṭhena ca kusalā, tappaṭipakkhato akusalā, tadubhayaviparītato abyākatā, sabhāvadhāraṇādi-atthena dhammāti anupadavicinanaṁ **vicayo hāro**.

Pujjabhavaphalaparinibbutinipphati kusalehīti yujjati sukhavipākattā, apāyadukkhasamsāradukkhuṇṇapatti akusalehīti yujjati anīṭṭhaphalattā, tadubhayaphalānam anupatti abyākatehīti yujjati avipākadhammattāti ayam **yutti hāro**.

1. Khu 1. 41; Dī 2. 42 piṭṭhe.

Kusalā dhammā sukhavipākassa padaṭṭhānaṃ, akusalā dukkhavipākassa, abyākatā kusalākusalābyākatadhammānanti ayaṃ **padaṭṭhāno hāro**.

Kusalaggahaṇena ye anavajjasukhavipākā sukhāya vedanāya sampayuttā adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā vipākadhammadhammā anupādinupādāniyā anupādinna-anupādāniyā -pa-araṇā dhammā, te bodhitā bhavanti kusalalakkhaṇena ekalakkhaṇattā. Tathā akusalaggahaṇena ye sāvajjadukkhavipākā sukhāya vedanāya sampayuttā dukkhāya vedanāya sampayuttā adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā vipākadhammadhammā anupādinupādāniyā saṃkiliṭṭhasaṃkilesikā -pa-saraṇā dhammā, te bodhitā bhavanti akusalalakkhaṇena ekalakkhaṇattā. Tathā abyākataggahaṇena ye avipākārahā sukhāya vedanāya sampayuttā dukkhāya vedanāya sampayuttā adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā vipākā dhammā nevavipākanavipākadhammadhammā upādinupādāniyā anupādinupādāniyā anupādinna-anupādāniyā -pa-araṇā dhammā, te bodhitā bhavanti abyākatalakkhaṇena ekalakkhaṇattāti ayaṃ **lakkhaṇo hāro**.

“Kucchite pāpadhamme salayanti”ti-ādinā nirutti veditabbā, kusalādimukhena rūpārūpadhamme pariggahetvā visuddhiparamparāya “kathaṃ nu kho sattā anupādisesanibbānabhāgino bhaveyyun”ti ayamettha bhagavato adhippāyo, nidānaṃ asādhāraṇato kusalādiḥhedena bujjanakasattā. Sādhāraṇato pana pākāmeva. Paṭhamāṃ kusalattikassa desanā vicāritāyevāti ayaṃ **catubyūho hāro**.

Kusalaggahaṇena kalyāṇamittapariggaho yonisomanasikārapariggaho ca. Tattha paṭhamena sakalaṃ brahmacariyamāvattati, dutiyena ca yonisomanasikāramūlakā dhammā. Akusalaggahaṇena vuttavipariyāyena yojetabbari. Abyākataggahaṇena pana sakalasamkilesavodānapakkho yathārahamāvattatīti ayaṃ **āvatto hāro**.

Tattha kusalā bhūmito catudhā vibhattā, sampayuttapavatti-ākārādito pana anekadhā. Akusalā bhūmito ekadhā pibhattā, sampayuttādito anekadhā. Abyākatā pana vipākakiriyarūpanibbānavasena catudhā bhūmisampayuttādito anekadhā ca vibhattāti ayaṃ **vibhatti hāro**.

Kusalā dhammā akusalānaṃ tadaṅgādippahānāya
vītikamādippahānāya ca saṃvattanti, akusalā dhammā kusalanāṃ
anupasampajjanāya, abyākatesu asaṅkhatadhātu sabbasaṅkhatanissaraṇāyāti
ayaṃ **parivatto hāro**.

Kusalā anavajjā puññanīti pariyāyavacanāṃ, akusalā sāvajjā apuññanīti
pariyāya vacanāṃ, abyākatā avipākārahā neva-ācayagāmī na-
apacayagāmīnoti pariyāyavacananti ayaṃ **vevacano hāro**.

Kusalādayo “yasmim samaye”ti-ādinā
pabhavabhūmivevacanapaññattivāsena yathāsambhavaṃ
pariññādiapaññattivāsena ca paññattāti ayaṃ **paññatti hāro**.

Akusalanāṃ kucchitānaṃ pāpadhammānaṃ salanāṃ kusānaṃ viya
kusānaṃ vā rāgādīnaṃ lavanaṃ evaṃdhammatāti ayaṃ
paṭiccasamuppādamukhena avataraṇaṃ, tathā kusena lātabbā
kosallasambhūtā cāti paccayapaṭibaddhāvuttitāya paṭiccasamuppāda -pa-
avataraṇaṃ, paccayapaṭibaddhāvuttitāya vā ādi-antavantā aniccantikā cāti
aniccatāmukhena avataraṇaṃ, aniccatā eva udayabbayapaṭipīlitatāya
dukkhāti dukkhatāmukhena avataraṇaṃ, nissattanijjīvaṭṭhena dhammāti
abyāpārato suññatāmukhena avataraṇaṃ, evaṃ kusalāti cattāro khandhā
dvāyatanāni dve dhātuyōti-ādinā khandhāyatanadhātādimukhenapi
avataraṇaṃ veditabbaṃ. Iminā nayena akusalābyākatesupi avataraṇaṃ
dassetabbanti ayaṃ **avataraṇo hāro**.

Kusalāti ārambho, dhammāti padasuddhi, no ārambhasuddhi. Tathā
akusalā dhammā abyākatāti, dhammāti pana padasuddhi ārambhasuddhi cāti
ayaṃ **sodhano hāro**.

Dhammāti sāmāññato adhiṭṭhānaṃ, taṃ avikappetvā visesavacanāṃ
kusalākusalābyākatāti. Tathā kusalā dhammāti sāmāññato adhiṭṭhānaṃ, taṃ
avikappetvā kāmāvacaraṃ somanassasahagatanti-ādi visesavacanāṃ.
Akusalā dhammāti-ādīsupi eseva nayoti ayaṃ **adhiṭṭhāno hāro**.

Kusalānaṃ dhammānaṃ navamo khaṇo cattāri ca sampatticakkāni
yonisomanasikāro eva vā hetu, vuttavipariyāyena akusalānaṃ dhammānaṃ
hetu, kusalākusalā dhammā yathāsambhavaṃ abyākatānaṃ dhammānaṃ
hetūti ayaṃ **parikkhāro hāro**.

Kusalāti pariññeyyaggahaṇaṇceva bhāvetabbaggahaṇaṇca. Akusalāti pariññeyyaggahaṇaṇceva pahātabbaggahaṇaṇca. Abyākatāti pariññeyyaggahaṇaṇceva sacchikātabbaggahaṇaṇca. Dhammāti pariññādīnaṃ pavattanākāraggahaṇaṇaṃ. Tena pariññeyyappahānabhāvanāsacchikaraṇāni dīpitānīti tadaṅgādivītikkamādippahānāni lokiyalokuttarā ca bhāvanā dassitāti ayaṃ **samāropano hāro.**

Kāmañcetaṃ avisesato sabhāvadhammakathanāṃ, visesavanto pana dhammā visesato niddhāritā. Tathā hi citteneva samayo niyamito, tasmā kusalaggahaṇena visesato sādhiṭṭhāno samatho vipassanā ca dassitāti. Tathā tappaṭipakkhato akusalaggahaṇena sādhiṭṭhānā taṇhā avijjā ca, abyākataggahaṇena saparivārā cetovimutti paññāvimutti cāti ayaṃ **nandiyāvattassa nayassa bhūmi.**

Tathā kusalaggahaṇena mūlabhāvavisesato tīṇi kusalamūlāni, tesu ca adosena sīlakkhandho, alobhena samādhikkhandho, amohena paññākkhandho nīyati. Tathā akusalaggahaṇena tīṇi akusalamūlāni, tesu ca lobhena tadekaṭṭhā akusalā dhammā. Tathā dosamohehi taṃtadekaṭṭhā. Abyākataggahaṇena appaṇihitānimittasuññatā nīyantīti ayaṃ **tipukkkhalassa nayassa bhūmi.**

Tathā kusalaggahaṇena yato kosallato sambhūtā kusalā, taṃ paññindriyaṃ. Taṃsahajātaṃ tadupanissayā ca saddahanussahanāpilāpāvikkhepā saddhindriyādīni. Tehi ca sabbe saddhammā bodhitā bhavanti. Akusalaggahaṇena akosallapaṭicchādītādīnavesu kāyavedanācittadhammesu subhasukhanicca-attābhinivesabhūtā cattāro vipallāsā. Abyākabhaggahaṇena yathāvutta-indriyapaccayāni yathāvuttavipallāsappahānabhūtāni ca cattāri sāmāññaphalāni bodhitānīti ayaṃ **sīhavikkīṭitassa nayassa bhūmī**”ti ime tayo atthanayā.

Tehi ca siddhehi dve kammanayāpi siddhā hontīti. Ayaṃ tiko sabbadhammasaṅgahitasabbabhāgiyo veditabboti idaṃ **sāsanapaṭṭhānaṃ.**

Ayaṃ tāva nettinayena kusalattikavaṇṇanā.

Evam vedanāttikādīsūpi yathāsambhavaṃ catusaccaniddhāraṇādividhinā soḷasa hārā pañca nayā niddisitabbā, ativitthārabhayena pana na vitthārayāma. Sakkā hi iminā nayena tesu tesu tikadukesu taṃtaṃhāranayayojanānurūpadhammaniddhāraṇavasena te te hāranayā viññunā niddisitunti.

2. **Tañca** sukhindriyaṃ **sukhavedanā eva hoti** sāmāññassa bhedapariyādānato, bhedassa ca sāmāññapariccāgatoti adhippāyo. Yasmā pana visesasāmāññāni avayavasamudāyā viya aññamaññato bhinnāni, tasmā **“na pana -pa- samānatthattā”**ti vuttaṃ. Idāni tameva nesaṃ bhinnatatvaṃ **“ayaññhi”**ti-ādīnā vivarati. **Tanti** sukhahetūnaṃ kāraṇaṃ. Tena sukhasa kāraṇaṃ sukhahetu, sukhasa kāraṇakāraṇaṃ sukhamūlanti dasseti. **Sukhahetūnanti** ettha **hetu**-saddena kāraṇabhāvasāmāññato hetupaccayā saṅgahitāti āha **“puññapassaddhi-ādīnaṃ”**ti. Ettha ca sukhamūlasukhahetūsu phalūpacārena, sukhārammaṇasukhapaccayatṭhānesu sukhasahacariyāya, abyāpajjanibbānesu dukkhāpagamabhāvena sukhapariyāyo vuttoti datṭhabbo. **Iṭṭhāsūti** sukhupekkhānaṃ vipariṇāmaññāṇasaṅkhādūkkhatāya anīṭṭhabhāvopi atthīti viseseti. Upekkhameva vā apekkhitvā visesanaṃ kataṃ. Sā hi akusalavipākabhūtā anīṭṭhāpi atthīti. **Evamādīsūti ādi**-saddena **“sovaggikaṃ sukhavipākaṃ”**ti¹ evamādiṃ saṅgaṇhāti. Iṭṭhapariyāyo hi ettha sukha-saddoti.

Saṅkhāradukkhādīsūti ettha **ādi**-saddena **“ṭhitisukhaṃ** vipariṇāmadukkhāṃ, akusalaṃ kāyakammaṃ dukkhudrayaṃ dukkhavipākaṃ”ti-ādike saṅgaṇhāti. Yathākkamaṃ sukhavedanā dukkha-anīṭṭhapariyāyo hi ettha dukkha-saddoti. Dukkavedanādukkhavatthu-ādīsū dukkhasaddappavatti vuttanayeneva yojetabbā. Vipākāvipākabhedaṃ sabbāyapi sukhavedanāya vasena lakkhaṇassa vuttattā tadubhayānukūlamatthaṃ vivaranto **“sabhāvato”**ti-ādimāha. Tattha vipākā sabhāvato iṭṭhassa anubhavanalakkhaṇā. Itarā sabhāvato saṅkappato ca iṭṭhassakārassa vā anubhavanalakkhaṇāti datṭhabbaṃ.

1. Dī 1. 48 piṭṭhe.

Asamānapaccayehi ekajjhaṃ uppattitosamānapaccayehi ekajjhaṃ uppatti sātisayāti ukkaṃsagativijānanavasena “**samānapaccayehi sahuppattikāti attho**”ti vuttaṃ. Atha vā uppajjanaṃ uppādo, uppajjati etasmāti uppādoti duvidhopi uppādo ekuppādāti ettha ekasesanayena saṅgahitoti iminā adhippāyena “**samā -pa- attho**”ti vuttaṃ siyā. **Tena tāni ekavattthukānī**ti etassa ca “kappentassā”ti-ādinā sambandho. Tattha purimavikappe ekaṃ vatthu nissayo etesanti yojanā, na ekaṃyeva vatthūti. Ekekabhūtaṃ bhūtattayanissitattā catubhūtanissitattā ca upādārūpanaṃ. Dutiyavikappe pana ekaṃyeva vatthu etesu nissitanti yojanā. Nissayanissitatasāṅkhāta-upakāropakattabbabhāvadīpanaṃ ekavattthukavacananti dutiyavikappe mahābhūtavasena yojanā katā. Itarathā **ekaṃ vatthu etesū**ti samāsattabbhāvena upādārūpanampi pariggaho vattabbo siyā. **Pañcaviññāṇasampañcchanānanti** idaṃ nidassananti daṭṭhabbaṃ. Kiriyaamanodhātucakkhuvīññāṇādayopi hi ekārammaṇābhinnavattthukā cāti pākāṭoyamatthoti. **Santīraṇādīnanti ādi**-saddena voṭṭhabbanajavanatadārammaṇāni saṅgayhanti, etāni ca sampañcchanādīni cuti-āsannāni idhādhippetānīti daṭṭhabbaṃ. Tāni hi taduddhaṃ kammajarūpassa anuppattito ekasmiṃyeva hadayavatthusmiṃ vattanti, itarāni pana purimapurimacittakkhaṇuppanne hadayavatthusmiṃ uttaruttarāni pavattantīti. Chasu vā vatthūsu ekaṃ hadayavatthuyeva vatthu etesanti evaṃ pana atthe sati cuti-āsannato itaresaṃ sampañcchanādīnaṃ gahaṇaṃ siyāti ñātappaṃ.

Etthāha—“kasmā panettha kusalattikānantaraṃ vedanāttikova vutto”ti? Kismiṃ pana vuccamāne ayaṃmanuyogo na siyā, apica avayavānaṃ anekabhedatādassanattā tikantaradesanā. Sammāsambuddhena hi kusalattikena sabbadhammānaṃ tidhā vibhāgaṃ dassetvā puna tadavayavānaṃ kusalādīnampi anekabhedabhinnataṃ dassentena tesāṃ vedanāsampayogavibhāgavibhāvanatthaṃ “sukhāya vedanāya sampayuttā”ti vuttaṃ. Kusalā hi dhammā siyā sukhāya vedanāya sampayuttā, siyā adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā. Akusalā dhammā siyā sukhāya vedanāya sampayuttā, siyā dukkhāya vedanāya sampayuttā, siyā adukkhamasukhāya vedanāya, sampayuttā, tathā abyākataṃ sampayogārahāti. Evaṃ

kusalādidhammānaṃ paccekaṃ vedanābhedenā vibhāgadassanattamaṃ kusallattikānantaraṃ vedanāttikaṃ vatvā idāni sukhasampayuttādīnaṃ paccekaṃ vipākādidibhedabhinnataṃ dassetuṃ vedanāttikānantaraṃ vipākattiko vutto. Sukhasampayuttā hi dhammā siyā vipākā, siyā vipākadhammadhammā, siyā nevavipākanavipākadhammadhammā. Tathā adukkhamasukhasampayuttā, dukkhasampayuttā pana siyā vipākā, siyā vipākadhammadhammāti iminā nayena avasesattikānaṃ dukkānaṃ tassa tassa anantaravacane payojanaṃ vibhāvetabbaṃ.

3. **Vipākāniruttiṇca labhanti** tesu vipākasaddassa niruḥhataṃ dasseti. **Sukkakaṇhādīti ādi**-saddena akaṇha-asukkaphassādibhāvo pariggahito. Sati pana pāka-saddassa phalapariyāyabhāve rūpaṃ viya na nihīno pakkaṃ viya viṣiṭṭho pakoti **vipākoti** evaṃ vā ettha attho daṭṭhabbo. **Sabyāpāratāti** sa-ussāhatā. **Santāne sabyāpāratāti** etena cittappayogasaṅkhātena kiriyābhāvena vipākadhammānaṃ santānavidhasasamāha “yato yasmiṃ cittuppāde kusalākusalā cetanā, taṃsantāne eva tassā vipākuppattī”ti. Ettha ca “sabyāpāratā”ti etena āvajjanadvayaṃ vipākāṇa nivatteti, “anupacchinnāvijjātaṇhāmāne”ti iminā avasiṭṭhaṃ kiriyāṃ nivatteti. Ubhayenapi anusayasahāyasa-ussāhatālakkaṇā vipākadhammadhammāti dasseti. Lokuttarakusalānampi hi anusayā upanissayā honti, yato “katame dhammā kusalā. Yasmiṃ samaye lokuttaraṃ -pa- tasmiṃ samaye avijjāpaccayā saṅkhārā”ti-ādīna¹ ariyamaggacetanāya avijjā-upanissayatā paṭiccasamuppādavibhaṅge pakāsītā. Nirussāhasantabhāvalakkaṇā vipākā, ubhayaviparītālakkaṇā nevavipākanavipākadhammadhammāti.

Abhiññādikusalānanti ādi-saddena “ahosi kammaṃ nāhosi kammavipāko”ti² iminā tikena saṅgahitaṃ gati-upadhi-kālapayogābhāvena avipākaṃ diṭṭhadhammavedanīyaṃ upapajjavedanīyaṇa saṅgaṇhāti. Aparāpariyavedanīyaṃ pana saṃsārappavattiyaṃ ahosikammādibhāvaṃ na bhajati. **Bhāvanāya pahātabbādīti ādi**-saddena dassanena pahātabbāṃ saṅgaṇhāti. Ubhayampi “vipākānuppādane”ti vacanato gati-upadhi-kālapayogābhāvena anuppannavipākameva adhippetāṃ bhāvanāya pahātabbassapi

1. Abhi 2. 193 piṭṭhe.

2. Khu 9. 271 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

pavattivipākassa anujānato. Yesam pana bhāvanāya pahātabbā avipākā, tesam matena **ādi**-saddena dassanena pahātabbassa ahosikammanti evampakārasseva pariggahoti veditabbaṃ.

4. “Kathamādinna”ti ayampi paṇho labbhati. “Phalabhāvenā”ti hi ādānappakāravacanāṃ. Kesañci gotrabhupaccavekkhaṇādīnaṃ upetakiriyabhūtānaṃ taṃkattubhūtānañca atthānaṃ upetabbasambandhabhāvato tadabhidhāyinopi saddā sambandhā evāti “**upetasaddasambandhinā**”ti vuttaṃ. **Upetanti** hi upetabbatthe vuccamāne avassaṃ upetakiriyā upetā ca ñāyatīti. “Rūpadhātuyā kho pana gahapati yo chando yo rāgo yā nandī yā taṇhā ye upayupādānā, cetaso adhiṭṭhānā abhinivesā anusayā”ti-ādīsu “upayo”ti taṇhādiṭṭhiyo adhippetāti āha “**upaya-pa-diṭṭhīhi**”ti. **Yathāsambhavanti** “ārammaṇakaraṇavasenā”ti-ādīnā aṭṭhakathāyaṃ vutta-atthesu yo yo sambhavati yojetuṃ, so soti attho. **Na vacanānupubbenāti** “kiṃ pana taṃ upetan”ti-ādīnā vuttavacanānupubbena na yojetabbo. **Sabbapaccayuppannānanti** sabbatebhūmakapaccayuppannānaṃ. **Nāpajjati** sāmāññajotanāya visese avaṭṭhānato visesatthīnā ca viseso anupayujjatīti taṃ pana visesaṃ vuttappakāraṃ niyamevā dassetuṃ “**bodhaneyyā**”ti-ādi vuttaṃ.

Upetaṃ dīpetīti yathā “pācariyo”ti ettha pagato ācariyo pācariyoti **pa**-saddo pagataṃ dīpeti, evaṃ **upa**-saddo upetaṃ dīpeti eva, na cetthagatādi-atthānaṃ ekantena paccattavacanayogo icchitoti. **Atisaddo viyāti** ca idaṃ sasāadhanakiriyādīpanasāmāññena vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Paccayabhāvenāti** etena purimanibbattiṃ viseseti. Tena sahaṇṇatassapi upādānassa saṅgaho kato hoti. Sahaṇṇatopi hi dhammo paccayabhūto purimanipphanno viya voharīyati yathā “ekam mahābhūtaṃ paṭicca tayo mahābhūtā”ti, “ekam khandham paṭicca tayo khandhā”ti¹ ca. **Dhātukathāyaṃ pakāsanti** “upapattibhavo pañcahi khandhehi ekādasahāyatanehi sattarasahi dhātūhi saṅgahito. Katihi asaṅgahito. Na kehici khandhehi ekenāyatanena ekāya dhātuyā asaṅgahito”ti²

1. Abhi 8. 19 piṭṭhe.

2. Abhi 3. 13 piṭṭhe.

evamādiṃ sandhāyāha. **Tasmā evā**ti upādinnaśaddānapekkhattā eva. **Avisesetvā**ti upādinnaṇupādinnavisesaṃ akatvā. Upādānaṇaṃ ārammaṇabhāvānativattanato upādānehi upādātābbāti vā **upādāniyā**, upādātum vā arahantīti **upādāniyā**, upādātum vā arahantīti **upādāniyā**, upādāne niyuttāti vā **upādāniyā ka-kārassa ya-kāraṃ** katvāti evamettha attho daṭṭhabboti.

5. **Vibādhanam** pīlanam kilamanam **upatāpo** pariḷāho appassaddhibhāvo. **Vidūsitā malīnā** ca yato keci akilesasabhāvāpi anitṭhaphalā gārayhā ca jātā.

6. “Sīlamattakam, param viya mattāyā”ti-ādīsu mattā-saddassa pamāṇavācakatā daṭṭhabbā. Mariyādavācako vā mattā-saddo. Vicāro hettha jhānaṅgesu heṭṭhimamariyādo, na paṭhamajjhāna-upacārajjhānesu viya vitakko. Sā pana vicāramariyādatā vitakkābhāvena etesaṃ jātāti avitakkaggahaṇam kataṃ. Idam vuttam hoti—avitakkā hutvā vicāramariyādajjhānaṅgesu vicāraheṭṭhimakoṭikāti. Atha vā īsadattho **mattā-saddo** “mattāsukhapariccāgā”ti-ādīsu¹ viya. Ayañhettha attho—vitakkarahitā bhāvanāya atisukhumabhūtavicārattā īsamvicārā ca avitakkavicāramattāti. Na hi ito param vicāro atthīti. Yadi vitakkavisesarahitā vicāramattā, evaṃ sante avitakkavacanaṃ kimatthiyanti āha “**vicāramattavacanenā**”ti-ādi. Yadi vicāramattato aññesampi avitakkānaṃ atthibhāvajotanattham avitakkavacanaṃ, avitakkā ca vicāramattā avicārāti nivattetabbā gahetabbā ca, evaṃ sati vicāramattā visesaṇam, avitakkā visesitabbāti vicāramattāvitakkāti vattabbanti codanaṃ manasi katvā āha “**visesaṇavisesitabbabhāvo**”ti-ādi. **Yathākāma**nti vattu-icchānurūpaṃ. Yena yena hi pakārena dhammesu nivattetabbagahetabbabhāvā labbhanti, tena tena pakārena dhammesu nivattetabbagahetabbabhāvā labbhanti, tena tena pakārena visesaṇavisesitabbabhāvo sambhavatīti. Padānaṃ anukkamo **padānukkamo**.

Avitakkā savitakkā ca savicārā avicārācāti avitakkā savicārā savitakkā avicārāti yojetabbaṃ. Ubhayekadesadassanampi ubhayadassananti adhippāyena “**yadi savitakkasavicārā**”ti-ādi vuttam. **Itarampi**

1. Khu 1. 55 piṭṭhe Dhammapade.

pakāsetunti idaṃ yathā savitakkasavicāresu cittuppādesu vitakko avitakkasavicāratāya “avitakkavicāramatto”ti vutto, evaṃ yathāvuttacittuppādesu vicāro “savitakka-avicāro”ti sakkā viññātunti imamatthaṃ sandhāya vuttam. **Vitakkābhāvena ete vicāramattāti** ayampi attho visesanivatti-atthaṃyeva **mattā**-saddaṃ gahetvā vutto. **Vicāramattāti** hi vicāramattavantoti viññāyamānattā tadanñnavisesavirahasāmaññato nivattetvā vitakkavisesavirahasāṅkhāte **avitakka**-saddo sannidhāpito viseseti dutiyajjhānadhammeti. Yathāha “**na vicārato**”ti-ādi.

7. **Vedayamānāti** anubhavamānā. **Sukhākāreti** iṭṭhākāre, iṭṭhānubhavanākāre vā. **Udāsināti** nati-apanatirahitā. **Sukhadukkhānaṃ aviruddhā** tesam byavadhāyikābhāvato. Sukhadukkhāni viya hi sukhadukkhānaṃ anantaraṃ pavattanato byavadhāyikābhūtā na tehi virujjhati, na pana sukhadukkhāni anantarāpavattito. “Upapattito ikkhatīti upekkhā”ti ayaṃ panattho idha **upekkhā**-saddassa sabbupekkhāpariyādānato na vutto. Na hi lobhasampayuttādi-upekkhā upapattito ikkhatīti. **Tasmāti** yasmā pītisahagatāyeva na sukhahagatā, sukhahagatāpi na pītisahagatā evāti pītisahagatā sukhahagatā ca aññamaññaṃ bhinnā, tasmā. Satipi sukhahagatānaṃ yebhuyyena pītisahagatabhāve yena sukhena samannāgatā sukhahagatā eva honti, na pītisahagatā, taṃ sukhaṃ nippītikasukhanti ayaṃ viseso iminā tikena dassitoti imamatthaṃ vibhāvento “**pītisahagatāti vatvā**”ti-ādimāha.

Siddhoti sāvasesaṃ niravasesaṅca sukhapītiyo saṅgahetvā pavattehi paṭhamadutiyapadehi yo pītisahagato dhammaviseso, taṃ sukhaṃ, yo ca sukhahagato dhammaviseso, sā pītīti satipi aññamaññaṃ saṃsaṭṭhabhāve padantarasaṅgahitabhāvadīpanato siddho ñāto viditoti attho. “Catutthajjhānasukhaṃ atipaṇītasukhanti oḷārikaṅgato nīharitvā tassa paṇītabhāvaṃ dassetuṃ ayaṃ tiko vutto”ti keci vadanti, tadevaṃ sabbesaṃ sukhavedanāsampayuttadhammānaṃ idha “**sukhasahagatā**”ti vuttattā vicāretabbaṃ. Tathā hi “sukhabhūmiyaṃ kāmāvacare”ti-ādinā¹

1. Abhi 1. 253 piṭṭhe.

“kāṃāvacarakusalato cattāro somanassasahagatacittuppādā”¹ti-ādinā¹ ca niddeśo pavattoti.

8. **Nibbānārammaṇakam sandhāyāha**, na nibbānapaṭivijjhanam, itarathā gotrabhussa dassanabhāvāpatti acodanīyā siyāti adhippāyo. Nanu ca disvā kattabbakiccakaraṇena sotāpattimaggova dassananti ukkaṃsagativijānana nibbānassa paṭivijjhanameva dassananti gotrabhussa dassanabhāvāpatti na codetabbāvāti? Na, dassanasāmaññasseva suyyamānattā dassanakattabbakiccakaraṇānañca bhedenā vuttattā. Tattha yadipi “paññāya cassa disvā āsavā parikkhīṇā hontī”²ti-ādīsu² viya abhinnakālassapi bhinnakālassa viya bhedopacāradassanato bhedavacanam yuttam, dassanavisese pana adhippete dassanasāmaññavacanam na kattabbanti dassanasāmaññamattam gahetvā codanā katāti **“nibbānārammaṇatam sandhāyāhā”**ti vuttam. Dutiyatatiyamaggānampi dhammacakkhupariyāyasabbhāvato **“bhāvanābhāvam appattan”**ti vuttam. Tattha **bhāvanā** vaḍḍhanā. Sā ca bahulam uppattiyā hotīti āha **“punappunam nibbattanena”**ti. **Tathā hi satīti** “ubhayapaṭikkhepavasenā”³ti padassa dassanabhāvanāpaṭikkhepavasenāti atthe sati. nanu lokiyasamathavipassanāpi yathābalaṃ kāmaccchandādīnam pahāyakā, tatra kathamidam vuttam, na ca añño pahāyako atthīti codanam sandhāyāha **“aññehī”**ti-ādi.

9. **Appahātabbahetumattesūti** appahātabbahetukamattesu. Sabbo kusalābyākatadhammo **yathādhippetattho. Samāso na upapajjati** asamatthabhāvato. **Yesanti** tatiyarāsibhāvena vuttā dhammā, attho tesam. **Ubhinnanti** visum visum yojetabbatāya dve pahātabbahetusaddāti katvā vuttam. **Etanti** “nevadassanena nabhāvanāya pahātabbo hetu etesam atthī”³ti etam vacanam. **Tehi** dassanabhāvanāpadehi **yuttena** pahātabbahetukapadena. **Evañca katvāti** evam dassanabhāvanāpadehi pahātabbahetukapadassa visum visum yojanato. Evañhi³ purimapadadvaya -pa- dassanametam hotīti. **Evanti** dassanabhāvanāhi napahātabbo hetu etesanti evam atthe sati. “Hetu -pa-

1. Abhi 1. 296 piṭṭhe.

2. Ma 2. 143 piṭṭhe.

3. Viya hi (Mūlaṭikāyam)

siyā”ti etassa “purimasmiñhi atthe”ti-ādinā ahetukānaṃ
aggahitabhāvadassanavasena atthaṃ vatvā idāni “atha vā”ti-ādinā
dutiyaśseva atthassa yuttabhāvaṃ vibhāvento “**gahetabbatthassevā**”ti-
ādimāha. So hi “evamattho gahetabbo”ti vuttattā gahetabbattho.

10. **Aññathā**ti ārammaṇakaraṇamatte adhippete. Kathaṃ panetaṃ
jānitabbaṃ “**ārammaṇaṃ katvā**ti etena catukiccasādhakaṃ
ārammaṇakaraṇaṃ vuccatī”ti? Sāmaññajotānāya visese avatṭhānato
ariyamaggadhammānaṃyeva ca apacayagāmibhāvato. “Cattāro maggā
apariyāpannā apacayagāmīno”ti¹ hi vuttaṃ. Tenevāha “ariyamaggānaṃ
etaṃ adhivacanaṃ”ti. Eteneva vā visesupalakkhaṇahetubhūtena vacanena
yathāvutto ārammaṇakaraṇaviseso viññāyati. Ukkamsagativijānanena vā
ayamattho veditabbo. **Paccavekkhaṇādīnanti** vodānādayo saṅgaṇhāti.
Hetubhāvenāti sampāpakahetubhāvena. Nāpako kārako sampāpakoti tividho
hi hetu, tathā nāpetabbādibhāvena phalaṃ. Yathā
nirayādimanussabhāvādigāmipaṭipadābhāvato akusalalokiyakusalacittuppādā
“ācayagāmīno dhammā”ti vuttā, na micchādīṭṭhi-ādilokiyasammādīṭṭhi-
ādidhammā eva, evaṃ nibbānagāmipaṭipadābhāvato
lokuttarakusalacittuppādā “apacayagāmīno”ti daṭṭhabbā, na
ariyamaggadhammā evāti imamatthaṃ dassento āha
“**purimapacchimānaṃ**”ti-ādi. Tattha ariyamaggasseva
nibbānagāmipaṭipadābhāvo pariḃyattī tasseva apacayagāmibhāvo yutto,
tadanuvattakattā pana sesadhamma saṅgahetvā vuttaṃ. apacaye
dukkhaparijānanādinā sātisaṃyamaṃ gamaṇaṃ yesante apacayagāminoti “maggā
eva apacayagāmīno”ti vuttaṃ. **Purimapacchimānanti** ca imasmiṃ tike
paṭhamapadadutiyaḃapadasaṅgahitānaṃ atthānanti attho. “Jayaṃ veraṃ
pasavati², caraṃ vā yadi vā tiṭṭhan”ti-ādīsu³ viya sānūnāsiko ācaya-saddoti
“**anūnāsikalopo kato**”ti vuttaṃ. Ettha ca “ācinan”ti vattabbe “ācayan”ti
byattayavasena vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Ācayā hutvā gacchantī**ti etena
apacinantīti apacayā, apacayā hutvā gacchanti pavattantīti ayamatto nayato
dassitoti daṭṭhabbaṃ.

1. Abhi 1. 210, 270 piṭṭhe.

2. Khu 1. 43 piṭṭhe Dhammapade.

3. Khu 1. 250, 273, 307 piṭṭhesu.

11. **Lokiyesu asekkhabhāvānāpatti daṭṭhabbā**ti kasmā evaṃ vuttaṃ, nanu—

“Sikkhatīti kho bhikkhu tasmā sekkhoti vuccati. Kiñca sikkhati, adhisīlampi sikkhati adhiccittampi sikkhati adhi-aññampi sikkhati. Sikkhatīti kho bhikkhu tasmā sekkhoti vuccati¹. Yopi kalyāṇaputhujjano anulomapaṭipadāya paripūrakārī sīlasampanno indriyesu guttadvāro bhojane mattaññū jāgariyānuyogamanuyutto pubbarattāpararatthaṃ bodhipakkhiyānaṃ dhammānaṃ bhāvanānuyogamanuyutto viharati ‘ajja vā sve vā aññataraṃ sāmāññaphalaṃ adhigamissāmī’ti, sopi sikkhatīti sekkho”ti—

vacanato yathāvuttakalyāṇaputhujjanassapi sīlādidhammā sekkhāti vuccantīti? Na, pariyāyabhāvato. Nippariyāyena hi sekkhāsekkhabhāvo yathāsambhavaṃ maggaphaladhammesu evāti lokiyesu sekkhabhāvāsaṅkābhāvato asekkhabhāvānāpatti vuttā. Tenevāha “**sīlasamādhī**”ti-ādi. Arahattaphaladhammāpi sikkhāphalabhāvena pavattanato heṭṭhimaphaladhammā viya sikkhāsu jātāti-ādi-atthehi sekkhā siyūṃ, heṭṭhimaphaladhammāpi vā sikkhāphalabhāvena pavattanato arahattaphaladhammā viya asekkhāti codanaṃ manasi katvā “**pariniṭṭhasikkhākiccattā**”ti vuttaṃ, tathā “**heṭṭhimaphalesu panā**”ti-ādi. “Taṃ eva sālīṃ bhuñjāmi, sā eva tittirī, tāni eva osadhānī”ti-ādīsu taṃsadisesu tabbohāro daṭṭhabbo. Etena ca sekkhasadisā asekkhā yathā “amanusso”ti vuttaṃ hotīti aññe. Aññattha “**ariṭṭhan**”ti-ādīsu vuddhi-atthepe a-kāro dissatīti vuddhipattā sekkhā asekkhāti ayampi attho vutto.

12. **Kilesavikkhambhanasamatthatāyā**ti idaṃ nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ. Vitakkādivikkhambhanasamatthatāpi hettha labbhatīti. Akusalaviddhamsanarasattā vā kusalānaṃ tattha sātisayakiccayuttataṃ parittadhammehi mahaggaṭānaṃ pakāsetuṃ “kilesavikkhambhanasamatthatāyā”ti vuttaṃ. **Vipākakiriyesu dīghasantānatāva**, na kilesavikkhambhanasamatthatā vipulaphalatā

1. Am 1. 232 piṭṭhe.

cāti attho. “Vipulaṃ phalaṃ vipulaphalan”ti evaṃ pana atthe gayhamāne vipākesupi vipulaphalatā labbhateva. Sopi ekasesanayena aṭṭhakathāyaṃ vuttoti veditabbo. **Mahantehi gatā paṭipannā**ti ayaṃ panattho tiṇṇampi sādhāraṇoti. Guṇato ayaṃ ettakoti sattānaṃ pamāṇaṃ karontā viya pavattantīti oḷārikā kilesā “**pamāṇakarā**”ti vuttā. Tehi parito khaṇḍitā paricchinnāti **parittā**. Satipi kehici paricchinnatte mahāpamāṇabhāvena gatā pavattāti **mahaggatā**. Paricchedarānaṃ kilesānaṃ sukhumānampi agocarabhāvato tehi na kathaṅcīpi paricchinnā vītikkantāti **aparicchinnā appamāṇā**, yato te “apariyāpannā”tipi vuccanti.

14. **Tittim na janenti** santataratāya asecanakabhāvato. Ettha ca “pamāṇakarehī”ti-ādiko atthavikappo “atappakatthenā”ti-ādikāya hīnatikapaḍavaṇṇanāya parato bahūsu potthakesu likhīyati, yathāṭṭhāne eva pana ānetvā vattabbo.

15. Lokiyasādhujanehipi atijigucchaniyesu ānantariyakammanatthikavādādīsū pavatti vinā vipallāsabalavabhāvena na hotīti “**vipariyāsadaḷhatāyā**”ti vuttaṃ. **Etenā**ti “vipākadāne satī”ti-ādinā satipi kālaniyame vipākuppādane sāsaṅkavacanena. **Tasmāti** yasmā yathāvuttanayena niyatatāya atippasaṅgo dunnivāro, tasmā. **Balavatā -pa-pavattī**ti etena asamānajātikena anivattanīyavipākataṃ, samānajātikena ca vipākānuppādanepi anantaraṃ vipākuppādanasamatthatāya avihantabbataṃ anantarikānaṃ dasseti. Yato tesaṃ vipākadhammatā viya sabhāvasiddhā **niyatānantariyatā**. **Aññassa -pa- dānatoti** imināpi asamānajātikādīhi anivattanīyaphalataṃ eva vibhāveti.

Codako adhippāyaṃ ajānanto “nanū”ti-ādinā atippasaṅgameva codeti. Itaro “nāpajjati”ti-ādinā attano adhippāyaṃ vivarati. **Ekanteti** avassambhāvinī. **Sanniyatattāti** sampādane janane niyatabhāvato. Uparatā avipaccanasabhāvāsaṅkā yesu tāni uparatāvipacca -pa- saṅkāni, tabbhāvo **upa -pa- saṅkattaṃ**, tasmā. “Na

samatthatāvighātattāti balavatāpi ānantariyena anupahantabbataṃ āha.
Upatthambhakāni anubalappadāyakāni honti uppattiyā santānassa visesitattā.
 Tena nesaṃ vipākānuppādanepi amoghavuttitaṃ āha.

16. **Maggakiccaṃ** pariññādi.

Aṭṭhaṅgikamaggasammādiṭṭhimaggasampayuttālobhādosasaṅkhātehi
 maggahetūhi maggasampayuttakhandhasesamaggaṅgasammādiṭṭhīnaṃ
 sahetukabhāvadassanato tiṇṇaṃ nayānaṃ **asaṅgahitasāṅgaṇhanavasenā**ti
 vuttaṃ. **Hetubahutāvasenā**ti bahuhetukassa paṭhamanayassa anantaraṃ
 bahuhetukatāsāmaññaṇa **nikkhepaṇḍapāliyaṃ** tatiyaṃ vuttanayo idha
aṭṭhakathāyaṃ dutiyaṃ vutto. Yathāsakaṃ paccayehi pavattamānesu
 nirīhakesu dhammesu kesañci anuvattanīyabhāvo na kevalaṃ
 dhammasabhāvatoyeva, atha kho purimadhammānaṃ pavattivisesenapi
 hotīti āha “**pubbābhisāṅkhāravasenā**”ti. Pavattiviseso hi purimapurimānaṃ
 cittacetasikānaṃ uttaruttaresu visesādhānaṃ bhāvanāpubbābhisāṅkhāroti.
Anuvattayamānoti garukārayamāno. **Udāharaṇavasenā**ti nidassanavasena, na
 niravasesadassanavasena. **Yasmā panā**ti-ādinā yathāvuttaṃ atthaṃ
 paṭhantarena sādheti. Tattha hi adhipatipaccayassa paccanīye ṭhitattā maggo
 adhipati maggādhīpatīti ayamatto labbhatīti. **Samānasaddatthavasenā**ti
 satipi aññāpadatthasamānādhikaraṇasamāsattabhede
 maggādhīpatisaddatthabhedābhāvaṃ sandhāya vuttaṃ.

17. **Uppanna**-saddo uppādādiṃ paṭipajjamāno, patvā vigato cāti
 duvidhesu atthesu ubhayesampi vācako, na purimānaṃyevāti tamatthaṃ
 dassetuṃ “**anuppannā**”ti-ādimāha. Tattha **uppannabhāvo** uppādādippattatā.
 Tena atītāpi saṅgahitā honti. Tenevāha “**sabbo uppannabhāvo**”ti
uppannadhammabhāvoti evamettha attho daṭṭhabbo. Uppannadhamme vatvā
 “**anuppannā**”ti vacanaṃ na yathādhigatapaṭisedhananti kathamidaṃ
 paccetabbanti āha “**yadi hī**”ti-ādi. Keci panettha “**uppannā**ti padena atītāpi
 saṅgahitā. Yadi na saṅgahitā, nibbānaṃ viya tepi navattabbāti vattabbaṃ

siyā, na ca tathā vuttan”ti vadanti, taṃ pana tesaṃ matimattameva. Ayaṃ pana tiko dvinnāṃ addhānaṃ vasena pūretvā dassitoti aṭṭhakathāyaṃ vakkhatīti. Evaṃ sante kasmā atītā navattabbāti na vuttāti? Dhammavasena asaṅgahitattābhāvato. Dhammavasena hi asaṅgahitaṃ nibbānaṃ tattha navattabbaṃ jātaṃ, na ca niyogato atītā nāma dhammā keci atthi, ye idha asaṅgahitattā navattabbā siyunti. Phalanibbattito kāraṇassa puretaraṃ nibbatti idha pariniṭṭhitasaddena vuccati, na tassa hutvā vigatabhāvoti āha “**anāgate vā**”ti. Yato metteyyassa bhagavato uppajjanakaphalampi “uppādi”ti vuccati.

20. **Yassa jhānā vuṭṭhahitvāti**-ādinā “tenānandā”ti-ādiṭṭhāyā khetṭhāpālīṃ atthavasena dasseti. Ayañhi tattha pālī¹—

“Kathañcānanda bhikkhu ajjhataṃ cittaṃ saṇṭhapeti sannisādeti ekodim karoti samādahati. Idhānanda bhikkhu vivicceva -pa- catutthaṃ jhānaṃ upasampajja viharati. Evaṃ kho -pa- samādahati. So ajjhataṃ suññataṃ manasi karoti, tassa ajjhataṃ suññataṃ manasikaroto suññatāya cittaṃ na pakkhandati -pa- muccati. Evaṃ santametaṃ ānanda bhikkhu evaṃ sampajānāti ajjhataṃ kho me suññataṃ manasikaroto ajjhataṃ suññatāya cittaṃ na pakkhandati -pa- muccatīti, itiha tattha sampajāno hoti. So bahiddhā suññataṃ -pa- ajjhatabhiddhā suññataṃ -pa-. So āneñjaṃ manasi karoti, tassa āneñjaṃ manasikaroto āneñjāya cittaṃ na pakkhandati -pa- muccatīti, itiha tattha sampajāno hoti. Tenānanda bhikkhunā”ti¹.

Tattha **ajjhattasuññatādīsūti** ajjhataṃ bahiddhā ajjhatabhiddhā ca suññatāya āneñje ca. **Paṭhamajjhānādisamādhinimitteti** pāḍakabhūtapāṭhamajjhānādisamādhinimitteti. Apagunapāḍakajjhānato vuṭṭhitassa hi ajjhataṃ suññataṃ manasikaroto tattha cittaṃ na pakkhandati. Tato “parassa santāne nu kho kathan”ti bahiddhā manasi karoti, tatthapi na pakkhandati. Tato “kālena attano santāne, kālena parassa santāne na kho

1. Ma 3. 153 piṭṭhe.

kathan”ti ajjhatabhiddhā manasi karoti, tatthapi na pakkhandati. Tato ubhatobhāgavimutto hotukāmo “arūpasamāpattiyam nu kho kathan”ti āneñjam manasi karoti, tatthapi na pakkhandati. “Idāni me cittam na pakkhandatī”ti vissatthavīriyena na bhavitabbam, pādakajjhānameva pana sādhuḥkam punappunam manasi kātabbam, evamassa rukkham chindato pharasumhi avahante punappunam nisitanisitam kāretvā chindantassa chijje pharasu viya kammaṭṭhāne manasikāro vahaṭṭi dassetuṃ “**tasmimyevā**”ti-ādi vuttanti.

Atthato ca asamānattāti idam kasmā vuttam. nanu yesu atthesu ajjhata-saddo vattati, te sabbe dassetvā idhādhippetatthaniddhāraṇattham atthuddhāravasentam vuttam. Cakkhādīsu ca ajjhattika-saddo ajjhattānam abhantaratāvisesamupādāya pavattati, yato te ajjhata-ajjhattāti vuccanti. Apica “cha ajjhattikāni”ti idam ajjhattika-saddassa cakkhādīnam ajjhatabhāvavibhāvanasabbhāvato idha udāharaṇavasena vuttam. Teneva hi aṭṭhakathāyam ajjhattikaduke “ajjhattāva ajjhatthikā”ti vuttam. Evañca sati na ettha saddato asamānatāpi siyā, tasmāyeva yathāvuttacodanam visodhento “**ayam panetthā**”ti-ādimāha. **Tenā**ti tasmā. **Tamvācakassā**ti ajjhatajjhattavācakassa **sakkā vattum** tadatthassa ajjhatabhāvasabbhāvato.

“Na kho ānanda bhikkhu sobhati saṅgaṇikārāmo saṅgaṇikārato saṅgaṇikārāmatam anuyutto”ti-ādinā¹ pabbajitāsārūpassa nekkhammasukhādīnikāmābhītāya abhāvassa ca dassanena saṅgaṇikārāmatāya, “nāham ānanda ekaṃ rūpampi samanupassāmi, yattha rattassa yathābhiratassa rūpassa vipariṇāmaññathābhāvā na uppajjeyyūṃ sokapari -pa- yāsā”ti² evam rūpādiratiyā ca ādīnavam vatvā sace koci duppaññajātiko pabbajito vadeyya “sammāsambuddho khethe pavatṭhā gāviyo viya amheyyeva gaṇato nīharati, ekībhave niyojeti, sayam pana rājarājamahāmattādīhi parivuto viharatī”ti, tassa vacanokāsupacchedanattham cakkavālapariyantāya parisāya majjhe nisinnopi tathāgato ekakovāti dassanattam “ayam kho panā”ti desanā āradhātī āha “**tappaṭipakkhavihāradassanattam**”ti. Tattha **sabbanimittānanti** rūpādīnam

1. Ma 3. 152 piṭṭhe.

2. Ma 3. 153 piṭṭhe.

saṅkhatanimittānaṃ. **Ajjhattanti** visayajjhattaṃ. **Suññatanti** anattānupassanānubhāvanibbattaphalasamāpattiṃ. Tenevāha “**ajjhattan**”ti-ādi. Tattha dutiye vikappe **thāna**-saddo kāraṇapariyāyo daṭṭhabbo.

Saccakasuttenāti mahāsaccakasuttēna. Tattha hi—

“Abhijānāmi kho panāhaṃ aggivessana anekasatāya parisāya kammaṃ desetā, apissu maṃ ekameko evaṃ maññati ‘mamevārabha samaṇo gotamo dhammaṃ desetī’ti. Na kho panetaṃ aggivessana evaṃ daṭṭhabbaṃ. Yāvadeva viññāpanatthāya tathāgato paresaṃ dhammaṃ desetīti. So kho ahaṃ aggivessana tassāyeva kathāya pariyosāne tasmiṃyeva purimasmiṃ samādhinimitte ajjhattameva cittaṃ saṇṭhapemi sannisādemi, ekodiṃ karomi, samādahāmi ‘yena sudaṃ niccakappaṃ viharāmi’ti”¹—

āgatanti.

22. Aññehi anidassanehi aññaṃ viya katvā yathā “silāputtakassa sarīraṃ”ti. **Dhammasabhāvasāmaññenā**ti-ādinā kiñcāpi rūpāyatanato añño nidassanabhāvo nāma natthi, dhammasabhāvo pana atthi. Tato ca rūpāyatanassa viseso nidassanabhāvena katoti tadanñadhammavisesakaro nidassanabhāvo rūpāyatanato anaññopi añño viya katvā upacaritoti dasseti. **Atthaviseso** sāmaññavisesatthabhedo. **Sayaṃ sampattānaṃ** phoṭṭhabbadhammānaṃ, **nissayavasena sampattānaṃ** ghāṇajivhākāyānaṃ gandharasānaṃ, itaresaṃ asampattānaṃ, **aññamaññāpatanaṃ** aññamaññassa yogyadesa avatṭhānaṃ, **yena** paṭihanaṇabhāvena. **Byāpārādī**ti cittakiriyāvāyodhātuvipphāravasena akkhipaṭalādīnaṃ heṭṭhā upari ca saṃsīdanalaṅghanādippavattimāha. **Vikāruppatti** visadisuppatti, visayassa iṭṭhāniṭṭhabhāvena anuggaho upaghāto cāti attho.

Tikamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukamātikāpadavaṇṇanā

1-6. **Samānadesaggahaṇānaṃ** ekasmiṃyeva vatthusmiṃ gahetabbānaṃ, ekavatthuvisayānaṃ vā. Atha vā samānadesānaṃ ekavatthukattā samānagahetabbabhāvānaṃ ekuppāditoti attho. Ye dhammā hetusahagatā, te hetūhi saha saṅgayhanti. Yo ca tesaṃ sahetukabhāvo, so sahajātādīhi hetūhi katoti katvā vuttaṃ “**samā -pa- sabbhāvan**”ti. **Ādi**-saddena cettha suppatiṭṭhitabhāvasādhanādi hetubyāpāre pariggaṇhāti.

Ekībhāvūpagamananti ekakalāpabhāvena pavattamānānaṃ cittacetāsikānaṃ saṃsaṭṭhatāya samūhaghaṇabhāvena duviññeyyanānākaraṇatāmyeva sandhāya vuttaṃ. **Dhammanānattābhāvepi** sabbhāvatthabhedābhāvepi.

Padatthanānattenāti nānāpadābhidheyyatābhedenā. Etena pakārantarāpekkhaṃ dukantaravacananti dasseti. Anekappakārā hi dhammā. Teneva “sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñāṇamukhe āpāthaṃ āgacchanti”¹ti vuttaṃ. Ayañca attho tikesupi daṭṭhabbo. Yesaṃ vineyyānaṃ yehi pakāravisesehi dhammānaṃ vibhāvane kate paṭivedho hoti, tesaṃ tappakārabhedehi dhammānaṃ vibhāvanaṃ. Yesaṃ ana yena ekeneva pakārena vibhāvane paṭivedho hoti, tesampi taṃ vatvā dhammissarattā tadanñāniravasesappakāravibhāvanañca desanāvilāsoti āha “**desetabbappakārajānanan**”ti-ādi. Nanu ekena pakārena jānantassa tadanñāppakāravibhāvanaṃ aphalaṃ hotīti? Na hoti paṭisambhidāppabhedassa upanissayattā. Te pakārā etesanti tappakārā, tabbhāvo **tappakāratā**. Iminā dhammānaṃ vijjamānasseva pakāravisesassa vibhāvanaṃ desanāvilāsoti dasseti.

Aññatthāpi “ahetukā ceva dhammā na ca hetū”ti-ādīsu. Yathā paṭhamadukekadese gahetvā dutiyatatiyadukehi saddhiṃ chaṭṭhadukanaye yojanā “hetū dhammā sahetukāpi ahetukāpi”ti-ādayo tayo dukā labbhanti, evaṃ dutiyatatiyadukekadese gahetvā paṭhamadukena saddhiṃ yojanāya “sahetukā dhammā hetūpi na hetūpi, ahetukā dhammā hetūpi na hetūpi, hetusampayuttā dhammā hetūpi na hetūpi, hetuvippayuttā dhammā hetūpi na hetūpi”ti cattāro

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

dukā labbhanti, te pana vuttanayeneva sakkā dassetunti na dassitāti daṭṭhabbā. Atha vā pāliyaṃ vuttehi catutthapañcamehi aṭṭhakathāyaṃ dassitehi purimehi dvīhi ninnānākaraṇato ete na vuttā.

Sannivesavisesamattameva hettha visesoti. Teneva hi ninnānatthattā pāliyaṃ āgatadukesu yathāniddhāritadukānaṃ yathāsambhavaṃ avarodhanena avuttataṃ dassetuṃ “**etesu panā**”ti-ādimāha.

Atha vā “etena vā gatidassanena”ti-ādinā vakkhamānanayena “hetū ceva dhammā ahetukā cā”ti-ādināṃ sambhavantānaṃ dukānaṃ saṅgahe sati etesampi saṅgaho siyā. Yato vā dukato padaṃ niddhāretvā dukantaraṃ vuccati, tena sati ca nānatte dukantaraṃ labbhati, na cettha koci viseso yathāvuttadukehīti samvaṇṇanāsu na dassitanti daṭṭhabbaṃ. Ettha ca yathā sahetukadukato hetusampayuttadukassa, hetusahetukadukato ca hetuhetusampayuttadukassa padatthamattato nānataraṃ, na sabhāvatthato. Evaṃ santēpi sahetukahetusahetukaduke vatvā itarepi vuttā, evaṃ hetusampayuttahetusampayuttadukādīhi sabhāvatthanaṇattābhāvepi padatthanaṇattasambhavato dhammanāṇattābhāvepi padatthanaṇattena dukantaraṃ vuccatīti vuttattā “hetusahagatā dhammā, na hetusahagatā dhammā, hetusahajātā dhammā, na hetusahajātā dhammā. Hetusaṃsaṭṭhā dhammā, hetuvisaṃsaṭṭhā dhammā. Hetusamuṭṭhānā dhammā, na hetusamuṭṭhānā dhammā. Hetusahabhuno dhammā, na hetusahabhuno dhammā”ti-ādināṃ, tathā “hetū ceva dhammā hetusahagatā cā”ti-ādināṃ, “na hetū kho pana dhammā hetusahagatāpi, na hetusahagatāpi”ti-ādināṃca sambhavantānaṃ anekesaṃ dukānaṃ saṅgaho anuññāto viya dissati. Tathāhi vakkhati “etena vā gatidassanena”ti-ādi. Evaṃ āsavagocchakādīsipi ayamatto yathāsambhavaṃ vattabbo. Dhammānaṃ vā sabhāvakkiccadim bodhetabbākāraṇa yāthāvato jānanta dhammasāminā yattakā dukā vuttā, tattakesu ṭhātabbaṃ. Addhā hi te dukā na vattabbā, ye bhagavatā na vuttāti veditabbaṃ. Na hetuhetusampayuttaduko chaṭṭhadukena ninnānatthoti adhippāyo. **Tesū**ti paṭhamadukatatiyadukesu. Yadi dukantarehi dukantarapadehi ca samānatthattā etesaṃ dukānaṃ dukantarapadānaṃ

avacanāṃ, evaṃ sati chaṭṭhaduke paṭhamapadampi na vattabbaṃ catutthaduke duttiyapadena samānatthattā. Tathā ca chaṭṭhadukoyeva na hotīti codanaṃ sandhāyāha “**catutthaduke**”ti-ādi. **Dukapūraṇatthanti** idaṃ samānatthataṃyeva sandhāya vuttaṃ, desanāviseso pana vijjatiyeva. Atthantaratābhāvepi pakārabhedahetukaṃ dukantaravacananti dassito hi ayamatthoti. **Etena gatidassanenāti** atthavisesābhāvepi chaṭṭhadukapūraṇasaṅkhātēna nayadassenena. **Paṭhamaduke -pa- dassito** pāliyaṃ vuttehi catutthapañcamehi, atṭhakathāyaṃ dassitehi purimehi dvīhi, idha dassitehi catūhi. **Tesūti** duttiyatatiyadukesu. **Paṭhamadukapakkepena dassito** pāliyaṃ chaṭṭhadukena itaratra ca itaradukehīti veditabbaṃ.

7-13. **Paccayabhāvamattēna -pa- atthitanti** etena na paṭiladdhattatāsaṅkhātā sasabhāvatāva atthitā, atha kho paṭipakkhena anirodho appahīnatā anipphāditaphalatā kāraṇāsamugghātēna phalanibbattanārahatā cāti imamattāṃ dasseti. Tathā hi “imasmiṃ sati idaṃ hoti”ti ettha “sati”ti iminā vacanena yena vinā yaṃ na hoti, taṃ atītādipi kāraṇaṃ saṅgahitamevāti. Tenevāha “**na sahetu -pa- kālānamevā**”ti. **Same -pa- dīpeti** samecca sambhūya paccayehi katanti **saṅkhatanti**. **Ayapetesam visesoti** ayaṃ paccayanibbattānaṃ paccayavantatā anekapaccayanipphāditatā ca dukadvaye purimapatatthānaṃ bhedo, itaresaṃ pana purimapadasaṅgahitadhammavidhurasabhāvatāyāti. **Avini -pa- thapanatoti** “ettakā”ti pabhedaparicchedaniddhāraṇavasena abhidhammamātikāyaṃ dhammānaṃ avuttattā vuttaṃ. suttantamātikāyaṃ pana nidhāritasarūpasāṅkhāvisesattā vinicchitatthaparicchedāyeva avijjādayo vuttāti. “**Pathavī-ādi rūpan**”ti etasmiṃ atthavikappe anekahetukesu cittuppādesu hetūnaṃ sahetukabhāvo viya sabbesaṃ pathavī-ādīnaṃ rūpibhāvo siddhoti āha “**purima -pa- pajjati**”ti. Na hi tesu niyato katthaci saṃsāribhāvoti. Niccānupassanāya vā lujjati chijjati vinassatīti gahetabbo lokoti taṃgahaṇarahitānaṃ lokuttarānaṃ natthi lokatā. **Tenevāti** dukkhasaccabhāvena pariññeyyabhāvenāti attho.

Dukabahutā āpajjatiti kasmā vuttaṃ, nanu vīsati dukā vibhattā, “avuttopi yathālābhavasena veditabbo”ti ca vakkhatīti

dukabahutā icchitā evāti? Saccametaṃ taṃyeva pana dukabahutaṃ anicchanto evamāha. Apica dukabahutā āpajjati, sā ca kho viññāṇabhedānusārini, tatrāpi kāmāvacarakusalato ñāṇasampayuttāni, tathā mahākiriyaṃ manodvārāvajjananti evaṃpakārānaṃ sabbadhammārammaṇaviññāṇānaṃ anāmasanato na byāpinīti dasseti **“dukabahutā”**ti-ādinā. Abyāpibhāve pana dosaṃ dassento **“tathā ca -pa-siyyā”**ti āha. **Niddesena ca viruddhanti** “ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyā”ti-ādinā rūpāyatanādīnaṃ paccekacakkhuviññāṇādīna kenaci viññeyyataṃ, sotaviññāṇādīna kenaci naviññeyyataṃ ca dassentena nikkheparāsiniddesena “dvinnampi padānaṃ atthanānattato duko hoti”ti idaṃ vacanaṃ viruddhaṃ, tathā atthuddhāraniddesenapi atthato na sametīti attho. **Tatthāti** tassaṃ nikkheparāsisamvaṇṇanāyaṃ. Yo ca paṭisedho kato atthanānattato dukāṃ dassetunti adhippāyo. **Na hi sama -pa- sedhetunti** etena “ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyā”ti ettakesu niddesapadesu dukapadadvayappavatti palīto eva viññāyatīti dasseti.

Tathevāti ubhinnaṃ kecina-saddānaṃ aniyamato cakkhusotādinissayavohārena cakkhusotaviññāṇādiko bhinnasabhāvoyeva dhammo atthoti dassanavasena. Rūpāyatanaṃ eva hi cakkhusotaviññāṇehi viññeyyaviññeyyabhāvato “kenaci viññeyyaṃ kenaci naviññeyyaṃ”ti ca vuccatīti. Yadi evaṃ imasmimpi pakkhe dukabahutā āpajjatīti codanaṃ manasi katvā āha **“na cetthā”**ti-ādi. **Viññātabbabhedenāti**¹ viññātabbavisesena, viññeyyekadesenāti attho. **Dukabhedoti** dukaviseso, kenaci viññeyyaduko, tappabhedoyeva vā. **Samatto** pariyatto paripuṇṇoti attho. **Yattakā viññātabbā tattakā dukā**ti dukabhedāpajjanappakāradassanaṃ. **Evaṃca satīti**-ādinā imissā samvaṇṇanāya laddhaguṇaṃ dasseti. “Ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyā”ti rūpāyatanasseva vuttattā atthabhedābhāvato kathamayaṃ duko hotīti āha **“viññāṇanānattenā”**ti-ādi. Yadi pana sabbaviññātabbasāṅgahe duko samatto hoti, nikkheparāsiniddeso kataṃ nīyatīti āha **“etassa panā”**ti-ādi.

1. Viññātabbadhammabhedenāti (Mūlaṭīkāyaṃ)

Ettha pana yathā viññāṇanānattena viññātabbāṃ bhinditvā duke vuccamāne satipi viññātabbānaṃ bahubhāve yattakā viññātabbā, tattakā dukāti natthi dukabahutā dukasaṅgahitadhammekadesesu dukapadadvayappavattidassanabhāvato. Evaṃ dvinampi padānaṃ atthanānattena duke vuccamānepi yattakāni viññāṇāni, tattakā dukāti natthi dukabahutā dukasaṅga -pa- bhāvato eva. Na hi ekaṃyeva viññāṇaṃ “kenaci kenaci”ti vuttaṃ, kintu aparampīti sabbaviññāṇasaṅgahe duko samatto hoti, na ca katthaci dukassa pacchedo atthi indriyaviññāṇaṃ viya manoviññāṇassapi visayassa bhinnattā. Na hi atītārammaṇaṃ viññāṇaṃ anāgatādi-ārammaṇaṃ hoti, anāgatārammaṇaṃ vā atītādi-ārammaṇaṃ, tasmā yathāladdhavesena viṣiṭṭhesu manoviññāṇabhedesu tassa tassa visayassa ālambanānālambanavasena dukapadadvayappavatti na sakkā nivāretuṃ. Teneva ca aṭṭhakathāyaṃ “manoviññāṇena pana kenaci viññeyyañceva aviññeyyañcāti ayamatto atthi, tasmā so avuttopi yathālābhavasena veditabbo”ti bhūmibhedavasena yathālābhaṃ dassessati. “Vavatthānābhāvato”ti idampi anāmatṭhavesaṃ manoviññāṇasāmaññameva gahetvā vuttaṃ. Pāli pana indriyaviññāṇehi nayadassanavasena āgatāti daṭṭhabbāṃ. Evañca katvā imissāpi atthavaṇṇanāya “kenaci”ti padaṃ aniyamena sabbaviññāṇasaṅgāhakanti siddhaṃ hoti, niddesena ca na koci virodho. Cakkhuviññeyyanasotaviññeyyabhāvehi dukapadadvayappavatti dassitā, na pana cakkhuviññeyyācakkhuviññeyyabhāvehi visesakāraṇābhāvato. Kiñca “ye vā panā”ti padantarasampiṇḍanatopi “ye te dhammā cakkhuviññeyyā -pa- na te dhammā cakkhuviññeyyā”ti¹ ettāvatā dukapadadvayappavatti dassitāti viññāyati. Padantarabhāvadassanattho hi yevāpana-saddo yathā “ye keci kusalā dhammā, sabbe te kusalamulā. Ye vā pana kusalamulā, sabbe te dhammā kusalā”ti-ādīsu². Aññathā “ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyā. Ye te dhammā sotaviññeyyā, na te dhammā cakkhuviññeyyā”ti pāli abhavissa. Yaṃ pana vadanti “ye te dhammā cakkhuviññeyyā -pa- na te dhammā cakkhuviññeyyāti iminā atthato

1. Abhi 1. 220 piṭṭhe.

2. Abhi 5. 1 piṭṭhe Yamake.

dve dukā vuttā hontī”ti, tadapi cakkhuviññeyyācakkhuviññeyyataṃ sotaviññeyyāsotaviññeyyatañca sandhāya vuttaṃ, na pana “cakkhuviññeyyanasotaviññeyyataṃ sotaviññeyyanacakkhuviññeyyatañcā”ti daṭṭhabbaṃ. Etena pāḷipāṭisedhanañca nivāritaṃ daṭṭhabbaṃ paṭisedhanasseva abhāvato. Tathā yassa ārammaṇassa vijānanabhāvena yo attho vuccamāno aniyamadassanatthaṃ “kenaci”ti vutto, soyeva tato aññassa avijānanabhāvena vuccamāno aniyamadassanatthaṃ puna “kenaci”ti vuttoti tadatthadassane tenevāti ayaṃ padattho na sambhavatīti na sakkā vattunti. Evamettha yathā aṭṭhakathā avaṭṭhitā, tathā attho yujjatīti veditabbaṃ.

14-19. Santānassa ajaññāmalinabhāvakaraṇato

kaṇhakammavipākahetuto ca aparisuddhattā “**asucibhāvena sandanti**”ti vuttaṃ. **Tatthāti** vaṇe. **Paggharaṇaka -pa- saddoti** etena āsavo viya āsavoti ayampi attho dassitoti daṭṭhabbaṃ. **Gotrabhu -pa- vuttānīti** etena gotrabhuggahaṇaṃ upalakkhaṇaṃ yathā “kākehi sappi rakkhitabbaṃ”ti dasseti. Gotrabhusadisā gotrabhūti pana atthe sati guṇappadhānatthānaṃ ekena saddena avacanīyattā vodānādayova vuttā bhaveyyuṃ. Atha vā **gotrabhūti** ekasesena sāmāññena vā ayaṃ niddesoti veditabbaṃ. Abhividhivisayaṃ avadhinti vibhattiṃ pariṇāmetvā vattabbaṃ.

Sampayuttehi āsavehi **taṃsahitatā** āsavasahitatā. Idaṃ vuttaṃ hoti— yathā sahetukānaṃ sampayuttehi hetūhi sahetukatā, na evaṃ sāsavāti vuttadhammānaṃ sampayuttehi āsavehi sāsavatā, atha kho vippayuttehīti. Dukantare avuttapadabhāvoyevettha dukayojanāya nāyāgatatā. Yadi evaṃ hetugocchake kathanti āha “**hetugocchake panā**”ti-ādi. **Paṭhame duke dutiyassa pakkhepe ekoti** catutthadukamāha. **Paṭhame duke tatiyassa pakkhepe dveti** “āsavā ceva dhammā āsavavippayuttā ca, āsavavippayuttā ceva dhammā no ca āsavā”ti iminā saddhiṃ pañcamadukamāha. **Paṭhamassa dutiye duke pakkhepe ekoti** “no āsavā dhammā sāsavāpi anāsavāpi”ti ayameko. **Tatiye paṭhamassa pakkhepe dveti** “āsavā dhammā

āsavasampayuttāpi āsavavippayuttāpi, no āsavā dhammā āsasampayuttāpi āsavavippayuttāpi”ti ime dve. **Tatiye dutiyassa pakkhepe ekoti** “sāsavā dhammā āsasampayuttāpi āsavavippayuttāpi”ti eko. **Dutiye tatiyassa pakkhepe ekoti** chaṭṭhadukamāha. **Tīhīti** catutthapañcamachaṭṭhehi. **Itareti** tadavasitṭhā pañca. Te pana paṭhame tatiyadukadutiya padapakkhepe eko, dutiye paṭhamadukadutiya padapakkhepe eko, tatiye paṭhamassa ekeka padapakkhepe dve, tatiye dutiyadukapaṭhamapadapakkhepe ekoti evaṃ veditabbā. “Sāsavā dhammā āsavāpi no āsavāpi. Āsasampayuttā dhammā āsavāpi no āsavāpi. Āsavavippayuttā dhammā āsavāpi no āsavāpi”ti etesampi, “āsavasahagatā dhammā no āsasahagatā dhammā”ti evamādīnañca aggahaṇe kāraṇaṃ gahaṇanayo ca pubbe vuttanayeneva veditabbaṃ.

Esa nayoti yo esa paṭhamaduke dutiyadukapakkhepādiko upāyo idha āsavagocchake vutto, esa nayo saṃyojanagocchakādīsu dukantaraniddhāraṇeti attho. Tattha pāḷiyaṃ anāgatadukā saṃyojanagocchake tāva “saṃyojanā ceva dhammā saṃyojanavippayuttā ca, saṃyojanavippayuttā ceva dhammā no ca saṃyojanā, saṃyojanā dhammā saṃyojanasampayuttāpi saṃyojanavippayuttāpi, no saṃyojanā dhammā saṃyojanasampayuttāpi saṃyojanavippayuttāpi, no saṃyojanā dhammā saṃyojaniyāpi asaṃyojaniyāpi, saṃyojaniyā dhammā saṃyojanasampayuttāpi saṃyojanavippayuttāpi”ti pañca. Evaṃ gantha-oghayoga-upādānagocchakesu paccekāṃ pañca. Nīvaraṇagocchake pana nīvaraṇānaṃ nīvaraṇavippayuttabhāvābhāvato “no nīvaraṇā dhammā nīvaraṇiyāpi anīvaraṇiyāpi, no nīvaraṇā dhammā nīvaraṇasampayuttāpi nīvaraṇavippayuttāpi, nīvaraṇiyā dhammā nīvaraṇasampayuttāpi nīvaraṇavippayuttāpi”ti tayo. Tathā parāmāsagocchake “no parāmāsā dhammā parāmaṭṭhāpi aparāmaṭṭhāpi, no parāmāsā dhammā parāmāsasampayuttāpi parāmāsavippayuttāpi, parāmaṭṭhā dhammāparāmāsasampayuttāpi parāmāsavippayuttāpi”ti. Kilesagocchake “no kilesā dhammā saṃkilesikāpi asaṃkilesikāpi, no kilesā dhammā saṃkiliṭṭhāpi asaṃkiliṭṭhāpi, no kilesā dhammā kilesasampayuttāpi kilesavippayuttāpi, saṃkilesikā

dhammā saṁkiliṭṭhāpi asaṁkiliṭṭhāpi, saṁkilesikā dhammā
kilesasampayuttāpi kilesavippayuttāpi, asaṁkiliṭṭhā dhammā saṁkilesikāpi
asaṁkilesikāpi”ti cha dukāti evaṁ veditabbā. Sesāṁ vuttanayameva.

20-25. **Paccayabhāvenā**ti saṁyojanattham dasseti. Yathāsakaṁ
paccayabhāvo eva hi kāmarāgādīnaṁ vaṭṭasaṁyojananti. Yadi evaṁ katham
kāmarāgādīnaṁyeva saṁyojanabhāvoti āha “**satipī**”ti-ādi. **Aññesanti**
saṁyojanehi aññesaṁ kilesābhisāṅkhārādīnaṁ. **Tappaccayabhāveti** tesāṁ
kilesakammavipākavaṭṭānaṁ paccayabhāve.

Orambhāgiyuddhambhāgiyabhāvena saṅgahitā paricchinnā **ora -pa-**
saṅgahitā, tehi kāmarāgādīhi visesapaccayabhūtehi.

Kāmakammabhavādīnaṁ kāmūpapattibhavādinipphādanepi niyamoti katvā
āha “**taṁtaṁ -pa- hotī**”ti. Tena saṁyojanānaṁ bhāve yathāvuttaniyamānaṁ
kāmūpapattibhāvānaṁ bhāvaṁ dassetvā tadabhāve abhāvaṁ dassento “**na**
cā”ti-ādimāha. **Bandhanaṁ** aseribhāvakaraṇaṁ andubandhanādayo viya.

Ganthakaraṇaṁ avacchinnatākaraṇaṁ. **Cakkalakaṁ**

pādapuñchanarajjumaṇḍalaṁ. **Na codetabbanti** paññācakkhunā
pacurajanassa passitum asakkuṇeyyattā yathāvuttavisesassa saddheyyataṁ
āha. Tividho hi attho koci paccakkhasiddho yo rūpādiddhammānaṁ
paccattavedanīyo aniddisatabbākāro, sabbadhammānaṁ sabhāvalakkhaṇanti
vuttaṁ hoti. Koci anumānasiddho yo ghaṭādīsu paṭādīsu ca pasiddhena
paccayāyattabhāvena ghaṭapaṭa-saddādīnaṁ aniccatādi-ākāro, koci
okappanasiddho yo pacurajanassa accantamadiṭṭho saddhāvisayo
sagganibbānādi. Tattha yassa satthuno vacanaṁ paccakkhasiddhe
anumānasiddhe ca atthe na visamvādeti aviparītappavattiyā, tassa vacanena
saddheyyatthasiddhīti tathārūpo ca bhagavāti “**dhammānaṁ sabhāva -pa- na**
codetabban”ti vuttaṁ. Esa nayo ito paresupi evarūpesu.

26-37. Yathā sarabhehi atikkamitabbā pabbatarāji sarabhaniyā, evaṁ
oghaniyāti saddasiddhīti āha “**tenā**”ti-ādi.

50-54. Vipariyesaggāho parāmasananti “parato”ti ettha na
dhammasabhāvato aññathāmattaṁ paranti adhippetam, atha kho
tabbipariyāyoti āha “**paratoti niccādito**”ti.

55-68. Yadi sabhāvato avijjamānaṃ, kathamārammaṇabhāvoti āha “**vicittasaññāya saññītan**”ti, parikkappanāmattasiddhanti attho. Duviññeyyanānattatāya nirantarabhāvūpagamaṇaṃ saṃsaṭṭhabhāvoti “**suviññeyyanānattatā na saṃsaṭṭhatā**”ti vuttaṃ. **Tesaṃ** arūpakkhandhānaṃ. **Itarehi** rūpanibbānehi. Kiṃ pana kāraṇaṃ samānuppādanīrodhānaṃ ekakalāpabhūtānaṃ arūpadhammānameva aññamaññaṃ saṃsaṭṭhatā vuccati, na pana tathābhūtānampi rūpadhammānanti āha “**esa hi tesaṃ sabhāvo**”ti. Tena yadipi keci arūpadhammā visuṃ ārammaṇaṃ honti, dandhappavattikattā pana rūpadhammānaṃyeva suviññeyyanānattaṃ, na arūpadhammānanti tesaṃ saṃsaṭṭhabhāvo tadabhāvo ca itaresaṃ sabhāvasiddhoti dasseti. Samūhaghanatāya vā dubbibhāgatarattā tesaṃyeva saṃsaṭṭhatā. **Amuñcivā** tadadhīnavuttitāya **gahetabbato** buddhiyā.

83-100. Kāmatañhā **kāmo** uttarapadalopena yathā rūpabhavo rūpaṃ. Evaṃ sesesupi. **Ārammaṇakaraṇavasenā**ti etena kāmarūpārūpataṇhānaṃ visayabhāvo yathākkamaṃ kāmarūpārūpāvacaratāya kāraṇanti dasseti. Avassañcetamevaṃ sampatīcchitabbaṃ, aññathā kāmāvacarādibhāvo aparipuṇṇavisayo siyā. yadi hi ālambitabbadhammavasena bhūmiparicchedo, evaṃ sati anārammaṇānaṃ saṅgaho na siyā. Atha vipākādānavasena, evampi avipākānaṃ saṅgaho na siyā, tasmā ārammaṇakaraṇavasena pariyāpannānaṃ bhūmiparicchedo kātabbo. Evañhi sati kāmāvacarādibhāvo paripuṇṇavisayo siyā. Tenevāha “**evañhi sati**”ti-ādi. Apariyāpannānaṃ pana lokato uttiṇṇabhāvena anuttarabhūmitā. **Akāmāvacarādītā nāpajjatī**ti abyāpitadosaṃ pariharati, **kāmāvacarādītā nāpajjatī**ti atibyāpitadosaṃ. Nanu ca imasmiṃ pakkhe kāmatañhā katamā, kāmāvacarammorammaṇā taṇhā, kāmāvacaradhammā katame, kāmatañhāvisayāti itarītaranissayatā dosoti? Na, avīci-ādi-ekādasokāsaninnatāya kiñci taṇhaṃ kāmatañhābhāvena gahetā taṃsabhāvāya visayabhāvena kāmāvacaradhammānaṃ upalakkhetabbatā.

Idāni yathāvuttamatthaṃ pāṭhena samatthento “**nikkhepakaṇḍepī**”ti-ādimāha. Tattha hi kāmatañhāya ālambitabbatā kāmādhātupariyāpannadhammā ca

kāmabhavasāṅkhāte kāme ogāḷhā hutvā caranti, nāññatthāti **etthāvacarā**ti vuttanti. Visesatthinā viseso anupayujjātīti imamattham dassento āha **“lokassa vasena pariyāpannanicchayato”**ti. Tena lokiyadhammesu pariyāpanna saddassa niruḷhakaṁ dasseti bhagavato taduccāraṇānantaraṁ vineyyānaṁ tadatthapaṭipattito. Paricchedakāpekkhā paricchinnatāti **“paricchedakārikāya taṇhāyā”**ti vuttaṁ. Sā hi dhammānaṁ kāmāvacarādibhāvaṁ paricchindati. **Pari**-saddo cettha “upādinnā”ti-ādīsu upa-saddo viya sasādhanaṁ kiriyaṁ dīpetīti ayamattho vuttoti daṭṭhabbāṁ.

Niyyānakaraṇasīlā **nīyyānikā** yathā “apūpabhakkhanasīlo āpūpiko”ti, niyyānasīlā eva vā. Rāgadosamohāva gahitāti ñāyati, itarathā pahānekaṭṭhatāvacaṇaṁ nippayojanaṁ siyā. “Raṇohatā na jotanti, candasūriyā satārakā”ti-ādīsu raṇa-saddassa reṇupariyāyatā daṭṭhabbā. Sampahārapariyāyattā yuddha-saddassa sampahāro ca paharitabbādhāroti akusalasenāva “saraṇā”ti vuttā. **Dukkhādīnanti** phalabhūtānaṁ dukkhavighāta-upāyāsapariḷāhānaṁ sabhāgabhūtāya ca micchāpaṭipadāya. **Tannibbattakasabhāvānaṁ akusalānanti** etena sabbesampi akusalānaṁ saraṇataṁ dasseti.

Abhidhammadukamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantikadukamātikāpadavaṇṇanā

101-108. **Vijjāsabhāgatāya**, na saṅkappādayo viya vijjāya upakāraḥbhāvato. **“Abhejjaṁ -pa- ruhatī”**ti ubhayampi anavasesappahānameva sandhāya vuttaṁ. Kiñcāpi hi heṭṭhimamaggehipi pahīyamānā kilesā tena tena odhinā anavasesameva pahīyanti, ye pana avasiṭṭhā bhinditabbā, te lobhādīkilesabhāvasāmaññato puna viruḷhā viya honti. Arahattamagge pana uppanne na evaṁ avasiṭṭhābhāvato. **Tadupacārena** nissayavohārena. Kusalehi tāpetabbāti vā **tapaniyā**, tadaṅgādivasena bādhitabbā pahātabbāti attho. **Samānatthāni** adhivacanādīnaṁ saṅkhādibhāvato. “Sabbeva dhammā adhivacanapathā”ti-ādīnaṁ adhivacanādīnaṁ visayabhāve na koci dhammo vajjito, vacanabhāvo eva

ca adhivacanādīnaṃ vakkhamānena nayena yujjatīti adhippāyenāha
“sabbañca vacanaṃ adhivacanādibhāvaṃ bhajatī”ti.

109-110. Aññaṃ anapekkhitvā sayameva attano nāmakaraṇasabhāvo
 nāmakaraṇaṭṭhoti, tena arūpadhammānaṃ viya opapātikanāmatāya pathavī-
 ādīnampi nāmabhāvo siyāti āsaṅkāya nivattanatthaṃ
“nāmantarānāpajjanato”ti āha. na hi vinā pathavī-ādīnāmenapi rūpadhammā
 viya kesādināmeḥi vinā vedanādināmeḥi aññaṃ nāmena arūpadhammā
 piṇḍakārato voharīyanti. Yaṃ pana parassa nāmaṃ karoti, tassa
 aññaṃpekkhaṃ nāmakaraṇanti nāmakaraṇasabhāvatā natthīti
 sāmāññaṃnāmadikaraṇānaṃ nāmabhāvo nāpajjati. Yassa caññeḥi nāmaṃ
 karīyati, tassa nāmakaraṇasabhāvatāya abhāvoyevāti natthi nāmabhāvo. ye
 pana anāpannanāmantarā sabhāvasiddhanāmā ca, te vedanādayova nāmaṃ
 nāmāti dassento **“attanāvā”**ti-ādimāha. Phassādīnaṃ ārammaṇābhimukhatā
 taṃ aggahetvā appavattiyeveḥi dassetuṃ **“avinābhāvato”**ti vuttaṃ.

Adhivacanasamphasso manosamphasso, so nāmamantarena gahetuṃ
 asakkuṇeyyatāya pākaṭoti nidassanabhāvena vutto. **Ruppanasabhāvenāti**
 nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ. Pakāsakapakāsitabbabhāvenapi hi vināpi
 nāmena rūpadhammā pākaṭā hontīti. Atha vā pakāsakapakāsitabbabhāvo
 visayivisayabhāvo cakkhurūpādīnaṃ sabhāvo, so ruppanasabhāve sāmāññe
 antogadhoti daṭṭhabbaṃ.

119-123. **Ito pubbe parikammanti**-ādīnā samāpattivuṭṭhānakusalatā viya
 samāpattikusalatāpi jhānalābhīnamyeve hotīti vuttaṃ viya dissati.
“Itaresampi anussavavasena samāpattīnaṃ appanāparicchedapañña
labbhatī”ti vadanti. **“Evaṃ sīlavisodhanādīnā samāpattiṃ appetīti**
jānanakapañña saha parikammena appahāparicchedajānanakapañña”ti keci.
Vuṭṭhāne kusalahāvo vuṭṭhānavasitā. **Pubbeti** samāpajjanato pubbe.

124-134. Sobhane ratourato, tassa bhāvo soraccanti āha
“sobhanakammaratatā”ti. Suṭṭhu vā orato virato

sorato, tassa bhāvo soraccanti. Ayaṃ panattho aṭṭhakathāyaṃ vutto eva. **Appaṭisaṅkhānaṃ** moho. **Kusalabhāvanā** bodhipakkhiyadhammānaṃ vaḍḍhanā. **Saññānaṃ** upalakkhaṇaṃ. **Saviggahaṃ** sabimbakaṃ. **Upalakkhetabbākāraṃ** dhammajātaṃ, ārammaṇaṃ vā. **Avikkhepoti** cittavikkhepapaṭipakkho. Ujuvipaccanīkatāya hi pahānavuṭṭhānena ca avikkhepo vikkhepaṃ paṭikkhipati, pavattitum na detīti.

135-142. **Kāraṇasīlaṃ** lokiyaṃ. **Phalasīlaṃ** lokuttaraṃ tena sijjhatīti katvā, lokiyaassapi vā sīlassa kāraṇaphalabhāvo pubbāparabhāvena daṭṭhabbo. **Sampannasamudāyassa** paripuṇṇasamūhassa. **Akusalā sīlā** akusalā samācārā. **Sīlasampadā** sīlasampatti sīlaguṇāti attho. **Sahottappaṃ** **ñāṇanti** ottappaṃsa ñāṇappadhānataṃ āha, na pana ñāṇassa ottappasahitatāmattaṃ. Na hi ottapparahitaṃ ñāṇaṃ atthīti. **Adhimuttatā** abhirativasena nirāsankāpavatthi. **Nissaṭatā** viśamyuttatā. Ettha ca adhimuttatānissaṭatāvacanehi tadubhayapariyāyā dve vimuttiyo ekasesanayena idha “vimutti”ti vuttāti dasseti. Tathā hi vuttaṃ “cittassa ca adhimutti nibbānañcā”ti. Uppajjati etenāti uppādo, na uppādoti **anuppādo**, tabbhūte anuppādapariyosāne vimokkhante anuppādassa ariyamaggassa kilesānaṃ vā anuppajjanassa pariyosāneti ṭhānaphalehi ariyaphalameva upalakkhīyatīti daṭṭhabbaṃ.

Mātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarakusalapadabhājanīyavaṇṇanā

1. **Appetunti** nigametuṃ. “Padabhājanīyaṃ na vuttaṃ”ti padabhājanīyāvacanena appanāvarodhaṃ sādhetvā padabhājanīyāvacanassa kāraṇaṃ vadanto “**sarūpenā**”ti-ādimāha. Tattha “phasso hoti”ti-ādīsu hoti-saddo atthi-saddena anānatthoti adhippāyena vuttaṃ “**dutiyena hoti-saddenā**”ti. Pubbe aṭṭhakathādhippāyena vatvā yathāvuttassa pālippadesassa appanāvarodho samatthitoti attano adhippāyaṃ dassento “**saṅkhepenā**”ti-ādimāha.

Ñāturū icchitoti lakkhaṇassa pucchāvisayataṃ dasseturū vuttam. **Yena kenacīti** dassanādivisesayuttana, itarena vā. Avatthāviseso hi ñāṇassa dassanatulanatīraṇāni. **“Adiṭṭhatan”**ti-ādīsu āhāti yojetabbaṃ, sabbattha ca lakkhaṇassāti. Tañhettha adhikatanti. **Adiṭṭham jotiyati etāyāti** etena diṭṭham saṃsandati etāyāti diṭṭhasaṃsandanā. Vimatiṃ chindati etāyāti vimaticchedanāti etāsampi saddattho nayato dassito, atthato pana sabbāpi tathāpavattam vacanam, taduppādako vā cittuppādoti veditabbaṃ.

Aññamaññato pabhijjāti pabhedo, viseso, tena **pabhedena**.

Dhammānaṃ desananti kiñcāpi samayabhūmijāti-

ārammaṇasabhāvādivasena anavasesappabhedapariggahato niddesadesanāva vuttam yuttā, tathāpi kusalādimātikāpadasaṅgahitavisesoyeva idha pabhedoti adhippetoti vuttam **“pabheda -pa- desanaṃ āhā”**ti. Tenevāha **aṭṭhakathāyam**¹ “kusala -pa- dīpetvāti phasso hoti -pa- avikkhepo hoti”ti. “Phasso phusanā”ti-ādinā ca pabhedavantova sātisayam niddiṭṭhā, na pana mātikāyam vuttappabhedoti pabhedavantadassanam niddeso. **Idam vuttam hoti**ti-ādinā “pabhede -pa- dassanatthan”ti imassa vākyassa piṇḍatthamāha. Yadi dhammā eva pucchitabbā vissajjetabbā ca, kasmā kusalāti pabhedavacananti āha **“te panā”**ti-ādī. na hi pabhede hi vinā pabhedavanto atthīti. “Ime dhammā kusalā”ti etena “phasso hoti”ti, “phasso phusanā”ti ca ādinā uddiṭṭhaniddiṭṭhānaṃ dhammānaṃ kusalabhāvo vissajjito hoti iminā adhippāyena **“ime dhammā kusalāti vissajjanepī”**ti āha. **Imasmiñhīti hi-**saddo kāraṇattho. Tena yasmā dhammāva desetabbā, te ca kusalā -pa- bheda desetabbā, tasmāti-evam vā yojanā. **Dhammānamevāti** avadhāraṇaphalam dasseti **“avohāradesanāto”**ti. **Atthānañcāti** ca-saddena “phasso phusanā”ti evamādisabhāvaniruttiṃ yathāvuttadhammādiñāṇaṇca saṅgaṇhāti. “Iti evam ayaṃ pavattetabbo nivattetabbo cā”ti tathā tathā vidhetabbabhāvo itikattabbatā, tāya yutto **iti -pa-**

1. Abhi-Ṭṭha 1. 150 piṭṭhe.

yutto, tassa vidhetabbassāti attho, **visesanattā** pabhedassāti adhippāyo.

Itikattabbatāyuttassa visesitabbattā **uddeso dhammappadhāno**, tasmā tattha dhammassa visesitabbattā “kusalā dhammā”ti ayaṃ padānukkamo kato. **Pucchā saṃsayitappadhānā** anicchitanicchayanāya pavattetabbattā. Tena sabbadhammesu samugghāṭitavicikicchānusayānampi pucchā desetabbapuggalagatasamśayāpattim attani āropetvā saṃsayāpannehi viya pavattīyatīti dasseti. Kāmāvacarādibhedo viya kusalādibhāvena kusalādibhedo dhammabhāvena niyatoti dhammāti vutte nicchayābhāvato “kusalā nu kho akusalā nu kho”ti-ādinā saṃsayo hotīti āha **“kusalādibhedo pana saṃsayito”**ti. Dhammabhāvo pana kusalādīsu ekantikattā nicchitoyevāti vuttaṃ **“na ca dhammabhāvo saṃsayito”**ti. Tena saṃsayito nicchetabbabhāvena padhāno ettha kusalabhāvo, na tathā dhammabhāvoti dhammā kusalāti vuttanti dasseti.

Cittuppādasamayeti cittassa uppajjanasamaye. “Atha vijjamāne”ti ettha atthasaddassa atthamāha **“pacchā”**ti. Bhojanagamanādīhi samayekadesanānattaṃ dassetvā avasesanānattaṃ dassetuṃ **“samavāyādi”**ti vuttaṃ. **Visesitāti** etena “niyamitā”ti padassa atthaṃ vivarati, tasmā yathāvuttacittavisesitabbato samayatoti attho. **Yathādhippetānanti** kāmāvacarādivisesayuttānaṃ. “Tasmiṃ samaye”ti cittuppattiyaṃ visesitabbopi samayo yena cittena uppajjamānena visesīyati, tasseeva cittassa “yasmim samaye”ti ettha sayam visesanabhāvaṃ āpajjati. Tathā “tasmiṃ samaye”ti ettha visesanabhūtaṃ cittaṃ attanā visesitabbasamayassa upakāratthaṃ “yasmim samaye -pa- cittaṃ”ti visesitabbabhāvaṃ āpajjati. Upakāroti ca aññaṃaññaṃ avacchedakāvacchinditabbabhāvoti daṭṭhabbaṃ. Purimadhammānaṃ saṅgasamakālaṃ, bhaṅgānantarameva vā pacchimadhammānaṃ uppatti **purimapacchimānaṃ nirantaratā** kenaci anantaritatā. Yāya bhāvapakkhassa balavabhāvena paṭicchādito viya hutvā abhāvapakkho na paññāyatīti tadevetanti gahaṇavasena pacurajano vipariyesito, so-

yamattho alātacakkena supākaṭo hoti. Tenevāha “**ekībhūtānamivā**”ti. Ekasamūhavasena ekībhūtānamiva pavatti **samūhaghanatā**, dubbiññeyyakiccabhedavasena ekībhūtānamiva pavatti **kiccaghanatā**ti yojanā. Ettha ca paccayapaccayuppanabhāvena pavattamānānaṃ anekesaṃ dhammānaṃ kālasabhāvabyāpārārammaṇehi dubbiññeyyabhedatāya ekībhūtānamiva gahetabbatā yathākkamaṃ santatighanatādayoti daṭṭhabbaṃ.

Sahakārīkāraṇasanniṭṭhaṃ sametīti **samayo**, samavetīti atthoti **samaya**-saddassa samavāyatthataṃ dassento “**paccayasāmaggin**”ti āha. Sameti samāgacchati ettha maggabrahmacariyaṃ tadādhārapuggalehīti **samayo**, khaṇo. Samenti ettha, etena vā, samāgacchanti dhammā sahaṇatadhammehi uppādādīhi vāti **samayo**, kālo. Dhammappavattimattatāya atthato abhūtopi hi kālo dhammappavattiyā adhikaraṇaṃ karaṇaṃ viya ca parikkappanāmattasiddhena rūpena voharīyatīti. Samaṃ, saha vā avayavānaṃ ayaṇaṃ pavatti avatṭhānanti **samayo**, samūho yathā “samudāyo”ti. Avayavasahāvattṭhānameva hi samūho. Paccayantarasaṃgāmaṃ eti phalaṃ etasmā uppajjati pavattati cāti **samayo**, hetu yathā “samudayo”ti. Sameti sambandho eti savisaṃsaṃ pavattati, sambandhā vā ayanti etenāti **samayo**, diṭṭhi. Diṭṭhisamyojanena hi sattā ativīya bajjhantīti. Samayaṇaṃ saṅgati samodhānanti **samayo**, paṭilābho. samassa nirodhassa yānaṃ, sammā vā yānaṃ apagamo appavattīti **samayo**, pahānaṃ. Abhimukhabhāvena sammā etabbo abhisametabbo adhigantabboti aviparīto sabhāvo **abhisamayo**. Abhimukhabhāvena sammā vā eti gacchati bujjhatīti **abhisamayo**, avirādhavā dhammānaṃ aviparītasabhāvāvabodhi. Ettha ca upasaggānaṃ jotakamattattā tassa tassa atthassa vācako **samaya**-saddo evāti sa-upasaggopi vutto. **Tānevāti** pīḷanādīneva. **Vipphārikatā** seribhāvena kiriyāsu ussāhanaparinipphanno.

Kesucīti akusalavipākādīsu. Khaṇassa asambhavo tena vinābhāvoti āha “**nanū**”ti-ādi. **Dhammenevāti** visesantararahitena. Tamyeva hi avadhāraṇena nivattitaṃ visesaṃ dasseti “**na tassa pavattitthā**”ti-ādinā. **Yathā vā tathā vāti** kālena loko pavattati nivattatīti vā kālo nāma bhāvo vattanalakkhaṇo bhāvānaṃ

pavatti-okāsadāyakoti vā yena tena pakārena. Idha uttamahetuno sambhavo eva natthīti hetuhetusādhāraṇahetūyeva paṭisedheti. **Tappaccayatam** anekapaccayatam.

Pakatissaravādaggahaṇam nidassanamattam daṭṭhabbam.
Pajāpatipurisakālavadādayopi “**ekakāraṇavādo**”ti. **Vā**-saddena vā tesampi saṅgaho daṭṭhabbo. **Avayava -pa- dāyo vutto** avayavadhammena samudāyassa apadisitabbatā, yathā “saman cuṇṇam, alaṅkato devadatto”ti ca. **Anipphādanam** nipphādanābhāvo ahetubhāvo. Nipphādetum asamatthassa pana paccayantarānam sahassepi samāgate nattheva samatthatāti āha “**nipphādanasamatthassā**”ti. Ettha ca sahakārīkāraṇāyattā phaluppādanā paccayadhammānam aññamaññāpekkhāti vuttāti apekkhā viyāti apekkhā daṭṭhabbā.

Nibyāpāresu abyāvaṭesu. **Ekasminti** aṭṭhakathāyaṃ āmeditavacanassa luttaniddiṭṭhatam dasseti. Sati ca āmedite siddho bahubhāvoti. Andhasatam passatīti ca paccattavacanam niddhāraṇe bhummasena pariṇāmetvā “**andhasate**”ti āha. Tathā ekeasminti iminā visum asamatthatā jotitāti andhasatam passatīti samuditam passatīti atthato ayamatto āpannoti āha “**andhasatam sahitam passatīti adhippāyo**”ti. **Aññathāti** yathārutavasena atthe gayhamāne. Yasmā **asā -pa- siddho** sivikubbahanādīsu, tasmā nāyamatto sādhetabbo. Idāni tassatthassa supākaṭabhāvena asādhettabbatam dassento “**visun**”ti-ādimāha.

Etenupāyenāti yoyam khaṇasaṅkhāto samayo kusaluppattiyā dullabhabhāvam dīpeti. **Attano dullabhatāyāti** ettha khaṇatto vā samaya-saddo khaṇasaṅkhāto samayoti attho vutto. Etena upāyabhūtena nayabhūtena. **Yojanā kātabbāti** etthāyaṃ yojanā—**samavāya -pa- vuttim dīpeti** sayam paccayasāmaggibhāvato, samavāyattho vā samaya-saddo samavāyasaṅkhāto samayo. So yāya paccayasāmaggiyā satīti imassa atthassa pakāsanavasena dhammānam anekahetuto vuttim dīpeti. **Kāla -pa- parittatam dīpeti** attano atiparittatāya. **Samūha -pa- sahuppattim dīpeti** sayam dhammānam samudāya bhāvato. **Hetu -pa- vuttitam dīpeti** sati eva attani attano

phalānaṃ sambhavatoti. Atthapakkhe ca saddapakkhe ca yasmim atiparitte kāle yasmim dhammasamudāye yamhi hetumhi satīti etassa atthassa nāpanavasena tadādhārāya tadadhīnāya ca kusaladhammappavattiyā duppaṭivijjhataṃ anekesaṃ sahuppattim parādhīnappattiṇca dīpetīti.

Daḷhadhammā dhanuggahāti daḷhadhanuno issāsā. **Daḷhadhanu** nāma dvisahassathāmaṃ vuccati. **Dvisahassathāmanti** ca yassa āropitassa jiyābaddho lohasīsādīnaṃ bhāro daṇḍe gahetvā yāva kaṇḍappamāṇā ukkhittassa pathavito muccati. **Sikkhitāti** dasadvādasavassāni ācariyakule uggahitasippā. **Katahatthāti** dhanusmim ciṇṇavasībhāvā. Koci sippameva uggaṇhāti, katahattho na hoti, ime pana na tathāti dasseti. **Katupāsanāti** rājakulādīsu dassitasippā. **Catuddisā ṭhitā assūti** ekasminyeva padese thambhaṃ vā rukkhaṃ vā yaṃ kiñci ekaṃyeva nissāya catuddisābhimukhā ṭhitā siyunti attho. **Evaṃ vuttajanavapurisassāti** na evarūpo puriso koci bhūtapubbo aññatra bodhisattena. So hi javanahaṃsakāle evarūpamakāsi. Sutte pana abhūtaparikappanavasena upamāmatthaṃ āhaṭaṃ. **Tapparabhāvāti** tapparabhāvato hetusaṅkhātassa samayassa parāyattavuttidīpane ekantabyāvaṭasabhāvatoti attho. Ye pana “tapparabhāvo”ti paṭhanti, tesam paccayāyattavuttidīpanato tapparabhāvo hetusaṅkhātassa samayassa, tasmā tassa parāyattavuttidīpanatā vuttāti yojanā. Samudāyāyattatādīpane tapparo, tadekadesāyattatādīpane tapparo na hotīti āha “**atapparabhāvato**”ti.

Nanu ca taṃ upādāya paññatto kālo vohāramattako, so kathaṃ ādhāro tattha vuttadhammānanti āha “**kālopi hī**”ti-ādi. Yadi kiriyāya kiriyantaralakkhaṇaṃ bhāvenabhāvalakkhaṇaṃ, kā panettha lakkhaṇakiriyāti āha “**ihāpī**”ti-ādi. **Lakkhaṇabhūtabhāvayuttoti iti**-saddo hetu-attho. Idaṃ vuttaṃ hoti—yasmā sattāsaṅkhātāya lakkhaṇakiriyāya yutto samayo, tasmā tattha bhūminiddesoti.

Uddānatoti yadi saṅkhepatoti attho. Nanu ca avasiṭṭhakilesādayo viya kilesakāmopi assādetabbatāya vatthukāme samavaruddho nāṇaṃ viya ñeyyetisaṅkhepato ekoyeva

kāmo siyāti anuyogaṃ sandhāyāha **“kilesakāmo”**ti-ādi. **Sahitassāti** visayavisayibhāvena avaṭṭhitassa. “Uddānato dve kāmā”ti kiñcāpi sabbe kāmā uddiṭṭhā, “catunnaṃ apāyānan”ti-ādinā pana visayassa visesitattā orambhāgiyakilesabhūto kāmārāgo idha kilesakāmoti gahitoti **“tenā”**ti-ādimāha. Codako tassa adhippāyaṃ ajānanto **“nanu cā”**ti-ādinā anuyuñjati. Itaro pana **“bahalakilesassā”**ti-ādinā attano adhippāyaṃ vivarati.

Kāmāvacaradhammesu vimānakapparukkhādippakāresu parittakusalādīsu vā. Nanu ca “catunnaṃ apāyānan”ti visayassa visesitattā rūpārūpadhātuggahaṇassa asambhavoyevāti? Na, “uddānato dve kāmā”ti niravasesato kāmānaṃ uddiṭṭhattā. Uddiṭṭhepi hi kāmasamudāye yathā tadekadesova gayhati, taṃ dassetuṃ **“duvidho”**ti-ādimāha. **Kāmārāgo** pañcakāmaguṇiko rāgo. **Kāmatanḥā** kāmāvacaradhammavisayā tanḥā. **Nirodhatanḥā** ucchedadiṭṭhisahagato rāgo. **Idhāti** ekādasavidhe padese. Yadi anavasesappavatti adhippetā, “duvidhopeso”ti na vattabbaṃ vatthukāmekadesassa idha appavattanatoti anuyogena yebhuyyabhāvato anavaseso viya anavasesoti vā attho gahetabboti dassento **“vatthukāmopi”**ti-ādimāha. Anavasesasadisatā cettha sabhāvabhinnassa kassaci anavasesato. **Evañca katvāti** kilesakāmavattukāmānaṃ anavasesaparipuṇṇabhāvena abhilakkhitattāti attho. **Cāsaddassa rassattaṃ katanti** kāmāvacara-sadde hetukattu-attho antonītoti dasseti.

Visayeti vatthusmiṃ abhidheyyattheti attho. **Nimittaviraheti** etena ruḥḥisu kiriya vibhāgakaraṇāya, na attakiriyaṃti dasseti. **Kusalabhāvanti** jātakabāhitikasutta-abhidhammapariyāyena kathitaṃ kusalattaṃ. **Tassāti** sukhavipākabhāvassa. **Tassa paccupaṭṭhānataṃ vatthukāmatāyāti** etena “anavajjasukhavipākakalakkhaṇaṃ”ti ettha sukhasaddo iṭṭhapariyāyo vuttoti dasseti. Saññāpaññākiccaṃ saññāṇakaraṇapaṭivijjhanāni, tadubhayavidhurā ārammaṇūpaladdhi “vijānāti”ti iminā vuccatīti āha **“saññā -pa- gahaṇaṃ”**ti. Nanu ca phassādikiccatopi visiṭṭhakiccaṃ cittanti? Saccametaṃ, so pana viseso na tathā duravabodho,

yathā saññāpaññāviññāṇānanti saññāpaññākiccavisiṭṭhalakkhaṇatāya viññāṇalakkhaṇamāha. Anantaradhammānaṃ paṇḍabalavabhāvassa kāraṇabhāvena pavattamāno santānaṃ cinoti nāma. Tathāpavatti ca āsevanapaccayabhāvoti āha **“āsevanapaccayabhāvena cinoti”**ti.

Cittakatamevāti abhisāṅkhāraṇiññāṇakatameva. **Nānattādīnaṃ vavatthānanti** ettha vavatthānaṃ paccekam yojetabbam. **Vavatthānaṃ** paricchedo asaṅkarabhāvo. Tena ca dhammo nicchito nāma hotīti āha **“nicchitatā”**ti. **Liṅganānattādīnī**ti ettha itthipurisasaṇṭhānavasena liṅganānattaṃ. Devamanussatiracchānādivasena itthiliṅgassa puthuttaṃ, tathā purisaliṅgassa. Devādibhede itthiliṅge paccekam nānattakāyatāsaṅkhātassa aññamaññāvisadisasabhāvassa desādibhedabhinnassa ca visesassa vasena pabhedo veditabbo. Tathā purisaliṅge. Liṅganibbattakassa vā kammaṣṣa yathāvuttanānattādivasena liṅgassa nānattādīni yojetabbāni. Liṅganānattādīsu pavattattā saññādīnaṃ nānattādīni. Tenevāha **“kammanānattādīhi nibbattāni hi tāni”**ti. Apadādinānākaraṇadassanena liṅganānattaṃ dassitaṃ. Tasmiṅca dassite saññānānattādayo dassitā evāti āvattati bhavacakkanti dassento āha **“anāga -pa- ghaṭento”**ti. Itthiliṅgapurisaliṅgādi viññāṇādhiṭṭhitassa rūpakkhandhassa sannivesaviseso. Saññāsīsenā cattārokkhandhā vuttā. Vohāravacanena ca pañcannaṃ khandhānaṃ voharitabbabhāvena pavatti dīpitā, yā sā taṇhādhiṭṭhi-abhinivesahetūti imamatthaṃ dassento **“liṅgādi -pa- yosānāni”**ti āha.

“Ye keci bhikkhave dhammā akusalā akusalabhāgiyā, sabbete manopubbaṅgamā”ti¹, **“manopubbaṅgamā dhammā”**ti² ca evamādivacanato cittahetukaṃ kammanti āha **“kammaṃ hi cittato nibbattan”**ti. **Yathāsaṅkhyanti** kammato liṅgaṃ liṅgato saññāti attho. Na purimavikappe viya kammato liṅgasaññā liṅgato liṅgasaññāti ubhayato ubhayappavattidassanavasena. **“Bhedam gacchanti itthāyaṃ purisoti vā”**ti bhedassa visesitattā itthādibhāvena voharitabbabhāvo idha bhedoti **“itthipurisādivohāraṃ gacchanti”**ti vuttaṃ. **Addhadvayavasenā**ti atītapaccuppannaddhadvayavasena.

1. Am 1. 11 piṭṭhe.

2. Khu 1. 13 piṭṭhe Dhammapade.

Guṇābhibyāpanam kittīti āha “**patthaṭayasatan**”ti. Kammanānākaraṇena vinā kammanibbattanānākāraṇabhāvato “**kammajehi -pa- nānākaraṇan**”ti vuttam. **Avipaccanokāso** aṭṭhānabhūtā, gatikālopi vā. Kāmāvacaram abhisankhāraviññānam rūpadhātuyā cakkhuviññāṇādīm janetvā anokāsātāya tadārammaṇam ajanentam ettha nidassetabban. Ekaccacittakaraṇassa adhippetattā cakkhādivekallena cakkhuviññāṇādīnam ajanakam kammaviññānam avasesapaccayavikale anogadham daṭṭhabban. Tadapi **kālagatipayogādīti ādi**-saddena saṅgahitanti. Ettha ca “sahakārikāraṇavikalam vipākassa accantam okāsameva na labhati, itaram vipākekadesassa laddhokāsanti, idametesam nānattan”ti vadanti, tam vipākassa okāsalābhe sati sahāyakāraṇavikalatāva natthīti adhippāyena vuttam.

Bhavatu tāva bhavitvā apagatam bhūtāpagatam, anubhavitvā apagatam pana kathanti āha “**anubhūtabhūtā**”ti-ādi. Tena **anubhūta**-saddena yo attho vuccati, tassa **bhūta**-saddoyeva vācako, na **anu**-saddo, **anu**-saddo pana jotakoti dasseti. Sākhābhaṅgasadisā hi nipātopasaggāti. Kiriyāvisesakattañca upasaggānam anekatthattā dhātu-saddānam tehi vattabbavisesassa jotanabhāveneva avacchindananti yattakā dhātusaddena abhidhātābbā atthavisesā, tesam yaṁ sāmāññam aviseso, tassa visese avaṭṭhāpanam tassa tassa visesassa jotanamevāti āha “**sāmāñña -pa- visesīyatī**”ti. **Anubhūta**-saddo bahulam kammatthe eva dissatīti tassa idha kattu-atthavācitam dassetum “**anubhūtasaddo cā**”ti-ādimāha. Satipi sabbesam cittuppādānam savedayitabhāvato ārammaṇānubhavane, savipallāse pana santāne cittābhisankhāravasena pavattito abyākatehi viṣiṭṭho kusalākusalānam sātisayo visayānubhavanākāroti ayamatto idhādhippetoti dassento “**vatthum adhippāyavasena**”ti āha. **Bhūtāpagatabhāvābhidhānādhippāyenāti** kusalākusalassa ākaḍḍhanupāyamāha.

Uppatitakiccanipphādanato uppattitasadisattā “**uppatitan**”ti vuttam. **Uppajjitum āraddhoti** anāgatassapi tasseva uppanna-saddena vuttatāya kāraṇamāha. Ettha ca rajjanādivasena ārammaṇarasānubhavanam sātisayanti akusalañca kusalañca uppajjitvā niruddhatāsāmāññena “sabbasankhatam

bhūtāpagatan”ti vuttam. Sammohavinodaniyam pana
 “vipākānubhavanavasena tadārammaṇam. Avipakkavipākassa sabbathā
 avigatattā bhavitvā vigatatāmattavasena kammañca bhūtāpagatan”ti vuttam.
 Teneva tattha okāsakutuppannanti vipākamevāha. Idha pana kammampīti.
 Ārammaṇakaraṇavasena bhavati ettha kilesajātanti **bhūmī**ti vuttā
 upādānakkhandhā. **Aggi-āhito viyā**ti bhūmiladdhanti vattabbatāya upāyam
 dasseti. **Etenā**ti kammam. **Etassā**ti vipāko vuttoti daṭṭhabbam.

Avikkhambhitattāti avinoditattā. **Sabhūmiyanti** sakabhūmiyam.
Vicchinditvāti puna uppajjitum adatvā. **Khaṇattayekadesagataṁ**
khaṇattayagatanti vuttanti yathāvuttassa udāharaṇassa upacārabhāvamāha.
 Tena uppannā dhammā paccuppannā dhammāti idamettha udāharaṇam
 yuttanti dasseti. **Padhānenā**ti padhānabhāvena. **Desanāya cittaṁ**
pubbaṅgamanti lokiyadhamme desetabbe cittaṁ pubbaṅgamam katvā
 desanā bhagavatā ucitāti dasseti. **Dhammasabhāvaṁ vā sandhāyā**ti
 lokiyadhammānam ayaṁ sabhāvo yadidaṁ te cittajetṭhakā cittaṭṭhapāṇamā
 pavattantīti dasseti. Tena tesam tathādesanāya kāraṇamāha, sabbe akusalā
 dhammā cittavajjāti attho. **Kecī**ti padakārā. **Phassādayopīti pi**-saddena
 rāgādayo sampiṇḍeti. kālabhedābhāvepi paccayabhāvena apekkhito dhammo
 purimanipphanho viya voharīyātī āha “**paṭhamam uppanno viyā**”ti.
 Anupacaritamevassa pubbaṅgamabhāvaṁ dassetum
 “**anantarapaccayamanan**”ti-ādi vuttam. “Khīṇā bhavanettī”ti-ādivacanato¹
 nettibhūtāya taṇhāya yuttam cittaṁ nāyakanti āha “**taṇhāsampayuttam vā**”ti.

“Yam tasmiṁ samaye cetasiṁ sātān”ti niddiṭṭhattā somanassavedanā
 sātasabhāvāti āha “**sabhāvavasena vuttan**”ti. Nippariyāyena **madhurasaddo**
 rasavisesapariyāyo, iṭṭhabhāvasāmaññena idha upacārena vuttoti āha
 “**madhuram viyā**”ti. paramatthato taṇhāvinimutto nandirāgo nandirāgabhāvo
 vā natthīti “**na ettha sampayogavasena sahaगतabhāvo atthī**”ti,
 “**nandirāgasahagatā**”ti ca vuccati. Tena viññāyati “sahagatasaddo taṇhāya
 nandirāgabhāvaṁ joteti”ti. Avatthāvisesavācako

1. Dī 2. 77; Khu 10. 144 piṭṭhesu.

vā saha-saddo “sanidassanā”ti-ādīsu viya, sabbāsupi avatthāsu nandirāgasabhāvāvijahanadīpanavasena nandirāgabhāvaṃ gatā nandirāgasahagatāti taṇhā vuttā. Gata-saddassa vā “diṭṭhigatan”ti-ādīsu viya atthantarābhāvato nandirāgasabhāvātāṇhā “**nandirāgasahagatā**”ti vuttā, nandirāgasabhāvāti attho. **Idhāpī**ti imissam aṭṭhakathāyaṃ. **Imasmimpi padeti** “somanassasahagatan”ti etasmimpi pade. **Ayamevatthoti** saṃsaṭṭho eva. **Yathādassitasamsaṭṭhasaddoti** atthuddhārappasaṅgena pālito aṭṭhakathāya āgatasamsaṭṭhasaddo. **Sahajāteti** sahajātatthe.

Kālavisesānapekkho kammaśādhano **ābhaṭṭha**-saddo bhāsita-pariyāyoti dassento āha “**abhāsita-bbatā anābhaṭṭhata**”ti. **Pāliya**nti imissā paṭhamacittupādapāliyaṃ. **Abhāsita**tā evāti asaṅkhārikabhāvassa avuttattā eva. Kāraṇa-pariyāyattā vatthusaddassa paccayabhāvasāmaññato dvāra-kūṭadhammānampi siyā vatthupariyāyoti āha “**dvāraṃ vatthūti vuttan**”ti. Tena vatthu viya vatthūti dasseti. Manodvāra-bhūtā dhammā yebhuyyena hadaya-vatthunā saha carantīti **dvārena -pa- hadaya-vatthu vuttanti** āha yathā “kuntā pacarantī”ti. **Sakiccabhāvenāti** attano kiccabhāvena, kiccasahitatāya vā. **Aññāsādhāraṇoti** sa-saddassa atthamāha. Sako hi raso sarasoti.

Anantaracittahetukattā cittassa ekasamuṭṭhānatā vuttā, sahajāta-cittaphassa-hetukattā cetasa-kāraṇaṃ dvisamuṭṭhānatā. “Cittasamuṭṭhānā dhammā, phuṭṭho bhikkhave vedeti, phuṭṭho sañjānāti, phuṭṭho ceteti”ti¹ hi vuttam.

Sukhumarajādirūpanti aṇutajjārīrūpamāha. Paramāṇurūpe pana vatta-bbameva natthi. **Vatthuparittatāyāti** etena anekakalāpagatāni bahūniyeva rūpāyatanāni samuditāni saṃhaccakāritāya sivikubbahanañāyena cakkhuviññāṇassa ārammaṇapaccayo, na ekaṃ katipayāni vāti dasseti. Nanu ca evaṃ sante cakkhuviññāṇaṃ samudāyārammaṇaṃ āpajjatīti? Nāpajjati samudāyas-seva abhāvato. Na hi paramatthato samudāyo nāma koci atthi. Vaṇṇāyatanameva hi yattakaṃ yogyadese avatṭhitam,

1. Sam 2. 292 piṭṭhe.

sati paccayantarasaṃyoge tattakaṃ yathāvuttena ñāyena cakkhuviññāṇassa ārammaṇapaccayo hoti avikappakattā tassa. Tadabhinihaṭaṃ pana manoviññāṇaṃ anekakkhattuṃ uppajjamānaṃ purimasiddhakappanāvasena samūhākārena saṅghānādi-ākārena ca pavattatīti kiṃ cakkhuviññāṇassa ekaṃ vaṇṇāyatanam ārammaṇam, udāhu anekānīti na codetabbametam. Na hi paccakkhavisaye yuttimagganā yuttā. Kiñca bhiyyo accharāsaṅghātakkaṇaṇa anekakoṭisaṅkhāya cittupattiyā pavattanato cittassa lahuparivattitāya samānēpi ghaṭasarāvādivaṇṇānaṃ yogyadesāvaṭṭhāne purimamanasikārānurūpaṃ “ghaṭo”ti vā “sarāvo”ti vā paṭhamam tava eko manoviññāṇasantānena paricchiṇṇatīti, pacchā itaro cakkhuviññāṇavīthiyā byavahitenāti avisesavidutāya pana ghaṭasarāvādibuddhiyā abhedāpattiparikappanāti. Īdisīpettha codanā acodanāti daṭṭhabbā. **Khaṇaparittatāyāti** pabandhakkhaṇassa ittaratāya. Pabandhavasena hi paccēkaṃ rūpārūpadhammā virodhi-avirodhipaccayasamāyoge lahuṃ dandhañca nirujjhanato parittakālā dīghakālā ca honti, sabhāvalakkhaṇavasena pana ekaparicchedā evāti. Yathā ca rūpāyatanam, evam itarānīpi. Saddādayopi hi vatthuparittatādibhāvena labbhantīti. **Accāsannāditāyāti ādi-**saddena anāvajjanaṃ kenaci paṭicchannatāti evamādiṃ saṅgaṇhāti. Visayidhammaṃ visesato sinoti bandhatīti visayoti anaññatthabhāvāpekkho visayoti āha “**visayo anaññatthabhāvenā**”ti. na hi cakkhuviññāṇādayo rūpāyatanādito aññasmiṃ ārammaṇe pavattantīti. Gāvo caranti etthāti gocarō, gocarō viyāti gocaroti sambahulacāritāpekkho gocaroti āha “**gocarō tattha caraṇenā**”ti. Bahulaṃ hi cakkhuviññāṇādīhi rūpādayo gayhanti, na tathā manoviññāṇenāti. **Tesanti** manoviññāṇena gayhamānānaṃ rūpāyatanādīnaṃ. “Vacanassa anupapattito”ti kasmā vuttaṃ, nanu pañcadvāre pavattamanoviññāṇadhātum sandhāya tesam gocaravisayaṃ paccanubhotīti vacanaṃ upapajjatiyevāti? Na, niyamābhāvato. Na hi pañcadvārābhinihaṭaṃyeva mano idha “mano”ti vuttanti niyamahetu atthīti, etaṃyeva vā codanaṃ manasi katvā dībbacakkhuññādiggaṇaṃ kataṃ. **Evamvaṇṇoti-**ādivacanato pubbenivāsa-atītānāgataṃsaññādayopi idha sambhavanti. **Itarathāti** rūpaṃ saddanti-ādīnā.

Bhojana -pa- ussāhādīhīti idaṃ yāya kammaññatāya rūpakāyassa kallatā hoti, tassā paccayanidassanaṃ. Bhojane hi sammāpariṇate sappāye ca utubhojane sammupayutte sammāpayogasaṅkhāte kāyikacetasikavīriye ca samāraddhe lahutādisabbhāvena kāyo kammakkhamo hoti sabbakiriyānukūloti. Atha vā **bhojana -pa- ussāhādīhī**ti idaṃ kāyassa kalyatāya viya upaddutatāyapi kāraṇavacanaṃ. Visamabhojanāpariṇāmādito hi kāyassa upaddavakarā vātādayo uppajjantīti. **Anuvattantassā**ti padaṃ “jayaṃ veraṃ pasavahī”ti-ādīsu¹ viya hetu atthavasena veditabbaṃ. Jāgarāṇanimittaṇhi idha anuvattanaṃ adhipetanti. Atha vā **anuvattantassā**ti idaṃ pakatiyā diṭṭhādivasena āpāthagamanupanissayānaṃ kalyatādinibbattānaṃ kāyikasukhādīnaṃ sambhavadassanaṃ. Kāyakalyatādiṃ ananuvattantassa hi yathāvutta-upanissayābhogābhāvena vuttappakāraṃ āpāthagamanaṃ na siyāti. Yathānubhūte rūpādivisaye cittassa ṭhapanāṃ āpajjanaṃ cittapaṇidahanāṃ. Yathānubhūtena rūpādinaṃ sadisaṃ asadisāṃ sambandhaṅca sadisāsadisāsambandhaṃ, tassa dassanādi sadisāsadisāsambandhadassanādi, cittapaṇidahanaṅca sadisāsadisā -pa- dassanādi ca **citta -pa- dassanādayo** te paccayāti yojetabbaṃ. **Dhātukkhobhādī**ti **ādi**-saddena devatūpasāmhārādiṃ saṅgaṇhāti. **Taṃsadisatā** diṭṭhasutasadisatā. **Taṃsampayuttatā** diṭṭhasutapaṭibaddhatā. **Kenaci vutteti** iminā saddhāya anussavanibbattataṃ āha. **Ākāravīcāraṇanti** tesāṃ tesāṃ atthānaṃ upaṭṭhānākāravīcāraṇaṃ. **Katthaci** atthe.

Niyamitassāti kusalameva mayā uppādetabbanti evaṃ niyamitassa. Pasādasinehābhāvo dosabahulatāya hotīti **lūkhapuggalā dosabahulā**ti āha.

Āyatanabhāvatoti kāraṇabhāvato.

Vijjamānavatthusminti etena “vināpi deyyadhammapariccāgena cittuppādamatteneva dānamayaṃ kusalaṃ upacitaṃ hotī”ti kesaṇci atidhāvanaṃ nivattitaṃ hotīti.

1. Khu 1. 43 piṭṭhe Dhammapade.

Dhammasavanassa ghosanaṃ **dhammasavanaghosanaṃ**. Tassāti “saddadānaṃ dassāmi”ti saddavatthūnaṃ ṭhānakaraṇabheri-ādīnaṃ sasaddappavattikaraṇassa. **Cintanaṃ** tathā tathā cittuppādanam. **Aññatthāti** suttesu. **Aparatthāti** abhidhammapadesu. **Apariyāpannāti** padassa atthavaṇṇanā “paribhogaraso”ti-ādikāya atthavaṇṇanāya parato bahūsu potthakesu likhīyati, yathāṭhāneyeva pana ānetvā vattabbā. Tattha paramatthato aviḍḍamānattā lakkhaṇapaññattiyo aññāyatanattā cha ajjhattikāyatanāni asaṅgahitā dhammāyatanenāti yojetabbari.

“Ekadvārikakammaṃ aññasmiṃ dvāre uppajjati”ti kasmā vuttaṃ, nanu rūpādīsu ekārammaṇaṃ cittaṃ yathā na aññārammaṇaṃ hoti cittavisesassa adhippetattā, evaṃ kammavisesa adhippete kāyadvārādīsu ekadvārikakammaṃ aññasmiṃ dvāre na uppajjati tattheva pariyositattā, atha kammaśāmaññaṃ adhippetam, rūpādīsu ekārammaṇanti idaṃ udāharaṇaṃ na siyāti? Na, asadisabhāvavibhāvanavasena udāhaṭṭatā, itarathā manoviññāṇabhūtaṃ idaṃ cittaṃ chasupi visayesu pavattanato anibaddhārammaṇanti ārammaṇaṃ sadisūdāharaṇabhāvena vucceyya ārammaṇaṃ viya dvārampi anibaddhanti. Yasmā pana satipi kammānaṃ dvārantaracaraṇe yebhuyyena vuttiyā tabbahulavuttiyā ca dvārakammānaṃ aññamaññaṃ vavatthānaṃ vakkhati, tasmā pañātipātādibhāvasāmaññaṃ kammaṃ ekattanayavasena gahetvā tassa vacīdvārādīsu pavattisabbhāvato kammasa anibaddhattāti vuttanti āha “**kāyadvārādīsu ekadvārikakammaṃ aññasmiṃ dvāre na nuppajjati**”ti. Rūpādīsu pana ekārammaṇaṃ cittaṃ tenevārammaṇena paricchinnaṃ visiṭṭhameva gahitanti ārammaṇameva nibaddhanti vuttanti cittaviseso eva gahito, na cittasāmaññaṃ. “Nanu ca rūpārammaṇaṃ vā -pa- dhammārammaṇaṃ vā yaṃ yaṃ vā panā”ti ārammaṇampi aniyameneva vuttanti? Saccametaṃ, tattha pana yaṃ rūpādīsu ekārammaṇaṃ cittaṃ, taṃ tena vinā nappavattati, kammaṃ pana kāyadvārikādibhedaṃ vacīdvārādīsu na nappavattatīti imassa visesassa jotanaṭṭhaṃ pāḷiyaṃ ārammaṇameva gahitaṃ, dvāraṃ na gahitanti imamatthaṃ dasseti “**ārammaṇameva nibaddhan**”ti-ādinaṃ. **Vacīdvāre uppajjamānampi** pañātipātādīti attho.

Kāmāvacarakusala

Kāyakammadvārakathāvaṇṇanā

Kammadvārānanti-ādinā pakāsetabbassa sarūpaṃ pakāsanupāyaṇca dasseti. **Niyatarūparūpavasenā**ti dhammasaṅgahe niddiṭṭhanīyatarūparūpavasena. Aññathā kammamuṭṭhānikakāye hadayavatthupi gahetabbam siyā. Ekasantatipariyāpanno upādinnaṅkāyō idha gahitoti cakkhāyatanādīti vuttesu eko bhāvo hadayavatthu ca gahitanti na sakkā vattum “cakkhāyatanādīni jīvitapariyantāni”ti sannivesassa vibhāvitattā.

Vipphandamānavanṇaggahaṇānantaraṃ viññattiggahaṇassa icchitattā calanākārāva vāyodhātu viññattivikārasahitāti kadāci āsaṅkeyyāti tannivattanatthaṃ “**paṭhamajavanasamuṭṭhitā**”ti āha.

Desantaruppattihetubhāvena cāletunti etena desantaruppatti calanaṃ, taṇnimitte ca kattubhāvo upacaritoti dasseti, aññathā khaṇikatā abyāpārātā ca dhammānaṃ na sambhaveyyāti. **Tadabhimukhabhāvavikāravatī**ti taṇdisamabhimukho tadabhimukho, tassa bhāvo tadabhimukhabhāvo, so eva vikāro, taṃsamaṅginī vāyodhātu tadabhimukhabhāvavikāravatī. Idāni tadabhimukhabhāvavikā rassa viññattibhāvaṃ dassento āha “**adhippāyasahabhāvī**”ti-ādi. **Evaṇca katvāti**-ādinā imissā atthavaṇṇanāya laddhaguṇaṃ dasseti. Tattha **āvajjanassāti** manodvārāvajjanassa. **Yato bāttimsāti**-ādinā tassa viññattisamuṭṭhāpakatā na sakkā paṭisedhetunti dasseti.

Paccayo bhavitum samatthoti etena yathāvuttavāyodhātuyā thamghanacalanasaṅkhātakiccanipphādane tassa ākāravisesassa sahaṅkārikāraṇabhāvamāha. Anidassanasappaṭighatādayo viya mahābhūtānaṃ avatthāvisesamattaṃ so ākāravisesoti paramatthato na kiñci hotīti “**paramatthato abhāvaṃ dasseti**”ti āha. Paramatthato cittasamuṭṭhānabhāvo paṭisedhito. Kammasamuṭṭhānādibhāvassa pana sambhavoyeva natthīti yathāvuttavikārassa paramatthato sabbhāve nakutocisamuṭṭhitattā appaccayattaṃ āpannaṃ. Na hi rūpaṃ appaccayaṃ atthi, appaccayatte ca sati niccabhāvo āpajjati, na ca nibbānavajjo attho

sabhāvadhammo nicco atthi. **Cittasamuṭṭhānabhāvo viyāti** viññattiyā cittasamuṭṭhāna-upādārūpabhāvo upacārasiddhoti dasseti.

Viññattiyā karaṇabhūtāya. **Yaṃ karaṇanti** yaṃ cittakiriyaṃ cittabyāpāraṃ. **Viññattiyā viññātattanti** idamesa kāretīti yadetam adhippāyavibhāvanaṃ, etaṃ viññattivikāraarahitesu rukkhacalanādīsu na diṭṭhaṃ, hatthacalanādīsu pana diṭṭhaṃ, tasmā vipphandamānavañṇavinimutto koci vikāro atthi kāyikakaraṇasaṅkhātassa adhippāyassa nāpakoti viññāyati. Nāpako ca hetu nāpetabbamatthaṃ sayam nātōyeva nāpeti, na sabbhāvamattenāti vaṇṇaggahaṇānantaram vikāraggahaṇampi viññāyati. Tathā hi visayabhāvamāpanno eva saddo atthaṃ pakāseti, netaro. Tenevāha “**na hi viññattī**”ti-ādi. Yadi pana cittajarūpanaṃ calanākāro viññatti, cakkhuvīññāṇassa vipphandamānavañṇārammaṇattā tenapi sā gahitā siyāti āsaṅkāya nivattanatthaṃ āha “**cakkhuvīññāṇassā**”ti-ādi.

Tālapaṇṇādirūpanīti-ādināpi viññattiyā viññātabbataṃ manovīññāneva ca viññātabbataṃ dasseti. Sañjānāti etenāti saññānaṃ, tassa udakādino saññānaṃ taṃsaññāṇaṃ, tassa ākāro taṃsaññāṇākāro, udakādisahacārippakāro ca so taṃsaññāṇākāro cāti **udakā -pa- kāro**, taṃ **gahetvā** jānitvā. **Tadākārassāti** udakādiñāpanākārassa. Yadi yathāvuttavikāraggahaṇāmyeva kāraṇaṃ adhippāyaggahaṇassa, atha kasmā aggahitasāṅketassa adhippāyaggahaṇaṃ na hotīti? Na kevalaṃ vikāraggahaṇameva adhippāyaggahaṇassa kāraṇaṃ, kiñcarahīti āha “**etassa panā**”ti-ādi.

Atha panāti-ādinā viññattiyā anumānena gahetabbataṃ dasseti. **Sādhippāya -pa-** nantaranti adhippāyasahitavikārena saha-jātavaṇṇāyatanaggahaṇasaṅkhātassa cakkhudvārikaviññāṇasantānassa anantaram. **Adhippāyatanaggahaṇasaṅkhātassa** cakkhudvārikaviññāṇasantānassa anantaram. **Adhippāyaggahaṇassāti** adhippāyavavathāpakassa tatiyavāre javanassa. **Adhippāyasahabhū vikārābhāve abhāvatoti** etena yathāvuttavikāraṃ adhippāyaggahaṇena anuminoti. **Evam satīti**-ādinā yathānumitamatthaṃ nigamanavasena dasseti. Tattha **udakādiggahaṇenevāti** tālapaṇṇādīnaṃ vaṇṇaggahaṇānantarena purimasiddhasambandhānuggahitena udakādīnaṃ tattha atthibhāvavijānaneneva. Yathā tālapaṇṇādīnaṃ

udakādisahacārippakārataṃ saññāṇākāro viññātoyeva hoti nānantariyakattā, evaṃ vipphandamānavañṇaggahaṇānantarena purimasiddhasambandhānuggahitena gantukāmatādi-adhippāyavijānaneneva viññatti viññātā hoti tadabhāve abhāvatoti upamāyojanā.

Sabhāvabhūtaṃ anvatthabhūtaṃ. **Dvidhāti** viññāpanato viññeyyato ca. Kāyaviññattiyā tathāpavattamānāya cetanāsaṅkhātassa kammassa kāyakammabhāvo nipphajjati tāya upalakkhitabbattā, na pana catuvīsatiyā paccayesu kenaci paccayabhāvatoti dassento “**tasmim dvāre siddhā**”ti-ādimāha. Tena vacīdvāruppannāpi pāṇātipātādayo saṅgahitāti tesam saṅgahitabhāvaṃ dasseti. Atha vā kāyadvāruppannāya kāyakammabhūtāya cetanāya vasena “**tena dvārena viññātābbabhāvato**”ti vuttaṃ, tassāyeva dvārantaruppannāya vasena “**tena dvārena nāmalābhato**”ti. Manodvārāvajjanassapi viññattisamuṭṭhāpakabhāvo nicchitoti “**ekādasannaṃ kiriyacittānaṃ**”ti āha.

Dvārantaracārinoti dvārantarabhāvena pavattanakā. **Dvārasambhedāti** dvārānaṃ saṅkaraṇato. Dvārānañhi dvārantarabhāvappattiyā sati kāyadvārassa vacīdvārādibhāvo, vacīdvārassa ca kāyadvārādibhāvo āpajjatīti taṃtaṃdvāruppannakammānampi saṅkaro siyā. Tenāha “**kammasambhedopī**”ti. Evaṃ sati kāyakammaṃ -pa- vavatthānaṃ na siyā. Yadi kammāni kammantaracārīni honti, kāyakammādikassa vacīkammādisabhāvāpattito “**kammasambhedā dvārasambhedopī**”ti kāyakammaṃ kāyakammadvāranti aññamaññavavatthānaṃ na siyāti imamatthamāha “**kammānampi kammantaracaraṇe ese va nayo**”ti. Kammantaracaraṇaṃ kammantarūpalakkhaṇatā. Tenevāha “**dvārabhāvenā**”ti. **Dvārantaracaraṇaṃ** dvārantaruppatti. **Dvāreti** attano dvāre. **Aññasminti** dvārantare. **Kammānīti** taṃtaṃdvārikakammāni. **Aññānīti** aññadvārikakammāni. **Dvāre dvārāni na carantīti** dvārantarabhāvena nappavattanti, dvārantaraṃ vā na saṅkamanti. Kiñcāpi viññattiyā catuvīsatiyā paccayesu yena kenaci paccayena cetanāya paccayabhāvo natthi, tathā pana viññattiyā pavattamānāya eva pāṇātipātādi hoti, nāññathāti siyā viññattiyā hetubhāgo cetanāyāti vuttaṃ “**dvārehi kāraṇabhūtehi**”ti. Kāyakammaṃ vacīkammanti kammavavatthānasseva

vā kāraṇabhāvaṃ sandhāya “**dvārehi kāraṇabhūtehi**”ti vutta. Yadi pi “dvārehi kammāni”ti vuttaṃ, “aññaṃaññaṃ vavatthitā”ti pana vuttattā kammehi dvārāni vavatthitānīti ayamatthopi siddhoyevāti dassetuṃ “**na kevalan**”ti-ādi vuttaṃ. **Advāracārīhī**ti dvārānaṃ sayāṃ vavatthitabhāvamāha, na pana avavatthānaṃ, vavatthānamevāti adhippāyo. Idāni taṃ vavatthānaṃ vibhāveti **kammānapekkhā**ti-ādinā. Tattha samānyamitena cittaṇa samayo viya dvārānyamitehi kammehi dvārāni niyamitānīti ayaṃ saṅkhepattho.

Evamsabhāvattāti dvārabhūtehi kāyādīhi upalakkhaṇīyasabhāvattā. **Āṇatti -pa- mānassā**ti kāyavacīkammānaṃ vacīkāyaviññattīhi pakāsetabbataṃ āha. **Kāyādīhī**ti kāyavacīviññattīhi. **Tasmāti** yasmā dvārāntare carantānīpi kammāni sakena dvārena upalakkhitāneva caranti, tasmā. **Nāpi kammaṃ dvārassā**ti yasmiṃ dvārāntare kammaṃ carati, tassa dvārassa anattaniyassa. **Tarītaṃdvāramevā**ti sakadvārameva. **Kammassā**ti sakasakakammassa. Yadi kammehi dvārāni vavatthitāni, “kammassa anibaddhattā”ti idaṃ kathāṃ nīyatīti āha “**pubbe panā**”ti-ādi.

Sāti viññatti. **Tassā**ti kammassa. **Kenaci pakārenā**ti catuvīsatiyā paccayappakāresu kenaci pakārena. **Tāmsahajā**ti etena kāyaviññattiyā sabbhāveyeva kāyakammassa sabbhāvo, nāññathāti pariyāyena viññattiyā kammassa kāraṇabhāvaṃ vibhāveti. Tenevāha “**uppattiṭṭhānabhāvena vuttā**”ti. **Yathāvuttaniyamenā**ti-ādinā kammassa uppattiṭṭhānabhāve byabhicārābhāvamāha. Tattha **yathāvuttaniyamenā**ti aṭṭhakathāyaṃ vuttappakārena vavatthānayuttisaṅkhātena niyamena. **Dvāracaraṇeti** aññadvāracaraṇe.

Kāyakammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Vacīkammadvārakathāvaṇṇanā

Catūhi aṅgehīti ettha “subhāsitaṃyeva bhāsati, no dubbhāsitaṃ. Dhammaṃyeva, piyaṃyeva, saccaṃyeva bhāsati, no alikaṃ”ti¹ yāni aṅgāni

1. Saṃ 1. 190; Khu 1. 344 piṭṭhesu.

sutte vuttāni, tesam cetanāsabhāvaṃ dassetuṃ “**subhāsita bhāsanā**”ti-ādi vuttaṃ. **Tathā pavattā**ti subhāsita bhāsanādibhāvena pavattā. **Saha sambhūtattā**ti saheva uppannattā. Na hi vacīviññatti saddarahitā atthi. Tathā hi “**yā tāya vācāya viññattī**”ti¹ vuttaṃ. “Vācā girā byapatho”ti-ādinā¹ nātisukhumāmyeva saddavācam vatvā “yā tāya vācāya viññattī”ti, tāya saddhim yojetvā vacīviññattiyā vuttattā rūpāyatanam viya vatthuparittatādinā saddāyatanampi anindriyagocaro atthīti ca adhippāyena “**yā tāya -pa- viññāyati**”ti āha.

Idāni avisesena cittasamuṭṭhānasaddassa sotaviññāṇārammaṇatā pāliyaṃ vuttāti vitakkavipphārasaddo na sotaviññeyyoti mahā-aṭṭhakathāvādassa pāliyā virodham dassetuṃ “**cittasamuṭṭhānan**”ti-ādi vuttaṃ. Evaṃ saṅghakārassa adhippāye thatvā mahā-aṭṭhakathāvādassa paṭisedhetabbataṃ dassetvā idāni attano adhippāye thatvā taṃ pariharitum “**mahā-aṭṭhakathāyaṃ panā**”ti-ādimāha. Saṅghaṭṭanākārena pavattānaṃ bhūtānaṃ saddassa nissayabhāvato saṅghaṭṭanena saheva saddo uppajjati. **Tappaccayabhāvoti** upādinnakaghaṭṭanassa paccayabhāvo. Cittajapathavīdhātuyā upādinnakaghaṭṭane paccayo bhavitum samattho cittasamuṭṭhānamahābhūtānaṃ eko ākāraviseso atthi. Tadākārattā hi tesam pathavīdhātu upādinnakam ghaṭṭetīti imamattham vuttānusārena veditabbattā “vuttanayeneva veditabbo”ti vatvā tameva vuttanayaṃ “**tabbikārānan**”ti-ādinā vibhāveti. Tattha aññamaññaṃsa paccayabhāvo tapaccayabhāvo vuttoti attho. **Aññampi sabbaṃ vidhānanti** “na cittasamuṭṭhānāti etena paramatthato abhāvaṃ dassetī”ti-ādinā attanā vuttavidhānaṃ. Aṭṭhakathāyaṃ pana vuttavidhānaṃ “hetṭhā vuttanayeneva veditabban”ti aṭṭhakathāyaṃ vuttamevāti.

Attano attano paccayuppannassa desantare pārampariyena uppādanam **desantaruppādanaparamparatā**. **Laddhāsevanenāti** laddhapubbābhisāṅkhārena. **Cittenevāti** paṭhamacitteneva. “Satta javanāni satta akkharāni nibbattenti vādaṃ paṭikkhipitvā ekajavanavārapariyāpannāni cittāni ekamakkharam nibbattenti”ti vadanti. Kiñcāpi paṭhamacittenapi ghaṭṭanā nipphajjati, ekasseva pana bahuso

1. Abhi 1. 168 piṭṭhe.

pavattanena atthi koci visesoti purimajanavasamuṭṭhitāhi ghaṭṭanāhi
 paṭiladdhāsevanena sattamajavanena samuṭṭhitā ghaṭṭanā
 paribyattamakkharam nibbattetīti upatthambhanam natthīti na sakkā vuttum.
 Laddhābhisaṅkhārena pana paṭhamacittenapi ghaṭṭanā balavatī hotīti
 aṭṭhakathāyam “upatthambhanakiccam natthī”ti vuttam siyā, sabbametam
 vīmaṁsitvā gahetabbam.

Vacīkammadvāarakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Manokammadvāarakathāvaṇṇanā

“Sabbāyapi kāyavacīviññattiya kāyavacīdvārabhāvo viya sabbassapi
 cittassa manodvārabhāvo sambhavatī”ti dassanattham aṭṭhakathāyam “ayam
 nāma mano manodvāram na hotīti na vattabbo”ti vatvā
 taṁdvāravantadhammadassanattham “aryam nāma cetanā”ti-ādi vuttanti āha
“yassa dvāram mano, tam dassanattham vuttan”ti. Yathā pana
 tividhacatubbidhakāyavacīkammānam dvārabhāvato
 kāyakammadvāravacīkammadvārāni vuttāni, evam manokammanti vutta-
 abhijjhādīnam dvārabhāvato
 vaṭṭahetubhūtalokiyakusalākusalasampayuttamano eva manokammadvāranti
 sanniṭṭhānam katanti daṭṭhabbam. Cetanāya attano kiccam āradhāya
 sampayuttāpi tam tam sakiccam ārabhantīti sā ne sakicce pavatteti nāma,
 tathā pavattentī ca sampayutte ekasmiṁ ārammaṇe avippakiṇṇe karoti
 byāpāreti cāti vuccati, tathā sampayuttānam yathāvuttam
 avippakiṇṇakaraṇam sampiṇḍanam āyūhanam byāpārāpādanam byāpāraṇam
 cetayananti āyūhanacetayanānam nānattam dassento **“phassādidhammehī”**ti-
 ādimāha. **Tathākaraṇanti** yathā phassādayo sakasakakicce pasutā bhavanti,
 tathā karaṇam. Teneva yathāvuttana avippakiṇṇabyāpārāṇākārena
 sampayuttānam karaṇam pavattananti daṭṭhabbam. **Kammakkhayakarattāti**
 kammakkhayakaramanassa kammadvārabhāvo na yujjati adhippāyo. Yato
 “kammampathakathā lokiyā evā”ti vadanti.

Manokammadvāarakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kammakathāvaṇṇanā

Samānakālāpi kāraṇaphalakiriyā pubbāparakālā viya vattum yuttāyeva. Seyyathāpi paṭiccasamuppāde¹ “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṇ”ti dassetuṃ **“atha vā”**ti-ādimāha. **Copanakiriyanti** viññattidvayaṃ āha. Tassā hi cittasamuṭṭhānakāyasaddavācāhi kāyavacīviññattihi eva vā purimapurimāhi pavattetabbattā “kāyavācāhi copanakiriyāṃ karotī”ti vuttaṃ tabbikārāṇaṃ bhūtānaṃ tathāpavattanato. Atha vā **kāyavācāhīti** kāyavacīviññattihi. **Copanakiriyanti** rūpakāyassa thambhanacalanakiriyāṃ upādinna-kaghaṭṭanakiriyāñca. Esā hi kiriyā “rūpakāyāṃ thambhetuṃ cāletuṃ paccayo bhavituṃ samattho”ti, “upādinna-kaghaṭṭanassa paccayabhūto”ti ca vuttatā kāyavacīviññattihi nipphajjati. Evañca katvā “copanakiriyānissayabhūtā kāyavācā”ti, “kāyādīhi karaṇabhūtehi copanābhijjhādikiriyaṃ karonti vāsi-ādīhi viya chedanādin”ti ca idampi vacanaṃ samatthitaṃ bhavati. na kevalaṃ dharamānatāva sabbhāvo, atha kho maggena asamucchinnatāpīti dassento **“anirodhitevā”**ti āha. Asamucchinnatā ca kāyādīnaṃ tadupanissayakilesāsamucchedenevāti daṭṭhabbaṃ. “Kāyādīhi karaṇabhūtehi copanābhijjhādikiriyaṃ karontī”ti etena copanābhijjhādikiriyaṇibbattidvārena cetanānibbattiyeva vuttāti iminā adhippāyena **“evañca -pa- yujjantī”**ti āha. Evañca katvā **kāye sati vācāya satīti**-ādivacanaṃ anulomitaṃ hoti. **Yāya cetanāyāti** karaṇaniddeso pana kāyādīnaṃ copanābhijjhādikiriyaṃ ca cetanāhetukattadassanattamaṃ vuttoti.

Sabbhāvato upakārakato magge sati sabbhāvato ca bojjhaṅgā magge antogadhāti āha **“na ca na sakkā”**ti-ādī.

Kammapathaṃ appattānampi taṃtaṃdvāre saṃsandananti yathā kammapathaṃ pattānaṃ, evaṃ kammapathaṃ appattānampi satipi dvārantarupattiyaṃ yathāsakaṃ dvāreheva nāmaggaṇanti vadanti, evaṃ sati aṭṭhakathāya virodho. Dutiyatthassa ca abhāvo siyā, tasmā **taṃtaṃdvāre saṃsandananti** yasmiṃ yasmiṃ dvāre kammapathaṃ appattā akusalacetanādayo pavattā, tasmaṃ tena teneva dvārena nāmaggaṇaṃ. Taṃ pana taṃtaṃdvārapakkhikabhāvakaraṇato tattha

1. Paṭiccasamuppādo (?)

avarodhananti vuttaṃ. Yathā hi kammaṭṭhāṇaṃ pattaṃ kāyakammādisaṅkhātā cetanā dvārantare uppannāpi kāyakammādinānameva labhanti, na evaṃ kammaṭṭhāṇaṃ appattā. Tā pana yattha yattha dvāre uppajjanti, tena teneva dvārena kāyaduccaritaṃ vacīduccaritanti-ādināmaṃ labhanti. Evaṃ nāmaggaḥaṇameva hi tesaṃ taṃtaṃdvārapakkhikakaraṇaṃ vuttaṃ. Teneva hi **aṭṭhakathāyaṃ** “kiñcāpi vacīdvāre copanappattaṃ kammaṭṭhāṇaṃ, appattatāya pana kāyakammaṃ na hoti, kevalaṃ vacīduccaritaṃ nāma hoti”ti vuttaṃ.

Satipi pāṇātipātādicetanāya vacīdvārādīsū pavattiyāṃ yathāvuttaye bhuyyatabbahulavuttiyā kāyakammādi bhāvavavattthāpanaṃ kāyādikassa taṃtaṃdvārābhāvavavattthāpanaṃca **kammadvārābhedaṇaṃ**. Tañhi kammadvārāṇaṃ asaṃkiṇṇabhāvena paṭiṭṭhāpanaṃ. Yaṃ sandhāya “āṇattisaṃmuṭṭhitesū”ti **aṭṭhakathāyaṃ** vakkhati. Keci pana “ekekasmim dvāre anekesaṃ kammāṇaṃ pavattidassanampi dvārasaṃsandanan”ti vadanti. yathā pavattobyāpādo kammaṭṭhāṇo hoti, taṃ dassetuṃ **“ime sattā haññantū”**ti pavatti byāpādassa dassitā. Kāyadvārikacetanāya sahaṅkārīkaraṇabhāvato **kāyakammavohārālābhā**, abhiṇṇādināṃ parasantakassa attano pariṇāmanavasena “ime sattā haññantū”ti-ādinā ca appavattatā **manokammavohāravirahā**, acetanāsabhāvato vā pāṇātipātādivasena abboḥārikā, pāṇātipātādi bhāvena na vattabbāti attho. **Etthā**ti abboḥārikabhāve.

Dasavidhā iddhi -pa- tabbā vitthārenāti adhippāyo.

Tenādhippetiti “akusalaṃ vacīkammaṃ manodvāre samuṭṭhātī”ti vadantena adhippetāṃ. **“Na uposathakkhandhake vuttan”**ti kasmā vuttaṃ, nanu tena uposathakkhandhakato suttam āhaṇanti? Kiñcāpi āhaṇaṃ, tattha avuttoyeva pana sotena vuttoti gahitoti dassento **“tattha avuttamevā”**ti-ādimāha.

“Sugatiduggatīsū upapajjanaṃ sukata dukkaṭṭakammato na hoti, khandhasivādīhi pana hotīti gahetvā ‘natthi dinnan’ti-ādinā parāmasantassa vasena **‘micchādīṭṭhi -pa- paribhaṇḍādīni karotī’**ti vuttan”ti vadanti. **Abhiṇṇādi padhānattā**ti etena vijjamānesupī byāpādādīsū yadā kāyavacīdvāresu

cetanā balavatī hoti, na tathā itare, tadā padhānabhāvato cetanā kāyakammaṃ vacīkammanti ca vohāraṃ labhati. So kho panassā padhānabhāvo pāṇātipātādisiddhiyā viññāyati. Yādā pana tesuyeva dvāresu abhiijhādayo balavanto honti, na tathā cetanā, tadā tattha vijjamānāpi cetanā apadhānabhāvato kāyakammaṃ vacīkammanti ca vohāraṃ na labhati. Abhiijhādayo pana padhānabhāvato satipi kāyaṅgavācaṅgacopane sakena vavatthānena manokammantveva vuccantīti dasseti. Ye pana “tīsupi dvāresu kammaṃ pathabhāvena appattiyā dvārattayepi kammaṃ pathappattamanokammena saha pavattiyā ca cetanā ettha kammanti na vuccatī”ti vadanti, tehi abhiijhādīnaṃ padhānasabhāvaṃ yeva sandhāya vuttaṃ siyā. Atha vā cetanāya nipariyāyakammabhāvato pariyāyakamme anavarodhetabbattā **“abbohārikā”**ti vuttaṃ. Attano sabhāveneva pana sā etthāpi kammanti vuccati. Yathāha “cetanāhaṃ bhikkhave kammaṃ vadāmi”ti-ādi¹. **Aṭṭhakathāyañca** “tasmim dvāre siddhā cetanā”ti-ādinā cetanāyeva padhānaṃ katvā vuttaṃ. Tenevāha **“sabhāveneva sāmanokammaṃ”**ti-ādi. Atha vā kammaṃ pathappatta-abhiijhādīhi kāyavacīdvāre saha jātā cetanā kāyavacīkammavasena abbohārikā cetanāsaṅkhātamanokammattāti. Yadi abhiijhādayo padhānā, na cetanā, evaṃ sati abhiijhādayo cettha kammaṃ, na cetanā, abhiijhādipakkhikā vā sā siyāti anuyogaṃ manasi katvā āha **“tividhā bhikkhave”**ti-ādi. “Cetanāpi -pa-manodvāre eva samuṭṭhahantī”ti idaṃ manodvāre cetanāya abhiijhādīhi manokammabhāve nibbisesabhāvadassananti katvā **“cetanā -pa-adhippāyo”**ti āha. Cetanā cetanākammaṃ, abhiijhādayo cetanāsampayuttakammanti ettakameva hi ettha visesoti. Ettha ca cetanāya kāyavacīkammabhāvo siyāti āsaṅkāya abhāvato manodvāre akusalakāyavacīkammānaṃ anuppattito ca abbohārikāti na vuttanti daṭṭhabbāṃ.

Virativasiṭṭhāti viratito cetanāya padhānabhāvamāha. Tattha “tividhā bhikkhave kāyasañcetanā”ti-ādinā² āgamamhi **“pāṇātipātādiṇaṃ paṭipakkhabhūta”**ti yuttim dasseti. Yasmā ca paṭṭhāne cetanāva

1. Ma 3. 251; Abhi 4. 290 piṭṭhesu.

2. Abhi 4. 290 piṭṭhe.

“kammappaccayo”ti vuttā, na virati, abhijjhādayo vā, tasmā nippariyāyena kammaṃ “cetanā”ti anabhijjhādayo “cetanāpakkkhikā vā”ti vuttāti veditabbaṃ. Asaṅkarato kammadvārāni vavatthapento **“rakkhati”**ti, vipariyāyena **“bhindati”**ti vuttoti rakkhaṇabhindanāni anāsetvā nāsetvā ca kathananti vuttānīti.

Kammakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Tatiyo vikappo paṭhamacatutthaviññāṇadvāresuyeva labbhati, na itarathā “sotaṃ ghānaṃ”ti-ādinā avuttattā, itarathāpi vā avibhattike niddese labbhati. Yato saṃvaravasena pātimokkhasīlaṃ pavattati, taṃ dussīlyanti āha **“dussīlyaṃ pāṇātipātādicetanā”**ti. Itarā saṃvaravinimuttā abhijjhādomanassayuttā tappadhānā vā akusaladhammā **satipaṭipakkhā akusalā dhammā**. Ārammaṇe cittavossaggavasena pavatto akusalacittuppādo **pamādo**. Vīriyapanodanabhāvato thinamiddhaṃ **“kosajjan”**ti vuttaṃ, thinamiddhappadhāno vā cittuppādo.

Asuddhatīti akevalatā aññena sammissatā. Dvārāñhi dvārantarikakammasa dvāraṃ hontaṃ tena missitaṃ viya hoti. Tenevāha **“musāvādādinopi kāyadvāre pavattisabbhāvā”**ti. Keci pana “aviññeyyamānantarānaṃ dvārantaracittānaṃ antaranāra appavattito suddhanti vuttan”ti vadanti, taṃ anekassapi javanavārassa kāyakammādibhāvena pabbandhanavasepavatti atthīti katvā vuttaṃ. **Aviruddhaṃ hotīti** akusalakāyakammādibhāvena avadhāretvā asaṃvaraṃ vatvā puna tasseeva vācā-asaṃvaradvārādīsu uppattivacanaṃ kāyadvārūpalakkhito asaṃvaro dvārantare pavattopi kāyadvāriko evāti evaṃ saṃvaṇṇanāya sati na virujjhatīti attho. Idāni taṃ avirujjhanākāraṃ **“asaṃvaro dvārantare uppajjamānopi sadvāravasena uppannoti vuccatīti** etena vācā-asaṃvaradvāre uppannopi kāyiko-asaṃvaro copanakāya-asaṃvaradvāravasena uppannotveva vuttoti daṭṭhabbaṃ. Esa nayo itarathāpi. **Kammaṃ aññadvāreti** kammasa dvārantaracaraṇaṃ pākaṭanti katvā vuttaṃ.

Evam satīti copanasāṅkhāte kāya-asamvaradvāre asamvaroti ettake eva gahite. Kammaṭṭhabhāvappattasseva kammabhāvo aṭṭhakathāyaṃ vuttoti āha **“kammaṭṭhabhāvappattatāya vacīmanokamman”**ti. **Sesanti** dvārantarānupalakkhitam. **Tathā na vuccatīti** kāyakammanti na vuccatīti attho. **Tattheva vakkhāmāti** kammaṭṭhasaṃsandane vakkhāma. “So hi kāyadvāre copanappatto akusalam kāyakammaṃ hotī”ti-ādinā¹ “copanakāya-asamvaradvāravasena uppanno akusalam kāyakammameva hotī”ti-ādinā¹ ca vacīkammādīnañca kammaṭṭhappattānam asamvarabhūtānam kāyakammādibhāve āpanne “catubbidham vacīduccaritam akusalam vacīkammameva hotī”ti-ādinā apavādena nivatti daṭṭhabbāti evam vakkhamānataṃ sandhāyāha. **Antogadhatā daṭṭhabbā** paccayasannissita-ājīvapārisuddhisīlānam ñāṇavīriyehi sādhetabbattāti adhippāyo.

Akusalakammaṭṭhakathāvaṇṇanā

Sarasena attano sabhāvena. Yāya cetanāya pavattamānassa jīvitindriyassa paccayabhūtesu mahābhūtesu upakkamakaraṇahetu taṃmahābhūtapaccayā uppajjanakamahābhūtā nuppajjissanti, sā tādīsapayogasamuṭṭhāpikā cetanā pāṇātipāto nāma. Laddhupakkamāni hi bhūtāni na purimabhūtāni viya visadānīti samānajātiyānam bhūtānam kāraṇam na hontīti. Ekassapi payogassa sahasā nipphādanavasena kiccāsādhikāya bahukkhattum pavattajavanehi laddhāsevanāya ca sannīṭṭhāpakacetanāya vasena payogassa mahantabhāvo. Satipi kadāci khuddake ceva mahante ca pāṇe payogassa samabhāve mahantaṃ hanantassa cetanā tibbatarā uppajjatīti vatthussa mahantabhāvoti tadubhayaṃ cetanāya balavabhāveneva hotīti āha **“payoge -pa- bhāvato”**ti. **Yathāvuttapaccayavipariyāyepīti** payogavatthu-ā dipaccayānam amahattepi. **Tamtapaccayehī**”ti guṇavantatādīpaccayehi. Ettha ca hantabbassa guṇavantatāya mahāsāvajjatā vatthumahantatāya viya daṭṭhabbā. Kilesānam upakkamānam dvinnāñca mudutāya tibbatāya ca appasāvajjatā mahāsāvajjatā ca yojetabbā. Pāṇo pāṇasaññitā vadhakacittañca pubbabhāgasambhārā,

1. Abhi-Ṭṭha 1. 148 piṭṭhe.

upakkamo vadhakacetanāsamuṭṭhāpito, pañcasambhāravatī
pāṇātipātacetanāti sā pañcasambhāravanimuttā daṭṭhabbā. Esa nayo
adinnādānādīsūpi.

Mantaparijappanena parassa santakaharaṇaṃ **vijjāmayo**, vinā mantena
parasantakassa kāyavacīpayogehi ākaḍḍhanaṃ tādisa-iddhiyogena
iddhimayo payogoti adinnādānassapi cha payogā sāhatthikādayo veditabbā.

Abhibhavitvā vītikkamane micchācāro mahāsāvajjo, na tathā ubhinnaṃ
samānacchandabhāve. “**Cattāro sambhārā**ti vuttattā abhibhavitvā
vītikkamane satipi maggenamaggapaṭipatti-adhivāsane
purimuppannasevanābhisandhipayogābhāvato micchācāro na hoti
abhibhuyyamanassā”ti vadanti. Sevanacitte sati payogābhāvo na pamāṇaṃ
itthiyā sevanappayogassa yebhuyyena abhāvato. Purisasseva hi yebhuyyena
sevanappayogo hotīti itthiyā puretaraṃ sevanacittaṃ upaṭṭhāpetvā
nipannāyapi micchācāro na siyāti āpajjati, tasmā purisassa vasena
ukkamsato cattāro sambhārā vuttāti daṭṭhabbaṃ. Aññathā itthiyā
purisakiccakaraṇakāle purisassapi sevanappayogābhāvato micchācāro na
siyāti. Keci pana “attano ruciyā pavattitassa tīṇi aṅgāni, balakkārena
pavattitassa tīṇīti sabbāni aggahitaggahaṇena cattārī”ti vadanti, vīmaṃsitvā
gahetabbā.

Duṭṭhacittassa amaraṇādhippāyassa
pharusakāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā pharusa cetanā **pharusavācā**.
Maraṇādhippāye pana sati atthasiddhitadabhāvesu pāṇātipātā byāpādā ca
hontīti. Yaṃ pati pharusavācā payujjati, tassa sammukhāva sīsaṃ eti.
“Parammukhepi pharusavācā hotī”ti vadanti.

Yadi cetanāya sabbadā kammaṭṭhabhāvābhāvato aniyato
kammaṭṭhabhāvoti kammaṭṭharāsīmhi avacanaṃ, nanu abhiijhādīnampi
kammaṭṭhaṃ appattānaṃ atthitāya aniyato kammaṭṭhabhāvoti tesampi
kammaṭṭharāsiyaṃ avacanaṃ āpajjatīti? Nāpajjati,
kammaṭṭhatātāmsabhāgatāhi tesāṃ tattha vuttattā. Yadi evaṃ cetanāpi
tattha vattabbā siyāti? Saccametāṃ, sā pana pāṇātipātādikāti pākaṭo

tassā kammaṭṭhabhāvoti na vuttaṃ siyā. Cetanāya hi “cetanāhaṃ bhikkhave kammaṃ vadāmi”, “tividhā bhikkhave kāyasañcetanā akusalaṃ kāyakammaṃ”ti-ādivacanehi kammabhāvo dīpito. Kammanīyeva ca sugatiduggatīnaṃ taduppajjanasukhadukkhānaṃ pathabhāvena pavattaṃ kammaṭṭhoti vuccatīti pākaṭo tassā kammaṭṭhabhāvo. Abhiññhādīnaṃ pana cetanāsamīhanabhāvena sucaritaduccaritabhāvo, cetanājanitatambandhatibhāvena sugatiduggatitaduppajjanasukhadukkhānaṃ pathabhāvo cāti na tathā pākaṭo kammaṭṭhabhāvoti te eva kammaṭṭharāsibhāvena vuttā. Atathājātiyattā vā cetanā tehi saddhiṃ na vuttā siyā. Vicāretvā gahetabbaṃ.

Pāṇātipātādīnaṃ ārammaṇāneva tabbirati-ārammaṇānīti **pañca sikkhāpadā parittārammaṇā evā**ti vacanena adinnādānādīnaṃ sattārammaṇatāvacanassa virodhaṃ codeti. Tathā hi vakkhati “vīṭikkamitabbatoyeva hi veramaṇī nāma hotī”ti. **Sayameva pariharissatīti sikkhāpadavibhaṅge** pañhapucchakavaṇṇanaṃ sandhāya vadati. Tattha hi “yasmā sattoti saṅkhyāṃ gate saṅkhāreyeva ārammaṇaṃ karoti, tasmā parittārammaṇāti vuccantī”ti vuttaṃ.

Duggatatādīnīti ādi-saddena “aladdhālābho laddhavināso icchitānaṃ bhogaṇaṃ kicchapaṭilābho rājādīhi sādharmaṇabhogatā dukkhavīhāro sāsāṅkavīhāro”ti evamādayo saṅgahitā. Keci pana “diṭṭheva dhamme bhogajāni-ādayo nissandaphalaṃ”ti vadanti.

Kusalakammaṭṭhakathāvaṇṇanā

Tāsaṅca viratīnaṃ cetanāsampayuttattā cetanādvārena sugatiduggatitaduppajjanasukhadukkhānaṃ pathabhāvo yuttoti adhippāyo.

Kammaṭṭhasaṃsandanakathāvaṇṇanā

Tathāti kammaṭṭhappattānaṃ. **Kecīti** dhammasirittheraṃ sandhāyāha. So hi kammaṭṭhappattānameva dussīlyādīnaṃ susīlyādīnaṃ kammaṭṭhehi atthato nānattābhāvadassanaṃ, tesaṃ vā phassadvārādīhi avirodhabhāvena dīpanaṃ kammaṭṭhasaṃsandananti vadati. **Kammaṭṭhatā natthīti** etena yathāvuttānaṃ

asaṁvarasaṁvarānaṁ tesāṁ vāde kammaṭṭhasaṁsandane asaṅgahitataṁ dasseti. Ye pana saṅgahaṁ labhanti, tesāṁ gahaṇe payoṇābhāvaṁ dassetuṁ “**tividha -pa- dassanenā**”ti vuttaṁ. Evaṁ purimaṭṭhā saṅkheṭṭaṁ dosaṁ vatvā dutiyapaṭṭhāpi vattuṁ “**na ca duccharitānaṁ**”ti-ādimāha. Tena ye duccharitasucarita-asaṁvarasaṁvarā anucariyanti, tesāṁ kāyakammāditā vidhiyānti dasseti. “Pañcaphassadvāravasena uppanno asaṁvaro akusalaṁ manokammameva hoti”ti-ādinā hi vuttanti. **Yadi cāti-ādinā** anavaśesapariyādānābhāvaṁ māha. **Uppatti na vattabbāti** kammaṭṭha -pa- vadantehi “manokammaṁ chaphassadvāravasena uppajjati”ti na vattabbanti attho. Atha vā yadi kammaṭṭhappattāneva dussilyādini kāyakammādināmehi aṭṭhakathāyaṁ vuttānti evaṁ vadantehi aṭṭhakathācariyehi manokammassa chaphassadvāravasena uppattina vattabbāti attho. **Taṁtaṁkammabhāvassa vuttattāti** “tividhaṁ kāyaduccharitaṁ akusalaṁ kāyakammameva hoti”ti-ādiṁ¹ sandhāyāha.

Kammantarampi taṁdvārikakammameva siyāti pāṇātipātādikassa vacīkammādhāvaṁsaṅkati. **Tasmāti** yasmā kesaṇci asaṁvarānaṁ saṁvarānaṁca kammaṭṭhatā natthi, kāyaduccharitādīnaṁca kammaṭṭhehi nānattābhāvadassanena payoṇaṁ natthi, na ca duccharitādīnaṁ phassadvārānaṁ vasena uppatti dīpitā, na cāyaṁ vidhi niravaśesaṅgāhikā, kammānaṁca saṅkaro āpajjati, aṭṭhakathāyaṁca pubbāparavirodho, tasmāti attho. **Samānanāmatā** kāyakammāditā. **Sāmaññanāmāvijāhanāṁ** kāyakammādhāvāvijāhanāṁ. **Ubhayesanti** kammaṭṭhākammaṭṭhānaṁ. **Uppattipariyāyavacanābhāvatoti** etena phassadvāra-asaṁvaradvārādīnaṁ taṁdvārikakammānaṁca atthato nānattābhāvepi tathā tathā pavattadesanāvasena te vicāritāti dasseti. “Akusalaṁ kāyakammaṁ pañcaphassadvāravasena na uppajjati”ti-ādiko dutiyavinicchayo.

Kāye vācāya ca -pa- siddhitoti etena copanappattaṁ akusalaṁ manokammaṁ copanaṁ appattato viśeṭṭvā dassetuṁ “**kāyavacīkammaṁ**”ti vuttaṁ, na pana kāyavacīkammabhāvatoti dasseti. Tena kāyavacīgahaṇaṁ yathāvuttacopanappattaṁ eva vibhāveti daṭṭhabbaṁ. Tenevāha “copanappattaṁ akusalaṁ kāyadvāre vacīdvāre ca manokammaṁ hoti”ti.

1. Abhi 2. 378 piṭṭhe.

taṁ-sadde vutte **yaṁ**-saddo abyabhicāritasambandhatāya vuttoyeva hotīti katvā “**yaṁ uppajjati**”ti vuttaṁ. **Uppādamattaparicchinnenāti** chaphassadvārikakammenāti attho. **Matta**-saddena visesanivatti-atthena manokammatāvisesaṁ nivatteti. **Niyamassa eva**-saddassa **akatattā** “kāyavacīkammameva hoti”ti avuttattā. Idāni niyamākaraṇena laddhaguṇaṁ dassento “**na pana sabbampī**”ti-ādimāha.

“Niyamassa akatattā”ti-ādi **purimanayoti** adhippeto. Vattu-adhippāyānurodhinī saddappavattīti samāsapade ekadesopi ākaḍḍhīyati adhi-kāravasenāti adhippāyena “**kammasaddamattena sambandhaṁ katvā**”ti vuttaṁ. **Yaṁ pana vadanti**ti-ādinā ettha padakāramatassa ayuttataṁ dasseti. Tattha **cetanāpakkhikānanti** kāyavacīkammabhūtacetanāpakkhikānaṁ. **Satanti** samānānaṁ. **Taṁtaṁdvārakammamapathānañcāti** idaṁ imassa cittassa kammamapathabhāvena pavattaṁ kālaṁ sandhāya vuttaṁ, na sabbadā, kammamapathabhāveneva pavattanato. **Ca**-saddena vā akammamapathasaṅgaho daṭṭhabbo. Atha vā taṁtaṁdvārā ca taṁtaṁdvārakammamapathā ca taṁtaṁdvārakammamapathāti “taṁtaṁdvārā”ti padena akammamapathānaṁ saṁvarānaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. **Tena sabhāvenāti** manokammasa dvārabhāvena, na attanoti adhippāyo. **Evamidhāpīti** cittajanito cittasampayuttassa kammasa dvārabhāvo cittepi upacaritoti attho. **Vattabbameva natthi** anantarapaccayabhūtamanorahitassa cittassa abhāvatoti.

Dvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kamābhāvanīyamābhāve **sabbārammaṇatādīti ādi**-saddena saṅgaṇhāti. **Na hi -pa- atthīti** padhāna asambhavato appadhānaṁ adhi-karīyatīti dasseti.

Dhammuddesavārakathā phassapañcamakarāsivaṇṇanā

“Tasmiṁ samaye phasso hoti”ti-ādikāya pāḷiyā phassādīnaṁ kāmāvacaratādidassane na tapparabhāvo, sabhāvadassane eva pana tapparabhāvoti dasseti “**na hi phassādīnaṁ**”ti-ādinā.

Cittakiriyābhāvenāti cittabyāpārabhāvena. Phassassa sampajjanamuppajjanameva. **Sannipatitappavattiyā paccayo hotī**ti etena cittārammaṇasannipātakāraṇaṃ phasso cittārammaṇasannipātoti vuttoti dasseti. Phasso hi cittassa ārammaṇe phusanākāreneva pavattito tassa ārammaṇe sannipatitappavattiyā paccayoti ca vuccati. Sā cassa phusanākārappavatti sākhagge ṭhitaṃ disvā bhūmisaṇṭhitassa avīrakapurisassa jaṅghacalanāṃ, ambulambapakkādīṃ khādantaṃ disvā mukhe kheḷupatti, dayālukassa paraṃ haññamānaṃ disvā sarīrakampananti evamādisu pariyyatā hoti. **Tabbisesabhūtā rūpadhammā**ti yathā paṭihanānavasena aññaṃaññaṃ āsannataraṃ uppajjamānesu rūpadhammavisesesu saṅghaṭṭanapariyāyo, evaṃ cittārammaṇānaṃ visayakaraṇavisayabhāvappatti paṭihanānakārena hoti. So ca cittanissito dhammaviseso saṅghaṭṭanapariyāyena vutto, yadāha “**evan**”ti-ādi. Keci pana “saṅghaṭṭanaraso phasso pañcadvārikova, na itaro vatthārammaṇasaṅghaṭṭanābhāvato”ti vadanti, taṃ na yujjati upacārasiddhattā saṅghaṭṭanassa. Itarathā pañcadvārikassapi taṃ na sambhaveyyāti. Indriyamanasikāresu yathāpavattamānesu taṃtaṃārammaṇe viññāṇaṃ uppajjati, tesāṃ tathāpavattiyeva **viññāṇassa visayabhāvakaraṇaṃ**.

“Yaṃ kho bhikkhave ime pañca kāmagaṇe paṭicca uppajjati sukhaṃ somanassaṃ, ayaṃ vuccati kāmānaṃ assādo”ti-ādivacanato¹ sukhavedanāva assādoti āha “**assādabhāvato**”ti. **Phusanādibhāvena ārammaṇaggahaṇaṃ ekadesānubhavananti** anupacaritameva phassādīnaṃ anubhavanakiccamāha.

Nimittenāti nīlādīnā dīghādīnā ca nimittena. **Etenupāyenā**ti yathā ñāṇappadhāne cittuppāde saññā ñāṇamanuvattati, evaṃ samādhippadhāne samādhinti dasseti.

Pabandhatīti paṭṭhapeti sampayuttadhamme sakasakakicce paṭṭhapeti. Teneva hi tadatthaṃ vivaranto “**pavatteti**”ti āha.

Vijjamānatāvācī **hoti**-saddo, vijjamānatā ca saṅkhatadhammānaṃ uppajjanena vinā natthīti “cittaṃ na tathā atthato nuppajjati”ti vuttaṃ. Tena yasmā

1. Am 3. 213 piṭṭhe.

cittaṃ na nuppajjati uppajjati eva, tasmā cittaṃ hotīti vuttanti ayamettha aṭṭhakathāya attho. Evamavatṭhite **hoti-uppajjati**-saddānaṃ samānatthattena na kiñci payojanaṃ dissati. Atha vā bhavanaṃ nāma sattā, sattā ca uppādādīnā samaṅgitāti phassādīnaṃ khaṇattayapariyāpannatā “phasso hoti”ti-ādīsu **hoti**-saddena vuttā. Tattha yo bhāvo uppādasamaṅgī, na so na hoti nāma, tasmā **uppajjati**-saddena vuccamānassa atthassa **hoti**-saddavacanīyatā na na sambhavati. **Uppannaṃ hotīti** ettha pana kiñcāpi **uppanna**-saddeneva uppādādisamaṅgitā vuccati, tabbhāvānavattati pana **hoti**-saddena vuttā khaṇattayavīvattepi **uppanna**-saddassa vattanato, tasmā na ettha **uppajjati**-saddena samānatthatāsabbhāvadassanaṃ viya uppajjatidassanampi virujjhati pākaṭakaraṇabhāvato. Itarathā “cittaṃ uppannaṃ hoti”ti imināva cittassa vijjamānabhāvo dassitoti kiṃ puna vijjamānabhāvadassanenāti na na sakkā vattum, samayavavatthānavasena savisesaṃ vuttampi cittaṃ phassādīhi sahuppattiyā suṭṭhutam nibbisesanti dassetum cittassa puna vacanaṃ. Uddiṭṭhadhammānaṃyeva cettha niddesavāre vibhajaṇaṃ, na vibhaṅge viya pāliyā āruḥhasabbapadānanti “uddesavāre saṅgaṇhanatthaṃ niddesavāre vibhajanatthan”ti ayampi attho niccalo. Tathā hi “yasmim samaye rūpūpapattiyā maggaṃ bhāveti”ti-ādīsu maggādayo na vibhattā. Apica adhipatibhāvena indriyesu viya phassavedanāsaññācetanāhi saha sabbacittuppādasādhāraṇarāsiyaṃ gahetabbattā samayavavatthāne vuttampi cittaṃ phassapañcamake vuttanti daṭṭhabbā.

Jhānaṅgarāsivaṇṇanā

Vitakkananti vitakkanakiriyā, sā ca vitakkassa attano paccayehi pavattimattamevāti bhāvaniddeso vasavattibhāvanivāraṇāya hoti. Yasmim ārammaṇe cittaṃ abhiniropeti, taṃ tassa gahaṇayogyāṃ karonto vitakko ākoṭento viya parivattento viya ca hotīti tassa ākoṭanalakkhaṇatā pariyāhananarasatā ca vuttā. Idaṅca lakkhaṇaṃ kiccasaṇṇissitaṃ katvā vuttaṃ. Dhammānaṃhi sbhāvavinimuttā kāci kiriyā nāma natthi, tathā gahetabbākāro. Bodhaneyyajānānurodhena pana paramatthato kesabhāvopi sabhāvadhammo pariyāyavacanehi viya samāropitarūpehi bahūhi pakārehi pakāsīyati. Evañhi so suṭṭhu pakāsito hotīti.

Vipphāro nāma vitakkassa thinamiddhapaṭipakkho ārammaṇe anolīnatā asaṅkoco, so pana abhiniropanabhāvato calanaṃ viya hotīti adhippāyena “**vipphāravāti vicalanayutto**”ti vuttaṃ. **Upacārappanāsu santānena pavattiyanti** etena yathā apubbārammaṇe paṭhamābhinipātabhūto vitakko vipphāravā hoti, na tathā ekasmiṃyeva ārammaṇe nīrantaraṃ anuppabandhavasena pavattiyam, nātivipphāravā pana tattha hoti sannisinnabhāvatoti dasseti. Tenevāha “**niccalo hutvā**”ti-ādi.

“Pītisukhena abhisandeti”ti-ādivacanato¹ pītiyā pharaṇaṃ kāyavisayanti yathā taṃ hoti, taṃ dassetuṃ “**paṇītarūpehi**”ti vuttaṃ.

Visārassa byaggabhāvassa paṭipakkho sabhāvo avisāro, na visārābhāvamattaṃ. Avisārāvikkhepanaṃ samādhānabhāvato atthato visesābhāvepi samukhena sampayuttamukhena ca ubhayaṃ vuttanti dassetuṃ “**avisā -pa- vikkhepo**”ti vuttaṃ. **Visesatoti** atisayenāti vā attho gahetabbo. Sukhañhi samādhissa visesakāraṇaṃ “sukhino cittaṃ samādhiyati”ti vacanato².

Indriyarāsivaṇṇanā

Tatthāti saddahanasaṅkhāte adhimokkhalakkhaṇe. **Puggalo saddahatīti** imināpi saddhāya āhitavisesānaṃ taṃsampayuttadhammānaṃ saddahanakiriyāya kattubhāvameva vibhāveti. Avayavabyāpāro hi samudāye voharīyatīti. Na kevalaṃ pasādanīyavatthusmiṃ appasādanākārappavattameva akusalaṃ assaddhiyaṃ, atha kho appasādanīyavatthusmiṃ pasādanākārappavattampīti dassetuṃ “**micchādhimokkho**”ti vuttaṃ. Tena pūraṇādīsu pasādassa assaddhiyatamāha. **Pasādabhūto** etena appasādabhūtaṃ assaddhiyaṃ nivatteti. **Vatthugatoti** iminā micchādhimokkhaṃ. “Pasādabhūto nicchayo”ti iminā pana vibhāvitamevatthaṃ pākaṭaṃ karonto “**na yevāpanakācīmokkho**”ti āha. Akālussiyaṃ pasādo, taṃ pana asaṅkhobhabhāvato “**anāvilabhāvo**”ti vuttaṃ. Tañhi sampayuttesu vidahantī saddhā akālussiyapaccupaṭṭhānā. **Evametanti** adhimuccanākārena pana

1. Dī 1. 70; Ma 1. 344 piṭṭhesu.

2. Dī 3. 252; Aṃ 1. 245; Aṃ 2. 253; Aṃ 3. 535 piṭṭhesu.

gahetabbattā adhimuttipaccupaṭṭhānā. **Buddhādivatthū**ṇīti ettha idhalokaparalokakammaphalasambandhāpi saṅgahitāti daṭṭhabbam. “Saddhāhattho mahānāma ariyasāvako”ti, “saddhīdha vittaṃ purisassa seṭṭhan”ti¹, “saddhā bījaṃ tapo vuṭṭhī”ti² evamādivacanato kusaladhammānaṃ ādānādisu hatthādayo viya saddhā daṭṭhabbā.

“Idha bhikkhunā kammaṃ kattabbam hoti. Tassa evaṃ hoti ‘kammaṃ kho me kattabbam bhavissati, kammaṃ kho pana me karontassa na sukaraṃ buddhānaṃ sāsanaṃ manasi kātuṃ, handāhaṃ vīriyaṃ ārabhāmi appattassa pattiya anadhigatassa adhigamāya asacchikatassa sacchikiriyāya’”ti³—

ādikā-anurūpapaccavekkhaṇā.

Tamūlakāṇīti gantabbamaggādimūlakāni. Ettha ca **maggo gantabbo hoti**ti-ādayo aṭṭhakathāyaṃ dassanavaseneva vuttā, na pāliyaṃ āgatānukkamenāti daṭṭhabbam.

Karaṇādikāle viya cirakatādi-ārammaṇaṃ vibhūtaṃ katvā pavattanti sati taṃ upagantvā tiṭṭhanti anissajjanti ca hoti. Yaṃ ārammaṇaṃ sammuṭṭhaṃ, taṃ pilavitvā gataṃ viya calitaṃ viya ca hoti, tappaṭipakkhabhāvena pana asammūṭṭhanti imamatthaṃ dassento “**udake alābu viyā**”ti-ādimāha. Tattha **sāraṇanti** etena “saranti tāyā”ti imevatthaṃ vibhāveti. Saraṇakiriyāya hi pavattamānānaṃ dhammānaṃ tattha ādhipaccabhāvena sati paccayo. Tassā hi tathā paccayabhāve sati te dhammā sārītā asammūṭṭhakatā apilāvitā hontīti. “Imehi nāma hetūti paccayehi ca ete dhammā sambhavanti”ti **sambhavato**. “Imaṃ nāma phalaṃ nibbattenti”ti **phalato** dhammā uppajjanena vipaccanena ca nipphannā nāma hontīti. **Vatthūbhūtā**ti ārammaṇabhūtā.

Satipi sabbesaṃ sārammaṇadhammānaṃ ārammaṇaggahaṇe na cittaṃ viya pare paricchi jagāhinoti “**paricchinno paladdhivasena jānāti**”ti cittaṃ vuttaṃ. Cetasikesu hi keci visayaṃ paricchi ja gahetuṃ na sakkonti, keci pana

1. Saṃ 1. 216; Khu 1. 306 piṭṭhesu.

2. Saṃ 1. 175; Khu 1. 291 piṭṭhesu.

3. Dī 3. 212 piṭṭhe.

paricchedamatteyeva tiṭṭhanti, na viññāṇaṃ viya visayaṃ gaṇhantīti ye āsaṅkitabbā, tesu tadabhāvaṃ dassento “**na saññā -pa- vijjhanavasena**”ti āha.

Pītiyā ca somanassabhāvo āpajjatīti idaṃ pīti ca somanassañca pītisomanassanti pītisomanassānaṃ tulyayogaṃ sandhāya vuttaṃ. Somanassasseva pana “ājaññaratho”ti viya pītiyuttaṃ somanassaṃ pītisomanassanti padhānabhāvo icchitoti na pītiyā somanassabhāvappatti. Na hi padhāne vijjamāne appadhānaṃ upayujjati, pītiggaḥaṇaṇcetta pītiyuttassa somanassassa yebhuyyena bhāvato paribhyattakiccato ca kataṃ, na ca nippītikasomanassassa asaṅgaho. Ruḷhīsaddesu kiriyāya anaccantikabhāvato. Pītiyā pana upalakkhaṇabhāvena ayamatto suṭṭhu yujjatīti dassento āha “**pīti-upalakkhitaṃ vā**”ti-ādi.

Pavattaṃ upādinnakkhandhaṃ. **Ciraṭṭhitaṃ hotīti** etena na kevalaṃ anupāletabbadhammānaṃ khaṇaṭṭhitiyāyeva, atha kho pabandhānupacchedassapi jīvaṃ kāraṇanti dasseti. Aññathā hi āyukkhayamaraṇaṃ na yujjeyyāti. **Avisesenāti** kāraṇavisesānapekkena jīvitindriyatāsamaññena. Yadipi arūpāsaññabhavesu rūpārūpadhammā nappavattanti, tehi pana purimapakchimabhavesu carimi-apaṭhamadhammā samānajātiyena abyavahitatāya nirantarāyeva nāma hontīti “**yāva parinibbānaṃ avicchinnaṃ pavattatī**”ti vuttaṃ. **Anupālanādikassāti** anupālanapavattanaṭṭhapanāniyeva vadati. **Jīvamānavisesappaccayabhāvatoti** sahaajātānaṃ jīvamānatāvisesassa paccayabhāvato. Indriyabaddhassa hi matarūpato kammajassa ca utujādito viseso jīvitindriyakatoti.

Maggaṅgarāsivaṇṇanā

Aviparītaniyyānikabhāvenāti idaṃ sammā-saddassa **diṭṭhi-**ādisaddānañca samānādhikaraṇatāvasena diṭṭhi-ādīnaṃ avisesabhūtaṃ niyyānikabhāvassa sammā-saddena visesitabbattā vuttaṃ. Aviparītattho hi sammā-saddo, na niyyānikatthoti. Aviparītaniyyānikattho eva vā sammā-saddo. Anekatthā hi nipātāti. **Evamevāti** aviparītaniyyānikabhāvena.

Balarāsivaṇṇanā

Patissavo vacanasamapaṭiggahoti adhippāyena “**sappatissavaṃ patissavabhūtaṃ taṃsabhāgañca yaṃ kiñci gāraṇaṃ**”ti āha. **Tattha tattha pākaṭabhāvenāti** ajjhatabhūtesu jātiyādīsū bahiddhābhūtesu bhikkhu-ādīsū hirottappānaṃ anurūpapaccavekkhaṇavasena sasambhārapathavī-ādīsū pathavīdhātu-ādīnaṃ viya vibhūtakiccabhāvenāti attho.

Mūlarāsivaṇṇanā

Evañhi upamāya sametīti yathā asucimhi patitapurisassa satipi kāyena alliyane bhāvo anallīno, evaṃ alobhopi ārammaṇakaraṇavasena gahitepi ārammaṇe alaggabhāvena anallīnabhāvo anallīnākāro eva pavattati. Evaṃsabhāvo hi so dhammoti. Kiñci dussīlyaṃ dosasamuṭṭhānaṃ sabbampi dussīlyaṃ dosūpanissayanti “**dosasamuṭṭhānataṃ dosūpanissayatañcā**”ti vuttaṃ. Tena adoso dosasseva ujuvipaccaṇiko, taṃmukhena dussīlyassāti dasseti.

Tattha jātānaṃ dhammānaṃ anativattanaṭṭhena -pa- āsevanaṭṭhena bhāvanāti yo so ekattupagato paṭhamajjhānādi-appanācittuppādo āsannūpacārāhitaviseso nīvaraṇādi-paripanthavisuddhiyā visuddho, tadāvaraṇavisayavirahena ca samappavatta-appanāsamādhisaṅkhātānaṃ majjhimaṃ samathanimittaṃ paṭipanno, evaṃ paṭipannattā eva tatthupagamanena tattha ca pakkhando, visodhetabbassa vikkhepassa kilesasaṃsaggassa ca abhāvato visodhanasamādhāna-ekattupaṭṭhānabyāpāravirahena visuddhisamathapaṭipatti-ekattupaṭṭhānākāre ajjhupekkhanto abhiyattarūpāya saha-jātataṭṭhamajjhātupekkhāya kiccavasena upekkhānubrūhito, tasmimīyeva jātā samādhipaṇṇāsaṅkhātā yuganaddhadhammā. Te yathā aññaṃ anativattamānā hutvā pavattanti, evaṃ bhāvanā brūhanā. Tathā yāni tattha saddhādīni indriyāni nānākilesehi vimuttattā vimuttirasena ekarasāni hutvā pavattāni. Yañca tattha tadupagaṃ, tesānaṃ anativattana-ekarasabhāvanānaṃ anucchavikaṃ vīriyaṃ vāhīyati pavattīyati, yā cassa tasmimīyeva pavattā paṇḍabalavabhāva-pattisaṅkhātā āsevanā. Sabbesaṃ etesaṃ ākāraṇaṃ bhāvanā uppādanā vaḍḍhanā, ayaṃ **tattha jātānaṃ -pa- āsevanaṭṭhena bhāvanā** nāma.

Yasmā paṇāyaṃ bhāvanākāro “paṭhamassa jhānassa paṭipadāvisuddhi ādī”ti-ādināpi **pāḷiyaṃ**¹ āgato eva, ñāṇena ca saṃkilesavodānesu taṃ taṃ ādīnavāṃ ānisaṃsaṇca disvā tathā tathā nipphādetabbo, tasmā **“evaṃ vuttāya paññāsādhanaṃ bhāvanāyā”**ti vuttaṃ. **Appavattīti** yasmim dhamme sati yathāvuttā bhāvanā nappavattati, so dhammo paṭipakkhabhāvanāparāmasanena abhāvanāti vuttoti adhippāyo. Na hi abhāvamattassa amoho paṭipakkkhoti yujjati. **Tappaṭipakkhabhūtā akusalā** kāmaccchandādayo datṭhabbā. Pamādaviseso vā **abhāvanā**. So hi “kusalānaṃ vā dhammānaṃ anāsevanā abhāvanā abahulīkamman”ti-ādinā niddiṭṭhoti.

Ekantena alabbhaneyyadassanattamaṃ **“jarādhammo”**ti vuttaṃ. Tathā hi pāḷiyaṃ “jātidhammānaṃ bhikkhave sattānaṃ evaṃ icchā uppajjati”ti-ādinā² icchitālābho vibhatto. Alobhānubhāvena kāyānupassanāya, amohānubhāvena cittadhammānupassanāya siddhi pākāṭāyevāti apākāṭaṃ adosānubhāvena vedanānupassanāsiddhim vibhāpento **“sukhavipariṇāme”**ti-ādimāha. Ayaṇca yojanā alobhādīnaṃ visesapaccayataṃ sandhāya katā, avisesena pana sabbe sabbesaṃ paccayā. Sabhāvato saṅkappato ca uppannassa dukkhassa asahanavaseneva uppajjati doso taṃdassanassa **āsannapaṭipakkho**, na rāgo viya dūrapaṭipakkho.

Kammapatharāsivaṇṇanā

Abhijjhādayo viya anabhijjhādayopi na ekantaṃ kammapathabhūtāyevāti āha **“kammapathatātaṃsabhāgatāhi”**ti. Manokammapathabhāvena pavattanakammabhāvato hi etesaṃ kammapatharāsibhāvena saṅgaho, na sabbadā kammapathāyevāti. Tena yo aññopi dhammo aniyato kammapathabhāvena pākāṭo ca, tassapi kammapathatāvacaṇaṃ na virujjhatīti dasseti.

1. Khu 9. 167 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

2. Ma 3. 293; Khu 9. 293 piṭṭhesu.

Passaddhādiyugalavaṇṇanā

Samanti sammā. Cetiyavandanādi-atthanti cetiyavandanādi hetu. Samathacatusaccakammaṭṭhānavasena tabbhedavasena ca sabbakammaṭṭhānabhāvanābhiyuttānaṃ mudumajjhimatikkhindriyatādibhedavasena sabbayogīnaṃ cittassa līnuddhaccādikālavasena sabbadā hitāhitadhammūpalakkhaṇabhāvato yathāsabhāvaṃ paṭivedhabhāvato ca satisampajaññānaṃ pāribandhakaharaṇabhāvanāvaḍḍhanāni avisesato daṭṭhabbāni. Yathā appanākosallena vinā samatho samathamantarena yathābhūtāvabodho ca natthīti nānakkhaṇikā samādhipaññā aññamaññassa visesakāraṇaṃ, evaṃ paṭivedhe ekakkhaṇkāpīti dassento āha **“aññamaññānaṃ nimittabhāvenā”**ti. Paññāya hi sātisaṃ avabhāsiyamāne visaye samādhi ekattavasena appetuṃ sakkoti, samādhimhi ca majjhimāṃ samathanimittaṃ paṭipanne paññā ārammaṇesu visadā vahaṭīti. **Samaṃ pavattāti** aññamaññānavattanena samaṃ avisamaṃ ekarasabhāvena pavattā. Aññamaññāsahāyabhāvūpagamanena yogino manorathadhurākaḍḍhane rathadhurākaḍḍhane viya ājāneyyayugo yugalako hutvā aññamaññānavattamānena naddhā baddhā viyāti vā **yuganaddhā**. Adhicittamanuyuttehi vīriyasamādhayo samaṃ yojetabbāti imassa visesassa dassanattamaṃ pubbe gahitāpi te puna gahitāti dassetuṃ vīriyasamādhiyojanattāyāti aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ. Taṃ pana samādhivīriyayogassa vibhāvanaṃ hotīti **“yogavacanattāyāti attho”**ti āha.

Yevāpanakavaṇṇanā

Yathā tathā vāti sammā micchā vā. **Anadhimuccantoti** “idaṃ karissāmi, etaṃ karissāmi”ti evaṃ pavattapubbabhāgasanniṭṭhānahetukena payogakālasanniṭṭhānena anicchinanto. Yattha hi anicchayo, tattha appaṭipatti evāti. **Saṃsappanaṃ** saṃsayo. So hi “āsappanā parisappanā”ti vutto. Asatipi byāpāre tatramajjhataṭṭhāya sati taṃsappayuttadhammā sakasakakicavasena anūnānadhikatāya alīna-anuddhatatāya ca saṃvattantīti sā tesāṃ tathāpavattiyā paccayabhūtā ūnādhikabhāvaṃ nivāreti viyāti **ūnādhikanivāraṇarasā** vuttā. Tathā pavattipaccayattāyeve tesu dhammesu majjhataṭṭhāti ca vuttā.

Jhānapadassāti jhānasaddassa. Tesūti pañcasu. Pañcahi aṅgāni jhānapadassa atthoti idaṃ saṁvaṇṇiyamānattāyeva imaṃ cittuppādaṃ sandhāya vuttaṃ. Na hi sabbasmim̐ cittuppāde pañceva jhānaṅgāni. **Padasamūho** vākyam̐, **padakoṭṭhāso vā** phassapañcamakādi dhammarāsi. **Vuttaṃ pūritanti** chapannaśāditāya pūraṇavasena. Phassapaccayā vedanā “phuṭṭho vedeti, phuṭṭho sañjānāti”¹ti-ādivacanato¹ phasso vedanādīnaṃ paccayo. Yadi pi chandādayo yathāvuttarāsikiccābhāvato tesu na vattabbā, visum̐ rāsi-antarabhāvena pana sarūpato vattabbāti codanaṃ manasi katvā “**vuttānampī**”ti-ādimāha.

Dhammuddesavāra kathaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarakusala niddesavāra kathaṇṇanā

2. **Santeti** sabhāvato vijjamāne. Phassassa visayavisayīnaṃ sannipatanākārena gahetabbattā phusanam̐ visaye cittassa sannipatanam̐ vuttaṃ. “Cintanaṭṭhena cittam̐, mananaṭṭhena mano”ti-ādinā cittādisaddā cintanādibyaṭṭhāramukhena attano atthaṃ vibhāventīti āha “**cittam̐ manoti-ādisu viya kiccavisesam̐ anapekkhitvā**”ti. Yathā loke vikatameva vekataṃ, visayo **eva** vesayanti vuccati, evam̐ mano eva mānasanti saddamattaviseso. **Nīlādi-saddā viya vatthādisu** cittesu parisuddhabhāvanibandhanā **paṇḍarasaddassa** pavattīti tassa **guṇavisesāpekkhatā** vuttā. yathā kāyikaṃ sātanti ettha kāyappasādanissitanti attho, evam̐ **cetasikaṃ sātanti** ettha cetanissitaṃ sātanti **nissayavisesāpekkhatā** vuttā. Ekakkhaṇikā nānākkhaṇikā ca cittassa ṭhiti nāma, tassa avatthāvisesoti **avatthāvisesāpekkho** cittassa ṭhiti evampakāro niddeso. “Na lubbhatī”ti vuttassa cittassa, puggalassa vā pavatti-ākārabhāvena alubbhanāti alobho vuttoti **aññassa kiriyaḥbhāvavisesāpekkho alubbhanāti** niddeso. Vuttanayeneva alubbhitassa bhāvo **alubbhitattanti** ayam̐ niddeso **aññassa bhāvabhūtatāvisesāpekkho** vutto. Kattukaraṇabhāvādayo sabhāvadhammānaṃ ajjhāropanavaseneva

1. Saṃ 2. 292 piṭṭhe.

sijjhanti, bhāvaniddeso pana ajjhāropanānapekkho, tatoyeva ca visesantaravinimutto vinivatto visesato nijjīvabhāvavibhāvato sabhāvaniddeso nāma hotīti phassoti idaṃ phusanatthēna **“dhammamattadīpanaṃ sabhāvapadan”**ti vuttaṃ. Ārammaṇaṃ phusantassa cittassa pavatti-ākāro phusanabyāpāro hotīti **“phusanakiriya phusanākāro”**ti vuttaṃ. Samphusanāti saṃ-saddo “samudayo”ti-ādīsu viya samāgamatthadīpakoti āha **“samāgamaphusanā”**ti. “Phusāmi nekkhammasukhan”ti-ādīsu¹ paṭilābhopi phusanā samphusanāti ca vuccatīti āha **“na paṭilābhasamphusanā”**ti.

Aparena vevacanena. Bahussutabhāvasampādikāya paññāya **paṇḍicca-**pariyāyo. Sippāyatanādīsu dakkhatābhūtāya **kosallapariyāyo**, yattha katthaci tikkhasukhumāya **nepuññapariyāyo**, sammā dhamme paññapentiyā **vebhabyā**pariyāyoti evamādinā tesu tesu paññāvisesesu te te pariyāyavisesā visesena pavattāti tesam paññāvisesānaṃ nānākāle labbhamānatā vuttā, **itarepi anugatā honti** yebhuyyēnāti adhippāyo. **Atthanānattēna** paññādi-atthavisesena. **Kodho kujjhanā kujjhitattanti** evampakārā niddesā sabhāvākārabhāvadīpanavasena byañjanavaseneva vibhāgavacanāṃ. Paṇḍiccanti-ādayo paññāvisesanibandhanattā atthavasena vibhāgavacananti imamatthamāha **“atha vā”**ti-ādinā. **Evamākāro panāti** purimākārato viseso atthato vibhattigamanassa kāraṇaṃ vuttaṃ.

Paṭikkhipanaṃ paṭisedhanaṃ paṭikkhepo, tassa nānattaṃ viseso paṭikkhepanānattaṃ, saddhammagarutāya paṭikkhepo saddhammagarutāpaṭikkhepo, tena saddhammagarutāpaṭikkhepena nānattaṃ **saddhammagarutāpaṭikkhepanānattaṃ**. Taṃ saddhammagarutāpaṭikkhepanānattaṃ pana kodhagarutādibhedabhinnanti **“kodhagarutādivisiṭṭhēnā”**ti vuttaṃ. Kodhādīhi visiṭṭho bhinno saddhammagarutāya paṭikkhepo paṭisedhanaṃ kodhādivisiṭṭhapaṭikkhepo. Kodhagarutādiyeva, tassa nānattēna **saddhammagarutāpaṭipakkhanānattēnāti** kodhagarutā saddhammagarutāya paṭipakkho. Makkhalābhasakkāragarutā saddhammagarutāya paṭipakkhoti saddhammagarutāya paṭipakkhabhāvavisesena asaddhammagarutā

1. Khu 1. 52 piṭṭhe Dhammapade.

tabbhāvena ekībhūtāpi nānattaṃ gatā. Yasmā pana **kodho** atthato dosoyeva. **Makkho** dosappadhānā paraguṇaviddhamsaṇākārappavattā akusalā khandhā. Taggarutā ca tesaṃ sādara-abhisankharaṇavasena pavattanameva.

Lābhagarutā catunnaṃ paccayānaṃ sakkāragarutā, tesaṃyeva susaṅkhatānaṃ laddhakāmatā. Tadubhayesu ca ādarakiriya tathāpavattā icchāyeva, tasmā “saddhammagarutāpaṭipakkhanānattena asaddhammā nānattaṃ gatā”ti vuttaṃ. Tathā hi cattāro asaddhammā icceva uddiṭṭhā.

Asaddhammagarutāti ettha ca purimasmiṃ vikappe “na saddhammagarutā”ti saddhammagarutā na hotīti attho. Dutiyasmiṃ saddhammagarutāya paṭipakkhoti saddhammagarutā eva vā paṭipakkho, tassa nānattena **saddhammagarutāpaṭipakkhanānattenā**ti evamettha attho daṭṭhabbo. Kodhamakkhagarutānaṃ hi saddhammavisesā pavattibhedabhinnā mettā paṭipakkho. Lābhasakkāragarutānaṃ appicchatā santosā. Tena kodhagarutā na saddhammagarutāti kodhagarutā kāyaci saddhammagarutāya paṭipakkhoti ayamattho vutto hoti. Tathā makkhagarutādīsupi. Evañca katvā “cattāro saddhammā saddhammagarutā na kodhagarutā -pa- saddhammagarutā na sakkāragarutā”ti¹ āgatantipi samatthitā bhavati. Lobho na hotīti **alobho** lubbhanā na hotīti **alubbhanā**ti evamādiko alobhoti-ādīnaṃ lobhādivisiṭṭho paṭikkhepo “phasso phusanā”ti-ādikehi visadisabhāvato “**phassādīhi nānattan**”ti vutto. **Phassādīhī**ti cettha alubbhanādayopi **ādi**-saddena saṅgahitāti daṭṭhabbāṃ.

Lobhādipaṭipakkhenāti “lobhapaṭipakkho alobho”ti-ādinaṃ yojetabbāṃ. Sesaṃ purimasadisameva. Alobhādosāmohānaṃ vidhuratāya paṭipakkhabhāvena ca labbhamāno aññamaññavisadiso lobhādivisiṭṭhapaṭikkhepabhāvena lobhādipaṭipakkhabhāvena ca viññāyatīti āha “**alobhā -pa- yojetabban**”ti. Bahūhi pakārehi dīpetabbatthatā **mahatthatā**. **Ādaravasena** sotūnaṃ.

3. Yādipi ekasmiṃ khaṇe ekaṃyeva ārammaṇaṃ hoti, chasupi pana ārammaṇesu uppattirahattā “**tehi vā**”ti-ādi vuttaṃ. **Tassā**ti sātassa sukhassa. **Jātā**ti etassa atthaṃ dassetuṃ “**kāraṇabhāvena phassatthaṃ pavattā**”ti vuttaṃ. Idaṃ vuttaṃ hoti—yathā cetāsikasātasankhātā

1. Am 1. 356 piṭṭhe.

somanassavedanā saheva uppajjati, evaṃ tadanurūpaphassasahitā hutvā pavattā tajjāti vuttā. **Sādayatī**ti adhigamāsīsāya anaññaninnaṃ karoti.

5. **Na tassā tajjatāti** tassā manoviññāṇadhātuyā tassāruppā “tassa jātā”ti vā ubhayathāpi tajjatā na yujjati. Yadi pi phasso viññāṇassa visesapaccayo na hoti, tathāpi so tassa paccayo hotiye vāti tassā tajjāmanoviññāṇadhātusamphassajātā vattabbāti codanaṃ sandhāyāha “**na ca tadevā**”ti-ādi. **Tehi ārammaṇehi jātā tajjāti** imināpi atthena tajjāmanoviññāṇadhātusamphassajāti vattuṃ na sakkā. Viññāṇassa pana tajjatāpaññatti labbhateva. Tathā hi “kiṃ vā etenā”ti-ādinā phassādīnaṃ tathā desetabbataṃ āha.

7. Cittassa ārammaṇe ānayanākārappavatto vitakko atthato ārammaṇaṃ tattha ākaḍḍhanto viya hotīti “**ārammaṇassa ākaḍḍhanaṃ vitakkanan**”ti vuttaṃ.

8. Ārammaṇassa anumajjanākārappavatto vicāro tattha paribbhamanto viya samantato caranto viya ca hotīti “**samantato caranaṃ vicaranaṃ**”ti vuttaṃ.

11. **Tathā upaṭṭhānamattabhāvatoti** pāṇavadhādisādhana-upaṭṭhānamattabhāvato na balavabhāvatoti adhippāyo.

14. Yena dhammena citte ārammaṇaṃ upaṭiṭṭhati jotati ca, so dhammo upaṭṭhānaṃ jotananti ca vuttoti āha “**upaṭṭhānaṃ jotanañca satiyevā**”ti.

16. **Sanhaṭṭhenāti** sukhumaṭṭhena.

30. **Bhāvoti** hiriyaṇaṃ vadati.

33. **Na byāpādetabboti abyāpajja**-saddassa kammatthatāṃ āha.

42-43. Yadi anavajjadhammānaṃ sīghasīghaparivattanasamatthatā lahutā, sāvajjadhammānaṃ kathanti āha “**avijjānīvaraṇānan**”ti-ādi. **Tesaṃ**

bhāvo garutāti etena satipi sabbesaṃ arūpadhammonaṃ samānakhaṇatte mohasampayuttānaṃ sātisaṃ dandho pavatti-ākāroti dasseti. So pana tesāṃ dandhākāro santāne pākaṭo hoti.

44-45. Appaṭighāto avilomanāṃ.

46-47. **Kilinnanti** avassutaṃ.

50-51. **Paccosakkanāṃ** māyā yā accasarātipi vuccati. **Arumakkhanāṃ** vaṇālepanāṃ. Veḷu eva dātabbabbhāvena pariggahito **veḷudānāṃ** nāma.

Niddesavāraṇakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Koṭṭhāsavāraṇakathāvaṇṇanā

58-120. Teti phassapañcamakādayo. **Saṅgahagamanenevāti** sādharmaṇatādinā kenaci sadisaṭālesena, na phassādayo viya visum dhammabhāvenevāti attho. **Tathā avippakiṇṇattāti** phassādayo viya sarūpena visum visum avuttattā. Yadi pi chandādayo saṅgahasuññatavāresupi sarūpena na vuttā, khandhāyatanadhāturaṣītu pana saṅgahitāyevāti dassetuṃ “**yasmā panā**”ti-ādimāha. **Taṃniddeseti** saṅkhārakkhandhaniddese. Khandhānaṃ dhātāyatanabhāve byabhicārābhāvato adhandhabhāvanivāraṇena anāyatanādhātubhāvanivāraṇampi daṭṭhabbāṃ. **Na yevāpanakā ṭhapetabbāti** khandhādirāsi-antogadhataṃ sandhāya vuttaṃ. uddesādīsu pana “yevāpanātveva vuttānaṃ tesāṃ tathāyeva saṅgaho yutto”ti aṭṭhakathāyaṃ “ṭhapetvā yevāpanake”ti vuttaṃ. Sarūpena avuttānampi cittuppadapariyāpannānaṃ khandhādibhāvo na vāretabboti na yevāpanakā ṭhapetabbāti vuttanti ubhayesampi adhippāyo veditabbo.

Āhārapaccayasāṅkhātenāti upatthambhakapaccayasāṅkhātena. So ca āhārānaṃ upatthambhakabhāvo pākaṭoti katvā vutto, na janakattābhāvato. Ojaṭṭhamakarūpassa hi vedanādīnaṃ āhāraṇato tesāṃ janakattaṃ labbhatīti. Yadi upatthambhako idha paccayoti adhippeto, kabalīkārahārassa tāva hotu, itaresāṃ katanti āha “**yathā**

hī”ti-ādi. **Sahajātādipaccayeti** sahajāta-aññamaññanissayasampayutta-atthi-avigatapaccaye vadati, mahācatukkaṃ vā. **Ekenākārenāti** rūpārūpanaṃ upatthambhakattena upakāraabhāvamāha. So eva ca nesaṃ āharaṇakiccaṃ. “Saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ”ti vacanato cetanāya viññāṇassa paccayabhāvo sātisayoti āha “**viññāṇaṃ visesenā**”ti.

Yathāgatamaggoti vutto kāraṇaphalānaṃ abhedūpacārenāti daṭṭhabbaṃ, nānākkhaṇiko aṭṭhaṅgikamaggo upanissayo etassāti
aṭṭhaṅgikamaggūpanissayo. Ariyamaggassa yathāgatamaggapariyāyo vuccamāno tassa yā purimakālabhūtā abhedopacārasiddhā āgamanāvatthā tato nātilakkhaṇāti imamatthaṃ vibhāvetīti āha “**pubbabhāga -pa-dīpitā**”ti. Viññāṇassa cittavicittathā vijānaabhāvavisesā evāti āha “**vijānanameva cittavicittatā**”ti. **Vedanākkhandhādīnanti ādi-**saddena “dvāyatanāni hontī”ti-ādīsu vuttamanāyatanādayopi saṅgaṇhāti.
Tappaṭikkhepoti tassa jātiniddesabhāvassa paṭikkhepo. **Kato hotīti** etena āhārindriyajhānamaggaphalāhetuyo yattakā imasmiṃ citte labbhanti, te sabbepe “eko viññāṇāhāro hotī”ti-ādinā avuttāpi atthato vuttāyevāti dasseti. Esa nayo aññatthāpi.

Koṭṭhāsavārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Suññatavārādivaṇṇanā

121-145. **Yathāvutte samayeti** vuttappakārasamūhe.

146. **Ussāhanaṃ** pesanaṃ niyojanaṃ.

156-159. **Nātisamāhitāyāti** nānāvajjanūpacāraṃ sandhāya vadati.
Yevāpanakehipi nibbisesataṃ dasseti karuṇāmuditānampi uppajjanato.

Kāyavacīkiriya kāyavacīpavatti, viññatti eva vā. **Asamattabhāvananti** pubbabhāgaabhāvanamāha.

Kāmāvacarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarakusala

Catukkanaya-paṭhamajjhānakathāvaṇṇanā

160. Uttarapadalopaṃ katvā “rūpabhavo rūpan”ti vutto, “rūpī rūpāni passati¹, rūparāgo”ti-ādīsu² viyāti daṭṭhabbaṃ. Payogayampāditassa rūpajjhānassa rūpabhavātikkaṃmassapi upāyabhāvato yathā rūpūpavattiyā eva maggoti ayaṃ niyamo na yujjati, evaṃ paccayantaravikalatādīhi rūpūpapattiyā anabhinipphādakassapi atthibhāvato rūpūpapattiyā maggo evāti ayampi niyamo na yujjati. Evañca sati yadeva rūpūpapattiyā nipphādaṃ, tasseva sampayuttassa rūpāvacarakusalabhāvo, na anabhinipphādakassāti ayamatto āpannoti codanaṃ samuṭṭhāpeti **na sabbassa kusalajjhānassāti**-ādinā. Tattha sāmāññasaddopi adhikāravasena visesaniddiṭṭho hotīti “**kusalajjhānassa maggabhāvo**”ti vuttaṃ.

Rūpūpapattijanakasabhāvo rūpabhavavipaccanasabhāvoti tassapi vipākadhammabhāve satipi sabbakusalākusalasādhāraṇaṃ vipākadhammabhāvasāmāññaṃ “vipākadhammabhāvo viyā”ti udāharaṇabhāvena vuttaṃ. Sāmāññaṃ hi visesato bhinnaṃ katvā voharīyatīti. **Sabbasamānoti** rūpūpavattiyā nipphādakassa paccayantaravikalatādīhi anipphādakassa ca sabbassa yathādhigatassa jhānassa sādharmaṇo. Etena uttarapadāvadharmaṇassa pariggahitattaṃ dasseti. “Ito añño maggo nāma natthi”ti imināpi sajātiyā sādharmaṇo aññajātivinivattiyā anaññasādhāraṇo imassa jhānassa rūpūpapattiyā upāyabhāvo vuttoti daṭṭhabbaṃ. **Itare dve** saddhā hirī ca. Yadi paṭipadāya sādhetabbato puggalapubbaṅgamāya desanāya bhāventena samayavavattānaṃ kataṃ. Paṭipadārahitesu kathanti āha “**kesaṇcī**”ti-ādi. Tattha **kesaṇcī**ti samathabhāvanāya katādhikārānaṃ. Tesañhi maggādhigamanato pubbe anadhigatajjhānānaṃ paṭisambhidādayo viya maggādhigameneva tāni samijjhanti.

Aññānīti ariyamaggasiddhito aññāni. **Tesupī**ti ariyamaggena siddhattā paṭipadārahitesupī. Nanu ca ariyamaggasiddhassapi āgamanavasena paṭipadā upalabbhatiyeva. Itarathā “na kāmāvacaraṃ viya vinā paṭipadāya

1. Ma 2. 205; Ma 3. 264; Abhi 1. 65; Khu 9. 231 piṭṭhesu.

2. Abhi 1. 89 piṭṭhe.

uppajjati”ti, “bahutaram lokiyañjhanampi na vinā paṭipadāya ijjhati”ti ca vacanam virujjheyāti? Na, yebhuyyena gahaṇato puggalavisesāpekkhattā ca. Ariyamaggasamijjhanakam hi jhānam kassacideva hoti, tasmā itaram bahutaram lokiyañjhanam puthujjanassa ariyassa ca akatādhikārassa na vinā paṭipadāya sijjhatīti tesam vasena vuttam. Ariyamaggasiddhassapi jhānassa vipākānam viya kusaleṇa ariyamaggena sadisattābhāvato atabbipākattā ca na maggāgamanavasena paṭipadā yujjati, evamassa paṭipadāviraḥo siddho. Evañca katvā suddhikanavakadesanāpi suṭṭhu nītā hoti. Tathā ca vakkhati lokuttarakathāyaṁ “lokiyañjhanampi”ti-ādi¹.

Vaṭṭāsayaṇassa viśesapaccayabhūtāya taṇhāya tanukaraṇavasena vivatṭāsayaṇassa vaḍḍhananti āha “**taṇhāsamkilesasodhanena āsayaposanam**”ti. Āsayaposananti ca jhānabhāvanāya paccayabhūtā pubbayogādivasena siddhā añjāsayaṇasampadā. Sā pana taṇhupatāpavigameṇa hotīti āha “**taṇhāsamkilesasodhanenā**”ti.

Thinamiddhādīnanti thinamiddha-uddhaccakukkuccavicikicchānam. **Pahānanti** pahāyakaṁ.

Tamsadisēsūti mahaggaṭabhāvādīnā paṭhamañjhanasamādhisadisēsu.

Pītisukhavantaṁ jhānam pītisukhanti vuttam yathā arisāsoti dassento “**pītisukha -pa- akāro vutto**”ti āha. Maggassapi vā nibbānārammaṇato tathalakkhaṇūpaniñjhanatā yojetabbā. **Asammosadhammanti** avināśabhāvaṁ.

Dutiyañjhanakathāvaṇṇanā

161-162. Diṭṭhādīnavassa taṁtaṁjhānakkaṇe anuppajjanadhammatāpādanam vūpasamanam virajjanam pahānañcāti idhādhippetavitakkādayoyeva jhānaṅgabhūtā tathā karīyanti, na taṁsampayuttaphassādayoti vitakkādīnamyeva vūpasamādivacanam nāyāgataṁ. Yasmā pana vitakkādayo viya taṁsampayuttadhammāpi eteṇa etaṁ oḷārikanti diṭṭhādīnavā eva, tasmā avisesena vitakkādīnam taṁsahajātānañca vūpasamādike vattabbe vitakkavicārādīnamyeva vūpasamādikaṁ vuccamānaṁ “adhikavacanamaññamatthaṁ bodhetī”ti kiñci viśesaṁ dīpeṭīti taṁ dassento “**yehi vitakkavicārehī**”ti-ādimāha.

1. Mūlaṭi 1. 111 piṭṭhe.

Visuṃ visuṃ ʈitānīpi vitakkavicārasamatikkamavacanādīni
paheyyaṅganiddesatāsāmañña cittaṇa samūhato gahetvā avayavena
samudāyopalakkaṇaṃ katanti dassento “**tesaṃ -pa- taṃ dīpakanti vuttan**”ti
āha. Idāni avayavena samudāyopalakkaṇaṃ vinā
vitakkavicāravūpasamavacanena pītivirāgādivacanānaṃ savisaṇe
samānabyāpārataṃ dassento “**atha vā**”ti-ādimāha.

Tasmiṃ dassiteti “saddhā saddahanā”ti-ādinā jhānavibhaṅge
sampasādane dassite. **Samānādhikaraṇaniddesenevā**ti tattheva vibhaṅge
uddesapaduddhārādīsu saddhājhānaṇaṃ “sampasādanan”ti
ekādhikaraṇatāvacaneneva.

Oḷārikaṅgamukhena “**tadanudhammatā satī**”ti¹ vuttāya
taṃtaṃjhānanikantiyā vikkhambhanaṃ vitakkavicāravūpasamavacanādīhi
pakāsanti āha “**taṇhāppahānaṃ etesaṃ vūpasamanan**”ti. Yato
vitakkavicāresu virattabhāvadīpakāṃ vitakkavicāravūpasamavacananti
tadubhayābhāvadīpanaṃ puna katanti dassetuṃ “**ye cā**”ti-ādi vuttaṃ.

Tatiyajjhānakathāvaṇṇanā

163. **Vīriyaṃ upekkhāti vuttaṃ** “paggahaniggahesu byāpārākaraṇena
upekkhiyati”ti. Gahaṇe majjhatabhāvena saṅkhāre upekkhatīti
saṅkhārupekkhā, tathāpavattā vipassanā paññā. Tassā pana visayato pabhedo
“aṭṭha saṅkhārupekkhā”ti-ādinā yassaṃ **pāḷiyaṃ**² vutto, taṃ pālisesaṃ
dassento “**paṭhamajjhānan**”ti-ādimāha. Tattha **uppādanti**
purimakammapaccayā idha uppattim. **Pavattanti** tathā uppannassa pavattim.
Nimittanti sabbampi saṅkhāragataṃ nimittabhāvena upaṭṭhānato.
Āyūhananti āyatim paṭisandhihetubhūtaṃ kammaṃ. **Paṭisandhinti** āyatim
upapattim. **Gatinti** yāya gatiyā sā paṭisandhi hoti. **Nibbattinti** khandhānaṃ
nibbattanaṃ. **Upapattinti** “samāpannassa vā upannassa vā”ti evaṃ vuttaṃ
vipākappavattim. **Jātinti** jarādīnaṃ paccayabhūtaṃ bhavapaccayā jātim.
Jarāmarañādayo pākāṭa eva. Ettha ca uppādādayo pañceva
saṅkhārupekkhāñāṇassa visayavasena vuttā, sesā tesaṃ vevacanavasena.

1. Abhi 2. 343 piṭṭhe.

2. Khu 9. 62 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

“Nibbatti jātī”ti idaṇhi dvayaṃ uppādassa ceva paṭisandhiyā ca vevacanam.
 “Gati upapatti cā”ti idaṃ dvayaṃ pavattassa. Jarādayo nimittassāti.

Bhūtassāti khandhapañcakassa. **Etehīti** jhānacittasamuṭṭhitarūpehi.

Catukkanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcakanayavaṇṇanā

167. **Ākārabhedanti** ākāravisesaṃ. Anekākārā hi dhammā, te ca niravasesaṃ yāthāvato bhagavatā abhisambuddhā. Yathāha—“sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñāṇamukhe āpāthaṃ āgacchantī”ti¹. **Dutiyajjhānapakkhikaṃ** na paṭhamajjhānapakkhikanti adhippāyo. Tenevāha **“paṭhamajjhānameva hī”**ti-ādi. Atthato hi catukkapañcakanayā aññamaññānuppavesino. Pañcakanaye dutiyajjhānaṃ kiṃ savicāratāya paṭhamajjhānapakkhikaṃ udāhu avitakkatāya dutiyajjhānapakkhikanti siyā āsaṅkāti tadāsaṅkānivattanatthamidaṃ vuttaṃ. **Kasmā**ti-ādinā tattha kāraṇamāha. Suttantadesanāsu ca dutiyajjhānameva bhajantīti sambandho. Ca-saddena na kevalaṃ idheva, atha kho suttantadesanāsupīti desanantarepi yathāvuttajjhānassa paṭhamajjhānapakkhikattābhāvaṃ dasseti. Idāni bhajanampi dassetuṃ **“vitakkavūpasamā”**ti-ādi vuttaṃ. Tena suttantepi pañcakanayassa labbhamānataṃ dasseti.

Nanu ca suttante cattāriyeva jhānāni vibhattānīti pañcakanayo natthiyevāti? Na, “savitakkasavicāro samādhī”ti-ādinā samādhittayāpadesena pañcakanayassa labbhamānattā. Catukkanayanissito pana katvā pañcakanayo vibhattoti tatthāpi pañcakanayo niddhāretabbo. Vitakkavicārānaṃ vūpasamāti hi vitakkassa vicārassa vitakkavicārānaṃ vitakkavicārānanti sakkā vuttuṃ. Tathā avitakka-avicārānanti ca vinā saha ca vicārena vitakkappahānena avitakkaṃ saha vinā ca vitakkena vicārappahānena avicāranti avitakkaṃ avicāraṃ avitakka-avicārañcāti vā tividhampi sakkā saṅgaṇhituṃ.

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

Dutiyanti ca vitakkarahite vitakkavicāradvayarahite ca ñāyāgatā desanā. Dutiyam̐ adhigantabbattā vicāramattarahitepi dvayappahānādhigatasamānadhammattā. Evañca katvā pañcakanayaniddese dutiye vūpasantopi vitakko tasahāyavicārāvūpasamena na sammāvūpasantoti vitakkavicāradvayarahite viya vicāravūpasameneva tadupasamaṁ sesadhammasamānatañca dassentena “vitakkavicārānaṁ vūpasamā ajjhataṁ sampasādanaṁ cetaso ekodibhāvaṁ avitakkaṁ avicāraṁ samādhijaṁ pītisukhaṁ tatiyaṁ jhānaṁ upasampajja viharatī”ti tatiyaṁ catukkanaye dutiyena nibbisesaṁ vibhattaṁ. Duvidhassapi sahāyavirahena aññathā ca vitakkappahānena avitakkattaṁ samādhijaṁ pītisukhattaṁ samānanti samānadhammattāpi dutiyanti niddeso. Vicāramattampi hi vitakkavicāradvayarahitaṁ viya “yasmiṁ samaye rūpūpapattiyā maggaṁ bhāveti avitakkavicāramattaṁ samādhijaṁ pītisukhaṁ dutiyaṁ jhānaṁ upasampajja viharatī”ti avitakkaṁ samādhijaṁ pītisukhanti vibhattaṁ. Paṭhamajjhāne vā sahacārīsu vitakkavicāresu ekaṁ atikkamitvā dutiyampi tatratthameva dosato disvā ubhayampi sahātikkamantassa pañcakanaye tatiyaṁ vuttaṁ tatiyaṁ adhigantabbattā. Paṭhamato anantarabhāvena panassa dutiyabhāvo ca uppajjati. Kasmā panettha sarūpato pañcakanayo na vibhattoti? Ca uppajjati. Kasmā panettha sarūpato pañcakanayo na vibhattoti? Vineyyajjhāsayato. Yathānulomadesanā hi suttantadesanāti.

Paṭipadācatukkādīvaṇṇanā

176-180. **Tadanurūpatā**ti tassa paṭhamādījjhānassa anurūpasabhāvā. Yathāladdhajjhānaṁ santato paṇītato disvā assādayamānā nikanti taṁsampayuttā khandhā vā tadārakkhabhūtā satiyeva vā tassa jhānassa anucchavikatāya “tadanudhammatā satī”ti vuttattāti. **Kadācī**ti yadā paṭhamam̐ adhigantvā yathānisinnoyeva vinā payogantaraṁ dutiyādīni adhigacchati, īdise kāleti attho.

186. Kusalajjhānassa adhigatattā “sekkhā”ti vuttaṁ. **Na hi te uppādentī nāmā**ti ariyamaggakkhaṇe rūpāvacarajjhānānaṁ anuppajjamānataṁ sandhāyāha.

Kasiṇakathāvaṇṇanā

203. **Āruppapādakatā ca dassitā** vinā abhāvato. Na hi tesam āruppapādakatāya vinā nirodhapādakatā atthīti. Nimminituṃ icchitassa vatthuno nimmānavasena khippariṃ nisanti nisāmanam ālocanam adhigamo etassāti khippanisanti. Tabbhāvo “khippanisantibhāvo”ti āha **“khippadassanam khippābhiññatā”**ti.

Kasiṇakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā

204. Paṭibhāganimittabhūtam kasiṇārammaṇasaṅkhātam āyatanam kāraṇam etassāti **kasiṇāyatanam**, jhānam. Atha vā ārammaṇassa anavasesapharaṇaṭṭhena kasiṇaṅca tam āyatanaṅca yogino sukhavisesānam adhiṭṭhānabhāvato manāyatanadhammāyatanabhāvato cāti sasampayuttam jhānam **kasiṇāyatanam**. Tenevāha “satipi abhibhāyatanānam kasiṇāyatanatte”ti. Bhāvanāya nimittam bhāvanānimittam, ārammaṇassa parittappamāṇatā suvisuddhanīlādītā ca, tadeva nānattam. Bhavanā eva vā pubbabhāgabhūtā bhāvanānimittam, tassa nānattam bhāvanānimittanānattam. Pubbabhāgabhāvanā hi yathāvuttavisesa ārammaṇe pavatti-ākāravisesato nānāsabhāvāti. Kasiṇanimittassa abhibhavanakabhāvanānimittanānattam **kasiṇa -pa- nānattam**, tatoti yojetabham.

Ettha ca purimāni cattāri abhibhāyatanāni bhūtakasiṇārammaṇāni, bhūtakasiṇesu ca yaṃ suvaṇṇam dubbaṇṇanti ca na sakkā vattum. Tattha pavattitāni sabbattha vā vaṇṇābhogarahitena pavattitāni paṭhamatatiyābhibhāyatanānīti dutiyacatutthāni vaṇṇakasiṇārammaṇāni.k
Yadi evam dutiyacatutthehi pañcamādīnam ko visesoti “pañcamādīni vaṇṇato ramaṇīyatarāni, na tathā itarāni”ti vadanti. Purimānīpi cattāri aṭṭha kasiṇārammaṇāneva, tasmā tam nesaṃ matimattam “aṭṭhasu kasiṇesū”ti vuttattā. Vimokkhesu ca paṭhamadutiyavimokkhā aṭṭha kasiṇārammaṇā. Tatiyā vaṇṇakasiṇārammaṇo. Paṭhamadutiyāpi vā vaṇṇakasiṇārammaṇā eva “bahiddhā

nīlakasiṇādirūpāni jhānacakkhunā passatī”ti vuttattā.

Ārammaṇamanuññatāya hi tattha anigatitabhāvena tesam pavattitī. Evaṃ sante tatiyassa itarehi ko visesoti? Subhākārābhogo. Tatiyo eva hi subhanti ābhujanavasena pavattati, na itareti.

Ñāṇam appanāpaññā. **Vijjamānepīti** api-saddena avijjamānepīti dasseti. **Parittappamāṇatā abhibhavanassa kāraṇam** imesu catūsu abhibhāyatanesūti adhippāyo. Nanu ca sabbattha “**suvaṇṇadubbaṇṇānī**”ti vacanato vaṇṇābhogasahitāniyeva gahitānīti? Na gahitānīti dassento “**tattha cā**”ti-ādimāha. **Tatthāti** āgamesu. **Tathā appamāṇānīti** vaṇṇābhogarahitāni ca sabbāni appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇānīti attho. Yadi evaṃ katham viṣiṭṭhānam vaṇṇābhogena rahitānam sahitānañca ekajjham manasi karoti? Na ekajjham, visumyeva pana tesu manasikāro. Yadi visum kathamekanti? Parittabhāvasāmaññato. Yadi evaṃ “suvaṇṇadubbaṇṇaggahaṇam atiricchatī”ti, nātiricchatīti dassento “**atthi hi eso pariyāyo**”ti-ādimāha. Tattha yadidaṃ vaṇṇābhogajanitaṃ visesaṃ aggahetvā parittasāmaññena ekattaṃ netvā “parittāni abhibhuyyā”ti vatvā puna tadantogadhadhammappabhedam vineyyavasena dassetuṃ “tāni ce kadāci vaṇṇavasena ābhujitāni honti suvaṇṇadubbaṇṇāni abhibhuyyā”ti vattabbatāya vaṇṇābhogarahitaparittābhibhavane taṃ sahitaparittābhibhavane ca parittābhibhavanassa sāmaññaṃ gahetvā ekanti vacanaṃ, eso pariyāyo vijjatīti ayamadhippāyo.

Evaṃ suttantābhidhammapāṭhavisesaṃ aṭṭhakathāya virodhābhāvaṃ dassetvā idānisuttantābhidhammapāṭhānaṃ avirodham adhippāyavibhāvanena dassetuṃ “**tattha cā**”ti-ādimāha. Evaṃ abhidhamme vaṇṇābhogarahitāni sahitāni ca visum vuttāni. Suttante pana “ubhayāni ekajjhan”ti vuttaṃ, taṃ katham viññāyatīti āha “**tadetan**”ti-ādi. Tattha **āgatassāti** suttante āgatassa. Tattha hi “ajjhattaṃ rūpasāññī”ti āgataṃ. **Avacanatoti** abhidhamme avacanato. Yadi pi vimokkhā visum desitā, kasiṇāyatanabhāvo viya pana abhibhāyatanānaṃ vimokkhakiccatāpi atthīti abhibhāyatanavimokkhānaṃ idāpi saṅkaro dunnivāroti codanaṃ manasi katvā

āha “**sabbavimokkhakiccasādhāraṇavacanabhāvato**”ti. Tena yathā abhibhāyatanadesanāyaṃ abhibhāyatanakiccāni niravasesato vuttāni, evaṃ vimokkhadesanāyaṃ vimokkhakiccānīti idha tesāṃ asaṅkaroyevāti dasseti.

Ye ca yathāvuttaṃ vavatthānaṃ na sampañicchanti, tehi suttantābhidhammapāṭhabhede aññaṃ kāraṇaṃ vattabbaṃ siyā. Kimettha vattabbaṃ, nanu aṭṭhakathāyaṃ “kasmā pana yathā suttante”ti-ādiṃ vatvā “ajjhatarūpānaṃ anabhibhavanīyato”ti kāraṇaṃ vuttanti. Na taṃ tassa kāraṇavacananti dassento “**ajjhatarūpānaṃ**”ti-ādimāha. Tattha **yanti** idha suttante ca “bahiddhā rūpāni passatī”ti¹ vuttavacanaṃ sandhāyāha. Bahiddhā rūpāniyeva hi abhibhavanīyānīti. **Aññahetukanti** desanāvilāsato aññaṃ abhibhavanīyahetu etassāti aññahetukaṃ. Ajjhata-arūpasaññitāya eva, na suttante viya ajjhatarūpasaññitāya cāti attho. **Avibhūtattāti** idaṃ ñāṇuttarānaṃ saha nimittuppadanena appanānibbattaṇaṃ āramaṇassa abhibhavo na suṭṭhu vibhūtabhāvamantarena sambhavatīti katvā vuttaṃ. Nanu ca aṭṭhakathāyaṃ pāṭhadvayavisesassa desanāvilāso kāraṇabhāvena vuttoti āha “**desanāvilāso ca yathāvuttavavattānavasena veditabbo**”ti. Desanāvilāso hi nāma vineyyajjhāsayanurūpaṃ vijjamānasseva pariyāyassa vibhāvanaṃ na yassa kassacīti. Tattha ca “pariyāyadesanattā”ti-ādinā vuttappakāravavatthānaṃ desanāvilāsanibandhanamāha. Tathā ceva hi purato desanāvilāso vibhāvito.

Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Vimokkhakathāvaṇṇanā

248. **Tanti** “sasantatipariyāpannarūpan”ti vuttakesādivaṇṇamāha. Taṃ pana yasmā khalamaṇḍalādi viya paramparāya jhānassa kāraṇaṃ, tasmā “**jhānassa hetubhāvenā**”ti āha. **Yenāti** yathāvuttarūpavisesena. **Visiṭṭhenāti** atisayappattena “rūpūpapattiyā”ti-ādīsu² viya

1. Am 3. 125, 126 piṭṭhesu.

2. Abhi 1. 44, 64; Abhi 2. 276 piṭṭhesu.

uttarapadalopena “rūpan”ti vuttena rūpajhānena. “Visiṭṭhenā”ti iminā hi atisayarūpayutto rūpīti vuttoti dasseti. “Paṭhamam jhānam upasampajja viharati pathavīkasiṇam”ti-ādinā¹ **jhānānameva kasiṇabhāvena pavattā. Sutte ārammaṇānam** kasiṇabhāvena pavattā “pathavīkasiṇameko sañjānāti”ti-ādinā².

Vimokkhakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Brahmavihārakathāvaṇṇanā

251. Aññāṇasampayuttāpi vā upekkhāvedanā **aññāṇupekkhā, upekkhāti** aññāṇasampayuttā upekkhāvedanā, aññāṇupekkhātipi etāsaṃyeva nāmanti³ hi **sammohavinodaniyam** vakkhatīti. Appaṭibhāganimittattepi ekam katipaye vā satte odissa pavattā paricchinnarūpādi-upādānavisaye pavattattā kathamappamāṇagocarāti āha “**na ca sammutisacca-asenā**”ti-ādi. Evampi yathā natthi sattā opapātikātisattavasena pavattāyapi micchādiṭṭhiyā saṅkhārārammaṇatā vuccati upādānavasena, evam sattavasena pavattānampi mettādīnam saṅkhārārammaṇatāpi siyāti ce? Na, aparāmasanavasena pavattānam mettādīnam sa-upādānaggahaṇāsambhavatodidassento āha “**aparāmāsā**”ti-ādi.

Brahmavihārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Asubhakathāvaṇṇanā

263. “Ekāhamatam vā dvīhamatam vā”ti-ādinā⁴ vuttāsu navasu sivathikāsu vaṇṇavasena pavattajjhānam **sivathikāvaṇṇajjhānam**. Nanu cetassa vaṇṇakasiṇehi gahaṇam yuttam, na asubhehīti? Na, sivathikāvaṇṇam upamam katvā attano kāye paṭikūlattan amuñcitvāva vaṇṇavasena

1. Abhi 1. 116 piṭṭhe.

3. Abhi-Ṭṭha 2. 489, 490 piṭṭhesu.

2. Dī 3. 257; Am 3. 293 piṭṭhesu.

4. Dī 2. 235; Ma 1. 73 piṭṭhesu.

pavattanato. Tenevāha “**paṭikūlamanasikārasāmaññenā**”ti. Ayamatto **sivathikāvaṇṇajjhānassāti** etthāpi yojetabboti vibhāvento “**tampī**”ti-ādimāha.

Rūpāvacarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā

265. **Rūpanimittanti** rūpahetu rūpādhikaraṇaṃ. **Rūpārūpanimittesūti** rūpadhammesu ca pathavīkasiṇādinimittesu ca. **Tadā rammaṇajjhānesūti** ettha **taṃ**-saddena rūpanimittaṃ paccāmasati rūpampi vā rūpadhammārammaṇānampi rūpāvacaraajjhānānaṃ sambhavato. **Rūpādīsūti** rūpārūpanimittatadārammaṇajjhānesu rūpapaṭibaddhadhammesu ca. **Anāvajjitukāmatādināti ādi**-saddena asamāpajjitukāmatādiṃ saṅgaṇhāti.

Cutito uddhaṃ uppattirahānaṃ -pa- anuppattidhammatāpādanena samatikkamoti etena samatikkamitabbattena rūpāvacarakusalānaṃ rūpāvacaravipākakiriyehe visesābhāvaṃ dasseti anadhigatabhāvato. Yesañhi rūpasaññādināṃ arūpabhāvanāya samatikkamādiko labbhati, te dassetuṃ “arūpabhāvanāya abhāve cutito uddhaṃ uppattirahānaṃ”ti vuttanti. **Yāti** ekantarūpanissitā avasiṭṭhaparittavipākasaññādayo.

Āneñjasantasamāpattisukhānubhavanabhavavisesūpapajjanādayo āruppasamāpattīnaṃ atthāti āha “**rūpasaññā -pa- na attho**”ti.

Idha ugghāṭitakasiṇavasena parittānantatā hoti nippariyāyadesanattāti adhippāyo. Yadi evaṃ parittakasiṇugghāṭite kathamākāsānañcāyatanavacananti? Tatthāpi anantapharaṇasabbhāvato. Tenevāha “**anantapharaṇatāsabbhāve**”ti. Yadi sabbattha anantapharaṇatā atthi, atha kasmā “ananto ākāso”ti na vuttanti āha “**samayavavattthapanā**”ti-ādi. Tattha **paṭipattīti** jhānabhāvanākāramāha.

266. Ugghāṭabhāvo **ugghāṭimaṃ**. Yathā pākimaṃ.

268. Ākāse pavattitaviññāṇātikkamato tatiyāti paduddhāraṃ katvā yuttito āgamato ca tadatthaṃ vibhāvetuṃ **“tadatikkamato hī”**ti-ādimāha. Āruppasamāpattīnaṃ ārammaṇātikkamena pavattabbattā visesato ārammaṇe dosadassanaṃ tadeva atikkamitabbanti ayaṃ yutti, ārammaṇe pana atikkante tadārammaṇaṃ jhānampi atikkantameva hoti. Bhāvanāya ārammaṇassa vigamanaṃ apanayanaṃ vibhāvanā. **Pāliyanti** vibhaṅge. Nanu ca pāliyaṃ **“taññeva viññāṇaṃ”**ti avisesena vuttaṃ **“na ākāśānañcāyatanaviññāṇaṃ”**ti. **“Na taññeva viññāṇanti visesavacanena ayamatto siddho”**ti dassento **“viññāṇañcāyatanan”**ti-ādimāha.

Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Tebhūmakakusalavaṇṇanā

269. Sattahi mahāvārehi

paṭiccasahajātapaccayanissayasamsaṭṭhasampayuttapañhāvārehi anulomapaccanīya anulomapaccanīya paccanīyānulomādinayā **anulomādinayā**. Bhāradvājagotamādayo aṭṭhacattālīsa loka gottāni mūlabhūtāni, tathā kaṭṭhakālāpādayo aṭṭhacattālīseva caraṇānīti āha **“aṭṭhacattālīsan”**ti-ādi. Tattha **tesanti** bhabbābhabbānaṃ. Dvārasīseṇa dvāravantāni gayhantīti adhippāyenāha **“taṃtaṃdvārāni vā kāyādīni”**ti. Acittikārena vā kataṃ **hīnaṃ**, ajjuhekkhanena kataṃ **majjhimaṃ**, sakkaccakataṃ **paṇītaṃ**. Āmisakiñjakkhādi hetu vā kataṃ **hīnaṃ**, puññaphalakāmatāya kataṃ **majjhimaṃ**, kattabbamicceva ariyabhāve ʈhitena kataṃ **paṇītaṃ**. Bhavasampatti lobhena vā pavattitaṃ **hīnaṃ**, alobhajjhāsayena pavattitaṃ **majjhimaṃ**, parahitāya pavattitaṃ **paṇītaṃ**. Parittakataṃ vā **hīnaṃ**, mattato kataṃ **majjhimaṃ**, adhimattato kataṃ **paṇītaṃ**. Mahaggatesu pana paṭiladdhamattaṃ **hīnaṃ**, nātisubhāvitaṃ **majjhimaṃ**, subhāvitaṃ vasippattaṃ **paṇītaṃ**. Imesupi ekekassa hīnādikassa āyūhananānattādivasena hīnādibhedo labbhatiyevāti daṭṭhabbaṃ. **Sampayuttadhammānaṃ vasenāti** yo cittappabhāvitocittasampayuttānaṃ cittādhipateyyabhāvo, so taṃnimitte citte upacaritoti evaṃ vā ettha attho.

Tebhūmakakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Lokuttarakusalavaṇṇanā

277. “Kenatṭhena lokuttaran”ti-ādi paṭisambhidāvacanaṃ¹ aṭṭhakathāya ābhataṃ, tasmā tattha “tividhopi anuttaradhammo lokaṃ taratī”ti-ādinā saṅgahitoti taṃ tīhi padehi yojetvā dassetuṃ **“lokaṃ taratīti etenā”**ti-ādimāha. Ekekasmim yojetabbo lokassa antagamanāditāya maggādīsupi labbhamānattā. Maggeyeva vā tividhopi attho yojetabboti sambandho. **Anativattanādīti ādi**-saddena indriyānaṃ ekarasatā tadupagavīriyavāhanaṃ āsevanāti ime tayo bhāvanāvisese saṅgaṇhāti. Yasmā cete bhāvanāvisesā saṃkilesavodānesu vaṭṭavivaṭṭesu ca taṃtaṃnādinavānisaṃsadassanabhūtāya pubbabhāgapaññāya sampāditeṇa ñāṇavisesena nipphajjanti, tasmā vuttaṃ **“aññamaññaṃ -pa- vaḍḍhetī”**ti.

Nissayo hotīti rukkho viya sākāya ādhārabhāvena voharīyatīti attho. Phalañāṇaphalaṅgāni nissayavacanaṃ nissayapaccayattā. Tatoyeva nissayabhāvato patiṭṭhābhāvato. Ariyaphalasannissayena hi ariyā katakiccā suṭṭhu nibbinasabbabhāvāpi cirataraṃ loke parahitāya tiṭṭhanti. Kilesānaṃ odhiso pajahanakāpi ariyamaggā avisesena sabbākusalānaṃ sabbakusalapaṭipakkhatāya aññamaggappahātabbesupi kenaci pahānākārena pavattantīti taṃ pahānākāraṃ dassento **“itaresaṃ vijjutobhāseṇa viya tamassā”**ti āha. Yena **pāḷiyaṃ**² heṭṭhimamaggañāṇānaṃ vijjūpamatā dassitā. Yadi evaṃ uparimaggavajjhā kilesā itareti idhādhippetā. Na tesāṃ samuccheda vacanaṃ yuttaṃ. Na hi bhāvanāya pahātabbe dassanamaggo samucchindituṃ sakkoti. Tathā ca sati dassanena pahātabbā eva te siyūṃ. Atha tadaṅgappahānaṃ adhippetāṃ, yena **“vijjutobhāseṇa viya tamassā”**ti vuttaṃ, taṃ pubbabhāgavipassanāya eva siddhaṃ na ca yuttaṃ lokuttaramaggo tadaṅgavasena kilese pajahatīti. Vikkhambhanepi eseṇa nayo, anulomañāṇeneva tassa sātisaṃyāṃ sādhitattā. Atha pana paṭhamamaggavajjhā eva kilesā itareti adhippetā, evaṃ sante tesāṃ itarabhāvova na siyā, na ca

1. Khu 9. 349 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 255 piṭṭhe.

anapāyagamanīyā nāma kilesā dassanena pahātabbā atthi, nāpi paṭhamamaggavajjhā kilesā tena vijjutobhāsenā viya tamo samucchinditabbāti vattum yuttanti upaparikkhitabboyaṃ “itaresaṃ -pa-samucchedo”ti. Lokiyajjhānampi **na vinā paṭipadāya ijjatīti** idaṃ adhippāyavasena netabbaṃ neyyatthattāti taṃ adhippāyaṃ vibhāvento **“akatādhikārassā”**ti āha. Tena yathāvuttavacanassa ca sappadesataṃ dasseti. Nanu ca katādhikārassa ariyassa maggena samijjhamānampi jhānaṃ maggapaṭipadāvasena paṭipadāsahitamevāti. Na vinā paṭipadāya ijjatīti sakkā vattum, tenetaṃ vacanaṃ nippadesamevāti anuyogaṃ adhippāyavasena gahetabbatthataṃ pālītopi viññāyatīti dassento āha **yathā vutta -pa- katā**”ti.

“Yo kocīti avisesavacanan”ti tassa apavādaṃ dassento **“sakiṃ dvikkhattun”**ti-ādimāha. Paricchinditvā gahaṇaṃ parijānaṃ. **Nāmarūpavavattthāpanādīnanti** nāmarūpavavattthāpanapaccayapariggahalakkhaṇapaṭivedhanikantipariyādān ānaṃ. **Kicchasiddhitoti** nāmarūpavavattthāpanādīnaṃ kesañci sabbesampi vā kicchasiddhito. Esa nayo dutiyavārādīsupi yathāsambhavaṃ. **Sukhasiddhiyampīti** nāmarūpavavattthāpanādīnaṃ kicchasiddhi maggapātubhāvadandhabhāvassa kāraṇabhāve anekantikā. Vipassanāsahagatindriyānaṃ pana mandatā tassa ekantakāraṇanti dasseti.

Etadantattā paṭipadāyāti etena nippariyāyato paṭipadāñāṇadassanavisuddhisāṅkhātāya vipassanāpaññāya cirācirappavattivasena maggassa khippadandhābhiññatā vuttāti dasseti. **Purimānanti** purimavārānaṃ, lakkhaṇapaṭivedhādīnaṃyeva vā. Heṭṭhimakoṭiyā tikkhattum kilesavikkhambhane sati dukkhāpaṭipadābhāvo, na tato heṭṭhāti nicchitattā āha **“tikkhattum vikkhambhanavāratāvasenā”**ti. **Tassa sukhāpaṭipadā veditabbā** ukkaṃsavasenāti adhippāyo.

Yasmiṃ puggale visamvādanabhedanāniṭṭhānatthaniyojanānaṃ pavatti, tattha sinehviraheneva tesaṃ pavatti, so ca puggalo asaṅgahito hotīti musāvādādīnaṃ visamvādanādikicatāya lūkhataṃ ca apariggahatā ca vuttā. Tappaṭipakkhaviruddhasabhāvattā sammāvācāya siniddhabhāvataṃ

pariggāhakasabhāvatā. Saddhāvisesayogato vā tassā siniddhabhāvo daṭṭhabbo. **Samuṭṭhāpeti**ti pavatteti. Jīvamāno vā satto, **sampayuttadhammā vā vodāyanti** etena sayam vā vodāyatīti vodānam.

285. Taṇhādīṭṭhīhi **patiṭṭhānam**. Avasesakilesābhisāṅkhārehi **āyūhanā**. Sassatadīṭṭhiyā **patiṭṭhānam**. Uccedadīṭṭhiyā **āyūhanā**. Līnavasena **patiṭṭhānam**. Uddhaccavasena **āyūhanā**. Kāmasukhānuyogavasena **patiṭṭhānam**. Attakilamathānuyogavasena **āyūhanā**. Sabbākusalābhisāṅkhāravasena **patiṭṭhānam**. Sabbalokiyakusalābhisāṅkhāravasena **āyūhanā**ti oghataraṇasuttavaṇṇanāyaṃ vuttetu pakāraṇaresu idha avuttānam vassenapi patiṭṭhānāyūhanā veditabbā.

Atha vā kilesaggahaṇena taṇhāsassatadīṭṭhisabbākusalābhisāṅkhārā gahitā taṃsabhāgatāya tadekaṭṭhatāya ca. Tathā abhisāṅkhāraggahaṇena avasesakilesa-uccedadīṭṭhisabbalokiyakusalābhisāṅkhārā. Līnuddhaccakāmasukhattakilamathānuyogānam visum vuttattā tehi na yojetabbanti kilesābhisāṅkhāravasena patiṭṭhānāyūhane vatvā taṇhādīṭṭhīnam tattha visapaccayataṃ dīpetum tadubhayavassenapi yojanā katā. Nayadassanaṃ vā etaṃ tattha daṭṭhabbam. Evamitarepi pakārā yojetabbāti. “Catūhi bhikkhave aṅgehi samannāgato puggalo”ti-ādisu¹ **aṅga**-saddassa kāraṇatthataṃ daṭṭhabbā.

299. Musāvādādīni bhāsamāno karoti nāma kiṃ vakkhamānam kiriyam, kā pana sāti? Musāvādādikiriyābhi viditovāyamattho. Evaṃ vā ettha yojanā daṭṭhabbā.

301. **Nipphāditapaccayānanti** cīvarādipaccayānam. **Kuhanavatthūnī**ti pāpicchataṃ nissāya lkūkhacīvarādisevanavasena “yo te vihare vasati, so arahā”ti-ādinā² attānam ariyaguṇasāmantaṃ katvā bhaṇanavasena visesalābhino viya attano pariharaṇavasena ca pavattā akusalacittuppādā paresaṃ vimhāpanakāraṇāni kuhanavatthūni.

1. Am 1. 428, 431 piṭṭhesu.

2. Vi 1. 140 piṭṭhe.

343. Satipi saṅgaṇārammaṇehi maggassa animittanāmalābhe na nippariyāyena vipassanā animittanāmikāti āgamanato maggo animittanāmaṃ na labhatīti āha **“na pana saṅgaṇārammaṇehi -pa- siddham hotī”**ti. Yasmā pana āgamanato suññataṃ appaṇihitanti laddhanāmassa maggassa saṅgaṇato ārammaṇato ca tanāmābhāvo na kadācipi atthi, tasmā nāmattayapāripūrihetu-āgamanato nāmalābhoti adhippāyenāha **“paripunṇanāmasiddhihetuttā”**ti. **Sabbesanti** sabbavimokkhamukhāgatānampi maggānaṃ. **Nāmattayayogoti** suññatāpaṇihitānimittanāmayogo. **Vavatthānaṃ** asaṅkaro.

350. Nimittadhammā saṅkhārā tehi sanimittā saviggahā viya upaṭṭhahantīti tesāṃ abhāvitaḥāvanassa bhāvitaḥāvanassa ca upaṭṭhahanākāraṃ dassento **“samūhādī”**ti-ādimāha. Tena ca “vimokkhena saddhindriyaṃ adhimattaṃ hotī”ti¹ vuttaṃ, na “tasmiṃ vimokkhe”ti, tasmā **“animittavimokkhoti aniccānupassanaṃ āhā”**ti vuttaṃ. Itarathāpi eseva nayo. Animittassa animittabhāvābhāvo natthīti kasmā vuttaṃ, nanu ca aniccānupassanāya animittavimokkhabhāvo pariyāyenāti nippariyāyadesanāya tassā animittabhāvābhāvo atthi eva, evaṅca sati “animittassa animittanāmadānābhāvo”ti ca na na sakkā vattunti upamāsaṃsandanaṃ suṭṭhutaṃ yujjati, tathā animittena maggassa animittabhāvo na yujjatiyeva. Tenāha “paramatthato nāmaṃ dātuṃ na sakkotī”ti? Saccametaṃ, pariyāyasiddhamyeva pana aniccānupassanāya animittabhāvaṃ gahetvā maggasodhanavasenāyamanuyogo kato “animittavimokkhassa animittabhāvābhāvo natthīti viruddhaṃ viya hotī”ti. Evaṅca katvā “animittaṃ -pa- dīpito hotī”ti sayameva vakkhatīti. **Sāmaññanti** upamopamitabbānaṃ sambandhamāha. **Na maggādhipatīti** maggo adhipati maggādhipatīti chandacittānaṃ ayaṃ samaññā natthīti attho. **Na ca tehi maggassāti** chandacittehi maggo adhipati etassāti maggādhipatīti ayaṃ samaññā maggassa natthi. Kasmā? Tesāṃ chandacittānaṃ amaggaṅgattā.

Jhānassa suññatādināmakattāti etena indriyabalādīnampi maggasampayogato suññatādināmakatā dassitāti daṭṭhabbaṃ. Satipi

paccanīkāmasane na tassa maggassataṃ paribhayaṃ yathāsarasaṭṭhi āha
“sarasappadhāno”ti. **Dvīhīti** sarasapaccanīkehi. **Aññānirapekkhahīti**
 āgamananirapekkhehi. **Tasmāti** yasmā sarasatova nāmalobhe
 avavatthānāpatti sabbassa maggassa sabbanāmaḥbhāvāpatti hoti, tasmā.
Attābhi -pa- maggāti tena āgamanato nāmalābhassa paccanīkato
 nāmalābhābhāvaṃ dasseti. **Sarasantareti** animittabhāvādike.
Paccanīkasahitena sarasenāti suññatāppaṇihitabhāvehi tadāgamanehi.
Nimittaggahaṇānivāraṇāti saṅkhāranimittaggāhassa anisedhanato.
 Suññatāppaṇihitasseva maggassa vuttattā aniccato vuṭṭhahantassa maggo
 idha asaṅghato siyāti āsaṅkitvā āha **“aniccānupassanā”**ti-ādī.
 Saṅkhārehivuṭṭhānaṃ na siyā, lakkhaṇehi eva vuṭṭhānaṃ siyāti adhippāyo,
 lakkhaṇapaṭivedho na siyā atadārammaṇattāti attho. Saṅkhārānañhi hutvā
 abhāva-udayabbayaṭṭipīlanāvasavattanākāresu aniccatādīlakkhaṇavohāro.

Ākāravantesu gahitesu tadākāropigahitoyeva hotīti āha **“lakkhaṇānīpi**
paṭividdhāni honti tadākārasaṅkhāraggahaṇato”ti. **Yathāvuttādhippāyenāti**
 “aniccan”ti-ādīnā “saṅkhāresū”ti-ādīnā vuttappakārādhippāyena. **Visunti**
 saṅkhārehi vinivattetvā.

Lokuttarakusalapakiṇṇakakathāvaṇṇanā

Pañcadhā uddisati pañcupādānakkhandhe ajjhattadukavasena
 rūpadukavasena ca bhinditvā abhinditvā ca nimittavacaneneva uddisati
 pavattassapi saṅkhāranimittabhāvānativattanato vuṭṭhātabbatāsāmaññato ca.
 Teneva upādinnānupādinnavasena pavattaṃ dvidhā katvā niddisitvāpi “ayaṃ
 tāva nimitte vinicchayo”ti nimittavaseneva nigameti. Ettha ca nimittaṃ
 ajjhattabahiddhā, pavattaṃ pana ajjhattamevāti ayametesam viseso.
Bojjhaṅgādivisesanti bojjhaṅgajhānaṅgamaggaṅgānaṃ asadisataṃ.
 Asamāpajjitukāmatāsaṅkhātā vitakkādivirāgaḥbhāvanā
asamāpajjitukāmatāvīrāgaḥbhāvanā. Itarassāti pādakajjhānādikassa.
Atabbhāvatoti yathāvuttavīrāgaḥbhāvanābhāvassa abhāvato. Idaṃ vuttaṃ
 hoti—yathā maggāsannāya vipassanāya somanassasahagatatte maggassa
 paṭhamādijjhānikatā ca

upekkhāsahagatatte pañcamajjhānikatā eva ca tabbasena ca bojjhaṅgādīnaṃ viśesoti tesāṃ niyame āsanna-kāraṇaṃ padhāna-kāraṇaṃ vuṭṭhāna-gāminivipassanā, na evaṃ pāda-kajjhānādayoti.

Idāni apāda-kapaṭṭhamajjhānapāda-kānaṃ pakiṇṇakasaṅkhārapaṭṭhamajjhānāni sammasitvā nibbattitānaṃ maggānaṃ ekantena paṭṭhamajjhānikabhāvato vipassanāniyamoyevettha ekantiko padhānaṃcāti imamatthaṃ vibhāvento “vipassanāniyamenevā”ti-ādimāha. Tattha itareti duttiyajjhānikādimaggā. Pāda-kajjhānātikkaṇṭānaṃ aṅgaṇaṃ asaṃpajjitukāmatāvirāga-bhāvanābhūtā vuṭṭhāna-gāminivipassanā adhiṭṭhāna-bhūtena pāda-kajjhānena āhitaviśesā maggassa jhānaṅgādiviśesaniyāmikā hotīti “pāda-kajjhānavipassanāniyamehī”ti vuttaṃ. Yathā ca adhiṭṭhāna-bhūtena pāda-kajjhānena, evaṃ āraṃmaṇa-bhūtena sammasitajjhānena ubhaya-sabbhāve ajjhāsayavasena āhitaviśesā vipassanā nyameṭīti āha “evaṃ sesavādesupī -pa- yojetabbo”ti.

Pāda-kajjhāna-saṅkhāresūti paṭṭhamajjhāna-saṅkhāresu. “Paṭṭhamajjhānaṃ pāda-kam katvā”ti¹ hi vuttaṃ. Taṃtaṃvirāgāvirāga-bhāvanābhāvenāti vitakka-dīnaṃ virajjanāvirajjanabhāvanābhāvena. Tena āraṃmaṇajjhāna-sapi vipassanāya viśeśadhānaṃ upanissayatamaṃha.

Pāda-kajjhāna-sammasitajjhānāniyeva bojjhaṅgādiviśeśānaṃ upanissayo kāraṇanti pāda-kajjhāna-sammasitajjhānupanissayo, tassa sabbhāve. Tadabhāvābhāvatoti tassa ajjhāsayassa abhāvābhāvatato.

Catutthajjhānikassa maggassa āruppe arūpajjhānameva pāda-kam siyāti āha “catutthajjhānikavajjānaṃ”ti. Ariyamaggassa oḷārikaṅgātikkaṃamanūpanissayā vipassanāya adhiṭṭhāna-āraṃmaṇa-bhūtā duttiyajjhānādayo. Pañcahi aṅgehīti pañcahi jhānaṅgehi. “Taṃtaṃvādehi paññāpiyamānāni pāda-kajjhānādīni vādasahacāritāya ‘vādā’ti vuccantī”ti adhippāyena “tayopete vāde”ti āha. Vadanti etehīti vā vādakaraṇa-bhūtāni pāda-kajjhānādīni vādā.

1. Abhi-Ṭṭha 1. 272 piṭṭhe.

Vipākasantānassa -pa- susaṅkhatattāti etena yasmim̐ santāne kammaṃ uppajjati, tattha uppajjamānameva kiñci visesādhānaṃ karotīti dīpeti. Yato tasmim̐yeva santāne tassa vipāko, nānaññattha.

Purimānulomaṃ viya tanti yathā gotrabhuṭṭhāne uppannānulomato purima-anulomaññaṃ taṃ gotrabhuṭṭhāne uppannānulomaṃ anubandhati, evaṃ. **Tadapīti** gotrabhuṭṭhāne uppannānulomaññaṃpi aññaṃ anulomaññaṃyeva anubandheyya, tassa anantaraṃ uppajjeyya. **Sā bhūmīti** sā pañcupādānakkhandhasaṅkhātā kilesānaṃ uppattiṭṭhānatāya bhūmi. **Eko bhavoti gahetvā vuttanti** etena satta bhava dve bhaveti idampi adhippāyavasena netabbatthaṃ, na yathārutavasenāti dasseti. Tatthāyaṃ adhippāyo—ekavāraṃ kāmāvacaradevesu ekavāraṃ manussesūti evampi missitūpapattivāsena tesu ekissā eva-upapattiyā ayaṃ¹ paricchedo. Yaṃ pana “na te bhavaṃ aṭṭhamamādiyaṃ”ti² vuttaṃ, tampi kāmāvacarabhavaṃyeva sandhāyāha. Mahaggatabhāvānaṃ paricchedo natthīti vadanti. Tathā “ṭhapetvā dve bhava”ti etthāpi kāmāvacaradevamanussabhavānaṃ missakavaseneva, tasmā **kāmadhātuyaṃ ye dve bhavāti** kāmāvacaradevamanussavasena ye dve bhavāti attho. Purimavikappesu puggalabhedena paṭipadā bhinditvā kassaci calatīti, kassaci na calatīti katvā “calati evā”ti avadhāraṇamantarena attho vutto. Yasmā pana **aṭṭhakathāyaṃ**³ “yathā ca paṭipadā, evaṃ adhipatipi calati evā”ti vuttaṃ, tasmā sabbesampi paṭipadāsu abhedena gahitāsu ekantena calanaṃ sambhavantīti **“calaticceva vuttaṃ, na na calatī”**ti tatiyavikappo calanāvadhāraṇo vutto.

Lokuttarakusalapakiṇṇakakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭhamamaggavīsati mahānaya vaṇṇanā

357. Jhānamaggādi pariyāyehi kathite bojjhanakāti adhippetā, visesato pubbabhāge “jhānaṃ bhāvēmi maggaṃ bhāvēmi”ti pavattajjhāsayā hontīti adhippāyena **“yassa pubbabhāge”**ti ādimāha.

1. Nāyaṃ (Ka)

2. Khu 1. 6, 313 piṭṭhesu.

3. Abhi-Ṭṭha 1. 280 piṭṭhe.

385. **Upanissayavasenā**ti tathā cittappavattisaṅkhātena pubbabhāgābhisaṅkhārena. Tenevāha “**yassa hī**”ti-ādi. **Tadanurūpabalā**ti adhipatipaccayaalābhena sattivisesayogamāha. Yadi pubbabhāgābhisaṅkhāravasena chandādīnaṃ adhipatibhāvo, kimatthameteveva evaṃ vuttā, nanu saddhādīnaṃpi pubbabhāgābhisaṅkhāro labbhatīti āha “**sesadhammānan**”ti-ādi. **Ataṃsabhāvattā**ti sampayuttehi sātisayamanuvattitabbabhāvarahitattā. Kiñcāpi hi saddhādayopi indriyapaccayatāya sampayuttehi anuvattayanti, ekasmiṃ pana cittuppāde samadhurena aññena vinā sampayuttehi anuvattanīyabhāvo na tesāṃ yathā chandādīnanti teveva adhipatibhāvena vuttā. Evañca katvā indriyasahajātādhipatipaccayānaṃ viseso paribyatto hoti.

Catumaggaṇayasahassavaṇṇanā

362. **Mānassa diṭṭhisadisā pavatti**. Tathā hi so adhipati viya aññādhīpatinā diṭṭhiyā saha nappavattatīti. **Ekadesa -pa- upamā hoti**, na sabbasāmaññena, itarathā sūriyatthaṅgamane andhakārāvattaharaṇaṃ viya aggamaggatirodhāne saccapaṭicchādakatamappavatti āpajjeyyāti adhippāyo. **Aññamaññanti** aññe aññe. “**Ānītaṃ idaṃ suttan**”ti vibhatti pariṇāmetabbā. **Yathāvuttanayenā**ti imissā aṭṭhakathāyaṃ vuttanayena. **Na upamāya vuttattā**ti imasmiṃ sutte na upamāya vuttabhāvato. **Yathāvuttanayenā**ti vā etasmiṃ sutte vuttappakārena nayena imissā aṭṭhakathāyaṃ upamāya na vuttattā. **Avayavā viya honti**, yena te cetasi niyuttā, cittassa eteti ca **cetasikā**ti-ādinā vuccanti, na pana “phassikā”ti-ādināti daṭṭhabbāṃ.

Kusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalapada dhammuddesavāra

Paṭhamacittavaṇṇanā

365. Khaṇattayassa akusalesu asambhavato samavāyakaḷahetusamūhattho **samaya**-saddo. Lobhābhībhūtāya eva iṭṭhārammaṇasmim

itaratra ca iṭṭhākāraggaḥaṇavasena somanassasahagatabhāvoti evamādim
sandhāya “**yathānurūpan**”ti vuttam. “Kilesāturatāya anārogyaṭṭhena
kilesavajjasabbhāvato sāvajjaṭṭhena avijjāsambhūtāya
akosalyasambhūtaṭṭhena akusalan”ti ca “sāvajjadukkhavipākalakkhaṇam,
anattahajananasam, saṁkilesapaccupaṭṭhānam,
ayonisomanasikārapadaṭṭhānam, gārayhabhāvato vā sāvajjalakkhaṇam,
saṁkilesabhāvarasam, anīṭṭhavipākapaccupaṭṭhānam,
yathāvuttapadaṭṭhānamevā”ti ca evamādinā vuttanayena anugantabbatāya
vuttam “**vuttanayaṁ anugantvā**”ti.

Gataṁ gamanaṁ pavattīti katvā vuttam “**gatamattaṁ gatimattaṁ
gahaṇamattaṁ**”ti. Diṭṭhiyā hi gati pavatti evāti. **Āsannakāraṇattā**
padaṭṭhānatāya. Yonisomanasikāro viya hi kusalassa ayonisomanasikāro
akusalassa accāsannahetu. Tathā hi satipi asaddhammasavanādikāraṇe
ayoniso anāvajjite avavatthāpīte ca natthi akusalappavatti. Tathā ca vakkhati
aṭṭhakathāyaṁ “ayoniso akusalan”ti. Etena ekantakāraṇatā ca vuttatthā hoti.
Paṭisaṅkhā sītādikhamanaṁ appamādavihāroti vuttam “**appamajjanaṁ
khamanaṁ**”ti. Tena satisaṁvaroti idha khantisaṁvaro vuttoti adhippāyo
indriyasamvarassa vuttattā. **Pahānasamvaroti vīriyasamvaro**. So hi
“uppannaṁ kāmavitakkaṁ nādhivāseti pajahatī”ti-ādinā¹ vuttoti.

Sammāpaṭipattiyā paṭipakkhabhāvena gahetabbatākāro moho
sammāpaṭipattipaṭipakkhabhāvaggahaṇākāro. Tena hi nivutā na sammā
paṭipajjanti. Abhiṭṭhāya visesayogo **kammapathappatti**.

Anupaparikkhā moho. So cettha diṭṭhirahito veditabbo. Diṭṭhisahitassa
pana diṭṭhiyā anuvidhāyakattā taggaḥaṇeneva gahaṇanti. **Avatthusminti-**
asaddahanīye vatthusmiṁ. **Sānunayo adhimokkhoti** mohadiṭṭhīnaṁ
saddhāpatirūpatamāha. Ahirikānottappamohādihi pamajjanato **ahirikādīhi**
kāraṇehi. **Ārakkharahitacitteti** cittassa sativirahataṁyeva dasseti.
Ārakkhapaccupaṭṭhānā hi satīti. Etena “assaddhiyacitte andhabālacitte”ti
padadvayaṁ vuttattham hoti. **Upanāhādīti**

1. Ma 1. 14; Am 1. 323; Am 2. 342 piṭṭhesu.

ādi-saddena rāgādayo saṅgayhanti. Rāgādīnaṃ pariyuṭṭhānādisabhāvatāya “**avisesenā**”ti vuttaṃ visesassa ekaccassa asambhavato. **Idhāti**, imasmim citte. **Nippḥādetabbe payojane bhummaṃ** “cammasmim dīpinaṃ hantī”ti¹ viya **ārammaṇaṃ vā avūpasamo** phalūpacārena “semho guḷo”ti viya.

Dhammuddesavāra-kathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Niddesavāra-kathāvaṇṇanā

390. Sabhāvapaṭicchādasena pakati-attādi-asantaggahaṇassa nissayattā nimittattā **asantaṃ bujjhati**, niccādivisaṃaggahaṇassa saññādivipariyesassa nissayattā **asamaṃ bujjhatī**ti moho vutto nimittassa kattubhāvena upacāritattā, ayaṅca attho diṭṭhisahitamohavasena daṭṭhabbo. Ettha ca **pakatī**ti kāpilānaṃ padhānaṃ.

Tatīyacittavaṇṇanā

400. Apaṇṇakapadaṃ viya avirajjhanakapadampi kadāci niyatabhāvaṃ dīpeyyāti aniyatataṃ dīpetuṃ “**uppatti-arahaṅgānī**”ti vuttaṃ mānassa aniyatattā. Yadi hi māno niyato siyā, kāmarāgassa mānarahitā pavatti na siyā, tathā bhavarāgassa. Evaṃ sati paṭṭhāne catukkhattuṃ kāmarāgena yojanā na siyā, tikkhattumyeva siyā, bhavarāgamūlikā ca na siyā, evaṅca saṃyojanānaṃ saṃyojanehi aṭṭhavidhena yojanā siyā, na dasavidhā dassitāti yathāvuttāhi yojanāhi mānassa aniyatabhāvo pakāsito. Atha vā mānena saddhim pañca honti yathāvuttāni apaṇṇakaṅgāni, kiṃ pana hontīti apekkhāyaṃ yevāpanakāti viditovāyamattho. Yevāpanakānaṃ hi pañcabhāvo idha vidhīyati, na apaṇṇakaṅgānanti so yathā hoti, tathā yojetabbaṃ. Kilesaduke paṭicavārādīsu “kilesaṃ dhammaṃ paṭicca kilesa dhammo uppajjati hetupaccayā ti-ādīsu² “lobhaṃ paṭicca moho māno thināṃ uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappaṃ. Lobhaṃ paṭicca moho māno

1. Vajira-Ṭī 57 piṭṭhepi.

2. Abhi 11. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.

uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappaṃ. Lobhaṃ paṭicca moho thināṃ uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappaṃ. Lobhaṃ paṭicca moho uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappaṃ”ti¹ vibhattattā **“tathā kilesadukepi”**ti vuttaṃ. Diṭṭhivippayuttasasaṅkhārīkāsaṅkhārikacittavasena hi ayaṃ pāṭhabhedoti.

“Kāmarāgo catudhā ekato uppajjati, paṭigho tidhā, māno ekadhā, tathā vicikicchā bhavarāgoti uddisitvā kāmarāgo mānasamyojana-avijjāsamyojanehi ceva avijjāsamyojanamatteneva ca saddhiṃ māno bhavarāgāvijjāsamyojanehi saddhiṃ bhavarāgo avijjāsamyojanena saddhiṃ”ti **atṭhakathākaṇḍavaṇṇanāyaṃ**² vakkhamānattā **“idha ca vakkhati”**ti-ādi vuttaṃ. Tattheva “lobho chadhā ekato uppajjati, paṭigho dvedhā, tathā moho”ti³ uddisitvā “lobho asaṅkhāriko diṭṭhivippayutto moha-uddhacca-ahirikānottappehi, asaṅkhāriko mohathina-uddhacca-ahirikānottappehi, asaṅkhāriko eva mohamāna-uddhacca-ahirika-anottappehi, asaṅkhāriko eva ca mohamānathina-uddhacca-ahirika-anottappehi”ti³ vakkhamānattā **“hathā dasavidhā kilesānaṃ”**ti vuttaṃ. “Ahaṇ”ti gahaṇatāya avaṃkatvā gahaṇampi **“sappaggaho”**ti vuttaṃ.

Catutthacittavaṇṇanā

402. **Ussāhaṃ janentā**ti ettha cittapayogasaṅkhāto saṅkhāro eva ussāho, na vīriyussāhoti.

Navamacittavaṇṇanā

413. **Visappanāniṭṭharūpasamuṭṭhānaṃ** yena kupitassa sakalasarīraṃ kampati, kupitākāro paññāyati. Etena sampatti-attho raso dassito hoti, pavatti-ākāravasena vā visappanaraso. Tathā hi yassa kuppati, tassa amittassa sampatti yebhuyyena paṭighuppattihetu hotīti. Etena kiccattho raso vutto hotīti.

418. **Vacanatthameva** vacanapariyāyameva.

1. Abhi 11. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Abhi-Ṭṭha 1. 451 piṭṭhe.

3. Abhi-Ṭṭha 1. 452 piṭṭhe.

Ekādasamacittavaṇṇanā

424. **Nicchayābhāvā**ti adhimokkhābhāvā. **Asaṇṭhahanatoti** antānavasena ekasmiṃ ārammaṇe anavaṭṭhānato.

Dvādasamacittavaṇṇanā

429. Sahajātādhipati natthi “chandavato ce vicikicchā uppajjati, sā mayhaṃ uppajjeyyā”ti-ādippavattiyā abhāvā. **Anuddhaṭattā paṭisiddhatā**, yathādhammasāsane avacanampi abhāvaṃ dīpeti.

Avacanatoti a-kārassa tadaññavacanataṃ dasseti. Etena ca dassanena pahātabbesu abhāvavacanena kāraṇasiddhiyā phalasiddhīti tattha abhāvassa kāraṇameva tāva dassetuṃ “**paṭisandhi-anākaḍḍhanato**”ti vuttaṃ. Tena taṃsabhāvātā tassa cittuppādassa vuttā hoti. Tatoca “balavaṃ paṭisandhiṃ ākaḍḍhati, dubbalaṃ nākaḍḍhati”ti idaṃ paṭisandhidānasabhāvesu. Yassa pana paṭisandhidānasabhāvo eva natthi, na tassa balavabhāvo paṭisandhi-ākaḍḍhane kāraṇanti ayamatto dassito hoti. Anākaḍḍhanaṃ sādheti “yadi hi ākaḍḍheyā”ti-ādinā. Yasmā ca nāgataṃ, tasmā nākaḍḍhatīti adhippāyo. “Yasmā pana taṃ paṭisandhidānaṃ natthi, tasmā nāgatan”ti vuttattā “**anākaḍḍhanato anāgamaṃ sādhetuṃ**”ti vuttaṃ.

Apāyagamanīyassāti apāyaṃ gametīti apāyagamanīyaṃ, taṃsabhāvanti attho. Paṭisandhi-ākaḍḍhane sati uddhaccasahagataṃ ekantena apāyagamanīyaṃ siyā. Tena vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ**¹ “itarassāpi ettheva paṭisandhidānaṃ bhaveyyā”ti. Na hi akusalapaṭisandhi sugatiyaṃ sambhavatīti. “Catūhi apāyehi ca vippamutto² avinipātadhammo”ti³ vacanato apāyagamanīyaṃ ca dassanena pahātabbaṃ. Tenāha “apāyagamanīyassa dassanena pahātabbattā”ti. Na cetam dassanena pahātabbaṃ, na so tassa apāyagamanīyo rāgo doso moho tadekaṭṭhā ca kilesāti etena saṅgahoti sakkā vattum niyogato bhāvanāya pahātabbabhāvena vuttattā. Vuttañhetam “katame dhammā bhāvanāya pahātabbā, uddhaccasahagato cittuppādo”ti⁴.

1. Abhi-Ṭṭha 1. 302 piṭṭhe.

3. Saṃ 1. 297; Saṃ 3. 299, 311 piṭṭhesu.

2. Khu 1. 6, 314 piṭṭhesu.

4. Abhi 1. 269 piṭṭhe.

“Kusalākusalaṃ kammaṃ vipākānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ kammaṃ paccayena paccayo”¹ti vuttakammaṃ paccayabhāvo nānākkhaṇikakammaṃ paccayabhāvo. So ca yadi uddhaccasahagataṃ paṭisandhiṃ ākaḍḍheyya, tassāpi siyā. Tathā ca sati uddhaccasahagataṃ dassanena pahātabbaṃ siyā dassanena pahātabbānaṃ ye va nānākkhaṇikakammaṃ paccayabhāvassa vuttattā. **Na cetaṃ dassanena pahātabbanti** sabbaṃ pubbe viya āvattati.

Sahajātameva vibhattanti yathā dassanena pahātabbavibhaṅge “dassanena pahātabbo dhammo neva dassanena na bhāvanāya pahātabbassa dhammassa kammaṃ paccayena paccayo”²ti saḥajātaṃ nānākkhaṇikanti uddisitvā “saḥajātā dassanena pahātabbā cetanā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ kammaṃ paccayena paccayo, nānākkhaṇikā dassanena pahātabbā cetanā vipākānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ kammaṃ paccayena paccayo”²ti vibhattaṃ, evaṃ avibhajitvā “bhāvanāya pahātabbā cetanā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ kammaṃ paccayena paccayo”³ti ettakameva vuttaṃ, na vuttaṃ “nānākkhaṇikā cetanā vipākānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ kammaṃ paccayena paccayo”ti. Tena na bhāvanāya pahātabbassa nānākkhaṇikakammaṃ paccayabhāvoti viññāyati. **Paccanīyepi** yathāsambhavaṃ saṅgāhakapaccayānaṃ vasena paccayuddhāre kariyamāne. **Itarattā cāti** dassanenapahātabbapade. Tattha hi “dassanena pahātabbo dhammo neva dassanena na bhāvanāya pahātabbassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo, saḥajāta-
upanissayapacchājātakammaṃ paccayena paccayo”⁴ti kammaṃ paccayopi vuttoti.

Tadabhāvāti nānākkhaṇikakammaṃ paccayattābhāvo. Na ca nānākkhaṇikakammaṃ paccayaṃ vinā paṭisandhi-ākaḍḍhanaṃ atthīti “**paṭisandhi-anākaḍḍhanato tattha anāgatā**”¹ti vuttaṃ. **Etthāti** “ṭhapetvā uddhaccasahagataṃ sesāni ekādaśeva paṭisandhiṃ ākaḍḍhanti”²ti ettha. **Pavattivipākassāti** pavattiyaṃ vipāko pavatti-ekadesatāya pavattibhūto vā vipāko etassāti **pavattivipākaṃ**, kammaṃ, tassa. Atha vā pavattiyaṃ vipāko pavattivipāko. Imasmiṃ pana atthe nānākkhaṇikakammaṃ paccayo etassāti nānā -pa- yo, **tabbhāvo -pa- tāti** evaṃ padacchedo daṭṭhabbo. **Na sakkā nivāretuṃ** nānākkhaṇikakammaṃ paccayaṃ vinā vipākassa anuppajjanato.

1. Abhi 8. 154 piṭṭhe.

3. Abhi 9. 172 piṭṭhe.

2. Abhi 9. 171 piṭṭhe.

4. Abhi 9. 159 piṭṭhe.

Idāni pavattivipākānaṃ nānākkhaṇikakammapaccayaalābhītāya āhaccabhāsitatāṃ dasseturā **“vuttañcā”**ti-ādimāha. Vipākadānaṃ paṭisandhivipākadhammatāti maññaṃāno **“yadi bhāvanā”**ti-ādimāha. Itaro vipākadānābhāvepi siddho vipākadhammabhāvo tādīsānaṃ aññesampi labbhamānattāti āha **“abhiññācittādīnaṃ”**ti. **Ādi**-saddena attano kālamatikkantaṃ diṭṭhadhammavedanīyaṃ upapajjavedanīyañca saṅgaṇhāti. **Vuttaṃ siyāti** idaṃ sahāyapaccayaalābhato puthujjanasantānavuttino uddhaccasahagatassa vipākuppādanaṃ, tadabhāvā sekkhasantatiyaṃ tassa vipākānuppādanañca yuttaṃ siyāti vuttaṃ. Tenevāha **“idaṃ pana ṭhānaṃ suṭṭhu vicāretabban”**ti-ādi. Tathā ca vakkhati “puthujjanesu uppajjamānānaṃ sakabhaṇḍe chandarāgādīnaṃ uddhaccasahagatacittuppādassa ca saṃyojanattayatadekaṭṭhakilesānaṃ anupacchinnatāya aparikkhīṇasahāyānaṃ vipākuppādanaṃ na sakkā paṭikkhipitunti uddhaccasahagatadhammānaṃ vipāko vibhaṇḍe vutto”ti. Tassa tādīsasseva sati sahāye vipākuppādanavacanaṃ, asati vipākānuppādanavacanaṃ virujjhatīti ca pavattivipākādāyikaṃ vā uddhaccasahagatassa manasi katvā **“vuttaṃ siyā”**ti vuttaṃ. “Pavattivipākāñhisandhāya ‘tesaṃ vipāke ñāṇaṃ’ti **paṭisambhidāvibhaṇḍe**¹ vuttan”ti eke vaṇṇayanti. Evaṃ uddhaccacetanāpi na hoti, sāpi viññāṇapaccayaabhāve apanetabbāti idampi paṭisandhiviññāṇameva sandhāya vuttanti.

Akusalapadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Abyākatapada ahetukakusalavipākavaṇṇanā

431. **Kāmāvacara -pa-** ādi vuttanti ettha ādi-saddena “upacitattā”ti padaṃ saṅgayhati “asādhāraṇakammapaccayaavasenā”ti vuttattā. **“Upacitattā”**ti laddhāsevanattā”ti keci vadanti, taṃ paṭhamajavanassa na yujjati anāsevanattā. Tathā ca sati tassa vipākadānameva na siyāti tato aññathā atthaṃ dassento **“yathā”**ti-ādimāha. Tattha **vipākābhimukhanti** vipākadānābhimukhaṃ katokāsaṃ. Katokāsatā ca anādimhi saṃsāre anekesaṃ kammānaṃ katānaṃ atthitāya parassa paṭibāhanena hotīti **“aññassa vipākāṃ paṭibāhitvā”**ti-ādi vuttaṃ.

1. Abhi 2. 309 piṭṭhe.

Vaḍḍhitatā ca sakamassa baladānasamatthatāvasena attano kāraṇehi abhisankhatatā. **Asādhāraṇena nāmaṃ uddhaṭaṃ** “bherīsaddo yavaṅkuro”ti yathā. **Viññāṇānanti** cakkhuviññāṇādīnaṃ. **Visesapaccayattāti** adhikapaccayattā.

Cakkkhusannissitaṇca taṃ rūpavijānanañcāti etena samānādhikaraṇataṃ samāsassa dassento tattha ca “**cakkkhusannissitaṇ**”ti-ādipadadvayassa nīluppalasaddādīnaṃ viya aññamaññavisesanavisesitabbabhāvamāha. **Aññaviññāṇanti** rūpārammaṇaṃ manoviññāṇaṃ. Rūpaṃyevārammaṇanti pana atthe dibbacakkhuviññāṇaṃ datṭhabbaṃ taṃsadisānaṃ tadupacāraṃ katvā yathā “sā eva tittirī tāni eva osadhānī”ti. **Jhānapaccayattābhāve na jhānaṅgatā natthīti**¹ pañcaviññāṇesu upekkhādīnaṃ upacaritajhānaṅgataṃ sādheti. Na hi jhānaṅgānaṃ jhānapaccayataṃ vatvā tesāṃ jhānapaccayabhāvo paṭikkhittoti. Yadi evaṃ pañcaviññāṇesu upekkhādayo jhānarāsītṭhāne na vattabbā siyunti āha “**jhānapaccayattābhāve**”ti-ādi. **Upekkhādibhāvatoti** upekkhāsukhadukkhekaggatābhāvato. **Aññatṭhānābhāvatoti** cittaṭṭhitim eva sandhāya vuttaṃ.

436. Akusalaṃ bhavaṅganissandena “**paṇḍaran**”ti vuccati, bhavaṅge apaṇḍare taṇmūlikā kuto akusalassa paṇḍaratāti “**akusalassa cā**”ti vuttaṃ. **Paṇḍaratāya kāraṇaṃ vattabbaṃ**, yadi aññakāraṇā paṇḍaratā, **sabhāvovāyanti** cittassa akilesasabhāvatāya vuttaṃ, na cettha phassādīnampi paṇḍaratāpatti. Yato dhammānaṃ sabhāvakiccavisesaññunā bhagavatā viññāṇaṃyeva tathā niddiṭṭhanti.

439. **Anatikkamanena** bhāvanāya. Pasādaghaṭṭanaṃ visayassa yogyadese avaṭṭhānanti “**pasādaṃ ghaṭṭetvā āpāthaṃ gantvā**”ti vuttaṃ. **Mahābhūtesu paṭihaññatīti** ettha na sayāṃ kiñci paṭihaññati, nāpi kenaci paṭihaññati aphoṭṭhabbasabhāvattā. Visayavisayībhūtaṃ pana abhimukhabhāvappattiyā viññāṇupattiyā hetutāya viṣiṭṭhabhāvappattaṃ paṭihatapaṭighātakabhāvena voharīyati, tasmā tesu sappatighavohāro. “Upādārūpaṃ ghaṭṭetīti evamādi ca upacāravaseneva veditabbaṃ. “Mahābhūtārammaṇena

1. Atthīti (Mūlaṭīkāyaṃ)

pana kāyappasādanissayabhūtesu mahābhūtesu ghaṭṭiyamānesu pasādopi ghaṭṭito eva nāma hotīti vatvā vīmaṁsitabban”ti vadanti. Yathādhīppetena ekadesasāmaññena upamāvacanato nissitanissayaghaṭṭanānaṁ satipi pubbāparabhāve upamatte upamābhāvena gahetabbabhāvaṁ dassento “ubhayaghaṭṭanadassanattā”ti āha.

455. **Dassanādippavattibhāvatoti** manodhātumanoviññāṇadhātūnaṁ adassanādītāya sā etesaṁ eva viseso. **Aññanissayamanopubbaṅgamatāyāti** aññanissayamanopubbaṅgamattābhāvato. **Aññanissayaviññāṇassa anantarapaccayattābhāvenāti** iminā kiriyāmanodhātutopi visesassa vuttattā “**manodvāraniggamanamukhabhāvābhāvato**”ti vuttaṁ, na vuttaṁ “niggamanapavesamukhabhāvābhāvato”ti. Tividhenapi hi manodhātuvīññāṇadhātūhi manoviññāṇadhātuyā viseso dassitoti. **Tato eva** vijānavisesavirahato yeva. Yadi manodhātu “manoviññāṇa”ti na vuccati, chaviññāṇakāyāti kathaṁ manodhātuyā tattha saṅgaho hotīti? Saṅgaho eva pariyāyadesanattā. Atthi hi esa pariyāyo “mananamattā viññāṇaṁ manoviññāṇa”ti yathā “mananamattā dhātu manodhātu”ti. Apica vatthukiccehi manoviññāṇasabhāgattā tassa uparamuppādabhāvato antodibhāvato ca manoviññāṇakāyasaṅgahitā manodhātu, na sesaviññāṇakāyasaṅgahitā atamsabhāgattā, idha pana nippariyāyakatattā manaso sambhūya viṣiṭṭhamanokiccayuttaṁ manoviññāṇanti tadabhāvato “manoviññāṇantipi na vuccatī”ti imamevatthaṁ sādhetuṁ “**na hi taṁ viññāṇaṁ manato**”ti-ādi vuttaṁ. Tena manodhātuyā nippariyāyato manoviññāṇakiccavirahaṁ yeva dasseti. **Dassanādīnaṁ panāti**-ādinā aññaviññāṇavidhuraṁ manodhātuyā ca sabhāvaṁ dasseti.

Yadi janakasadisatā nāma mahāvīpākesu vitakkādīnaṁ sammāsaṅkappādītā, tihetukato nibbattānaṁ tihetukānaṁ, duhetukato nibbattānaṁ duhetukānañca bhavatu sammāsaṅkappādītā, tihetukato pana nibbattaduhetukānaṁ kathanti āha “**tattha hī**”ti-ādi. **Taṁsotapatitā na siyā** tassā anānantarattā. **Tato eva hīti**-ādinā vuttasotapatitaṁ evānantarena vacanena samatthayati. Yadi

vijjamānānampi manodhātu-ādisu vitakkapaḍīnaṃ pañcaviññāṇesu viya
agaṇanūpagabhāvo, evaṃ sante paṭṭhāne katham tesam
jhānapaccayatāvacaṇaṃ. “Abyākato dhammo abyākatassa dhammassa
jhānapaccayena paccayo”¹, “vipākābyākatāni kiriyābyākatāni jhānaṅgāni
sampayuttakānaṃ khandhānaṃ cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ
jhānapaccayena paccayo”¹ hi vuttaṃ. Paccanīyepi “abyākataṃ dhammaṃ
paṭicca abyākato dhammo uppajjati na jhānapaccayā, pañcaviññāṇasahitaṃ
ekaṃ khandhaṃ paṭicca tayo khandhā”² ti-ādinā² pañcaviññāṇāni eva
uddhaṭāni, na manodhātu-ādinīti āha “**jhānapaccayakiccāmattato**”³ ti-ādi. Na
hettha jhānaṅgānaṃ balavadubbalaḥbhāvo adhikato, atha kho
jhānapaccayabhāpamattanti adhippāyo.

469. **Samānavatthukaṃ anantarapaccayaṃ labhivāti** dassanādito
manodhātuyā ca balavabhāve kāraṇavacaṇaṃ. **Yathārammaṇanti**
ārammaṇānurūpaṃ. Yadi samānanissayatāya manodhātuto balavatarattaṃ
vipākamanoviññāḍadhātuyā somanassasahagatāya, voṭṭhabbanam katham
majjhattavedananti anuyogaṃ manasi katvā tassa balavabhāvaṃ
sampaṭicchitvā santatipariṇāmanabyāpāravisesā na somanassavedananti
parihāraṃ vadanto “**voṭṭhabbanan**”¹ ti-ādimāha. **Vipāko viya**
anubhavanameva na hotīti sati samatthatāya vipākānaṃ ekantena
ārammaṇarasānubhavanatāya vuttaṃ.

Ahetukakusalavipākavaṇṇanā niṭṭhitā.

Aṭṭhamahāvīpākacittavaṇṇanā

498. Vipākadhammānaṃ kammadvāraṃ vuttaṃ **dvārakathāyaṃ**
“tebhūmakakusalākusalo ekūnatimsavidho mano”³. **Payogenāti** attanā
parehi vā katena ussāhanapayogena. **Kusalākusalāni viya** yesaṃ taṃ
tadārammaṇaṃ anubandhabhūtaṃ. Paṭhamapañcamacittānaṃ
aññamaññabalavadubbalaḥbhāvavicārena dutiyachaṭṭhādīnampi so vicārito
hotīti “**etesu balavaṃ dubbalaṃ vicāretun**”¹ ti vuttaṃ. Yathā sāli-ādīnaṃ
thaddhamudubbhūmivasena

1. Abhi 8. 158 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 37 piṭṭhe.

3. Abhi-Ṭīṭha 1. 130 piṭṭhe.

tiṇḍādināṃ anīharaṇānīharaṇavasena utu-ādi-avasesapaccayānaṃ vipattisampattivasena ca phalavisesayogo, evaṃ kammassa sugatiduggativasena avisuddhavisuddhapayogavasena upapattiyā vipattisampattivasena ca viṣiṭṭhaphalatāya pariṇāmanāṃ, evameva gimhavassakālādīsu bījānaṃ phalavisesayogo viya taṃtaṃkālavisesena kammassa phalavisesayogo hotīti āha “**kālavasena pariṇāmatī**”ti. **Sukkasoṇitapaccayānanti** kammavisesaparibhāvitasantānuppannatāya sukkasoṇitānaṃ āyuvisesahetubhāvamāha sukkasoṇitavasenapi vaṇṇādivisesadassanato, tena “pitūnaṃ ākāraṃ putto anuvidahatī”ti vuccati. **Taṃmūlakānanti** appāyukasaṃvattaniyakammamūlakānaṃ. **Āhārādīti ādi-**saddena visamūpakkamādayo pariggaṇhāti.

Vipākuddhārakathāvaṇṇanā

Yato tihetukādikammato. **Yasmkiṇca ṭhāneti** paṭisandhi-ādiṭṭhāne, sugatiduggatiyaṃ vā. **Tihetukato duhetukaṃ anicchanto** paṭisandhinti adhippāyo. Pavattivipākaṃ pana tihetukato duhetukampi icchatī eva. Tathā hi vakkhati **aṭṭhakathāyaṃ**¹ “yaṃ purimāya hetukittanaladdhiyā na yujjati”ti.

Ye “tasseva kammassa vipākāvasesenā”ti, “ekapupphaṃ yajitvāna, asīti kappakoṭṭiyo. Duggatiṃ nābhijānāmi”ti² ca evamādivacanassa adhippāyaṃ ajānantā “kiṃ nu kho ekenapi kammena anekā paṭisandhi hotī”ti, “disvā kumāraṃ satapuññalakkhaṇaṃ”ti-ādivacanassa³ atthaṃ asallakkhetvā “kinnu kho nānākammehi ekā paṭisandhi hotī”ti saṃsayapakkhanda, tesāṃ bījaṅkuropamāya “ekasmā ekā, anekasmā ca anekā paṭisandhi hotī”ti vinicchitattā kammaṇipattisandhivavattānato sāketaṇṇhe vipākuddhārakathāya ussadakittanagahaṇassa sambandhaṃ āha “**kammavasena -pa- dassetun**”ti. Paṭisandhijanakakammavasena paṭisandhivipāko eva alohalobhādiguṇadosātirekabhāvahetūti attho daṭṭhabbo. Tathā hi vuttaṃ “so tena kammena dinnapaṭisandhivasena nibbatto luddho hotī”ti-ādi. Ettha ca lobhavasena, dosa,

1. Abhi-Ṭṭha 1. 327 piṭṭhe.

2. Khu 2. 240; Khu 4. 37 piṭṭhesu.

3. Dī 3. 122 piṭṭhe.

moha, lobhadosa, lobhamoha, dosamoha, lobhadosamohavasenāti tayo ekakā, tayo dvikā, eko tikoti lobhādidassanavasena akusalapakkheya satta vārā. Tathā kusalapakkhe alobhādidassanavasenāti cuddasa vārā labbhanti.

Tattha “alobhadosāmohā, alobhādosamohā, alobhadosāmohā balavanto”ti āgatehi kusalapakkhe tatiyadutiyaṭṭhamavārehi dosussadamohussadadosamohussadavārā gahitā. Tathā akusalapakkhe “lobhādosamohā, lobhadosāmohā, lobhādosāmohā balavanto”ti āgatehi tatiyadutiyaṭṭhamavārehi adosussada-amohussada-adosāmohussadavārā gahitāyevāti akusalakusalapakkhe tayo tayo vāre antogadhe katvā aṭṭheva vārā dassitā. Ye pana ubhayesaṃ vomissatāvaseneva lobhālobhussadavārādayo apare ekūnapaññāsa vārā dassetabbā, te asambhavato eva na dassitā. Na hi ekasmiṃ santāne antarena avatthantaraṃ lobho balavā alobho cāti yujjati. Paṭipakkhatoyeva hi etesaṃ balavadubbalabhāvo, sahaṇādharmato vā. Tesu lobhassa tāva paṭipakkhato alobhena anabhibhūtatāya balavabhāvo, tathā dosamohānaṃ adosāmohehi. Alobhādīnaṃ pana lobhādi-abhibhavanato sabbesaṇca samānāṇānaṃ samabhibhūya pavattivaseneva sahaṇādharmato balavabhāvo. Tena vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** “lobho balavā, alobho mando, adosāmohā balavanto, dosamohā mandā”ti. So ca tesāṃ mandabalavabhāvo purimūpanissayato āsayassa paribhāvitatāya veditabbo. Ettha ca paṭhamadutiyeḥi, sattamaṭṭhamēhi vā vārehi tihetukakammato paṭisandhipavattivasena tihetukavipāko, itareḥi tihetukaduhetukakammato yathāsambhavaṃ paṭisandhipavattivasena duhetukāhetukavipākā dassitāti ayampi viseso veditabbo.

Idhāti vipākuddhāramātikāyaṃ. Tena hetukittanaṃ viseseti. **Jaccandhādivipattinimittam** moho, sabbākusalaṃ vā. Yaṃ pana vuttanti sambandho. **Tena** Paṭisambhidāmaggavacanena. **Gatisampattiya** sati **ñāṇasampayutte**

paṭisandhimhi nipphādetabbe. **Aññatthā**ti nikantipaṭisandhikkhaṇesu. **Kammasarikkhakoti** idha sātisayo sarikkhabhāvo adhippetoti datṭhabbo. Itarathā tihetukaduhetukāpi aññamaññaṃ sarikkhāyevāti dassitametanti. **Cakkhuviññāṇādīnī**ti ettha pañcaviññāṇāni viya apubbanissayapavattinī vijānanavisesarahitā ca manodhātu itṭhādibhāgaggahaṇe na samatthāti “pākaṭāyevā”ti na vuttā, **ādi**-saddena vā saṅgahitā. **Tadārammaṇapaccayasabbajavanavatāti** tadārammaṇassa paccayabhūtasakalajavanappavattisahitena. Yaṃ sandhāya “idha paripakkattā āyatanānaṃ”ti vuttaṃ. **Aññakāletī** abuddhipavattikāle.

Anulometi dhammānulome. **Āsevanapaccayāti** āsevanabhūtā paccayā. **Na magge** amaggapaccaye. **Sopi moghavāro labbheyyāti** yadi voṭṭhabbanampi āsevanapaccayo siyā, yathā “sukhāya vedanāya sampayuttaṃ dhammaṃ paṭicca sukhāya vedanāya sampayutto dhammo uppajjati āsevanapaccayā¹ na maggapaccayā”² anulomapaccanīye, paccanīyānulome ca “sukhā -pa- na maggapaccayā āsevanapaccayā”ti ca vuttaṃ hasituppādacittavasena, evaṃ voṭṭhabbanavasena “adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttaṃ dhammaṃ paṭiccā”ti-ādinā pubbe vuttanayena pāṭho siyā, tathā ca sati vāradvayavasena gaṇanāyaṃ “āsevanapaccayā na magge dve. Na maggapaccayā āsevane dve”ti ca vattabbaṃ siyā, na pana vuttaṃ, tasemā na labbheyyāyaṃ moghavāroti adhippāyo.

Voṭṭhabbanampi yadi āsevanapaccayo siyā, dutiyamoghavāre attano viya tatiyacatutthavāresupi siyā, tathā sati-attanāpi kusalākusalānaṃ siyā. **Na hi -pa- avutto atthi** “purimā purimā kusalā dhammā”ti-ādinā anavasesato vuttattā. **Voṭṭhabbanassa -pa- avutto** “abyākato dhammo kusalassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo. Akusalassa -pa- paccayo”ti vacanābhāvato. Na kevalaṃ avutto, atha kho **kusalaṃ -pa- paṭikkhittova**. **Athāpi siyāti**-ādi maggasodhanatthameva vuccati. Samānavedanānaṃ eva āsevanapaccayabhāvassa dassanato “**asamānavedanānaṃ vasaṇā**”ti vuttaṃ. **Evaṃ “āsevana-**

1. Abhi 8. 294 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 298 piṭṭhe.

paccayena paccayo”tipi vattabbaṃ siyā, samānavedanāvasenāti adhippāyo. **Abhinnañātikassa cāti ca-saddo** abhinnavedanassa cāti sampiṇḍanattho. Vedanāttikepi voṭṭhabbanassa āsevanapaccayattassa abhāvāti yojanā. Kusalattikādīsu yathādassitapālippadesesupīti sampiṇḍanattho **pi-saddo**. **Gaṇanāya** kāraṇabhūtāya gaṇanāya **niddhāriyamānāya** sati gaṇanāya vā abbhantare. **Dutiyo moghavāro vīmaṃsitabboti** āsevanapaccayattābhāvā javanaṭṭhāne ṭhātum na yujjati. Na hi vinā āsevanam javanappavatti atthīti adhippāyo.

Apicettha “yaṃ javanabhāvappattaṃ, taṃ chinnaṃ ulakaruṃ khaṇḍapupphaṃ viyā”¹ vakkhamānattā anupacchinnabhavamūlānaṃ pavattamānassa voṭṭhabbanassa kiriyabhāvo na siyā, vutto ca “yasmim samaye manoviññāṇadhātu uppannā hoti kiriyā neva kusalā nākusalā na ca kammavipākā upekkhāsahagatā”², tasmā “javanaṭṭhāne ṭhatvāti javanassa uppajjanaṭṭhāne dvikkhattum pavattitvā, na javanabhāvenā”³ti, “āsevanam labhitvāti ca āsevanam viya āsevanam”⁴ti vuccamāne na koci virodho, vipphārikassa pana sato dvikkhattum pavattiyevettha āsevanasadisatā. Vipphārikatāya hi viññattisamuṭṭhāpakattañcassa vuccati. Vipphārikampi javanam viya anekakkhattum appavattiyā dubbalattā na nipariyāyato āsevanapaccayabhāvena pavatteyyāti na imassa pāṭhe āsevanattham vuttam, aṭṭhakathāyaṃ pana pariyaṃyato vuttam yathā “phalacittesu maggaṅgaṃ maggapariyāpannam”⁵ti. Ayamettha attanomati. Ayampi porāṇakehi asaṃvaṇṇitattā sādhuṃ upaparikkhitabbo.

Evañca katvāti voṭṭhabbanāvajjanānaṃ anantantarabhāvato “**āvajjanā”icceva vuttam**, voṭṭhabbanatṭhānepīti adhippāyo. **Tasmāti** yasmā voṭṭhabbanam āvajjanāyeva atthato upekkhāsahagatāhetukakiriyamanoviññāṇadhātubhāvato, tasmā. Taṃ āvajjanā viya sati uppattiyam kāmāvacarakusalākusalakiriyajavanānaṃ ekantato anantarapaccayabhāveneva vatteyya, no aññathāti adhippāyena “**voṭṭhabbanato**”⁶ti-ādimāha. **Catunnanti** muñchāmarāṇāsannavelādīsu mandībhūtavagatāya cattāripi javanāni uppajjeyyunti adhippāyena vuttam. **Ayametassa**

1. Abhi-Ṭīha 1. 331 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 141 piṭṭhe.

sabhāvoti ārammaṇamukhenapi cittaniyāmaṇyeva dasseti. Yadiapi “**javanāpāripūriyā -pa- yutto**”ti vuttaṃ, “**āvajjanādīnaṃ paccayo bhavituṃ na sakkoti**”ti pana vuttattā cittappavattivasena paṭhamamoghavārato etassa na koci viseso. Tenevāha “**ayampi -pa- retabbo**”ti. Paṭisandhicittēyeva pavattiyāṃ “bhavaṅgan”ti vuccamāne na tassa hetuvasena bhedoti “sahetukaṃ bhavaṅgaṃ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”¹ti¹ na sakkā vattuṃ vuttañca, tasmā **sahetukaṃ bhavaṅganti** tadārammaṇaṃ vuttanti viññāyati.

Sabhāvakiccehi attano phalassapaccayabhāvo, sabhāvakiccānaṃ vā phalabhūtānaṃ paccayabhāvo **sabhāvakiccapaccayabhāvo. Appaṭisiddhaṃ daṭṭhabbanti** “duhetukasomanassasahagata-asāṅkhārikajavanāvasāne evā”ti imassa atthassa anadhippetattā. Yathā ca ahetukaduhetukapaṭisandhikānaṃ tihetukajavanāvasāne ahetukaduhetukatadārammaṇaṃ appaṭisiddhaṃ, evaṃ tihetukapaṭisandhikassa tihetukajavanānantaraṃ duhetukatadārammaṇaṃ duhetukapaṭisandhikassa ca duhetukānantaraṃ ahetukatadārammaṇaṃ appaṭisiddhaṃ daṭṭhabbanti. “Tihetukakammaṃ tihetukampi duhetukampi ahetukampi vipākāṃ deti”²ti² hi vuttaṃ. **Paripuṇṇavipākassāti** imināpi tihetukajavanato yathāvuttatadārammaṇassa appaṭisiddhaṇyeva sādheti. Na hi paccayantarasāmaggiyā asati tadārammaṇaṃ sabbaṃ avipaccantaṃ kammaṃ paripuṇṇavipākāṃ hotīti. **Mukhanidassanamattameva** yathāvuttatadārammaṇappavattiyā avibhāvitattā. Tihetukādikammasa hi ukkaṭṭhassa tihetukakammasa soḷasa, itarassa dvādasa, ukkaṭṭhasseva duhetukakammasa dvādasa, itarassa aṭṭhāti evaṃ soḷasavipākacittādīni yojetabbāni. **Tasmāti** yasmā paripuṇṇavipākassa paṭisandhijanakakammasa vasena vipākavibhāvanāya mukhanidassanamattamevetāṃ, tasmā.

Evañca katvāti nānākammato tadārammaṇupattiyāṃ ito aññathāpi sambhavatoti attho. “Upekkhā -pa- uppajjati”ti ettha kena kiccena uppajjati? Tadārammaṇakiccaṃ tāva na hoti javanārammaṇassa anālambaṇato, nāpi santīraṇakiccaṃ tathā appavattanato, paṭisandhicutīsu

1. Abhi 10. 42 piṭṭhe.

2. Abhi-Ṭṭha 1. 327 piṭṭhe.

vattabbameva natthi, pārisesato bhavaṅgakiccanti yuttam siyā. Na hi paṭisandhibhūtamyeva cittam “bhavaṅgan”ti vuccatīti.

Tanninnanti āpāthagatavisayaninnam āvajjananti sambandho. **Aññassa viya** paṭhamajjhānādikassa viya. Etassapi sāvajjanatāya bhavitabbanti adhippāyo. **Atadatthāti** ettha **taṃ**-saddena nirodham paccāmasati. **Uppattiyāti** uppattito. **Tanti** nevasaññānāsaññāyatanam. **Tassa** nirodhassa. **Tathā ca uppajjati** “anantarapaccayo hoti”ti padassa attham vivarati. **Yathāvuttā** vuttappakārā. **Vodānam** dutiyamaggādīnam purecārikañānam. **Etesanti** ariyamaggacittamaggānantaraphalacittānam. **Etassāti** yathāvuttavipākacittassa.

Upanissayato tasseva cakkhuviññāṇādivipākassa dassanattam **cakkhādīnam dassanādi-atthato** dassanādiphalaṭo, dassanādippayojanato vā. **Purimacittāni** āvajjanādīni. Vatthantararahitatte dassetabbe vatthantare viya ārammaṇantarepi na vattatīti “**vatthārammaṇantararahitan**”ti vuttam.

Yadi vipākena kammasarikkheneva bhavitabbaṃ, evaṃ sati imasmim vāre ahetukavipākānam asambhavo eva siyā tesam akammasarikkhakattāti imamattham manasi katvā āha “**ahetukānam panā**”ti. **Abhinipātamattanti** pañcannam viññāṇānam kiccamāha. Te hi āpāthagatesu rūpādīsu abhinipātanamatteneva vattanti. **Ādi**-saddena sampāṭicchanādīni saṅgaṇhāti. Kusalesu kusalākusalakiriyesupi vā vijjamānā sasaṅkhārikāsasaṅkhārikatā aññamaññam asarikkhattā pahānāvattānato ca viruddhā viyāti vipākesu sā tadanukūlā siyā, sā pana mūlābhāvena na suppatiṭṭhitānam savisayābhinipatanamattādivuttīnam natthīti vuttam “**na sasaṅkhārikaviruddho**”ti-ādi. **Ubhayenapi tesam nibbattiṃ anujānāti** yathā “kaṭattārūpanan”ti adhippāyo. “Vipākadhammadhammo vipākassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo. Vipākadhammadhamme khandhe aniccato dukkhato anattato vipassati, assādeti abhinandati, taṃ ārabha rāgo uppajjati, domanassaṃ uppajjati, kusalākusale niruddhe”ti-ādīnā¹ vipākattike viya siyā kusalattikepi pālīti katvā “**kusalattike cā**”ti-ādi vuttam. Tattha hi “kusalo dhammo abyākatassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti uddisīvā “sekkhā vā puthujjanā vā kusalam

1. Abhi 8. 365 piṭṭhe.

aniccato dukkhato anattato vipassanti, kusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati, kusalaṃ assādeti abhinandati, taṃ ārabba rāgo uppajjati, diṭṭhi, vicikicchā, uddhaccaṃ, domanassaṃ uppajjati, akusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati”¹ti vuttaṃ. Avijjamānattā eva avacananti adhippāyena tattha yuttiṃ dasseti “**vipphārikañhī**”ti-ādinā.

Ettha keci “chaḷaṅgupekkhāvatopi kiriyamayacittatāya kiriyajavanassa vipphārikakiriyabhāvo na sakkā nisedhetunti nidassanabhāvena paṇṇapuṭamupanītaṃ asamānaṃ. Kiriyajavanānantaraṃ tadārammaṇābhāvassa pāliyaṃ avacanampi akāraṇaṃ labbhamānassapi katthaci kenaci adhippāyena avacanato. Tathā hi dhammasaṅgahe akusalaniddese labbhamānopi adhipati na vutto, tasmā kiriyajavanānantaraṃ tadārammaṇābhāvo vīmaṃsitabbo”ti vadanti. Satipi kiriyamayatte sabbattha tādibhāvappattānaṃ khīṇāsavānaṃ javanacittaṃ na itaresaṃ viya vipphārikaṃ, santasabhāvatāya pana sannisinnarasaṃ siyāti tassa paṇṇapuṭaṃ dassitaṃ. Dhammasaṅgahe akusalaniddese adhipatino viya paṭṭhāne kiriyajavanānantaraṃ tadārammaṇassalabbhamānassa avacane na kiñci kāraṇaṃ dissati. Tathā hi vuttaṃ tattha aṭṭhakathāyaṃ “heṭṭhā dassitanayattā”²ti. Na cettha dassitanayattāti sakkā vuttuṃ vipākadhammadhammehi kusalākusalehi ataṃsabhāvānaṃ nayadassanassa ayujjamānakattā. Apica tattha vīmaṃsāya kesuci sabbesaṅca adhipatīnaṃ abhāvato ekarasaṃ desanaṃ dassetuṃ “uddhaṭo”³ti ca sakkā vuttuṃ, idha pana na tādisaṃ avacane kāraṇaṃ labbhatīti “**avacane kāraṇaṃ natthī**”ti vuttaṃ.

Adhippāyenāti akusalānantaraṃ sahetukatadārammaṇaṃ natthīti tassa therassa matimattanti dasseti. “Kusalākusale niruddhe sahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjati”³ vacanato pana akusalānantaraṃ sahetukatadārammaṇampi vijjatiyevāti uppattiṃ vadantassa yuttaggaḥavāsenaṃ adhippāyo.

Na ettha kāraṇaṃ dissatīti etena tihetukajavanānantaraṃ tividdhampi tadārammaṇaṃ yuttanti dasseti. **Yena adhippāyenāti** paṭhamatherena tāva

1. Abhi 8. 133 piṭṭhe.

2. Abhi-Ṭṭha 1. 302 piṭṭhe.

3. Abhi 10. 39 piṭṭhe.

ekena kammunā anekataḍārammaṇaṃ nibbattamānaṃ kammavisesābhāvā
 taṃtaṃjavanasaṅkhātappaccayavisesena viṣiṭṭhaṃ hotīti iminā adhippāyena
 javanavasena taḍārammaṇassa asaṅkhārādividhānaṃ vuttaṃ, vipākena
 nāma kammasarikkhena bhavitabbaṃ, na kammaviruddhasabhāvena.
 Aññathā aniṭṭhappasaṅgo siyāti evamadhippāyena dutiyatthero
 kammavaseneva taḍārammaṇavisesaṃ āha. Ñāṇassa
 jaccandhādiduggativipattinimittapaṭipakkhatā viya
 sugativipattinimittapaṭipakkhatāpi siyāti maññamāno tatiyatthero
 “tīhetukakammato duhetukapaṭisandhimpī nānujānātī”ti iminā nayena tesu
 vādesu adhippāyāvirodhavasena yuttaṃ gaheṭṭabbaṃ. **Mahāpakaraṇe**
āgatapāliyāti “sahetuko dhammo ahetukassa dhammassa anantarapaccayena
 paccayo”ti¹ imassa vibhaṅge “sahetukaṃ bhavaṅgaṃ ahetukassa
 bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo, sahetukā khandhā vuṭṭhānassa
 anantarapaccayena paccayo”ti¹ evamādinā paṭṭhāne sahetukadukādīsu
 āgatapāliyāti attho.

Kāmāvacarakusalavipākavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathāvaṇṇanā

499. **Tasmiṃ khaṇe vijjamānānaṃ chandādīnanti** etena vipākajjhāne
 dukkhāpaṭipadādibhāvassa avijjamānataṃ dasseti. Na hi kusalaajjhānaṃ viya
 vipākajjhānaṃ parikammavasena nibbattatīti. Na cettā paṭipadābhedo viya
 kusalanurūpo vipākassa ārammaṇabhedopi na paramatthiko siyāti sakkā
 vattaṃ ekantena sārammaṇattā arūpadhammānaṃ vipākassa ca
 kammanimittārammaṇattāya aññatrāpi vijjamānattā. **Nānākkhaṇesu**
nānādhipateyyanti “yasmiṃ khaṇe yaṃ jhānaṃ yadadhipatikaṃ, tato
 aññasmiṃ khaṇe taṃ jhānaṃ ekantena tadadhipatikaṃ na hotī”ti katvā
 vuttaṃ. **Catutthajjhānassevāti** ca paṭipadā viya adhipatayo na ekantikāti
 imamevatthaṃ dasseti.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Lokuttaravipākakathāvaṇṇanā

505. Taṇhāvijjādīhi āhitavisesaṃ lokiyakammaṃ vipākuppādanasamatthaṃ hoti, na aññathāti vuttaṃ “**taṇhādīhi abhisaṅkhatan**”ti. Itarassāti suññatāppaṇihitaṇāmarahitassa. Yo suddhikapaṭipadāya vibhāvito, yo ca suttantapariyāyena animittoti vuccati. Tenevāha “**aniccānupassanānantarassapi maggassā**”ti-ādi. **Vaḷaṇjana -pa-bhedo hoti** maggāgamanavaseṇāti adhippāyo. “Maggānantaraphalacittasmiṃyevā”ti vacanaṃ apekkhitvā “**suññatādināmalābhe sati**”ti sāsaṅkaṃ āha. **Añmittanāmañca labhati** maggāgamanato phalassa nāmalābhe visesābhāvatoṭi adhippāyo. **Tādisāya evāti** yādisā magge saddhā, tādisāya eva phale saddhāya.

555. “Katame dhammā niyyānikā? Cattāro maggā”ti vacanato¹ aniyyānikapadaniddese ca “catūsu bhūmīsu vipāko”ti² vuttattā na nipariyāyena phalaṃ niyyānasabhāvaṃ, niyyānasabhāvassa pana vipāko kilesānaṃ paṭippassaddhippahānavasena pavattamāno pariyaṇato tathā vuccatīti āha “**niyyānikasabhāvassā**”ti-ādi. **Pañcaṅgiko cāti** etena maggavibhaṅge sabbavāresupi phalassa maggapariyāyo āgatoti dasseti. Tattha hi ariyamaggakkhaṇe vijjamaṇāsopi viratīsu tadavasīṭṭhānaṃ pañcannaṃ kārāpakaṅgānaṃ atirekakiccatādassanatthaṃ pāḷiyaṃ pañcaṅgikopi maggo uddhaṭoti. **Evam bojjaṅgāpīti** yathā maggo, evaṃ maggabojjhaṅgavibhaṅgesu phalesu ca bojjaṅgā uddhaṭāti attho.

Lokuttaravipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kiriyābyākatakathāvaṇṇanā

586. **Purimā pavattīti** mahākiriya-cittappavattiṃ āha. Tāya hi khīṇāsavo evaṃ paccavekkhati. Tenevāha “**idaṃ pana cittaṃ vicāraṇapaññārahitaṇ**”ti. **Evanti** yathā sotadvāre, evaṃ ghānadvārādīsopi mahākiriya-cittehi tasmim tasmim visaye idamatthikatāya paricchinnāya idaṃ cittaṃ

1. Abhi 1. 254, 298 piṭṭhesu.

2. Abhi 1. 298 piṭṭhe.

vattatīti dasseti. **Pañcadvārānugataṃ hutvā labhamānanti** pañcadvāre pavattamahākiriya-cittānaṃ piṭṭhivaṭṭakabhāvena imassa cittassa pavattim sandhāya vuttaṃ, pañcadvāre evavā idameva pavattanti sambandho. **“Loluppa -pa- bhūtan”**ti vuttattā pañcadvāre paṭhamāṃ iminā cittaena somanassito hutvā pacchā mahākiriya-cittehi taṃ taṃ atthaṃ vicinotīti ayamatto vutto viya dissati. Pubbeyeva pana manodvārikacittena padhānasārappaṭṭhānādiṃ paricchindantassa pañcadvāre tādisasseva tādisesu rūpādīsu idaṃ cittaṃ pavattatīti vadanti. Ayampi attho pañcadvāre eva pavattaṃ loluppaṭṭhānādi-paccavekkhaṇāhetu yathāvuttakāraṇabhūtaṃ jātanti evaṃ yojetvā sakkā vuttuṃ. Evañca sati imassa cittassa paccayabhūta purimā pavattīti idampi vacanaṃ samatthitaṃ hoti.

Ettha ca pañcadvāre iminā cittaena somanassuppādanamattaṃ daṭṭhabbaṃ, na hāsuppādanaṃ pañcadvārikacittānaṃ aviññattijanakkattā, manodvāre pana hāsuppādanaṃ hoti. Teneva hi **aṭṭhakathāyaṃ** pañcadvāre “somanassito hoti”ti ettakameva vuttaṃ, manodvāre ca “hāsayamāna”ti. Iminā hasituppādacittena pavattiyamānampi bhagavato sitakaraṇaṃ pubbenivāsa-anāgataṃsasabbaññūtaññāṇaṃ anuvattakattā ñāṇānuparivattiyevāti. Evaṃ pana ñāṇānuparivattibhāve sati na koci pāli-aṭṭhakathānaṃ virodho, evaṃ katvā **aṭṭhakathāyaṃ** “tesaṃ ñāṇaṃ ciṇṇapariyante idaṃ cittaṃ uppajjati”ti vuttaṃ. Avassaṃca etaṃ evaṃ icchitabbaṃ, aññathā āvajjanacittassapi bhagavato pavatti na yujjeyya. Tassapi hi viññattisamuṭṭhāpakabhāvassa nicchitattā, na ca viññattisamuṭṭhāpakatte saṃsamuṭṭhitāya viññattiyā kāyakammādi-bhāvaṃ āvajjanabhāvo vibandhatīti.

Tato evāti mūlābhāvena na suppatiṭṭhitattā eva. “Ahetukānaṃ jhānaṅgāni balāni cā”ti sampiṇḍanatto **jhānaṅgāni cāti ca-saddo**. Yadi aparipuṇṇattā balabhāvassa imasmim ahetukadvaye balāni anuddiṭṭhāni asaṅgahitāni ca, atha kasmā niddiṭṭhānīti āha **“yasmā panā”**ti-ādi. Sammā niyyānikasabhāvānaṃ kusalānaṃ paṭibhāgabhūto vipākopi phalaṃ viya taṃsabhāvo siyāti sahetukavipākacittāni aggahetvā kiriya-cittakatattā vā **“mahākiriya-cittesu”**ti vuttaṃ. Atha vā **mahākiriya-cittesu cāti ca-saddena** sahetukavipākacittānīpi gahitānīti veditabbāni.

574. “**Indriya -pa- imassānantaram uppajjamānānī**”ti vuttaṃ tesam ñāṇānam kāmāvacarattā. Itaresam mahaggatattā “**parikammānantarānī**”ti vuttaṃ.

577. Āhito ahaṃ māno etthāti attā, so eva bhavati uppajjati, na paraparikappito viya niccoti **attabhāvo**. Attātivā diṭṭhigatikehi gahetabbākārena bhavati pavattatīti **attabhāvo**.

Kiriyābyākatakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cittupādakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Rūpakaṇḍa

Uddesavaṇṇanā

Kenacīti rūpena vā arūpena vā. Cittuppadena tāva rūpassa samayavavatthānaṃ na sakkā kātuṃ abyāpitāya anekantikatāya cāti imamatthaṃ dassento “**acittasamuṭṭhānasabbhāvato**”ti-ādimāha. Tattha acittasamuṭṭhānaṃ rūpaṃ cittassa tīsu khaṇesu uppajjatīti imasmiṃ tāva vāde cittuppatṭisamayena rūpūpapattisamayassa vavatthānaṃ mā hotu, cittassa uppādakkhaṇeaya sabbampi rūpaṃ uppajjatīti imasmiṃ pana vāde kathanti? Etthāpi acittasamuṭṭhānaṃ rūpaṃ cittena sahuppādepi anindriyabaddharūpaṃ viya acittapaṭibandhuppādatāya na cittena vavatthāpetabbasamayanti vuttaṃ “**acittasamuṭṭhānasabbhāvato**”ti. Tena cittuppadena rūpassa samayavavatthānaṃ na byāpīti dasseti. Anekacittasamuṭṭhānatāya vavatthānābhāvatoti sambandho. Niyate hi samuṭṭhāpakacitte cittasamuṭṭhānarūpassa siyā vavatthānanti.

Kesañcīti kāmāvacarakusalādīnaṃ. **Katthacī**ti āruppe. **Kesañcī**ti vā kesañci pañcavokāravipākānaṃ. **Katthacī**ti paṭisandhikkhaṇe carimakkhaṇe ca. “Tasmiṃ samaye phasso hotī”ti-ādinā¹ cittasahabhāvaṃ eva cittena samayavavatthānaṃ katanti vuttaṃ “**acittasahabhūbhāvato**”ti. **Tesanti** upādārūpānaṃ. Yo yassa sahabhāvena upakārako, so eva tassa samayavavatthāpakabhāvena vuttoti āha “**sahajāta -pa- ttanato**”ti. **Nāpi mahābhūtehi**ti-ādinā vavatthānābhāvameva dasseti. **Kesañcī**ti akammajādīnaṃ. **Kehicī**ti ammajādīhi. **Pavattitoti** pavattanato. **Sahā**ti ekasmiṃ kāle. **Abhāvā**ti niyogato abhāvā.

Viññatti -pa- na sakkā vattuṃ mahābhūtehi samayavavatthānekariyamāne tehi ayāvabhāvitatāyāti adhippāyo. **Ekasmiṃ kāleti**-ādināpi mahābhūtehi samayaniyamane vavatthānābhāvameva vibhāveti. “Tathā vibhajanatthan”ti, “avibhattaṃ abyākataṃ atthīti dassetun”ti ca imesaṃ padānaṃ “vibhattaṃ avibhattaṃca sabbaṃ saṅgaṇhanto āhā”ti iminā sambandho. Samayavavatthānaṃ katvā niddisiyamānassa nippadesatāya

1. Abhi 1. 17 piṭṭhe.

asambhavato ekadesaṃ niddisitvā sāmāññena nigamanam yuttam, akatvā pana samayavavatthānam sarūpato niddisanena tathāti imamattham āha “**samayavavatthānenā**”ti-ādinā. **Avibhatteti** vipākakiriyaḅyākataṃ viya na pubbe vibhatte. **Vibhajitabbeti** bhedavantatāya vibhajanārahe. **Dassiteti** uddisanavasena dassite. Vuttamevattham vitthāratarena dassetum “**ettha panā**”ti-ādimāha.

Vipākādidhammānam nayanam nayo, sova dassananti nayadassanam. “Desanā”ti vuttam **heṭṭhā gahaṇameva nayadassananti**. Dutiyavikappe pana kāmāvacarādibhāvena nīyatīti nayo, kiriyaḅyākataṃ. Tassa dassanam nayadassananti yojetabbaṃ. Dukādīsu niddesavāre caḥadayavatthuno anāgatattā taṃ aggahetvā paṭhamavikappo vutto, ekake pana vatthupi gahitanti “**hadayavatthuñcā**”ti dutiyavikappe vuttam. Kim pana kāraṇam dukādīsu niddesavāre ca ḥadayavatthu na gahitanti? Itaravatthūhi asamānagatikattā desanābhedato ca. Yathā hi cakkhuviññāṇādīni ekantato cakkhādinissayāni, na evaṃ manoviññāṇam ekantato ḥadayavatthunissayam, nissitamukhena ca vatthudukādidesanā pavattā. Yampi ekantato ḥadayavatthunissayam, tassa vasena “atthi rūpaṃ manoviññāṇassa vatthū”ti-ādinā dukādīsu vuccamānesupi tadanukūla-ārammaṇadukādayo na sambhavanti. Na hi “atthi rūpaṃ manoviññāṇassa ārammaṇam, atthi rūpaṃ na manoviññāṇassa ārammaṇan”ti-ādinā sakkā vattunti vatthārammaṇadukadesanā bhinnagatikā siyum, samānagatikā ca tā desetum bhagavato ajjhāsayo. Esā hi bhagavato desanā pakati. Teneva hi **nikkhepakaṇḍe** cittuppādavibhāgena avuccamānattā avitakkāvicārapadavissajjane vicāroti vattum na sakkāti avitakkāvicāramattapadavissajjane labbhamānopi vitakko na uddhaṭo, aññathā vitakko cāti vattabbaṃ siyāti. Evaṃ itaravatthūhi asamānagatikattā desanābhedato ca dukādīsu uddese na gahitam. Uddiṭṭhasseva hi niddisanato niddeseḅi na gahitam ḥadayavatthūti vadanti.

Cakkhādidasakā sattāti cakkhusotaghānajivhākāya-itthibhāvapurisabhāvadasakā satta, ekasantānavasena vā cakkhusotaghānajivhākāyabhāvavatthudasakā satta. Nibbānassa asatipi paramatthato bhede

parikappitabhedopi bhedoyeva vohāraṇiṣayeti katvā **sopādisesādibhedo** vutto.

584. Kiñcāpi aññattha kukkuṭaṇḍasaṇṭhāne parimaṇḍala-saddo dissati, cakkasaṇṭhānatā pana vaṭṭasaṇṭhāne cakkavāḷe vuccamāno parimaṇḍala-saddo vaṭṭapariyāyo siyā. Anekatthā hi saddāti adhippāyenāha “**vaṭṭam parimaṇḍalan**”ti. Ettha ca sineruyugandharādīnaṃ samuddato sineru caturāsītiyojanasahassaparimāṇova. Yathāha “sineru bhikkhave pabbatarājā caturāsīti yojanasahassāni āyāmena, caturāsīti yojanasahassāni vitthārenā”¹ti. Sinerum pākāraparikkhepavasena parikkhipitvā ṭhitā yugandharādayo, sineruyugandharādīnaṃ antarepi sītasamuddā nāma. “Te visālato yathākkamaṃ sineru-ādīnaṃ accuggamanasamānaparimāṇāti vadanti.

Koṭisatasahassacakkavāḷasseva āṇākhettabhāvo dasasahassacakkavāḷassa jātikhettabhāvo viya dhammatāvaseneva veditabbo. Vikappasamānasamuccayavibhāvanesu viya avadhāraṇe aniyameva ca **vā-**saddo vattatīti tathāyojanā katā. Anekatthā hi nipātāti. Tattha anekantikatto **aniyamatto**.

Sīlādivisuddhisampādanena, catudhātuvavatthānavaseneva vā mahākiccatāya **mahantena vāyāmena**. Satipi lakkhaṇādibhede ekasmiṃ eva kāle ekasmiṃ santāne anekasatasahassakalāpavuttito mahantāni bahūni bhūtāni paramatthato vijjāmānānīti vā **mahābhūtāni** yathā “mahājano”ti. **Evanti** “upādāya pavattan”ti atthe sati **paṭiccasamuppannatā vuttā hoti** paccayasambhūtatādīpanato. **Upādāyatīti**-upādāyati-evāti adhippāyo. Tenevāha “**ekantanissitassā**”ti. **Bhavati hi nissayarūpānaṃ sāmibhāvo**”ti ādhārādheyyasambandhavacanicchāya abhāve ādhārabhūtopi attho saṃsāmīsamandhavacanicchāya sāmibhāvena vuccati yathā “rukkhassa sākha”ti adhippāyo.

1. Am 2. 474 piṭṭhe.

Tividharūpasaṅgahavaṇṇanā

585. Viññattiduko cāti ca-saddena

cittasahabhucittānuparivattidukāpisaṅgahitāti veditabbā. **Sakkā hi etena nayena -pa- viññātunti** ettha pañcavīsāya tāva vatthudukesu paṭhamadukapañcakādayo cuddasahipi pakiṇṇakadukehi avasiṭṭhehi vatthudukehi pañcavīsāya ārammaṇadukehi pañcahi bāhirāyatanadukehi rūpadhātudukādīhi pañcahi dhātudukehi pacchimakehi tīhi indriyadukehi dvādasahipi sukhumarūpadukehi paṭhamādivajjehi avasiṭṭhehi āyatanadhātu-indriyadukehi ca yojanaṃ gacchanti. Pañcavīsāya pana ārammaṇadukesu purimako dukapañcako upādinna-upādinnupādānīyasaniḍassanacittasamuṭṭhānacittasahabhucittānuparivattidukavajjehi pakiṇṇakadukehi sabbehipi vatthudukehi rūpāyatanarūpadhātudukavajjehi āyatanadhātudukehi sabbehipi indriyadukasukhumarūpadukehi yjanaṃ. Gacchati. Dutiyadukapañcakādīsū yathākkamaṃ saddāyatanasaddhatudukādayo yojanaṃ na gacchanti, rūpāyatanarūpadhātudukādayo gacchanti. Pakiṇṇakadukesu sanidassanadukañcāti ayameva viseso. Yathā ca vatthudukesu, evaṃ cakkhāyatanacakkhuhātucakkhundriyādidukapañcakesu. Yathā ca ārammaṇadukesu, evaṃ rūpāyatanarūpadhātu-ādidukapañcakesu tikayjanā. Itthindriyapurisindriyājīvitindriyadukā sukhumarūpadukā ca sabbehipi dukehi yojanaṃ gacchantīti evaṃ tāva tikayojanā veditabbā. Nanu cāyampi yojanā bhagavatā na desitāti na kātābbāti? Nayidaṃ ekantikaṃ. Kasmā? Bhagavatā dinnanayena yojanāpi bhagavatoyeva desanā. Tathā hi vuttaṃ **mātikāvaṇṇanāyaṃ**¹ “hetū ceva dhammā ahetukā cāti idampi sambhavatī”ti-ādi. Sambhavo hi gahaṇassa kāraṇanti ca.

Tividharūpasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catubbidhādirūpasaṅgahavaṇṇanā

586. Cittato eva samuṭṭhātīticittasamuṭṭhānanti imameva atthaṃ gahetvā “**viññattidukādīhi samānagatiko cittasamuṭṭhānaduko**”ti

1. Abhi-Ṭṭha 1. 89 piṭṭhe.

vuttaṃ. Vinivattitehi sāmāññe yaṃ rūpaṃ janakapaccayesu cittato samuṭṭhāti, taṃ cittato eva samuṭṭhātīti. **Viññattidukādīhīti ādi-**saddena cittasahabhucittānuparivattiduke saṅgaṇhāti. **Labbbhamānoti** yaṃ taṃ rūpaṃ upādā, taṃ atthi cittasamuṭṭhānaṃ, atthi na cittasamuṭṭhānaṃ. Yaṃ taṃ rūpaṃ nupādā, taṃ atthi cittasamuṭṭhānaṃ, atthi na cittasamuṭṭhānanti evaṃ labbbhamāno. **Sanidassanadukādīnanti ādi-**saddena sappatighamahābhūta dukādayo saṅgaṇhāti. **Tenāti** cittasamuṭṭhānadukena. **Tassāti** cittasamuṭṭhānadu kasseva. **Aññe panāti** viññatticittasamuṭṭhānacittasahabhucittānuparivattidukehi aññepi pakiṇṇakadukā.

Saddāyatanassa ekantato anupādinnaṭṭā
“sotasamphassārammaṇadukādayo vajjetvā”ti vuttaṃ. **Catukkā labbhantīti** yaṃ taṃ rūpaṃ upādinnaṃ, taṃ atthi cakkhusamphassassa ārammaṇaṃ, atthi cakkhusamphassassa nārammaṇaṃ. Yaṃ taṃ rūpaṃ anupādinnaṃ, taṃ atthi cakkhusamphassassa ārammaṇaṃ, atthi cakkhusamphassassanārammaṇanti evamādayo sabbārammaṇabāhirāyatanādīlabbbhamānadukehi yojanāyaṃ catukkā labbhantīti sambandho. **Avasesehīti** ārammaṇabāhirāyatanarūpadhātudukādito labbbhamānadukehīti vuttadukarāsito avasesehi. **Tesanti** upādinna-upādinnaupādāniyacittasamuṭṭhānadu kānaṃ. **Aññesanti** upādinna dukādito aññesaṃ upādādukādīnaṃ. **Vatthudukādīhīti ādi-**saddena cakkhāyatanadukādayo saṅgaṇhāti. Etthāpi avasesehi tesāṃ aññesaṅca yojanāya catukkā na labbhantīti sambandho.

Catubbidhādirūpasāṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Uddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpavibhatti ekakaniddesavaṇṇanā

594. Pathavī-ādīnaṃ dhammānaṃ ruppanasabhāvo viya na hetu-ādibhāvopi sādharmaṇoti na hetūsu vibhajitattoti vuttaṃ **“avijjamānavibhāgassā”**ti. Tassa pana vibhāgābhāvadassanasarūpadassanameva niddeso. Evaṅca katvā nibbānassapi vibhāgarahitattā **“asaṅkhatā dhātū”**ti ettakameva niddesavasena vuttaṃ.

Yadipi hitoti etena paṭiṭṭhāti kusalādikō dhammoti alobhādayo kevalaṃ hetupadavacanīyā, kāraṇabhāvasāmaññato pana mahābhūtādayopi hetusaddābhidheyyāti mūlaṭṭhavācinā dutiyena **hetu**-saddena visesetvā āha “**hetu**hetū”ti. Suppaṭiṭṭhitabhāvasāadhanato kusalādhidhammānaṃ mūlatthena upakāraḥkadhama “tayo kusalahetū”ti-ādina¹ paṭṭhāne ca teyeva “hetupaccayo”ti vuttāti āha “**mūlahetu paccayahetūti vā ayamatto**”ti. Hinoti etena, etasmā vā phalaṃ pavattatīti hetu, paṭicca etasmā eti kpavattatīti paccayoti evaṃ **hetupaccaya**-saddānaṃ anānatthataṃ sandhāya hetu-saddapariyāyabhāvena **paccaya**-saddo vuttoti āha “**hetupaccayasaddānaṃ samānatthattā**”ti. Bhūtattayanissitāni ca mahābhūtāni catumahābhūtanissitaṃ upādārūpanti sabbampi rūpaṃ sabbadā sabbattha sabbākāraṃ catumahābhūtahetukaṃ mahābhūtāni ca anāmaṭṭhabhedāni sāmaññato gahitānīti vuttaṃ “**rūpakkhandhassa hetū**”ti.

Kammasamādānānanti samādānānaṃ kammānaṃ, samādiyivā katakammānaṃ vā. **Aññesu paccayesu** vipākassa taṇhāvijjādīsu.

“Atṭhānametaṃ bhikkhave anavakāso, yaṃ kāyaduccaritassa iṭṭho kanto manāpo vipāko nibbatteyya, netam ṭhānaṃ vijjati. Ṭhānañca kho etaṃ bhikkhave vijjati, yaṃ kāyaduccaritassa aniṭṭho akanto amanāpo vipāko nibbatteyya. Ṭhānametaṃ vijjati. Vacī -pa-. Mano -pa- vijjati -pa-. Atṭhānametaṃ bhikkhave anavakāso, yaṃ kāyasucaritassa aniṭṭho akanto amanāpo vipāko nibbatteyyā”ti²,

“Kammaṃ satte vibhajati yadidaṃ hīnapaṇītatāyā”ti³ ca—
evamādivacanato kammaṃ vipākassa iṭṭhāniṭṭhataṃ niyametīti āha “**iṭṭhāniṭṭhavipākaniyāmakattā**”ti. **Gati-upadhikālapayogasampattivipattiyoyeva ṭhānaṃ** vipākassa okāsabhāvato. Na hi tehi vinā koci vipāko nibbattatīti. Yathāvuttaṭṭhāne sati adhigantabbaṃ iṭṭhāniṭṭhārammaṇaṃ “**gati -pa- nipphāditan**”ti vuttaṃ. Vipākassa ārammaṇena vinā abhāvato

1. Abhi 1. 214 piṭṭhe. 2. Ma 3. 111; Abhi 2. 350 piṭṭhesu. 3. Ma 3. 244 piṭṭhe.

ārammaṇampi tassa padhānaṃ kāraṇaṃ. **Anaññasabhāvatoti** hetu-
ādisabhāvābhāvato.

Ruppanaṃ rūpaṃ. Taṃ assa atthīti ettha “assā”ti vuccamāno pathavī-
ādi-atthoyeva ruppatītipi vuccatīti āha **“ruppanalakkhaṇayuttasseva
rūpīrūpabhāvato”**ti. **Etam sabbhāvanti** etaṃ uppannabhāve sati chahi
viññāṇehi viññeyyasabhāvaṃ rūpe niyameti rūpasseva taṃsabhāvattā. **Na
rūpaṃ etasminti** kālabhedavasena ataṃsabhāvassapi rūpassa atthitāya na
rūpaṃ tattha niyantabbanti dasseti. **Atthi hīti**-ādinā tattha rūpasseva
niyantabbatābhāvaṃyeva vivarati. **Etamevāti**-ādinā uddesena niddesaṃ
saṃsandeti. Ettha etameva rūpe yathāvuttasabhāvaṃ niyametabbam niddese
eva-saddena niyameti avadhāretīti attho. **Yathāvutto niyamoti** uppannabhāve
sati chahi viññāṇehi viññeyyabhāvo niyantabbatāya “niyamo”ti vutto, so
rūpe atthi eva rūpasseva taṃsabhāvattā. Visiṭṭhakālassa vuttappakāraṃ
avadhāraṇaṃyeva vā yathāvutto niyamo, so rūpe atthiyeva sambhavatiyeva,
na arūpe viya na sambhavatīti attho daṭṭhabbo. **Kālabhedanti** kālavisesaṃ.
Anāmasitvāti aggahetvā. **Taṃ sabbanti** anāmaṭṭhakālabhedam tatoyeva
arūpehi samānaviññeyyasabhāvaṃ sabbaṃ rūpaṃ. **Uppannanti** etena
kālabhedāmasanena viseseti **“uppannaṃ -pa- mevā”**ti.

Vattamānakālikaṃ sabbaṃ rūpaṃ diṭṭhasutamutaviññātasabhāvaṃ, taṃ
yathāsakaṃ chahi viññāṇehi viññeyyasabhāvameva, na tehi aviññeyyam.
Nāpi uppannameva chahi viññāṇehi viññeyyasabhāvaṃ
ekantalakkhaṇaniyamābhāvāpattitoti evaṃ aviparīte atthe vibhāvitepi
codako adhippāyaṃ ajānanto **“nanu evan”**ti-ādinā sabbassa
sabbārammaṇatāpattim codeti. Itaro **“rūpaṃ sabbaṃ sampiṇḍetvā”**ti-ādinā
attano adhippāyaṃ vibhāveti. Ettha **ekībhāvena gahetvāti** idaṃ
“sampiṇḍetvā”ti etassa atthavacanam. Ekantalakkhaṇaṃ chahi viññāṇehi
viññeyyasabhāvoyeva. Idaṃ vuttaṃ hoti—kiñcāpi pañcannaṃ viññāṇaṃ
visayantare appavattanato na sabbassa sabbārammaṇatā, sabbassapi pana
rūpassa chaviññāṇārammaṇabhāvato yathāsakaṃ chahi viññāṇehi
viññeyyatāya chahi viññāṇehi viññeyyatāva atthi, taṃ ekato
saṅghaṇavasena gahetvā **“uppannaṃ sabbaṃ rūpaṃ chahi viññāṇehi**

viññeyyan”ti vuttaṃ yathā “abhiññāppattaṃ pañcamajjhānaṃ chaḷārammaṇaṃ hotī”ti. Yathā hi dibbacakkhudibbasotādi-abhiññāppattassa pañcamajjhānassa visuṃ asabbārammaṇattepi ekantalakkhaṇavasena ekībhāvena gahetvā ārammaṇavasena paṭhamajjhānādito visesaṃ dassetuṃ “abhiññāppattaṃ pañcamajjhānaṃ chaḷārammaṇaṃ hotī”ti vuccati, evaṃ arūpato rūpassa visayavasena visesaṃ dassetuṃ **“uppa -pa- viññeyyan”**ti vuttanti. Chahi viññāṇehi viññeyyabhāvo rūpe niyametabbo, na pana rūpaṃ tasmim̐ niyametabbaṃ, aniyatadeso ca eva-saddoti **aṭṭhakathāyaṃ**¹ “paccuppannarūpameva cakkhuviññāṇādīhi chahi veditabbaṃ”ti vuttaṃ. “Paccuppannarūpamevā”ti-ādinā tattha dosamāha. **Tasmāti** yasmā pāḷiyam̐ viññeyyamevāti eva-saddo vutto, na ca tassa aṭṭhānayojanena kāci iṭṭhasiddhi, atha kho anīṭṭhasiddhiyeva sabbarūpassa ekantalakkhaṇaniyamādassanato, tasmā. Yathārutavaseneva niyame gayhamāne uppa -pa- patti natthi, tato ca sotapatitatāyapi payojanaṃ natthīti. **Vuttanayenāti** “arūpato vidhuran”ti-ādinā vuttanayena.

Ñāṇassa vā uttarassa purimaññāṇaṃ vatthukāraṇanti **ñāṇavattu**. “Sajātī”ti ettha sa-kāro samānasaddatthoti dassetuṃ **“samānajātikānaṃ”**ti vuttaṃ. Samānajātītā ca sammā vācādināṃ sīlanattho eva. Etena samānasabhāvatā sajātisaṅgahoti veditabbo. Ārammaṇe cetaso avikkhepappavattiyā upaṭṭhānussāhanāni viya tesam̐ avikkhepopi atisayena upakārakoti **“aññamaññopakāravasenā”**ti vuttaṃ. Teneva vijjamānesupi aññesu saha-jātadhammesu etesaṃyeva samādhikkhandhasaṅgaho dassito. Yaṃ pana **saccavibhaṅgavaṇṇanāyaṃ**² **visuddhimaggādisu**³ ca “vāyāmasatiyo kiriyato saṅgahitā”ti vuttaṃ, taṃ asamādhisabhāvataṃ tesam̐ samādhissa upakārakattaṃca sandhāya vuttaṃ. Teneva ca tattha “samādhiyevettha sajātito samādhikkhandhena saṅgahito”ti⁴ vuttaṃ. Idha pana **sajātisaṅgahoti** samādhitadupakārakadhammānaṃ uppattidesavasena saṅgaho vuttoti. Avirādhetaṃ visayasabhāvāvaggahaṇaṃ **paṭivedho, appanā** ca ārammaṇe dalhanipāto tadavagāhoyevāti **“paṭivedhasadisam̐ kiccan”**ti vuttaṃ. Atha vā ārammaṇapaṭivedhassa

1. Abhi-Ṭṭha 1. 343 piṭṭhe.

2. Abhi-Ṭṭha 2. 86 piṭṭhe.

3. Visuddhi 2. 146 piṭṭhe.

4. Visuddhi 2. 146; Abhi-Ṭṭha 2. 86 piṭṭhesu.

tadāhananapariyāhananamanugūṇatāya samānanti paññāvitakkānaṃ
kiccasarikkhata vuttā.

Ekakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukaniddesa upādābhājanīyavaṇṇanā

596. Samantato sabbaso dassanaṭṭhena cakkhu **samantacakkhūti** imamatthaṃ dassetuṃ “**sabbasaṅkhatā saṅkhatadassanan**”ti vuttaṃ. **Evamādinā**ti ettha **ādi**-saddo “dukkhaṃ pariññeyyaṃ pariññātan”ti tīsupi padesu paccekkaṃ yojetabbo. “Idaṃ dukkhanti me bhikkhave pubbe ananussutesu dhammesu cakkhuṃ udapādi, ñāṇaṃ udapādi”ti-ādinā¹ hi pāḷi pavattāti. **Ākārenā**ti dvādasavidhena ākārena. **Tampi kāmāvacaram** vipassanāpaccavekkhaṇañābhāvato. “Ñāṇacakkhu saha-ariyamaggam vipassanāñāṇantipi yujjati”ti vadanti. Aggamaggena pana saha vipassanā paccavekkhaṇañāṇanti yuttaṃ viya dissati.

Yathāvutte maṃsapiṇḍe sasambhāre cakkhuvohāro santānavasena pavattamāne catusamuṭṭhānikarūpadhamme upādāya pavattoti “**catu -pa-sambhārā**”ti vuttaṃ. **Sanṭhānanti vaṇṇāyatana**mevāti tena tena ākārena sanniviṭṭhesu mahābhūtesu taṃtaṃsanṭhānavasena vaṇṇāyatanaassa viññāyamānattā vuttaṃ, na vaṇṇāyatanaasseva sanṭhānapaññattiyā upādānattā. Tathāhi andhakāre phusitvāpi sanṭhānaṃ viññāyatīti. Tathā ca vakkhati “dīghādīni phusitvāpi sakkā jānitun”ti², “dīghādisannivesaṃ bhūtasamudāyaṃ nissāyā”ti³ ca. **Tesaṃ** sambhavasānṭhānānaṃ āpodhātuvaṇṇāyatanehi anattahantarabhāvepi tehi **visuṃ vacanaṃ tathābhūtānaṃ** sambhavabhūtānaṃ sanṭhānabhūtānañca. Etena āpodhātuvaṇṇāyatanaṇaṃ vasena vattamāna-avatthāviseso sambhavo sanṭhānañcāti ayamattho dassito hoti. Tattha sambhavo catusamuṭṭhāniko soḷasavassakāle uppajjati. Tassa rāgavasena ṭhānā cavanaṃ hotīti vadanti.

1. Saṃ 3. 269; Vi 3. 15; Khu 9. 331 piṭṭhesu.

2. Abhi-Ṭṭha 1. 354 piṭṭhe.

3. Mūlaṭī 1. 150 piṭṭhe.

Atathābhūtānaṃ tato aññathābhūtānaṃ. **Yathāvutte**

sambhāravatthusāṅkhāte. **Vijjamānattāti** bhiyyovuttivasena vuttaṃ. Tathā hi khīṇāsavānaṃ brahmāṇa sambhavo natthīti. Āpodhātuvisesattā sambhavo-āpodhātusambandhī āpodhātutannissayanissitopi hotīti tassa catudhātunissitatāya avirodho vutto.

Utucittāhārehi upatthambhiyamānanti ettha “kalāpantaragatā utu-āhārā adhippetā”ti vadanti. **Anekakalāpagatabhāvaṃ cakkhussa dasseti** yato upaddutapaṭale nirākaraṇepi cakkhu vijjatīti. **Paṭighaṭṭanaṃ** visayābhimukhabhāvo nighaṃsapaccayattā. **Nighaṃso** nissayabhāvāpatti. Yato cakkhādinissitā saññā “**paṭighasaññā**”ti vuccati.

Anekattāti idaṃ avacanassa kāraṇaṃ, na hetukiriyāya viññāyamānabhāvassa. So pana apekkhāsiddhito eva vedītabbo. Hetukiriyāpekkhā hi phalakiriyāti. **Cakkhum saṅgaṇhātīti** cakkhuviññāṇassa nissayabhāvānupagamanepi taṃsabhāvānativattanato tassā samaññāya tattha niruḷhabhāvaṃ dasseti. Dassanapariṇāyakaṭṭho cakkhussa indaṭṭhoyevāti “**yathā hi issaro**”ti-ādina issaropamā vuttā. Cakkhuviññāṇaṃ dassanakicce pariṇāyantaṃ cakkhu taṃsahajāte cakkhusamphassādayopi tattha pariṇāyatīti vuccatīti “**te dhamme -pa- pariṇāyati**”ti vuttaṃ, na pana cakkhusamphassādīnaṃ dassanakiccattā. Atha vā cakkhusamphassādīnaṃ indriyapaccayabhāvena upakāraṇaṃ cakkhuviññāṇaṃ dassanakicce pariṇāyantaṃ cakkhu tattha cakkhusamphassādayopi tadanuvattake pariṇāyatīti atthāyaṃ pariyāyoti dassento āha “**te dhamme -pa- ṇāyati**”ti. Anekathattā dhātūnaṃ **cakkhatīti** imassa”pariṇāyati pakāsetī”ti ca atthā vuttā. Saṅghānampi rūpāyatanaṃ evāti “**samavisamāni rūpāni cakkhatīti cakkhū**”ti vuttaṃ. Taṃdvārikānaṃ phassādīnaṃ upanissayapaccayabhāvo eva **vaḷaṇṇanatto**.

599. **Taṃdvārikā -pa- uppatti vuttāti** cakkhuviññāṇe uppanne sampañcchanādīni balavārammaṇe javanaṃ ekantena uppajjatīti katvā vuttaṃ. Tathā ceva hi antarā cakkhuviññāṇe vā sampañcchane vā santīraṇe vā ṭhatvā nivattissatīti netarā ṭhānaṃ vijjatīti nicchitaṃ. **Tena paccayenāti** taṃpakārena paccayena. **Taṃsadisānanti** garuṃ katvā assādanādippavattivisesarahitatāya dassanasadisānaṃ manodhātusantīraṇavotṭhabbanānaṃ.

Pañcadvārikajavanānaṃ assādanādito aññathā garuṃ katvā pavatti natthi rūpadhammavisayattāti **“assādanābhinandanabhūtāni”**ti ettakameva vuttaṃ. Manodvārikajavanapiṭṭhivattakānampi hi pañcadvārikajavanānaṃ assādanābhinandanabhāvena rūpaṃ garuṃ katvā pavatti natthīti na sakkā vattunti. Rūpaṃ ārammaṇādhipati akusalasseva hoti. Tathā hi **paṭṭhāne** “abyākato dhammo akusalassa dhammassa adhipatipaccayena paccayo. Ārammaṇādhipati cakkhum garuṃ katvā assādeti abhinandati”ti-ādinā¹ rūpadhammopi ārammaṇādhipati vibhatto. “Abyākato dhammo abyākatassa dhammassa abyākato dhammo kusalassā”ti¹ ettha pana phalanibbānāneva ārammaṇādhipatibhāvena vibhattānīti.k Gaṇanāya ca “ārammaṇa ārammaṇādhipati upanissaya purejāta atthi avigatanti ekan”ti² vuttaṃ. Yadi kusalassapi siyā, dveti vattabbaṃ siyāti. **Tānīti** yathāvuttajavanāni paṭiniddiṭṭhāni. **Taṃsampayuttāni cāti** javanasampayuttāni. **Aññāni** cakkhusamphassādīni. Yadi rūpassa ārammaṇapaccayabhāvamattaṃ adhippetam, “taṃ rūpārammaṇeti eteneva sijjheyyā”ti ettakamevavadeyya. Yasmā pana rūpaṃ taṃdvārikajavanānaṃ paccayavisesopi hoti, tasmā tassa visesassa dīpanattham **“ārabbhā”**ti vacanam vuttaṃ siyāti āha **“ārammaṇapaccayato aññapaccayabhāvassapi dīpakan”**ti.

600. Sotaviññāṇappavattiyaṃ savanakiriyāvohāroti sotassa savanakiriyāya kattubhāvo sotaviññāṇassa paccayabhāvenāti vuttaṃ **“sotaviññāṇassa nissayabhāvena suṇāti”**ti. Jīvitanimittamāhāraro jīvitam, tasmim ninnatāya taṃ avhāyatītijivhāti evaṃ siddhena jivhā-saddena pakāsiyamānā rasāvahāyanasaṅkhātā sāyanakiriyā labbhatīti katvā vuttaṃ **“jivhāsaddena viññāyamānā kiriyāsāyanan”**ti. Tathā ca vakkhati **“jīvitamavhāyatīti jivhā”**ti³. **Āyoti** uppattideso. Pasādakāyassa kāyikānaṃ dukkhasukhānaṃ nissayabhāvato itaresaṃ upanissayabhāvato **“dukkhadukkhavipariṇāmadukkhānaṃ āyo”**ti vuttaṃ. **Byāpitāyāti** byāpibhāve, byāpibhāvena vā. **Kāyappasādashāvo**ti kāyappasādasabbhāvo. **Anuviddhattāti** anuyuttabhāvato, saṃsaṭṭhabhāvato attho. **Tasmāti** yasmā yāvata

1. Abhi 8. 137 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 166 piṭṭhe.

3. Abhi-Ṭṭha 2. 42 piṭṭhe.

imasmiṃ kāye upādinna kapavattaṃ nāma atthi, sabbattha kāyāyatanaṃ kappāsapaṭale sneho viyāti vuttaṃ, tasmā. Paṇḍarasabhāvā pasādā āpāthagataṃ visayaṃ viññāṇupattihetubhāvena pakāsentā viya hotīti tesaṃ visayāvabhāsanakiccatā vuttā. **Samānanissayānanti** ekanissayānaṃ. Avinibbhuttesu hi rūparasādīsu yaṃnissayaṃ rūpaṃ, taṃnissayo eva rasādīti. **Aññamaññasabhāvānupagamenā**ti lakkhaṇasaṅkarābhāvamāha.

Yasmā paccayantarasaṃhitoyeva cakkhuppasādo rūpābhīhananavasena pavattati, na paccayantararahito, tasmā rūpābhīghāto hotu vā mā vā hotu, evaṃsabhāvo so rūpadhammoti dassetuṃ “**rūpābhīghātāraho**”ti vuttaṃ yathā “vipākārahasabhāvā kusalākusalā”ti. Visayavisayīnaṃ aññamaññaṃ abhimukhabhāvo abhīghāto viyāti abhīghāto, so rūpe cakkhussa, cakkhumhi vā rūpassa hotīti vuttaṃ “**rūpe, rūpassa vā abhīghāto**”ti. Tenevāha “yamhi cakkhumhi anidassanaṃhi sappatighaṃhi rūpaṃ sanidassanaṃ sappatighaṃ paṭihaññi vā”ti¹, “cakkhu anidassanaṃ sappatighaṃ rūpaṃhi sanidassanaṃhi sappatighaṃhi paṭihaññi vā”ti¹ ca ādi. Ettha ca taṃtaṃbhavapatthanāvasena cakkhādīsu avigatāragassa attabhāvanipphādakasādhāraṇakammavasena purimaṃ cakkhulakkhaṇaṃ vuttaṃ, sudūrasukhumādibhedassapi rūpassa gahaṇasamatthameva cakkhu hotūti evaṃ nibbattita-āveṇīkakammavasena dutiyaṃ. Esa nayo sesesupi. Atha vā satipi kpañcannaṃ pasādabhāvasāmaññe savisayāvabhāsanasaṅkhātassa pasādabyāpārassa dassanavasena purimaṃ vuttaṃ, pasādakāraṇassa satipi kammabhāvasāmaññe attano kāraṇabhedena bhedadassanavasena dutiyaṃ.

Kāmatanḥāti kāmabhāve taṇhā. Tathā rūpatanḥāti daṭṭhabbā. Tassa tassa bhavassa mūlakāraṇabhūtā taṇhā tasmim tasmim bhāve uppajjanārahāyatanavisayāpi nāma hotīti **kāmatanḥādīnaṃ daṭṭhukāmatādivohārārahata** vuttā. **Daṭṭhukāmatā**ti hi daṭṭhumicchā rūpatanḥāti attho. Tathā sesāsupīti. Ettha ca daṭṭhukāmatādīnaṃ taṃtaṃmattabhāvanibbattakakammāyūhanakkhaṇato sati purimanibbattiyaṃ vattabbaṃ natthi. Asatipi tassa maggena asamugghātita bhāveneva kāraṇanti daṭṭhabbaṃ.

1. Abhi 1. 157 piṭṭhe.

Yato maggena asamucchinnam kāraṇalābhe sati uppajjitvā attano phalassa kāraṇabhāvūpagamanato vijjamānamevāti uppanna-atthitāpariyāyehi vuccati “ariyam aṭṭhaṅgikam maggam bhāvento ariyam aṭṭhaṅgikam maggam bahulīkaronto uppannuppanne pāpake akusale dhamme antarāyeva antaradhāpeti”¹, “santam vā ajjhattam kāmaccchandaṃ atthi me ajjhattam kāmaccchandoti pajānāti”² ca evamādīsu.

Etthāha—cakkhādīnam indriyānam kiṃ ekakammunā uppatti, udāhu nānākammunāti? Ubhayathāpīti porāṇā. Tattha nānākammunā tāva uppattiyam cakkhādīnam visese vattabham natthi kāraṇassa bhinnattā. Ekakammunā pana uppattiyam tesam katham visesoti? Kāraṇassa bhinnattāyeva. Taṃtaṃbhavapatthanābhūtā hi taṇhā taṃtaṃbhavapariyāpannāyatanābhilāsātāya sayam vicittarūpā upanissayabhāvena taṃtaṃbhavanibbattakakammasa vicittabhedatam vidahati. Yato tadāhitavisesam taṃ tathārūpasamatthatāyogena anekarūpāpannam viya anekam viṣiṭṭhasabhāvaṃ phalaṃ nibbatteti. Tathā ca vakkhati “kammameva nesam visesakāraṇaṃ”³ti. Na cettha samatthatābhāvato aññaṃ veditabham kāraṇavisesenāhitavisesassa viṣiṭṭhaphalanipphādanayogyatābhāvato. Tathā hi sati ekassapi kammasa anekindriyahetutāvisesayogam ekampi kammanti-ādinā yuttito āgamatopi parato sayameva vakkhati. Tathā ca ekasseva kusalacittassa soḷasādivipākacittanibbattihetubhāvo vuccati. Lokepi ekasseva sālibījassa paripuṇṇāparipuṇṇataṇḍulaphalanibbattihetutā dissati. Kiṃ vā etāya yutticintāya, na cintitabbamevetam. yato kammavipāko cakkhādīni kammavipāko ca sabbākārato buddhānaṃyeva kammavipākāñāṇaphalayuttānam visayo, na aññesaṃ atakkāvacaratāya. Teneva ca bhagavatā “kammavipāko acinteyyo na cintetabbo, yo cinteyya ummādaṃ vighātassa bhāgī assā”³ti ādinavaṃ dassetvā paṭikkhittam. **Āviñchanam puggalassa viññāṇassa vā taṃninnabhāvappattiyā hetubhāvo.**

Sabbesanti padassa pakaraṇato pārisesato vā labbhamānam atthavisesam ajānanto yathārutavaseneva attham gahetvā “ko ettha

1. Saṃ 3. 47 piṭṭhe.

2. Dī 2. 238; Ma 1. 77 piṭṭhesu.

3. Aṃ 1. 392 piṭṭhe.

viseso”ti-ādinā codeti. Itaro tejādīnaṃ paccekāṃ adhikabhāve viya dvinnāṃ tiṇṇāṃ vā adhikabhāvepi yathāvuttādhikabhāveneva ekakādivasena abbhamānāya omattatāyapi kāyappasādo na hotīti viññāyamānattā pakaraṇato pārisesato vā catunnampi bhūtānaṃ samabhāvena kāyo hotīti ayamatto siddhoti sabba-saddo idha samabhāvadīpakoti dassetuṃ **“idaṃ panā**”ti-ādimāha. **Imamatthaṃ dīpetīti** ca yathāvuttena ñāyena “sabbesa nti vacanato ayamatto labbhati, na tassa vācakattāti dasseti. Tenevāha **“anuvatta -pa- vasena vuttattā**”ti. Ekadesādhikabhāvanivāraṇenevahi ekadesomattatānivāraṇampi viññāyatīti. **Ekadeso** avayavo. Catudhātusamudāyanissayassa hi pasādassa tadekadhātu-adhikatā avayavādhikatā hotīti.

“Purimā cettha dvepi vādino nikāyantariyā”ti vadanti. Āokādisahakārikāraṇasahitānaṃyeva cakkhādīnaṃ rūpādi-avabhāsanāsamattatā vivarassa ca sotaviññāṇupanissayabhāvo guṇoti tesāṃ laddhīti adhippāyena **“taṃtaṃbhūtaguṇehī**”ti-ādi vuttaṃ. Tejādīnaṃ viya vivarassa bhūtabhāvābhāvato **“yathāyogan**”ti vuttaṃ. Atha vā rūpādayo viya vivarampi bhūtaguṇoti parādhippāyaṃ dassento **“taṃtaṃbhūtaguṇehī**”ti āha. Tejassa pana ālokarūpena, ākāsaṅkhātassa vivarassa saddena, vāyussa gandhena, udakassa rasena, pathaviyā phoṭṭhabbenāti imamatthaṃ sandhāya **“yathāyogaṃ taṃtaṃbhūtaguṇehī**”ti vuttaṃ siyā. **Rūpādiggahaṇeti** rūpādivisaye cakkhuviññāṇādike nipphādetabbeti attho. **Upakaritabbatoti** sahakārikāraṇabhūtehi yathāvuttabhūtaguṇehi cakkhādīnaṃ sakiccarāṇe upakaritabbato. **Sabhāvena suyyamānassāti** kenaci anuccāriyamānasseva labbhamānattā vuttaṃ. Ghaṭṭanaṃ pana vinā vāyusaddopi natthīti. Atha vā vāyimhi saddo sabhāvena suyyatīti āpe raso madhuroti ca tassa laddhiyevāti daṭṭhabbāṃ. **Dutiyavādissapi niggaho hoti** tassapi tejādiguṇā rūpādayoti evamladdhikattā.

Rūpādivisesaguṇehīti rūpādivisesaguṇayuttehi. **Teja -pa- vāyūhīti** sahākāsehi tejādiparamāṇūhi. **Kappāsato**

visadisāyāti kappāsapathavito visesayuttāya tato adhikasāmatthiyayuttāyāti adhippāyo. **Tassāyevāti** kappāsapathaviyāyeva. Yasmā sā vijjamānānīpi avisesabhūtāni atthīti gahetuṃ asakkuṇeyyabhāvena abhibhavitvā tthitā, tasmā tassāyeva gandho adhikataro bhaveyyāti attho. Ayañca sabbo uttaro “tassa tassa bhūtassa adhikatāyā”ti-ādinā **aṭṭhakathāyam**¹ vuttattā tathāgatānaṃ vādaṃ sampaṭicchitvā vadantassa kaṇāḍassa vasena vutto. “Attano pana matena kaṇāḍakapilādayo kevalaṃ pathavādidrabyamevāti-ādi laddhi. Kaṇāḍasāsanāya adhimuttānaṃ sāsane anavagāḷhānaṃ kesañci ayam vādo”ti ca vadanti. **Etassubhayassāti** āsavagandhato kappāsaḡandho adhiko sītudakavaṇṇato uṇhodakavaṇṇo ca adhikoti etassa ubhayassa. Tejādi-adhikesu ca sambhāresu rūpādīnaṃ visesassa adassanato na rūpādayo tejādīnaṃ visesaguṇoti siddhanti āha “**tadabhā -pa- ttitā**”ti. Tena na rūpaṃ tejassavisesaguṇo ekantato tejādike sambhāre visesena adassanato, yo yassa visesaguṇo, na so tadadhike sambhāre ekantato visesena dissati yathā pathavī-adhike sambhāre āpodhātūti dasseti. Evaṃ sesesupi yathāyogaṃ yojetabbaṃ. **Ko pana vādo nānākalāpeti** sabhāvato nānattābhāvepi mūlakāraṇanānattavasena atthi koci viseso asaṅghātetī dasseti, yato paramaraṇāḍikiriyaśamatthatā nesam kesañciyeva dissatīti.

Ekampīti pi-saddena anekasmiṃ vattabbameva natthīti dasseti. Pañcāyatanikattabhāve patthanā yā daṭṭhukāmatāḍibhāvena vuttā, tāya nipphannaṃ. Etena kāraṇavisesena phalavisesamāha. **Na hīti**-ādinā vuttamevatthaṃ samatthayati. **Tanti** kammaṃ. **Visesenāti** attano kāraṇena āhitātisayena. Teneva sotassa nahoti paccayo, tato aññeneva pana hotīti adhippāyo. Tena anekasabhāvena kāraṇena āhitavisesaṃ ekampi kammaṃ anekasabhāvaṃ phalaṃ nipphādetuṃ samatthaṃ hotīti dasseti. Idāni kammassa

1. Abhi-Ṭṭha 1. 350 piṭṭhe.

vuttappakāravisesābhāve dosamāha **“indriyantarābhāvappattito”**ti.
 Tassattho—kāraṇavisesābhāve phalavisesassa asambhavato yaṃ
 visesayuttam kammaṃ cakkhussa kāraṇaṃ, tassa tato aññavisesābhāve
 tadaññindriyuppādka-atāpi na siyāti sotindriyādīnaṃ tato anuppatti eva siyā.
 Evamitaratthāpi. **Visesoti** cettha kammassa
 taṃtaṃindriyuppādanasamatthataḥ adhippetā, sā ca pubbe dassitasabhāvova.

Anekāhi mahaggatacetanāhi ekāya vā parittacetanāsahitāya
 paṭisandhikkhaṇe kaṭattārūpānaṃ nibbattīti na sakkā viññātunti **“sabbesaṃ
 -pa- viññāyati”**ti vuttaṃ. Idāni tameva asakkuṇeyyataṃ vitthārato dassetuṃ
“nānācetanāyā”ti-ādi vuttaṃ. Tassāyaṃ saṅkhepattho—**“paṭisa -pa-
 paccayo”**ti ettha yadi nānākammavasena indriyānaṃ uppatti adhippetā,
 evaṃ sati mahaggatakammena ca kāmāvacarakammena ca
 taṃtaṃpaṭisandhikkhaṇe kaṭattārūpaṃ uppannaṃ siyā, na cetam yuttaṃ
“mahaggatacetanā kammappaccayo”ti¹ vuttattā. Nāpi
 taṃtaṃbhavaniyatarūpindriyehi vikalindriyatā gatisampattiyā
 opapātikayoniyaṃ paṭisandhikkhaṇe yuttā. Atha mahaggatāhi eva
 nānācetanāhi nibbattaṃ, na cekā paṭisandhi anekakammanibbattā hoti.
 Nicchitaṃ hetam sāketapañhenāti. Evaṃ ekena mahaggatakammunā
 cakkhundriyasotindriyahadayavatthūnaṃ uppattiñāpakena iminā vacanena
 parittakammunāpi ekena yathārahaṃ anekesaṃ indriyānaṃ uppatti
 siddhāvāti vuttaṃ **“siddhamekena kammena anekindriyuppatti hoti”**ti.

Sampattoyeva nāma sampattikiccakaraṇatoti imamattham dassetuṃ
“paṭi -pa- nakato”ti vuttaṃ. Atisukhumabhāvato maṃsacakkhu-agocarena
 rūpāyatanena samannāgatasaṅghātavuttitāya ca **“vāyu viyā”**ti vuttaṃ.
Cittasamuṭṭhānaṃ saddāyatanam sotaviññāṇassa kadācipi
ārammaṇapaccayo na siyā dhātuparamparāya ghaṭtentassa utusamuṭṭhānattā.
 Tenāha **“na hi -pa- pajjati”**ti. **Paṭṭhāne**² ca **“saddāyatanam sotaviññāṇassa**
ārammaṇapaccayena paccayo”ti avisesena vuttaṃ.

Nanu cirena suyantīti dūre ṭhitānaṃ lahukaṃ savanaṃ natthi, tesampi
 vā lahukaṃ savanena dūrāsannabhāvānaṃ viseso na siyāti adhippāyo.

1. Abhi 9. 335 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 1 piṭṭhe.

Na, dū -pa- toti na dūre ṭhitehi rajakādisaddā cirena sotaviññāṇena suyyanti, sace savanūpacāre so saddo dūre āsanne ca ṭhitānaṃ yathābhūte āpāthagate sadde manoviññāṇasaṅkhātato gahaṇavisesato cirena suto sīghaṃ sutoti abhimānoti attho. Etamevatthaṃ vitthārato dassento “**yathā hī**”ti-ādimāha.

Nicchaya -pa- abhimāno hoti, sotaviññāṇappavatti pana ubhayatthāpi samānā, yasmā so pana saddo **-pa- āgacchatīti**. Yadi dhātuparamparāya saddo nappavattati, kathaṃ paṭighosādīnaṃ uppattīti āha “**dūre -pa- paccayo hoti**”ti. Uppattivaseṇa āgatānīti etena rūpadhammāpi yattha uppajjanti, tattheva bhijjanti, na desantaraṃ saṅkamaṇīti dasseti.

Ghaṭṭanasabhāvānevāti tesam bhūtānaṃ saddasamuppattihetubhāvamāha.

Sotapadesassāti sotadesassa, sotadese ṭhitassāti attho.

Cakkhumato puggalassa ajjhāsayavasenāti citravicitrarūpāyatane yebhuyyena sattānaṃ cakkhudvārikajavanassa anukaḍḍhanavasena pavattiṃ sandhāya vuttaṃ. **Kaṇṇakūpacchiddeyeva pavattanatoti** etena adhiṭṭhānatobahiddhā indriyaṃ pavattīti vādaṃ paṭisedheti. Adhiṭṭhānadese eva hi indriyaṃ vattati tattha kiccādippayogadassanato. Satipi panassa bahiddhā vuttiyaṃ na visayaggahaṇe samatthatā, aññathā adhiṭṭhānapidahanepi visayaggahaṇaṃ bhaveyyāti.

Ārammaṇaggahaṇahetuto cāti kaṇṇakūpacchiddeyeva ṭhatvā ārammaṇakaraṇassa viññāṇassa vā hetubhāvato.

Tabbohārenāti gandhagandhaggahaṇassa sahacaritāya gandhopi tathā vuttoti adhippāyo. **Gandho paccayoti** gandho sahakārīpaccayoti attho. Kheḷādiko paccayoti yojetabbaṃ. **Tathā pathavīti** sahakārīpaccayantarabhūtā ajjhattikabāhirā pathavī ārammaṇaggahaṇe paccayoti attho. **Ādhārabhūtāti** tejovāyodhātūnaṃ ādhārabhūtā. **Nissabhūtānanti** nissayamahābhūtānaṃ āpotejovāyodhātūnaṃ. **Sabbadāti** uppīlanakāle ca anuppīlanakāle ca. **Tatthāti** caturāsītipabhede uparimakāyasaṅkhāte rūpasamūhe. **Vinibbhujjitum asakkuṇeyyānanti** idaṃ cakkhudasakaṃ idaṃ kāyadasakaṃ idaṃ bhāvadasakanti evaṃ kalāpatopi vinibbhujjitum asakkuṇeyyānaṃ.

616. **Dīghādīnaṃ phusitvā jānitabbatoti** idaṃ dīghādīnaṃ na kāyaviññāṇagocarattā vuttaṃ, dīghādivohārarūpādīnaṃ pana phoṭṭhabbaṃ phusitvā kāyaviññāṇavīthiyā parato pavattena manoviññāṇenapi jānitabbattā vuttaṃ. **Dīghādisannivesanti** dīghādisannivesavantaṃ. **Ekasmim itarassa abhāvāti** chāyātapānaṃ ālokandhakārānaṃ asahaṭṭhāyitaṃ āha. Kathaṃ pana āloko andhakāraṃ vidhamatīti? “Ālokappavattisamānakālaṃ andhakārasabhāvena pavattamānaṃ vaṇṇāyatanam bhijjati. Andhakārassa nissayo hutvā pavattamānāni bhūtāni kamena tathārūpassa vaṇṇāyatanassa nissayabhāvaṃ gacchanti”ti keci. Saha andhakārena tannissayabhūtānaṃ nirodhasamanantaraṃ taṃsantatiyaṃ tādise paccayasannipāte-ālokanissayabhūtānaṃ uppattīti veditabbaṃ. Na hi nissayamahābhūtehi vinā ālokappavatti atthi, nāpi andhakārasaṅkhātāṃ vaṇṇāyatanam eva nirujjhati taṃnissayehi payujjamānaka-ekakalāpabhūtopādārūpānaṃ saheva nirujjhanato. Paḍīpasikhāmaṇiraṃsiyo viya pathavīpākāraruḅhādīni muñcitvāpi andhakāro pavattatīti vadanti. Mandaṃ pana pākārādi-ādhārarahitaṃ na suṭṭhu paññāyati, bahalaṃ ādhāraṃ nissāya pavattatīti yuttanti ca vadanti.

620. “**Amanussasaddo**”ti ettha a-kāro na manussatāmattanivatti-attho sadisabhāvadīpanatāya anadhippetattā, manussato pana anaññatānivatti-atthoti dassetuṃ “**amanussa -pa- ṭṭhādayopī**”ti āha. **Tathā kittetabboti** “vaṃsaphālanasaddo”ti-ādinā vatthuvasena kittetabbo.

632. **Kammacittādināti ādi-saddena utu-āhāre saṅgaṇhāti.** **Taṃtadākārānīti** itthilingādi-ākārāni. **Itthindriyaṃ paṭicca samuṭṭhahantīti** aññamaññapaccayānīpi itthilingādīni yebhuyyena itthindriyasahite eva santāne sabbhāvā itarattha ca abhāvā indriyahetukāni vuttāni. **Aññathāti** itthilingādi-ākārato aññathā, itthindriyābhāve vā. **Itthiggahaṇassa cāti** itthīti cittappavattiyā. **Tesaṃ rūpānanti** itthilingādi-ākārārūpānaṃ. Yadi itthindriyaṃ itthilingādi-ākārārūpānaṃ sahakārīkāraṇaṃ, atha kasmā tassa indriyādapaccayabhāvo tesaṃ na vuttoti? Neva taṃ sahakārīkāraṇaṃ, atha kho tesaṃ tabbhāvabhāvitāmattena taṃ kāraṇanti vuccatīti dassetuṃ āha “**yasmā panā**”ti-ādi.

633. Liṅgaṃ parivattamānaṃ purimaliṅgādhārajāti-anurūpameva hutvā parivattatīti katvā vuttaṃ “**paṭisandhiyaṃ viya pavattepi**”ti. Yassa -pa- noti-**ādivacanatoti ādi**-saddena “yassa vā pana purisindriyaṃ uppajjati, tassa itthindriyaṃ uppajjatīti no”ti¹ saṅgaṇhāti.

635. Dvārabhāvena kucchitānaṃ āsavadhammānaṃ pavattiṭṭhānatāya pasādavisese viya viññattiviseṣepi kāyavohārappavatti daṭṭhabbā. Vitthambhanasabhāvatāya vāyodhātuyā thambhanaṃ “**vāyodhātukiccan**”ti vuttaṃ. Kiccampi hi dhammānaṃ sabhāvoyevāti. Pathavīdhātuyā ākāro vacīviññattīti vattum vaṭṭatīti yojanā.

636. **Vitakka -pa- gahitā**ti yathādhippetatthābhibyañjikāya vācāya samuṭṭhāpanādhippāyappavattiṃ sandhāya vuttaṃ. Tadā hi sā tehi pariggahitā nāma hotīti. Ekassapi akkharassa anekehi javanehi nibbattetabbattā tathā nibbattiyamānatāya asamatthasabhāvattā na viññātavisesā na bhinnā evāti āha “**sava -pa- bhinnā**”ti. **Abbokiṇṇeti** antarantarā uppajjamānehi asaṃsaṭṭhe. “Pacchimacittan”ti avisesena cuticittāṃ vuttanti adhippāyena “**aññesampi cuticittāṃ -pa- ñāyatī**”ti vuttaṃ.

Atha vā “ye ca rūpāvacaraṃ arūpāvacaraṃ upapajjitvā parinibbāyissanti, tesāṃ cavantānaṃ tesāṃ vacīsaṅkhāro nirujjhissati, no ca tesāṃ kāyasaṅkhāro nirujjhissatī”ti² rūpārūpabhavūpapajjanakānaṃ kāmāvacaracuticittassapi kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpanavacanena khīṇāsavehi **aññesampi -pa- ñāyatī**”ti vuttaṃ. Yasmā ca—

“Yassa kāyasaṅkhāro nirujjhati, tassa vicīsaṅkhāro nirujjhissatīti āmantā”ti³,

“Yassa kāyasaṅkhāronirujjhati, tassa cittasaṅkhāro nirujjhissatīti āmantā”ti⁴ ca,

“Pacchimacittassa bhaṅgakkhaṇe tesāṃ kāyasaṅkhāro ca na nirujjhati cittasaṅkhāro ca na nirujjhissatī”ti⁵—

1. Abhi 7. 117 piṭṭhe.

2. Abhi 6. 28 piṭṭhe.

3. Abhi 6. 35 piṭṭhe.

4. Abhi 6. 36 piṭṭhe.

5. Abhi 6. 38 piṭṭhe.

ādivacanato ca pacchimacittassa purato soḷasamena cittena tato orimena vā saddhiṃ assāsapassāsā na uppajjantīti siddham. Yadi uppajjeyyum, “pacchimacittassa bhaṅgakkhaṇe tesam kāyasaṅkhāro na nirujjhatī”ti na vadeyya, vuttañcetaṃ, tasmā heṭṭhimakoṭiyā cutito purimena sattarasamena uppannā assāsapassāsā cutiyā heṭṭhā dutiyena cittena saddhiṃ nirujjhanti. Tena “yassa cittassa anantarā kāmāvacarānaṃ pacchimacittam uppajjissatī”ti cuticittassānantarapaccayabhūtasapi cittassa kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpanatā vuttā.

Atha vā **yassa cittassā**ti yena cittena sabbapacchimo kāyasaṅkhāro uppajjati. Taṃ cittam vuttanti gahetabbaṃ, na pacchimacittassa anantarapaccayabhūtaṃ. **Anantarā**ti hi kāyasaṅkhārappādanam antaram vinā, yato pacchā kāyasaṅkhārappādanena anantaritam hutvā pacchimacittam uppajjissatīti attho. Kasmā? “Itaresam vacīsaṅkhāro ca nirujjhissati kāyasaṅkhāro ca nirujjhissatī”ti¹ vuttattā. Aññathā pacchimacittato purimatatiyacittasamaṅginam kāyasaṅkhāro uppajjatīti āpajjatīti. Evaṃ sabbesampi cuticittassa rūpajanakatābhāve āgamaṃ dassetvā idāni yuttim dasseturū **“na hī”**ti-ādimāha. Tattha **gabbhagamanādīti ādi**-saddena udakanimugga-asaññībhūtakālakatacatutthajjhānasamāpannarūpārūpabhavasamaṅgīnirodhas amāpannabhāve saṅgaṇhāti.

637. Anekesam kalāpānam ekato hutvā ekaghanapiṇḍabhāvena pavattanato kalāpantarabhūtānam kalāpantarabhūtehi samphuṭṭhabhāvo vutto. Yato tesam duviññeyyanānattam, na pana avinibbhuttabhāvato. **Tamtaṃbhūtavivittatā**ti tesam tesam bhūtānam vibhattabhāvo kalāpantarabhūtehi vibhattasabhāvatā asaṃkiṇṇatāti attho. Yasmā pana yathāvuttā vivittatā rūpānam osānam, hoti, tasmā **“rūpapariyanto”**ti vuttam. Atha vā tamtaṃbhūtasuññatā. Yesañhi paricchedo ākāso, tesam pariyantatāya tehi suññabhāvoti lakkhitaḥ. Tatoyeva ca so bhūtantarehi viya tehi asamphuṭṭhoti vuccatīti. **Aññathā**ti paricchinditabbehi asamphuṭṭhabhāvābhāve.

1. Abhi 6. 29 piṭṭhe.

638. **Taṃtaṃvikārādhikarūpehi**ti ettha kathaṃ cammasuvaṇṇesu mudutākammaññatā labbhanti, nanu lahutādivikārā ekantato indriyabaddharūpe eva pavattanato anindriyabaddhe na labbhantīti? Saccametaṃ, idha pana taṃsadisesu tabbohāravasena vuttaṃ. Tathā hi tūlapicu-ādīsu garubhāvādihetūnaṃ bhūtānaṃ adhikabhāvābhāvato lahu-ādivohāro. Niddisitabbadhammanissayarūpe eva vā sandhāya “**taṃtaṃvikārādhikarūpehi**”ti vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Sabbe sabbesaṃ paccayā** lahutādīnaṃ aññamaññāvijahanatoti adhippāyo.

641. **Ācayasaddenevā**ti¹ niddese vutta-ācayasaddeneva. Yo āyatanānaṃ ādicayattā ācayo punappunaṃ nibbattamānānaṃ, sova rūpassa uparicayattā upacayoti adhippetam attham pāḷiyam yojetvā dassetuṃ “**pāḷiyam panā**”ti-ādi vuttaṃ. **Upa-saddo paṭhamattho** “dānaṃ bhikkhave paṇḍitupaññattan”ti-ādīsu² viya. **Aññathā**ti upa-saddassa upari-atthasseva gahaṇe.

643. **Phalavipaccanapakatīyā**ti phalavipaccanasabhāvena. **Phalameva vā pakatī**ti āyusamhānādīna phalasabhāvena jarāniddesoti attho. Tathā hi “phalūpacārena vuttā”ti vuttaṃ. **Supariṇatarūpaparipākakāle** hānidasakādīsu.

645. **Kattabbasabhāvatoti** mūlaphalādīnaṃ idhādhippeta-āhāravatthūnaṃ mukhena asanādīkattabbasabhāvato. Visabhūte saṅghāte oḷamandā hotīti **savisattābhāvato sukhumatā vuttā**. **Aṅgamaṅgānusārino rasassa sāro**ti rasaharaṇīdhamanijālānusārena sarīrāvayave anuppaviṭṭhasa āhārarasassa abhantarāhārapaccayo sneho, yo loke rasadhātūti vuccati.

Upādābhājanīyakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Upacayasaddenevāti (Mūlaṭīkāyam)

2. Am 1. 149 piṭṭhe.

No-upādābhājanīyakathāvaṇṇanā

646. “Ekaṃ mahābhūtaṃ paṭicca tayo mahābhūtā tayo mahābhūte paṭicca ekaṃ mahābhūtan”¹ ti-ādivacanato¹ ekaṃ mahābhūtaṃ avasesamahābhūte nissayati, tehi upādārūpena ca nissīyatīti āha “**nissayati ca nissīyati cā**”ti.

647. Mahābhūtānaṃ aññamaññāvijahanato ekasmimpi kalāpe anekaṃ phoṭṭhabbaṃ atthīti phoṭṭhabbasabhāvesuyeva anekesupi ārammaṇesu āpāthagatesu ābhogādivasena ekaṃyeva viññāṇupattihetu hotīti ayaṃ vicāro dassito. Itaresupi pana yathāyogaṃ dassetabbo. Tattha rasārammaṇaṃ tāva indriyanissayaṃ allīyitvā viññāṇupattihetubhāvato satipi anekesaṃ rasānaṃ āpāthagamane ekasmiṃ kkhāṇe ekappakāraṃyeva yathāvuttanayena jivhāviññāṇupattihetu hoti, tathā gandhārammaṇaṃ. Rūpasaddārammaṇāni pana indriyanissayaṃ asampatvā viññāṇupattihetubhāvato yogyadese avaṭṭhitāni yattakāni sahaḥkārīpaccayantaragataṃ upakāraṃ labhanti, tattakāni ekasmiṃ kkhāṇe ekajjhaṃ ārammaṇaṃ na hontīti na vattābbāni. Tathā hi saddo nigghosādiko anekakalāpagato tathā vaṇṇopi sivikubbahananiyāmena ekajjhaṃ ārammaṇaṃ hotīti. Etthāpi ca ābhujitavasena ārammaṇādhimattatāvasena anekakalāpasannipātepi katthaci viññāṇupattihotiyeva. **Pasādādhimattatā** pittādivibandhābhāvena pasādassa tikkhatā. **Kathaṃ pana cittassāti** cittasāmaññato ekattanayavasena pucchati.

651. **Tādisīyāti** yā pacurajanassa atthītipi na gahitā. **Santī** samānā. **Evanti** yathā sasambhārudakaṃ sasambhārapathaviyā ābandhakaṃ, evaṃ paramatthudakaṃ paramatthapathaviyāti dasseti. **Tadanurūpapaccayehīti** attano ābandhanānuguṇehi ābandhiyamānehi sandhāraṇādikiccehi purimehi ca pathavī-ādīhi. **Aphusitvā patiṭṭhā hoti, aphusitvā ābandhatīti** iminā phusitabbaphusanakabhāvo āpodhātuyaṃ natthīti phoṭṭhabbavasena ubhayadhammataṃ āha. Aññamaññaṃ nissayatā **aññamaññānissayatā**. Atha

1. Abhi 8. 19 piṭṭhe.

vā aññamaññatā ca nissayatā ca **aññamaññanissayathā**. Yadi phoṭṭhabbāphoṭṭhabbadhātūnaṃ phoṭṭhabbabhāvena vinā aññamaññanissayatā, pathavī-ādīnaṃ kakkhaḷādisabhāvo eva phoṭṭhabbabhāvoti tabbiraheṇa kathaṃ tesāṃ āpodhātuyā nissayādisabhāvoti āha **“avinibbhogavuttīsū”**ti-ādi. **Aññamaññapaccayabhūtesū**ti etena upādārūpaṃ nivatteti. Atha vā pubbe aṭṭhakathādhippāye ṭhatvā phoṭṭhabbāphoṭṭhabbadhātūnaṃ viṣiṭṭhaṃ aññamaññanissayatāṃ vatvā idāni attano adhippāye ṭhatvā avisesena taṃ dassento āha **“avinibbhogavuttīsū”**ti-ādi. Taṃyeva aviṣiṭṭhaṃ aññamaññanissayatāṃ daḷhaṃ katvā dassento **“nāpi sahaḷātesū”**ti-ādimāha. Tattha aphaṇaṃ tāva ekalāpagatattā na vicāretabbaṃ, phaṇaṃ pana kathaṃ? Ekakalāpagatattā eva. Viṣum siddhānaṃyeva hi visayamaḥbhūtānaṃ kāyappasādanissayabhūtesu phaṇaṃ dissati.

Jhāyatīti paripaccati. **Na uṇhā hutvā**ti etassa uṇhasabhāvā hutvāti ayamatthoti katvā **“tejosabhāvatāmyeva paṭikkhipatī”**ti vuttaṃ. Uṇhapaṭipakkhattā sītassa uṇhatāya paṭikkhepe sītātasaṅkā siyāti āha **“na sītattaṃ anujānātī”**ti. Tejosabhāgataṃyeva vā sītātāyapi dassetuṃ **“na sītattaṃ anujānātī”**ti vuttaṃ. Tenevāha **“tejo eva hi sītaṃ”**ti. Mande hi uṇhabhāve sītabuddhīti **tejo eva hi sītaṃ**. Kathaṃ paṇetaṃ viññāyatīti? Sītabuddhiyā avavatthitabhāvato pārāpāraṃ viya. Tathā hi ātape ṭhatvā chāyaṃ pavittānaṃ sītabuddhi hoti, tattheva pathaviḡabbhato niggatānaṃ uṇhabuddhīti. Yadi tejoyeva sītaṃ, uṇhabhāvena saddhiṃ sītabhāvopi ekasmiṃ kalāpe upalabbheyyāti āha **“sītuṇhānañcā”**ti-ādi. Uṇhasītakalāpesu sītuṇhānaṃ appavatti. **Dvinnāṃ -pa- yujjati**, na āpodhātuvāyodhātūnaṃ sītabhāveti adhippāyo. Āpodhātuyā hi vāyodhātuyā sītabhāve uṇhabhāvena saddhiṃ ekasmiṃ kalāpe sītabhāvo labbheyya, na pana labbhati. Na cettha āpodhātu-adhike vāyodhātu-adhike vā kalāpe sītabhāvoti sakkā viññātum tādisepe katthaci kalāpe alabbhamānattā sītabhāvassāti.

Kharatādisabhāvādhikassa bhūtasāṅghātassa davatādisabhāvādhikatāpatti **bhāvaññathattaṃ**. Taṃ pana yathā hoti, taṃ dassetuṃ **“pacca -pa- ppattī”**ti āha.

652. **Ekantanacittasamuṭṭhānādīti ādi-saddena** ekanta-anupādinnupādāniyādiṃ saṅgaṇhāti. **Purimānampīti** “yaṃ vā panaññampī”ti etasmā vacanato purimānaṃ anupādinnānaṃ saddāyatanakāyaviññatti-ādīnaṃ nacittasamuṭṭhānānaṃ ca cakkhāyatanasotāyatanādīnaṃ. **Nakammassakatattābhāvādikanti** nakammassakatattābhāvaṃ nacittasamuṭṭhānabhāvanti evamādikaṃ. **Ekantākammajādīsūti ādi-saddena** ekantācittajaṃ gayhati. **Tā** jaratā-aniccatā. **Anekantesu na gahitāti** ekantato akammajesu saddāyatanādīsū acittajesu ca cakkhāyatanādīsū gahetvā catusamuṭṭhānikattā anekantesu rūpāyatanādīsū na gahitāti attho.

666. **Anipphannattāti** aññaṃ anapekkhitvā sabhāvato asiddhattaṃ. **Tassāti** viññattidvayasa.

No-upādābhājanīyakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catukkaniddesavaṇṇanā

966. “Sabbam rūpaṃ manasā viññātan”ti vacanato yadi viññātato aññaṃ diṭṭhādi na hotīti “katamaṃ taṃ rūpaṃ diṭṭhan”ti-ādinaṃ pucchā na katā, evaṃ sante catukkabhāvo kathanti anuyogaṃ manasi katvā āha **“dassanādiggahaṇavisesato”**ti. Dassanaṃ savanaṃ minitvā jānanaṃ vijānanañcāti etasmā **dassanādiggahaṇavisesato**. Etena gāhakabhedenā gahetabbabhedoti dasseti. Idāni samukhenapi gahetabbabhedo labbhatīti dassetuṃ **“diṭṭhā -pa- bhāvato”**ti vuttaṃ.

Pañcakaniddesavaṇṇanā

969. **Tadidaṃ** nayakaraṇaṃ chabbidhādīsū tīsu saṅgahesu yojitaṃ.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

975. Ekantato nīvaraṇattā middhassa “natthī nīvaraṇā”ti vacanena gahaṇanti dassetuṃ **“middhassapi nīvaraṇassā”**ti vuttaṃ. **Na ca rūpaṃ pahātabbā**

nippariyāyappahānassa idha adhippetattā. Ettha keci “nāmakāyarūpakāya gelaññasabhāvato duvidham middham. Tattha purimaṃ ‘nīvaraṇā’ti vacanena vuttam, itaram rūpasabhāvan”ti vadanti. Tattha yaṃ taṃ arūpato aññaṃ middham parikappitaṃ, tampi nīvaraṇaṃ middhasabhāvato itaram middham viyāti parikappitamiddhassapi na sakkā nīvaraṇabhāvaṃ nivattetunti tesaṃ vacanassa nīvaraṇappahānavacanena virodham dassento **“na ca rūpakāyan”**ti-ādimāha. Atha vā khīṇāsavānaṃ soppanasabhāvato soppassa ca middhahetukattā atthi middharūpanti vādaṃ sandhāya uttaramāha **“na ca rūpakāyagelaññaṃ”**ti-ādinā. Tattha middhameva soppahetūti nāyaṃ avadhāraṇā icchitā, soppahetu eva middhanti pana icchitāti middhato aññopi soppahetu atthi, ko pana so? Rūpakāyagelaññaṃ. Na ca rūpa -pa- vacanatoti yojanā datṭhabbā.

Vacīgho-ādīti ādi-saddena huṃkāradisaddo saṅgayhati. Aṅguliphoṭādisaddo utusamuṭṭhānoyeva, cittapaccayo pana hoti. **Rūpabhāvamattānīti** jarāmarasabhāvānaṃ rūpānaṃ taṃdhammamattāni, tato eva na jāti-ādidhammavantānīti āha **“na sayam sabhāvavantāni”**ti. Yathā jarā aniccatā ca rūpabhāvamattaṃ, evaṃ jātipīti jātiyā rūpabhāvamattatāya upasaṃharaṇattho **tathā-**saddo.

Tesaṃ rūpadhammānaṃ. Saṅkhātādi-saddo viya **abhinibbattita-**saddopi vattamānakālikopi hotīti **“abhinibbattiyamānadhammakkaṇasmin”**ti vuttam. **Evamapīti** yadipi jiraṇabhiḥjanabhāvā jiraṇādisabhāvānaṃ dhammānaṃ janakapaccayakiccānubhāvakkhaṇe abhāvato tappaccayabhāvavohāraṃ abhinibbattivohāraṇa na labhanti, evamapi tesaṃ upādinnatā vattabbāti sambandho. “Jarāmarasānaṃ paṭiccasamuppannaṃ”ti vacanato tassa pariyāyataṃ vivarati **“tesaṃ uppāde sati”**ti-ādinā.

Yadi evanti yadi nissayapaṭibaddhavuttikā jāti-ādayo, evaṃ sati. “Mahābhūtānaṃ upādāyarūpan”ti¹ vacanato bhūtanissitesu kevalo upādāyavohāroti upādāye nissitāpi aparena upādāya-saddena visesetvā vattabbāti adhippāyena **“upādāyupādāyabhāvo āpajjati”**ti āha. Kāraṇakāraṇepi kāraṇe viya vohāro

1. Abhi 1. 145 piṭṭhe.

hoti “corehi gāmo daḍḍho”ti yathāti dassento **“bhūta -pa- ttanato”**ti āha. Idāni paramparā vinā nippariyāyato uppādādīnaṃ bhūtaṭṭibaddhabhāvaṃ saha nidassanena dassetuṃ **“api cā”**ti-ādimavoca. Vikāraparicchedāpi upādāyarūpavikārādibhāve bhūtaṭṭibaddhabhāvāvinivattito ekasmiṃ kalāpe ekekāva vikārādayoti jīvitindriyaṃ viya kalāpānupālakaṃ kalāpavikārādibhāvato ca “upādāyarūpāni” icceva vuccantīti āha **“evaṃ vikā -pa- yojetabbāni”**ti.

Asanekhatabhāvanivāraṇattham parinipphannatā vuttāti idaṃ aparinipphannasabhāvato anupalabbhamānakāya sasavisāṇaṃ viya kenaci na saṅkhatanti asaṅkhatam nāma siyāti imissā āsaṅkāya nivattanavasena vuttam. Atha vā rūpavikārādibhāvato rūpabhāvo viya rūpe sati santi, asati na santīti siddhāya paṭiccasamuppannatāya ādhitā parinipphannatā tesam saṅkhatabhāvaṃ sādhetī asaṅkhatabhāvaṃ nivāraṇattham jāyatīti vuttam **“asaṅkhatabhāvanivāraṇattham parinipphannatā vuttā”**ti.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Nikkhepaṇḍa

Tikanikkhepakathāvaṇṇanā

985. Yathāvuttaphassapañcamakādirāsikicarāhitattā keci dhamme visum̐ ṭhapetvā sovacassatādi-avuttavisesasaṅgaṇhanatthañca, veneyyajjhāsayaavasena vā chandādayo “yevāpanā”ti vuttāti yevāpanakānaṃ paduddhārena niddesānarahatāya kāraṇaṃ vuttanti hadayaavatthussa tathā niddesānarahatāya kāraṇaṃ vadanto “**sukhumupā -pa- hitassā**”ti āha. Sukhumabhāvepi indriyādisabhāvāni upādāyarūpāni āhipaccādivasena pākaṭāni honti, na atamsabhāvaṃ sukhumupādāyarūpanti hadayaavatthussa paduddhārena kusalattikapadabhājane niddesānarahatā vuttā. Sukhumabhāvato yeva hi taṃ **mahāpakaraṇepi** “yaṃ rūpaṃ nissāya manodhātu ca manoviññāṇadhātu ca vattantī”ti¹ nissitadhammamukhena dassitanti. Veneyyajjhāsayaavasena vā hadayaavatthu paduddhārena na dassitanti daṭṭhabbaṃ. Yena pana adhippāyena rūpaṇḍe hadayaavatthu duvidhena rūpasāṅgahādīsu na vuttaṃ, so rūpaṇḍavaṇṇanāya vibhāvito evāti. **Nikkhipitvāti** padassa pakkhipitvāti atthoti adhippāyena “**vitthāradesanaṃ antogadhaṃ katvā**”ti vuttaṃ. Mūlādivasena hi desitā kusalādidhammā taṃtaṃcittuppādādivasenapi desitā eva nāma honti taṃsabhāvānavattanatoti.

Mūlavasenāti suppatiṭṭhitabhāvasādhana vasena. Etāni hetupadādīni hinoti phalaṃ etasmā pavattatīti **hetu**, paṭicca etasmā etīti **paccayo**, janetīti **janako**, nibbattetīti **nibbattakoti** sesānaṃ vacanattho. “**Mūlaṭṭhassa -pa- vuttan**”ti kasmā vuttaṃ, nanu “pīḷanaṭṭho”ti-ādīsu viya mūlabhāvo mūlaṭṭho, tīṇi kusalamūlānīti ayañca mūlato nikkhepoti? Na, mūlassa attho mūlaṭṭho, so eva mūlaṭṭhoti suppatiṭṭhitabhāvasādhanaṭṭhena mūlasabhāvānaṃ alobhādidhammānaṃ kusaladhammesu kiccavisesassa adhippetattā. Tenevāha “**atthoti dhammakiccan**”ti. Atha vā **atthavasenāti** “tīṇ kusalamūlānī”ti vuttānaṃ tesāṃ mūlānaṃ sabhāvasaṅkhāta-atthavasena, na gāthāya vutta-atthavasena.

1. Abhi 8. 5 piṭṭhe.

Yasmā pana so mūlaṭṭhoyeva ca hoti, tasmā vuttaṃ “**alobhādīnan**”ti-ādi. Alobhādayo viya vedanākkhandhādayopi adhikatattā **taṃ**-saddena paṇiniddisittabbāti vuttaṃ “**te kusalamūlā taṃsampayuttā**”ti¹. **Tehi alobhādīhi**ti ettha **ādi**-saddena vā vedanākkhandhādayopi saṅgahitāti dassetuṃ “**te kusalamūlā taṃsampayuttā**”ti¹ vuttaṃ.

“Katame dhammā kusalā”ti pucchitvā phassādibhedato cattāro khandhe dassetvā “ime dhammā kusalā”ti² vuttattā khandhā ca kusalanti vuttaṃ “**khandhehi sabhāvatho kusale pariyādiyati**”ti. **Vedanākkhandho vāti**³ kusalam -pa- viññāṇakkhandho vāti. **Aññassa** attano phalassa. **Mūlehi kusalanāṃ anavajjatāya hetuṃ dasseti**ti idaṃ na mūlanāṃ kusalassa anavajjabhāvasādhakattā vuttaṃ, atha kho tassa anavajjatāya suppatiṭṭhitabhāvasādhakattā. Yadi hi mūlehi kato kusalanāṃ anavajjabhāvo bhaveyya, taṃsamutṭhānarūpassapi so bhaveyya, mūlanāṃ vā tesam paccayabhāvo na siyā, hoti ca so. Vuttañhetam “hetū hetu -pa- paccayo”ti⁴. Kiñca bhiyyo kusalanāṃ viya akusalābyākatānampi tabbhāvo mūlapaṭibaddho bhaveyya, tathā sati ahetukānam akusalābyākatānam tabbhāvo na siyā, tasmā kusalādīnam yonisomanasikārādipaṭibaddho kusalādibhāvo, na mūlapaṭibaddho, mūlāni pana kusalādīnam suppatiṭṭhitabhāvasādhanānīti vedittabbaṃ. Sahetukā hi dhammā viruḷhamūlā viya pādapā suppatiṭṭhitā thirā honti, na tathā ahetukāti.

Taṃsampayogakataṃ anavajjasabhāvanti idampi na anavajjasabhāvassa taṃsampayogena nipphāditattā vuttaṃ, anavajjasabhāvaṃ pana visesetvā dassetuṃ vuttaṃ. Alobhādisampayogato hi kusalādīnam khandhānam anavajjabhāvo suppatiṭṭhito jāyati, na ahetukābyākatānam viya na suppatiṭṭhitoti. Yadi evaṃ na tesam khandhānam kusalādibhāvo dassito siyā? Na, adhikārato kusalabhāvassa viññāyamānattā. **Kamma**-saddo viya vipākadhammatāvācino na mūlakkhandhasaddā, so ca idha avisesato vuttoti āha “**kammehi sukhavipākataṃ dasseti**”ti. Ādikalyāṇataraṃ

1. Kusalamūlataṃsampayuttāti (Mūlaṭṭikāyaṃ)

3. Idaṃ padaṃ mūlaṭṭikāyaṃ na dissati.

2. Abhi 1. 17 piṭṭhe.

4. Abhi 8. 1 piṭṭhe.

kusalānaṃ dassetiṭi yojanā.

Anavajjahetusabhāvasukhavipākabhāvanidānādisampattiyo daṭṭhabbā, yonisomanasikāra-avajjapaṭipakkhatā-iṭṭhavipākatāvasenapi nidānādisampattiyo yojetabbā. Yonisomanasikārato hi kusalā alobhādimūlakā, alobhādisampayogato ca lobhādiṭipakkhasukhavipākāva jātāti.

986. “**Kasmā vuttan**”ti anuyuñjivā codako “**nanū**”ti-ādinā attano adhippāyaṃ vivarati. Itaro yathāvuttamohassa idha **sampayuttasaddena** avuccamānataṃ “**saccametan**”ti sampaṭicchitvā “**tenā**”ti-ādinā parihāramāha. Tassattho—“taṃsampayuttā”ti padena kiñcāpi yathāvuttamoho padhānabhāvena na gahito, nānantariyakatāya pana guṇabhāvena gahitoti. **Aññattha abhāvāti** yathāvuttasampayuttato aññattha abhāvā. Na hi vicikicchuddhaccasahagato moho vicikicchuddhaccādidhammehi vinā hotīti.

987. Uppādādisaṅkhatalakkhaṇavinivattanatthaṃ “**aniccadukkha-anattatā**”ti vuttam. Uppādādayo pana tadavatthadhammavikārabhāvato taṃtaṃdhammaggaṇena gahitāyeva. Tathā hi vuttam “jarāmaṇaṃ dvīhi khandhehi saṅgahitan”ti¹, “rūpassa upacayo”ti ca ādi. Kesakumbhādi sabbaṃ nāmaṃ **nāmapaññatti**, rūpavedanādi-upādānā brahmavihārādigocarā upādāpaññatti **sattapaññatti**, taṃtaṃbhūtanimittaṃ bhāvanāvisesaṅca upādāya gahetabbo jhānagocaraviseso **kaṣiṇapaññatti**. **Paramatthe amuñcivā vohariyamānāti** iminā vihāramañcādipaññattīnaṃ sattapaññattisadisataṃ dasseti, yato tā sattapaññattiggahaṇena gayhanti. Hutvā abhāvapaṭipīlana-avasavattanākārabhāvato saṅkhatadhammānaṃ ākārabhāvato saṅkhatadhammānaṃ ākāravisesabhūtāni lakkhaṇāni viññatti-ādayo viya vattabbāni siyūṃ, tāni pana nissayānapekkaṃ na labbhantīti paññattisabhāvāneva tajjapaññattibhāvatoti na vuttāni, sattaḡhaṭṭadito visesadassanatthaṃ pana aṭṭhakathāyaṃ visūṃ vuttānīti. **Na hi ko -pa-vattuṃ yuttam kusalattikassa nippadesattā.**

988. Bhavati etthāti bhūmi, nissayapaccayabhāvato sukhassa bhūmi **sukhabhūmi**. Sukhavedanāsaṃhitāṃ cittaṃ. Tassa bhūmibhedena niddhāraṇatthaṃ

1. Abhi 3. 13 piṭṭhe.

taṇṇissayabhūtā sampayuttadhammā **“kāṃāvacare”**ti vuttā. Tassa vā ekadesabhūtassa samudāyabhāvato ādhāraṇabhāvena apekkhitvā taṇṇissamānabhūmi **“kāṃāvacare”**ti vuttā. Tattha **“sukhabhūmiyaṃ kāṃāvacare”**ti dvepi bhumāvacaṇāni bhinnādhikaraṇabhāvena aṭṭhakathāyaṃ vuttānīti ubhayesampi samānādhikaraṇabhāvena atthayogaṃ dassetuṃ **“sukhatūmīti kāṃāvacarādayopi yujjantī”**ti vuttaṃ. Yatheva hi cittaṃ, evaṃ sabbepe parittasukhena sampayuttā dhammā tassa nissayabhāvato bhūmi kāṃāvacarāti. Aṭṭhakathāyampi vā ayamattho vuttoyevāti daṭṭhabbaṃ. **“Cittan”**ti hi cittuppādopi vuccati. Tena vuttaṃ **“cittaṃ uppannanti ettha cittameva aggahetvā paropaṇṇāsakusaladhammehi saddhimyeva cittaṃ gahitan”**ti¹. **Evañca katvāti** sukhabhūmiyanti cittuppādassa viññāyamānattā. **Vibhāgadassanaṃ** visesadassanaṃ. Bhāsitaḥḥaṇṇaṃ bhāsitaṃ, tadeva atthoti **bhāsitaṭṭho**. Abhidheyyattho. **Tadatthaviññāpanenāti** tikadukānaṃ kucchitānaṃ salanādi-atthadīpakena.

994. **Ko pana vādo khandhārammaṇassāti** pubbāparabhāvena vattamāne arahato khandhe ekattanayavasena santānato **“amhākaṃ mātulatthero”**ti-ādinā ālambitvā pavattamānaṃ upādānaṃ tassa upādānakkhandheyeva gaṇhāti. Satipi taṇṇissantatipariyāpanne lokuttarakkhandhe tattha pavattitum asamatthabhāvato kā pana kathā khandhe ārabba pavattamāne. Etena natthi maggo visuddhiyā, natthi nibbānanti evamādivasena pavattā micchādiṭṭhi-ādayo na maggādivisayā taṇṇissamānāṇattivisayāti dīpitaṃ hoti.

998. **Evaṃ saṃ -pa- lesikāti** anupādāniyehi asaṃkilesikānaṃ bhedaḥbhāvamāha.

1006. Avijjamāno ca so niccādivipariyāsākāro cāti **avi -pa- sākāro**ti padacchedo. Diṭṭhiyā niccādi-avijjamānākārena gayhamānattepi na tadākāro viya paramatthato avijjamāno, atha kho vijjamāno kāyo sakkāyoti avijjamānaniccādivipariyāsākārato visesananti **lokuttarāna idam visesanaṃ arahanti** “santo

1. Abhi-Ṭṭha 1. 109 piṭṭhe.

vijjamāno kāyo sakkāyo”ti. **Vatthu avisesitaṃ hotīti** idam “satī kāye”ti ettha kāya-saddo samūhatthatāya anāmasitavisesaṃ khandhapañcakaṃ vadatīti adhippāyena vuttaṃ. Pasādakāyo viya kucchitānaṃ rāgādīnaṃ uppattiṭṭhānatāya kāyoti vuccatīti evaṃ pana atthe satī diṭṭhiyā vatthu visesitameva hotīti lokuttarāpi apanītā. Na hi lokuttarā khandhā uppattiṭṭhānatāya “kāyo”ti vuccantīti. **Suddhiyā ahetubhūtenāti** gosilādinā, lokiyasīlena vā lokuttarasīlassa apadaṭṭhānena.

“Avītikkamanīyatāsataṃcaritabbatāhi vā **sīlaṃ**, tapocaraṇabhāvena samādinnaṭṭhāya **vataṃ**. Attano gavādibhāvādhiṭṭhānaṃ **sīlaṃ**, gacchantoyeva bhakkhanādigavādikiriyākaraṇaṃ **vataṃ**. Akattabbābhimato nivattanaṃ vā **sīlaṃ**, taṃsamādānavato vesabhojanakiccacaraṇādivisesapaṭipatti **vataṃ**”ti ca sīlabbatānaṃ visesaṃ vadanti.

1007. Imassuppādā idam uppajjatīti uppādoti na jananaṃvattaṃ adhippetam, atha kho anirodhopīti “**avighātaṃ janasaddo vadatī**”ti āha. Tatthāyaṃ **jana**-saddo nayo, janitāti **janā**, avihatāti attho. **Puthū janā etesanti puthujjanā**ti puthusatthumānino sattā. **Abhisankharaṇādi-attho vā jana-saddo** anekatthattā dhātūnaṃ. Khandhāyatanādīnaṃ savanādhīnattā paññācakkhupaṭilābhassa tesam savanābhāvadīpakam “assutavā”ti idam padam andhataṃ vadati.

Kataṃ jānantiti attanā parehi ca kataṃ kusalākusalaṃ tehi nipphāditam sukhadukkham yāthāvato jānanti. Paresam attanā, attano ca parehi kataṃ upakāraṃ yathāvuttākārena **pākaṭam karonti**. Byādhi-ādīhi dukkhitassa upaṭṭhānādikātabbāṃ, saṃsāradukkhadukkhitasseva vā yathāvuttākārena **kātabbāṃ karonti**. Ariyakaradhammā ariyasaccānīti purimasaccadvayavasena vuttaṃ “**vipassiyamānā aniccādayo**”ti. Pariññādivisesena vā passiyamānāti atthe satī **aniccādayoti ādi**-saddena niccāampi nibbānaṃ gahitanti catusaccavasenaṃ yojetabbam, aniccattādayo vā “**aniccādayo**”ti vuttāti daṭṭhabbāṃ.

Avasesakilesā **kilesasotaṃ**. **Ñānanti** yāthāvato jānanaṃ. Yathābhūtāva bodhena hi tassa tāni anuppattidhammataṃ āpāditatāya

santāne appavesārahāni “saṁvutāni pihitāni”ti ca vuccanti. **Tathāti** sabbasaṅkhārānaṃ vippakārassa khamanākārena. Aviparītadhammā etāya nijjhāyaṃ khamantīti **paññā khantī**ti. Aduṭṭhasseva titikkhābhāvato tathāpavattā khandhāti adosappadhānā khandhā vuttāti “**adoso eva vā**”ti tatiyo vikappo vutto. Satipaṭipakkhattā abhijjhādomanassānaṃ “muṭṭhassaccaṃ”ti vuttā. **Akkhanti** doso. Sassatādi-antavinimuttā dhammaṭṭhitīti **sassatucchedādigāho tappaṭilomabhāvo** vutto. Diṭṭhadhammanibbānavādo **nibbāne paṭilomabhāvo**. Carimānulomañāṇavajjhataṇhādiko kilesoti vutto, paṭipadāñāṇadassanañāṇadassanāni viya gotrabhuñāṇaṃ kilesānaṃ appavattikaraṇabhāvena vattati, kilesavisaṃyātīlaṅghanabhāvena pana pavattatīti katvā vuttaṃ “**saṅkhāra -pa- pahānaṃ**”ti.

Diṭṭhiyādīnaṃ samudayasabhāgatā kammaṣṣa vikuppādane sahaṅkārikāraṇabhāvo, dassanādibyaṭṭhāraṃ vā attānañca dassanādikiccaṃ cakkhādīnanti evaṃ hi yathātakkitāṃ attānaṃ rūpanti gaṇhāti. **Yathādiṭṭhanti** takkadassanena yathopaladdhanti adhippāyo. Na hi diṭṭhigatiko rūpāyatanaṃ eva attāti gaṇhātīti. **Imissā pavattiyāti** sāmāññena rūpaṃ attāti sabbasaṅgāhakabhūtāya pavattiyā. **Rūpe -pa- mānanti** cakkhādīsu tamsabhāvo attāti pavattamānaṃ attaggahaṇaṃ. **Anaññattādiggaṇanti** anaññattaṃ attaniya-attaniṣṣita-attādhāratāgahaṇaṃ. **Vaṇṇādīnanti** vaṇṇarukkhapupphamaṇīnaṃ. Nanu ca rukkhapupphamaṇīyo paramatthato na vijjanti? Saccāṃ na vijjanti, tadupādānaṃ pana vijjatīti taṃ samuditādiṭṭhikāraṃ idha rukkhādiṭṭhikāraṃ vuttanti rukkhādinidassanepi na doso chāyārukkhādīnaṃ viya rūpassa attano ca saṃsāribhāvādimattassa adhippetattā.

1008. **Jāti-ādisabhāvanti** jātibhavādīnaṃ nibbattinibbattanādisabhāvaṃ, **uppādanasamatthatā** paccayabhāvo.

1009. Sāmāññena “tadekaṭṭhā kilesā”ti¹, parato “avaseso lobho”ti-ādivacanato¹ pārisesato sāmattthiyato vā labbhamānatāya satipi āgatatte sarūpena pabhedenā vā diṭṭhi-ādayo viya anāgatattā lobhādayo “anāgatā”ti vuttāti āha

1. Abhi 1. 209 piṭṭhe.

“**idha -pa- ssetun**”ti. **atthato viññāyati** lobhādīhi saha-jātā hutvā diṭṭhiyā eva pāliyaṃ vuttakilesabhāvato. **Itipi attho yujjati** saṃyojanakilesānampi paṭiniddesārahattā sampayuttasamuṭṭhānabhāvato ca. **Saṃyojanarahitehīti** saṃyojanabhāvarahitehi thina-uddhacca-ahirikānottappehi, thina-ahirikānottappehi vā.

1013. **Ekade -pa- vadati** avayavenapi samudāyo vuccatīti. Hetu etesaṃ atthīti vā **hetukā**. **Aniyatoti** na avadhārito. Purimapadāvadhāraṇavasena gahetabbatthattā **vivaraṇīyatthavā**. **Atthato nikkhipitunti** “tayo kusalahetu alobho adoso amoho”ti-ādīsu¹ viya purimanayena dassitadhammeyeva hetupahātabbahetukabhedato atthadassanavasena niddisitunti attho.

1029. Abhiññāyuttavajjānaṃ mahaggatānaṃ parittārammaṇattābhāvā “**mahaggatā vā iddhividhādayo**”ti vuttaṃ. Atītaṃsaññāssa kāmāvacarattā “**ceto -pa- ñāṇasampayuttā**”ti āha.

1035. **Anantare niyuttānīti** cuti-anantaraṃ phalaṃ anantaram, tasmim niyuttāni taṃ ekantena nipphādanato anatikkamanakānīti attho. Vuttappakāraṣsa anantarassa karaṇaṃ anantaram, taṃ sīlānīti yojetabbaṃ. Anekesu ānantariyesu katesu kiñcāpi balavatoyeva paṭisandhidānaṃ, na itaresaṃ, attanā pana kātabbakiccassa teneva katattā tassa vipākassa upatthambhanavasena pavattanato na itarāni tena nivāritaphalāni nāma honti, ko pana vādo paṭipakkhesu kusalesūti vuttaṃ “**paṭipakkhena anivāraṇīyaphalattā**”ti. “**Anekasmimpi -pa- natthī**”ti kasmā vuttaṃ, nanu anekesu ānantariyesu katesu balavaṃyeva paṭisandhidāyakanti tena itaresaṃ vipāko paṭibāhito hotīti āha “**na ca tesan**”ti-ādi. Tañca tesam aññamaññaṃ appaṭibāhakattaṃ mātikāvaṇṇanāyaṃ vitthārena vicāritameva.

Atthato āpannaṃ aggahetvā yathārutavaseneva pāliyā atthaṃ gahetvā tesam vādānaṃ tapparabhāvena pavattiṃ sandhāya ahelukavādādīnaṃ

1. Abhi 1. 214 piṭṭhe.

visesaṃ dassetuṃ “**parimavādo**”ti-ādi vuttaṃ. Aniyyānikaniyyānikabhedaṃ pana sambhāarakammaṃ bandhamokkhaheṭṭi bandhamokkhaheṭṭuṃ paṭisedhentoṇi kammaṃ paṭisedheto. **Sumaṅgalavilāsiniyaṃ**¹ pana vipākassa kammakilesasamādhipaṇṇānaṃ hetubhāvato vipākopi bandhamokkhaheṭṭi “natthi heṭṭi vadanto ubhayaṃ paṭibāhaṭi”ti vuttaṃ. Tattha kammaṃ paṭisedhentoṇi vipāko paṭisedhito hoti, vipākaṃ paṭisedhentoṇi kammanti tayopi ete vādā atthato ubhayaṃ paṭisedhakāti veditabbā.

Niyatamicchādiṭṭhiti ahetukavādādiṭṭhasaṃyutte asaddhamme uggahaparipucchāvinicchayaṃ uttaraṃ “natthi heṭṭi”ti-ādinā raho nisīditvā cintentaṃ tasmiṃ ārammaṇe micchāsati santiṭṭhati, cittaṃ ekaggaṃ hoti, javanāni javanti. Paṭhamajavane atekicchā hoti, tathā dutiyādisu. Sattame atekicchabhāvaṃ patto nāma hoti. Yā evaṃ pavattā diṭṭhi, taṃ sandhāya vuttaṃ “niyatamicchādiṭṭhi”ti. Tato purimabhāvā aniyatā.

1039. Sahajāta aññaṃ nissaya atthi avigatādivisiṭṭhabhāvepi maggapaccayaṃ sampayogavisiṭṭhatādiṭṭhaneneva sahajātādivisiṭṭhatāpi viññāyatiṭi pāliyaṃ “sampayutto”ti vuttanti “**sampayogavisiṭṭhena**”ti vuttaṃ. **Magga -pa- dassetuṃ**, na pana maggaṅgānaṃ aññaṃ maggapaccayabhāvābhāvatoti adhippāyo. **Evaṃ satīti** yaḍi maggaṅgānaṃ maggaṅgānaṃ maggapaccayaḷābhitaṃ pakāsano paṭhamanayo, evaṃ sante. Maggaṅgāniṭi vedanādayo viya maggaheṭṭikabhāvena vattabbattā amaggasabhāvānaṃ alobhādi-ānaṃ tadanñesaṃ tadubhayasabhāvānaṃ dhammānaṃ paccayabhāvādiṭṭhane tatiyanaye viya na ṭhapetabbānīti āha “**ṭhapetvāti na vattabbaṃ siyā**”ti. **Pubbeti** purimanaye.

Dutiyanayepīti pi-saddena paṭhamanayaṃ sampiṇḍeti. Tena sammādiṭṭhiyā purimasmiṃ nayadvaye ṭhapitattā tassa sahetukabhāvadassano tatiyanayo āradḍhoti dasseti. Tatiyanaye sammādiṭṭhiyā sahetukabhāvadassanaṃ anicchanto codako “**kathaṃ dassito**”ti codetvā “**nanū**”ti-ādinā attano adhippāyaṃ vivarati. Itaro “**yathā hī**”ti-ādinā dassanena pahātabbahaṭṭubhāvena vuttānampi lobhādīnaṃ aññaṃ sahaṃ ekatṭhasampayuttasaṅkhārakkhandhapariyāpannato dassanena

1. Dī-Ṭṭha 1. 150 piṭṭhe.

pahātabbahetukasaṅgaho viya maggahetubhāvena vuttāyapi sammādiṭṭhiyā maggahetukabhāvopi yujjati maggahetusampayuttasaṅkhārakkhandha pariyāpannabhāvatoti dasseti.

Tato aññassevāti tato sammādiṭṭhisāṅkhātahetuto aññaassa alobhādosasseva. **Aññenāti** “maggo hetū”ti ito aññena. Alobhādosānaṃyeva adhippetattā tesāṃyeva āveṇikena maggahetūti iminā **pariyāyena**. **Sādhāraṇena pariyāyenāti** tiṇṇampi hetūnaṃ adhippetattā maggāmaggasabhāvānaṃ sādharmaṇena maggahetumaggahetūti iminā pariyāyena. **Tesanti** hetūnaṃ. **Aññesanti** hetusampayuttānaṃ. **Atthavisesavasenāti** “maggahetukā”ti pāḷiyā atthavisesavasena. amohena alobhādosāmohehi ca sesadhammānaṃ sahetukabhāvadassanavasena pavattā dutiyatatiyanayā “**sarūpato hetuhetumantadassanan**”ti vuttā. **Tathā-adassanatoti** sarūpena adassanato. **atthena -pa- gamanatoti** “maggaṅgāni ṭhapetvā taṃsampayutto”ti¹ vacanato maggasabhāvānaṃ dhammānaṃ maggapaccayatāsaṅkhāto sampayuttānaṃ hetubhāvo sarūpato dassito. Maggahetubhūṭāya pana sammādiṭṭhiyā sampayuttānaṃ hetuhetubhāvo atthato ñāpito hotīti attho.

1040. Asabhāvadhammo garukātabbo na hotīti “**sabhāvadhammo**”ti vuttaṃ. Teneva **paṭṭhānavaṇṇanāyaṃ**² “ārammaṇādhipati jātibhedato kusalākusalavipākakiriyarūpanibbānavasena chabbidho”ti vakkhati. **Maggādīni ṭhapetvāti** maggādīni pahāya. **Aññesanti** maggādito aññesaṃ. **Adhi -pa- vassāti** ārammaṇādhipatipaccayabhāvassa. Paññuttarattā kusalānaṃ lokuttarakathāya ca paññādhurattā vīmaṃsādhipatiṣṣa sesādhipatīnaṃ padhānatā veditabbā.

1041. Padesasattavisayattā paṭhamavikappassa sakalasattavasena dassetuṃ “**kappasahassātikramepi vā**”ti-ādi vuttaṃ. **Laddhokāsaṃ yaṃ bhavissatīti** laddhokāsaṃ yaṃ kammaṃ pāpuṇissati. Kappasahassātikrame avassaṃ uppajjanavipākattā **tadapi -pa- vuccatīti**. Aladdhattalābhatāya

1. Abhi 1. 212 piṭṭhe. 2. Abhi-Ṭṭha 3. 361 piṭṭhe.

uppādādikkhaṇaṃ appattassa vipākassa anuppannabhāvo natthibhāvo
pākaṭabhāvābhāvatoti vuttaṃ **“nattha nāma na hotīti anuppanno nāma na
hotī”**ti. **Tatthā**ti arūpabhavaṅge.

Avipakkavipākaṃ kammaṃ sahaṅkārikāraṇasamavāyālābhena
akatokāsaṃ vipākābhimukhabhāvābhāvatoti
vipakkavipākakammasarikkhakanti vuttaṃ **“aladdho -pa- deyyā”**ti.
Kiccanipphattiyā asati upannampi kammaṃ anuppannasamānanti **“okāso na
bhaveyyā”**ti etassa **samatthatā na siyā**ti atthamāha. Tena
apacayagāmikammakicassa okāsābhāvo dassito. Pubbe niratthakattā
uppattiyā okāso na bhaveyyāti payoanābhāvatoti kammupattiyā okāsābhāvo
vutto. **“Vipākato aññassa pavatti-okāso na bhaveyyā”**ti iminā asambhavatoti
ayametesāṃ viseso. **Dhuvavipākassa** kammaṃ **vipākena**
nidassanamattabhūtenāti adhippāyo. Ariyamagga-ānantariyakammānaṃ viya
mahaggatakammānaṃ niyatasabhāvatābhāvā aṭṭhasamāpattīnaṃ
“balavavirahe”ti-ādinā savisesanadhuvavipākatā vuttā. Ettha ca **“pañca
ānantariyakammāni”**ti nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ niyatamicchādīṭṭhiyāpi
dhuvavipākattā. Yassa kammaṃ katattā yo vipāko niyogato uppajjissati, so
tassa anāgatakalēpi uppādivohāraṃ labhati. So ca uppādivohāro
āyūhitakammavasena vuccamāno bhāvinā āyūhitabhāvena maggo
anuppannoti ettha vuttoti dassetuṃ **“yaṃ āyūhitaṃ bhavissati”**ti-ādi vuttaṃ.

1050. Upādānehi ādinnāti sabandho. **Aññeti** upādānārammaṇehi aññe
anupādāniyāti attho. **Ādikenā gahaṇenāti** **“aham phalaṃ sacchākaṃ”**ti
evaṃ paccavekkhaṇāññasaṅkhātena gahaṇena. Idāni upetattadīpakassa
upa-saddassa vasena **upādinna-saddassa** atthaṃ vuttuṃ **“upādinna-saddena
vā”**ti-ādi vuttaṃ. Tattha nibbānassa anajjhatabhāvatoti
“amaggaphaladhammāyeva vuttā”ti āha. **Itarehīti** ajjhattapadādīhi.

Tikanikkhepakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukanikkhepakathāvaṇṇanā

1062. Mettāya ayanam upagamanam mettāyanam, tañca attano santāne mettāya lābho uppādanam sattānam anupagamo atthato majjanamevāti “mettā, medanan”ti vatvā **“sinehanan”**ti āha.

1065. Tasmim tasmim visaye cittam saṁrañjatīti **cittassa saṁrañjanam**. Taṇhāvicaritādīti ādi-saddena esanādayo saṅgahitā. Taṇhāya vipulatā visayavasena pavattivasena vā veditabbā. Aniccādisabhāvassa rūpādikassa niccādito gahaṇam abhiniveso visesato taṇhāvasena hoti taṇhārahitāya diṭṭhiyā abhāvāti upacāravasena nimittassa kattubhāvamāha **“niccādito gaṇhantī visamvādikā hotī”**ti. Pākaṭena saddena labbhamānattā yathārutaviññāyamānattā ca **visattikā**-saddassa visatasabhāvo **“padhāno attho”**ti vutto. “Antalikkhacaro pāso, yvāyam carati mānaso. Tena tam bādhayissāmī”ti-ādivasena¹ **mārena gahitatāya**.

1066. Anattacaraṇādi-anabhisandhānakatāya aṭṭhānabhūtesu ca vassavātādisaṅkhāresu uppannakopo viya sattesu atthācaraṇādīnā āropanādhippāyesuyeva tādajjhāropanavasena pavatto yadipi anāyatanuppattiyā aṭṭhānāghātoyeva hoti, sattavisayaṁtā pana sati cittassa ekantabyāpattiyam kammaopathabhedo hotiyevāti sakkā viññātum, aṭṭhānuppattiyam panassa na siyā kammaopathabhedoti āha **“sattesu uppanno aṭṭhānakopo karotī”**ti. Paṭighā dipadānam ghaṭṭanāpurimayāmaṇavikāruppattisamaññādisupi dassanato **“paṭivirodhā dipadāni tesam visesanatthānī”**ti vuttaṁ.

1091. Dve dhammā tayo dhammāti saddantarasannidhānena paricchedavato bahuvacanato dassanato **“aparicchedena bahuvacanenā”**ti vuttaṁ. **Uddeso katoti iti**-saddo hetu-attho. Tena bahuvacanena uddesakaraṇam bahuvacanena pucchāya kāraṇanti dīpeti. Uddesānuvidhāyini hi pucchāti. Tathā hi saṅkhāparicchinne uddese “katame vā tayo”ti saṅkhāparicchinnāva

1. Saṁ 1. 113; Vi 3. 28 piṭṭhesu.

pucchā karīyatīti. Uddesena dhammānaṃ atthitāmattavacanicchāyaṃ sabhāvabhūmikāraṇaphalādiaparicchedo viya saṅkhaaparicchedopi na kātabboti adhippāyena **“aniddhāritaparicchede”**ti-ādi vuttaṃ. “Apaccayā dhammā”ti padato pana heṭṭhā anekabhedabhinnā dhammā aparicchedena bahuvacaneneva uddiṭṭhā, uddhañca tathā uddisīyantīti taṃ sotapatitatāya bhedaḍḍhāvepi paramatthato appaccayadhammassa asaṅkhatadhammassa ca sopādisesanirupādisesarāgakkhayādi-asaṅkhatādivacanavacanīyabhāvena upacaritabhede gahite padadvayena atthi kāci bhedaḍḍhātīti **aparicchedena bahuvacanena uddeso katoti** vuttaṃ siyā. Uddesaṇusārīni pucchiniḡamanānīti tānīpi tathā pavattāni. Niddeso pana yathādhīppetasabhāvādiaparicchedavibhāvanavasena kātabboti asaṅkhatā dhātu icceva kato paramatthato bhedaḍḍhāvadīpanatthanti daṭṭhabbaṃ. Kathetukāmatāvasena pucchanto yassa katheti, tena kātabbapucchāya karaṇato taggataṃ ajānanaṃ saṃsayāṃ vā anuvidhāyayeveva pucchatīti **“sabhāva -pa- ajānantassa vasena pucchā karīyatī”**ti vuttaṃ. **Niddesato pubbeti**-ādinā aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ pucchānusandhiṃyeva vibhāveti.

1101. **Bhinditvāti** vibhajitvā. **Rūpāva -pa- viññeyyāti** kāmāvacarakusalamahākīriyaviññāṇena mahaggatadhammānaṃ sammasanavasena yathāyogaṃ mahaggatappamāṇadhammānaṃ paccavekkhaṇādivasena rūparāgarūparāgasampayuttena akusalamanoviññāṇena mahaggatadhammānaṃ abhinivesana-assādanavasena taṃtaṃpaññattiyañca taṃtaṃvohārasena pavattena āvajjanaena ca yathāvuttaviññāṇānaṃ purecārikaena kāmāvacaradhammā na viññeyyā. **Itarenāti** parittārammaṇena. **Kāmāvacarānameva ārammaṇānanti** niddhāraṇe sāmivacanāṃ. Rūpārammaṇādīhi viññāṇehi tattha rūpārammaṇena viññāṇenapi saddādīnaṃ aviññeyyatā rūpassa ca viññeyyatā. Evaṃ sesesupi yojanā daṭṭhabbā. Cakkhudvārikaena saddādīnaṃ aviññeyyatā rūpassa viññeyyatāti-ādinā **dvārabhedavasena** yojetabbaṃ. **Itaranti** iṭṭhamajjhataṃ anīṭṭhamanīṭṭhamajjhatañca. **Rūpāvacarādayo kāmāvacaravipākādīhi**ti rūpāvacarārūpāvacaralokuttarapaññattīyo kāmāvacaravipākehi lokuttarā kāmāvacarato ñāṇavippayuttakusalakīriyehi akusalehi ca aviññeyyatī yojetabbaṃ. Nibbānassa avijānanasabhāvo eva **attasambhavo**.

1102. Rūpārūpāvacarakammūpapattibhave diṭṭhirahito lobho bhavāsavoti yathāvuttavisayo diṭṭhisahito sabbakāmāvacaradhammavisayo ca lobho kāmāsavo bhavitum yuttoti vuttam **“bhavāsavam -pa- siyā”**ti. Kāmāsavabhavāsavavinimuttassa hi lobhassa abhāvam sayameva vakkhatī. **Pāḷiyanti** aṭṭhakathākandapāḷiyam. Tattha yathā “kāmāsavo aṭṭhasu lobhasahagatacittuppādesu uppajjati”ti vuttam, evam “bhavāsavo aṭṭhasu lobhasahagatacittuppādesu uppajjati”ti avatvā “catūsu diṭṭhigatavippayuttalobasahagatacittuppādesu uppajjati”ti¹ vuttattā “bhavāsavo -pa- yutesu eva uppajjati”ti pāḷiyam vuttoti sāvadhāraṇam vuttam. Tathā ca vakkhati “bhavāsavo catūsu diṭṭhigatavippayutesu avijjāsavena saddhim ekadhāva ekato uppajjati”ti². **Sopi rāgoti** sassatadiṭṭhisahagato rāgo. Kāmabhavapatthanā viya kāmāsavoti yuttam vattum. Sassatadiṭṭhisahagatarāgakāmabhavapatthanānampi hi bhavāsavoti vattabbapariyāyo atthīti “sassatadiṭṭhisahagato rāgo bhavarāgavasena patthanā bhavāsavo nāmā”ti vuttam, na tesam idha adhippetabhavāsavabhāvadassanatthanti **aṭṭhakathāyam** adhippāyo datṭhabbo. Tathā hi “rūpārūpasāṅkhāte kammato ca upapattito ca duvidhepi bhavāsavoti bhavāsavo”ti vuttanti. Tattha kāmabhavapatthanāya tāva kāmāsavabhāvo hotu, rūpārūpabhavesu sassatābhinivesasahagatarāgassa kathanti? Sopi yathāvuttavisaye kāmanavasena pavattito kāmāsavoyeva nāma. Sabbepi hi tebhūmakā dhammā kamanīyaṭṭhena kāmāti. Na cettha aniṭṭhappasaṅgo diṭṭhivippayuttalobhassa bhavāsavabhāvena visum uddhaṭattā. Avassañcetamevam viññātabbam, itarathā rūpārūpabhavesu ucchedadiṭṭhisahagatassapi lobhassa bhavāsavabhāvo āpajjeyyāti. Kāmāsavādayo eva diṭṭhadhammikasamparāyikāsavabhāvena³ dvidhā vuttā.

1103. Idha pāḷiyāpi bhavāsavavinimuttalobhassa kāmāsavabhāvo nana sakkā yojetunti dassetum **“kāmāsavaniddese cā”**ti-ādi vuttam. “Dhammacchando saddhā”ti keci.

1. Abhi 1. 278 piṭṭhe.

2. Abhi-Ṭṭha 1. 451 piṭṭhe.

3. Diṭṭhadhammikasamparāyikā kāmāsavabhāvena (Ka)

1105. **Upādānakkhandhesveva pavattati** tabbinimuttassa dhammassa jīvaggaṇaṇavisayassa paramatthato abhāvā. **Rūpe -pa- viññāṇe vā pana na patiṭṭhāti** rūpādīnaṃ aviparītasabhāvamatte aṭṭhatvā sayam samāropitassa tesu parikkappanāmattasiddhassa kassaci ākāraṇassa abhinivesanato. Tenevāha “tato aññaṃ katvā”ti. **Tato** upādānakkhandhato. Vedanādayopi hi keci diṭṭhigatikā aniccāti passantīti. **Tatoti** vā sarīrasaṅkhātārūpakkhandhato. “Aññaṃ jīvaṃ aññaṃ sarīraṃ”ti hi vuttaṃ. **Hotīti** bhavati sassataṃ attāti attho. **Aññanti** brahma-issarādito aññaṃ.

Arūpabhavo viya rūparāgappahānena rūpabhavo kāmarāgappahānena pattabbo. Rūpībrahmānaṃ pañcakāmaguṇiko rāgo pahīyati, na vimānādīsu rāgoti so akāmarāgoti katvā kāmāsavo na hotīti aṭṭhakathāyaṃ paṭikkhittaṃ. Ṭikākārehi pana kāmāsavabhavāsavavinimuttalobhābhāvadassanena rūpībrahmānaṃ vimānādirāgassapi kāmaccchandādhāvato diṭṭhivippayuttarūpārūpabhavarāgavinimutto sabbo lobho kāmāsavoti dassito. Tattha yuttaṃ vicāretvā gahetabbam. Siyā āsavasampayutto kāmarāgena bhavarāgena vā sahuppattiyam, siyā āsavavippayutto tadaññarāgena sahuppattiyam, “catūsu diṭṭhigatā”ti-ādipālīyā abhāvadassanena kāmāsavabhavāsavavinimuttalobhābhāvaṃ dassetvā “kāmāsavo”ti-ādipālīdassanena diṭṭhirāgassa kāmāsavabhāvaṃ sādheti. **Pahātabbadassanattanti** pahātabbatādassanattam. **Pahāneti** pahānanimittam.

1121. **Jātiyāti** khattiyasabhāvādi jātisampattiyā. **Gottenāti** gotamagottādi-ukkaṭṭhagottena. **Kolaputtiyenāti** mahākulabhāvena. **Vaṇṇapokkharatāyāti** vaṇṇasampannasarīratāya. “Pokkharan”ti hi sarīraṃ vuccatīti. **Mānaṃ jappetīti** mānaṃ pavatteti karoti. Pavatto māno **pavattamāno**. **Puggalavisesanti** seyyassa seyyoti-ādibhedam puggalavisesam. Seyyam bhinditvā pavattamāno **seyyamāno**. **Tiṇṇanti** seyyassa seyyādīnaṃ tiṇṇam “seyyohamasmī”ti-ādīnā aññaṃ puggalam anissāya vuttānaṃ. Seyyādivasena attano mananaṃ paggaḥo māno, tassa karaṇam seyyohamasmīti-ādipavattiye vāti vuttaṃ “seyyoti ādikiccakaraṇam”ti.

1140. Sabbopi lobho abhijjhāsabhāvoti abhijjhā āsavadvayasabhāvo, kāmārāgo kāmāsavasabhāvo evāti **āsavadvaya-ekāsavabhāvo** abhijjhākāmārāgānaṃ viseso vutto. Na-abhijjhāca dhammā ṭhapetvā diṭṭhiṃ avijjañca no-āsavasabhāvā. Abhijjhā ca āsavadvayasabhāvā eva, na abhijjhāsabhāvo ca lobho natthīti adhippāyena **“no-āsavalobhassa sabbhāvo vicāretabbo”**ti āha. **gaṇanāya hetuyā sattāti vuttanti** pañhāvārapāḥaṃ sandhāya vuttaṃ. Tattha hi “āsavo dhammo āsavassa dhammassa hetupaccayena paccayo. Āsavo dhammo no-āsavassa dhammassa. Āsavo dhammo āsavassa ca no-āsavassa ca. No-āsavo dhammo no-āsavassa. No-āsavo dhammo āsavassa. No-āsavo dhammo āsavassa ca no-āsavassa ca. Āsavo ca no-āsavo ca dhammā no-āsavassa hetupaccayena paccayo”ti¹ imesaṃ vārānaṃ vasena “gaṇanāya sattā”ti vuttaṃ. Tattha yadi no-āsavasabhāvopi lobho siyā, diṭṭhisampayuttacittassa vasena “āsavo ca no-āsavo ca dhammā mohayathāvuttalobhā āsavassa dhammassa diṭṭhiyā hetupaccayena paccayā”ti sattamo, pāliyaṃ āgataṃ sattamaṃ aṭṭhamaṃ katvā “āsavo ca no-āsavo ca dhammā āsavassa ca no-āsavassa ca dhammassa hetupaccayena paccayo”ti navamo pañho vucceyya, na pana vuttoti. evaṃ diṭṭhisampayuttalobhassa no-āsavabhāvābhāvaṃ dassetvā itarassapi taṃ dassetuṃ **“diṭṭhivippayutte cā”**ti-ādi vuttaṃ.

1162. Yathārūpe rūpappabandhe vattamāne puggalo gacchati tiṭṭhati nisīdatīti vuccati, tathā visadarūpassa uppādakaṃ cittaṃ **iriyāpathūpatthambhakaṃ**. Taṃ pana kusalato kiriyato ca pañcamajjhānacittaṃ abhiññāppattaṃ appattañca bhinditvā sattapaññāsa javanāni voṭṭhabbanañcāti **aṭṭhapaññāsavidham**. Sahajātadhammānaṃ akammaññabhāvakarattā thinamiddhasahagatacittaṃ visadāni rūpāni na samuṭṭhapeti na upatthambheti cāti vuttaṃ **“iriyāpathaṃ sandhāretuṃ asakkontan”**ti.

1163. Vipakkhepi bhāvato anekantikattā **rūpattāsādhakattaṃ**. **Garubhāvappatti** lahutāviraho daṭṭhabbo. Satipi aññesampi akusalādīnaṃ

1. Abhi 10. 159, 160 piṭṭhesu.

lahutāvirahe thinamiddhānaṃ ekantato lahutāpaṭipakkhattā kāraṇānurūpattā ca phalassa “**thinamiddhasamuṭṭhitarūpehi**”ti vuttaṃ. **Na jāgara -pa-santatinti** etena nāmakāye supanassa asiddhataṃ dasseti. **Middhassa phalattāti** ettha middhamyeva niddākāraṇanti nāyaṃ niyamo icchito, niddākāraṇameva pana middhanti niyamo icchitoti daṭṭhabbo. Tathā hi khīṇāsavānaṃ niddāya middhato aññaṃ kāraṇaṃ karajakāyassa dubbalabhāvo aṭṭhakathāyaṃ dassitoti.

Chādanaṃ, avattharaṇaṃ vā onāho, so rūpasseva sabhāvoti parassa āsaṅkaṃ manasi katvā āha “**tena saha vuttā onāhapariyonāhā cā**”ti. Asaṅkocavasena visadā pavatti **vipphārikabhāvo**. **Āvaraṇabhāvo viyāti** etena āvaraṇasabhāvattepi middhassa tabbidhuro anaññasādhāraṇattā onahanādibhāvoti dasseti. Sāmaññaṃ hi pañcannampi kāmaccchandādīnaṃ āvaraṇasabhāvoti āvaraṇabhāvasadisassa onahanādibhāvassa nāmakāye labbhamānassa gahitatāti etthādhippāyo.

Pānanti anuyogoti ca taṅkiriyaśādhikā cetanā adhippetāti surāpānassa surā -pa- yogassa ca akusalabhāvena upakkilesadubbalīkaraṇabhāvo yuttoti vutto. “Surāmerayassa ajjhoharaṇaṃ pānaṃ pamādaṭṭhānānuyogo cā”ti **parassa adhippāyo**. **Nīvaraṇaṃ hutvā vāti**-ādinā idaṃ dasseti “nīvaraṇasabhāvānaṃ nīvaraṇasampayuttabhāvadassanaparāya codanāya nīvaraṇanti katthaci adiṭṭhapayogassa asampayuttassa rūpassa yathālābhato gahaṇaṃ ñāyoyeva na hoti, siddhanīvaraṇabhāvasampayuttasabhāvānaṃyeva pana gahaṇanti taṁsabhāvā arūpadhammāyeva dassitā, na rūpanti thināṃ viya middhampi arūpamevāti viññāyati”ti. **Yanti** yena vacanena. **Asambhavavacanatoti** asambhavavacanabhāvato.

Tenāti tena rūpārammaṇassa chandarāgassa pahānavacanena. rūpappahānato aññti katvā rūpe chandarāgappahānaṃ “**añño kāro**”ti vuttaṃ. Yaṃ aṭṭhakathāyaṃ “aññathā”ti vuttaṃ. **Idanti**-ādinā¹ “taṃ pajahathā”ti pāliyaṃ na nippariyāyappahānaṃ adhippetanti dasseti. **Arūpasseva**

1. Na evanti-ādinā (?)

yujjatiti sududdasaṃ dūraṅgamādippavattakaṃ cittaṃ taṃsampayutto arūpadhammoyeva vibandhituṃ samatthoti dasseti. **Cetaso pariyutṭhānanti** kusalacittassa gahaṇaṃ. Nīvaraṇāni hi uppajjamānāni uppajjitūṃ appadānena kusalaavāraṇaṃ gaṇhanti vuccanti. Gahaṇaṇcetha **pariyutṭhānaṃ** “corā magge pariyutṭhimsū”ti-ādīsu viya.

1176. **Uddhaccaṃ kukkuccaṇca saha vuttanti** uddesapucchānigamane sandhāya vuttaṃ. Yaṃ pana aṭṭhakathāyaṃ uddhaccassa kukkuccena vinābhāvakāraṇaṃ vatvā “bhinditvā vuttan”ti vuttaṃ, taṃ “nīvaraṇa ceva nīvaraṇasampayuttā cā”ti padassa niddese uddhaccakukkuccānaṃ visuṃ niddiṭṭhataṃ sandhāya vuttaṃ. Kāmacchandassa ukkaṭṭhanīvaraṇatā orambhāgiyabhāvo. so hi rūparāgārūparāgappakāraṇakāmacchandaṃ upādāya tato tibbakiccatāya “ukkaṭṭhanīvaraṇan”ti vuccati. Kāmacchandanivaraṇantveva lobho vutto, na bhinditvā. Kāmacchandanivaraṇassa ca anavasesato anāgāmimaggena pahāne vuccamāne catutthamaggavajjho lobho anīvaraṇasabhāvo āpajjati āha “**yadi -pa- siyā**”ti. **Nonīvaraṇo** rūparāgārūparāgappakāro lobhadhammo **nīvaraṇassa** avijjādikassa. **Ādi**-saddena “nonīvaraṇo dhammo nīvaraṇassa ca nonīvaraṇassa ca dhammassa. Nīvaraṇo ca nonīvaraṇo ca dhammā nīvaraṇassa dhammassa. Nīvaraṇo ca nonīvaraṇo ca dhammā nonīvaraṇassa dhammassa. Nīvaraṇo ca nonīvaraṇo ca dhammā nīvaraṇassa ca nonīvaraṇassa ca dhammassa hetupaccayena paccayo”ti¹ ime pañhe saṅgaṇhāti. **cattārīti vuttaṃ** nīvaraṇapadamūlakānaṃ tiṇṇaṃ no nīvaraṇamūlakassa ekassa vasena. Nīvaraṇanonīvaraṇatadubhayamūlakaṃ pana tiṇṇaṃ tiṇṇaṃ vasena **navāti vuttaṃ**. **Tasmāti** yathādassitanayāya pāliyā abhāvā nonīvaraṇalobhābhāvā.

1219. **Tenevāti** purimadiṭṭhi-ākāreneva uppajjamānena. Diṭṭhigatikehi vuccamānānaṃ “niccaṃ subhan”ti evamādivacanānaṃ, diṭṭhirahitehi vuccamānānaṃ gaganakusumādilokavohāravacanānaṇca vatthūni vācāvatthumattānīti āha “**vācā -pa- vā**”ti.

1. Abhi 10. 305 piṭṭhe.

1221. **Cittena paraloke** **ṭhitoti** yasmim loke nibbattivāsena sayam **ṭhito**, tato aññaṃ lokam paralokoti cittena gahetvā **ṭito**.

1236. **Na hi purimehīti**-ādinā paṭhamamaggādihi samugghāṭita-apāyagamaniyabhāvādikā eva rāgādayo dutiyamaggādihi pahīyantīti dasseti.

1287. Upaṭṭhitepi duggatinimittādike na tathā tibbo lobho uppajjati, yathā sugatinimittādiketi āha “**balavanikantivirahenā**”ti.

1301. Ekasmim cittuppāde uppannānam viya ekasmim santāne uppannānampi sahapavattipariyāyo atthīti pahānenatthēna rāgarāṇena vicikicchuddhaccasahagatamohassa saraṇatā vuttā. Uddhaccavicikicchāhi yo moho saha jāto bhavē, sopi rāgena saraṇo pahānekaṭṭhabhāvatoti. Lobhadosa mahatadekaṭṭhakilesatamsampayuttakkhandhataṃsamūṭṭhānakam mabhedato sabbassapi akusalassa saṅgahaṇavasena pavatto saraṇapadaniddeso araṇavibhaṅgasuttēnapi aññadatthu saṃsandatīti dassetuṃ “**araṇavibhaṅgasutte**”ti-ādimāha. Yam pana aṭṭhakathāyam sampayogappahānekaṭṭhabhāvadīpanena rāgādīnam sabbesaṃ vā akusaladhammānam saraṇabhāvadassanam, taṃ pāliya yathā dassita dhammānam aññamañña saraṇabhāvadassanaparam, tadanñadhammānam saraṇabhāvapaṭisedhanaparanti **araṇavibhaṅga**suttavirodhoti daṭṭhabbam. Suttantadesanāya vā pariyāyakathābhāvato nipariyāyato saraṇabhāvo viya araṇabhāvopi akusaladhammānam yevāti tathā pavattāya **aṭṭhakathāya** na koci suttavirodhoti daṭṭhabbam.

Suttantikadukanikkhepakathāvaṇṇanā

1313. **Ahaṃ-saddena hetubhūtena yo atthoti** ettha **ahaṃ**saddo atthoti adhippeto. Atthāva bodhanattho hi saddappayogo. atthaparādhīno kevalo atthapadatthako, so padatthavipariyesakārīnā pana iti-saddena parato payuttēna saddapadatthako jāyati yathā gāvīti ayamāhāti go-saddam āhāti viññāyati. Tena viññattavikārasahito saddo paññattīti dasseti. Tathā hi “buddhassa

bhagavato vohāro lokiyasote paṭihaññatī”ti-ādinā¹ paññattiyā vacanabhāvaṃ sādhayati. **Aññathā**ti-ādinā paññattiyā asaddasabhāvatte dosamāha.

Adhivacanādītā siyā, tathā ca adhivacanādīnaṃ adhivacanapathādito viseso na siyāti dukoyeva na sambhaveyyāti adhippāyo. Aṭṭhakathāyaṃ pana sakasantatipariyāpanne rūpādayo dhamme samūhato santānato ca ekattavasena gahetvā ahanti vohariyamānā upādāpaññatti saṅkhāyati voharīyatīti saṅkhāti adhippetā. Tathā sesesu yathāsambhavaṃ daṭṭhabbam. tenevāha “**dattoti ettāvatā sattapaññattim dassetvā aññampi upādāpaññattim dassetun**”ti-ādi. **Padatthassāti** ahaṃ-saddādipadābhidheyyassa, paramatthassa vā. Adhivacanaṃ saddoti adhippāyena “**vadantenā**”ti-ādi vuttaṃ. so hi attanā nāpetabbamatthaṃ sayam nāto eva nāpetīti aggahitasambandhassa na saddo atthappakāsanasamatthoti vuttaṃ “**pubbe gahitasaññenā**”ti. **Visesena nāyatīti samaññāti sam**-saddassa visesatthataṃ āha.

Karīyatīti idaṃ imassatthassa adhivacanaṃ evaṃ nikkhipīyati. Nāma bhūtaṃ vacanameva taṃ taṃ atthaṃ niddhāretvā sahetukaṃ katvā vadati byañjayati cāti āha “**nāmamicceva vuttaṃ hotī**”ti. Tenevāha “**na hi pathavī**”ti-ādi. **Pathavīsāṅkhātanti** pathavī-sddābhidheyyaṃ.

Ācariyāti aṭṭhakathāya saṃvaṇṇanakā ācariyā, na aṭṭhakathācariyāti adhippāyena vadati. **Mātikāyanti** mātikāvaṇṇanāyaṃ. **Tenāti** mātikāvaṇṇanāvacaṇena. Imissā pāḷiyā aṭṭhakathāya ca atthadassanassa etassa yathā-avuttassa ācariyavādassa virodho siyā, tameva virodham “**na hī**”ti-ādinā vivarati. Tattha adhivacanapathādibhāvena vuttānaṃ dhammānaṃ pakāsakassa sabhāvassa viññattivikārasahitasaddasseva vacanamattaṃ adhikāraṃ katvā pavatti-ādi yujjati, na asabhāvassāti adhippāyena “**uppādavayakiccarahitassā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **aniddhāritasabhāvassāti** paramatthato anupaladdhasabhāvassa.

Duvidhāti paññāpanapaññāpitabbabhedato duvidhā. **Yathāvuttappakārāti** uppādavayakiccarahitāti-ādippakārā. **Aṭṭhakathāyaṃ** puggalapaññattivaṇṇanāyaṃ.

1. Abhi 4. 169 piṭṭhe.

Nanu ca tattha upanidhāpaññatti-ādayo aparāpi paññattiyō vuttā, atha kasmā **“cha paññattiyova vuttā”**ti vuttaṃ? Saccam vuttā, tā pana vijjamānapaññatti-ādīsu chasu eva antogadhāti **“aṭṭhakathāyaṃ vijjamānapaññatti-ādayo cha paññattiyova vuttā”**ti vuttaṃ.

Tattha rūpādi viya avijjamānattā paññāpitabbattā ca avijjamānapaññatti, avijjamānassa ca sattarathādi-atthassa paññāpanato avijjamānapaññattīti evaṃ avijjamānapaññattivacanena yathāvuttā duvidhāpi paññatti saṅgahitāti āha **“avijjamāna -pa- vuttā”**ti. **Itarehīti** vijjamānapaññatti-ādīhi avasesehi pañcahi, rūpavedanādīnaṃ sattarathādīnaṃ atthānaṃ pakārehi nāpanato taṃtaṃvācako saddoyeva visayabhedato vijjamānapaññatti-ādibhedā paññatti saṅkhādīhi dasahi padehi vuttāti ayaṃ purimo attho, so ca yathārutavaseneva pāḷiyā viññāyamānatta **“pāḷi-anugato ujuko”**ti ca vutto. **Yadi cāti**-ādīsu sattādikā yathāvuttappakārā upādāpaññatti yadi avijjamānapaññatti, **sā atthīti na vattabbā**. Avijjamānā ca sā paññāpitabbato paññatti cāti tesam ācariyānaṃ laddhīti adhippāyo. Idāni tassā laddhiyā vasena paññattipathāti vuttadhammānampi vijjamānapaññattibhāvāpatticodanena tattha dosam dasseti **“yathā cā”**ti-ādīna. **tatoti** yasmā avijjamānattā paññāpitabbattā ca sattarathādīnaṃ avijjamānapaññattibhāvo viya vijjamānattā paññāpitabbattā ca sabbesam sabhāvadhammānaṃ vijjamānapaññattibhāvo āpajjati, tasmāti attho.

“Athā”ti-ādīna paññattipathaniddesato viṣiṭṭhassa paññattidhammaniddesassa sayameva kāraṇamāsaṅkati, **“Nāpi”**ti-ādīna tassa kāraṇassa asiddhataṃ dasseti. **“Purisoti saṅkhā”**ti-ādīsu saṅkhādayopi nāmādīhi atthato aṣiṭṭhā vuttāti āha **“saṅkhādisaddānaṃ samānatthattā”**ti. **Vacanaggahaṇaṃ** vacanuccāraṇaṃ. **Aññassāti** nāmapaññattiṃ sandhāyāha. **tesanti** saṅketaggahaṇavacanaggahaṇaṇaṃ. Asamatthatā na sambhavatīti yojanā. Tameva asambhavaṃ **“yadi hī”**ti-ādīna vivarati. **Paññattiyāti** nāmapaññattiyā. **Paññattipaññāpaneti** yāya nāmapaññattiyā upādāyapaññatti rūpādayo ca paññāpīyanti, yā ca sotadvāraviññāṇasantānānantaramuppannena gahitapubbasaṅketena manodvāraviññāṇasantānena gayhati, sā ayaṃ nāmāti

tassā paññāpane asaṅkarato ṭhāpane. Atha vā
 sotadvāraviññāṇasantānānantaramuppannena manodvāraviññāṇasantānena
 paññattiyā gāhāpane paricchindane. **Tassā aññā paññatti vattabbā siyāti**
 kassā nāmapaññattiyā ñāpane saṅketaggahaṇavacanaggahaṇānaṃ
 sahakārīkāraṇabhūtā aññā nāmapaññatti atthīti vattabbā anuññātabbā siyā.
Tato atthavijānanameva na siyāti kevalāni saṅketaggahaṇavacanaggahaṇāni
 atthapaññāpane viya paññattiñāpanepi asamatthāni, paññatti ca ñātāyeva
 tesam sahakārīkāraṇaṃ tamjānanatthaṃ paññatti-anantaraparikkappane ca
 anavattānāpattīti atthādhigamassa sambhavo eva na bhavēyya.

Saṅketo rūpādīsu na kiñci hoti, bhūtādinimittam bhāvanāvisesaṇca
 upādāya vohariyamānā kasiṇādipaññatti viya tam tam saṅketitabbam
 saṅketakaraṇaṇca upādāya vohāramatto, tassa ca paññāpikā nāmapaññattīti
 yathāvuttadosāpattim dassento **“nāpi saṅketaggahaṇaṃ”**ti avoca. Nanu ca
 atthavijānanāsambhavacodaneneva saṅketaggahaṇābhavopi dassitoti?
 Saccametaṃ, saṅkete pana ācariyānaṃ matibhedo vijjati. Tattha
 ekapakkhiko ayaṃ dosoti dassanatthaṃ tassa visuṃ vacanaṃ vuccamānā
 rūpādāyo dhammāvacanatthā paññāpitabbā ca, tadabhidhāyako saddo
 paññattīti. Ettāvata sabbavohāro sijjhatīti adhippāyena **“vacana -pa- janaṃ
 natthī”**ti āha. **Paññattiyā vacanabhāvo siddho** paṭihananasotabbatādīpakattā
 tesam pāṭhānanti adhippāyo. **Ādisaddena** “atthi keci buddhassa bhagavato
 vohāraṃ suṇanti, niruttiṭṭhisambhidā paccuppannārammaṇā”ti¹ evamādiṃ
 saṅgaṇhāti. **Tasmāti** yasmā “paññattidhammā”ti padassa
 yathāvuttapaññattiyo atthoti etasmim pakkhe mātikāvaṇṇanāya virodho,
atthakathāyaṃ avuttatā, paññattipathapadassa navattabbatā,
 anavattānāpattito atthavijānanāsambhavoti aneke dosā,
 viññattivikārasahitassa pana saddassa paññattibhāve yathāvuttadosābhāvo
 anekesaṃ pāṭhappadesānaṇca anulomanam, tasmā. Tattha yuttam
 gahetabbanti adhippāyenāha **“pāli -pa- tabbo”**ti.

1. Abhi 2. 320 piṭṭhe.

Yadi sattāti-ādinā saddassa paññattibhāve aṭṭhakathāya virodhamāha. Evaṃ paññattibhāve yadi saddassa paññattibhāvo, tassa paramatthato vijjamānattā rūpādi-atthassa ca paññāpanato vijjamānapaññattibhāvo eva siyā, na avijjamānapaññattibhāvo. Na hi te sattādayo paññattīti. evaṃca avijjamānapaññattiyā abhāvo eva siyā. Vuttā ca **aṭṭhakathāyaṃ**¹ “avijjamānapaññattī”ti. Itaro visayassa avijjamānattā tassa avijjamānapaññattibhāvoti yathāvuttavirodhābhāvaṃ dassento **“avijjamānānan”**ti-ādimāha. Itaro visayassa avijjamānattā tassa avijjamānapaññattibhāvoti yathāvuttavirodhābhāvaṃ dassento **“avijjamānānan”**ti-ādimāha. Idāni sattādivisayassa kenacipi pariyāyena atthitāya abhāvadassanena tabbisayāya paññattiyā avijjamānapaññattibhāvaṃyeva vavatthapeti **“ayaṇca vādo”**ti. vijjamānā eva sattādayo rūpādisabhāvābhāvavasena “avijjamānā”ti vuccanti, na sabbathā abhāvato. Tathā hi tathā tathā paññāpiyamānabhāvena viññāyantīti yathāvuttarūpo vādo “rūpaṃ atthīti? Hevatthi heva natthīti. Sevatti seva natthīti. Na hevaṃ vattabbe. Sevatti seva natthīti. Āmantā. Atthaṭṭho antthaṭṭo”ti² evaṃ pavattāya **hevattikathāya**. Tattha hi rūpādayo dhammā rūpādisabhāvena atthi, vedanādisabhāvena natthi tasmā sabbamevidam evaṃ atthi evaṃ natthīti evamladdhike sandhāya “rūpaṃ atthī”ti pucchā sakavādissa. “Hevatthi heva natthī”ti vissajjanam paravādissa. Atha nam sakavādī yadi rūpameva evaṃ atthi evaṃ natthīti laddhi, evaṃ sante so eva atthi so eva natthi nāmāti pucchanto “sevatthī”ti āha. Itaro teneva sabhāvena atthitam, teneva natthitam sandhāya paṭikkhipati. Dutiyam puṭṭho sakabhāvena atthitam, parabhāvena natthitam sandhāya paṭijānāti. Tato sakavādī “atthaṭṭho natthaṭṭho”ti-ādinā atthitā vā natthitā vā aññamaññaviruddhā ekasmiṃ dhamme vinā kālābhedenā asambhavattāti kiṃ ekattam āpajjatīti dassento paravādiṃ niggaṇhātīti. **Paṭisiddhoti** ca “rūpaṃ rūpan’ti hevatthi, ‘rūpaṃ vedanā’ti heva natthī”ti-ādinā³ vuttāya rūpavedanāsaññāsankhāraviññāṇānam sakabhāvena atthitāya parabhāvena natthitāya ca paṭisedhanena sattādīnampi tathābhāvo paṭisedhito hotīti katvā vuttam.

1. Abhi-Ṭṭha 3. 26 piṭṭhe.

2. Abhi 4. 125 piṭṭhe.

3. Abhi 4. 126 piṭṭhe.

Rūpādayo na hontīti rūpādisabhāvā na honti. **Tathā tathāti** samūhasantānādivasena. **Vicittasaññā** parikappavasena uppajjati. Yadi sattarathādisaññāvalambito vacanatto vijjamāno na hoti, nanu sattarathādi-abhilāpā anariyavohārā jāyantīti āha “**na ca te abhilāpā**”ti-ādi. Attano vasena kiñci ahontaṃ paññāpakassa vacanasseva vasena paññāpitabbattā **paññāttivohāraṃ labhati. Imināva adhippāyenāti**-ādi “sayam avijjamāno”ti-ādinā vuttamevatthaṃ sandhāyāha. **Tanti** sattādiggaḥaṇaṃ. “Brahmavihārakatukkaṃ sattapaññāntiṃ ārabba pavattattā navatthabbārammaṇaṃ nāma hoti”ti-ādinā **aṭṭhakathāyaṃ**¹ tattha tattha **na vattabbanti vuttaṃ**. Yadi parittādiabhāvena na vattabbaṃ, kathaṃ avijjamānassa sattādikassa paccayabhāvoti āha “**khandhasamūhasantānaṃ**”ti-ādi. **Tanti** khandhasamūhasantānaṃ. **Tadupādānabhūtanti** puggaloti gahaṇapaññāntiṃ kāraṇabhūtaṃ. Yadi puggalasaññāya sevamānassa kusalādi-uppatti hoti, kathaṃ puggaladassanaṃ micchādassananti paṭisiddhanti āha “**yasmā panā**”ti-ādi. **Pathavīdhātu upalabbhati**ti puggalābhāve vipakkhavasena nidassanamāha. Idañhettha anumānaṃ. **Na rūpādayo vivecetvā puggalo upalabbhati** tesam aggahaṇe tathārūpāya buddhiyā abhāvato sevanādayo viyāti. Puggalo upalabbhati sacchikaṭṭhaparamatthena yo chaviññāṇaviññeyyoti saṃsarati muccati cāti evaṃ diṭṭhiyā parikappitapuggalova paṭisedhito, na vohārapuggaloti dassento “**paṭise -pa- diṭṭhi**”ti āha.

Gāthāya pañcasu khandhesu rūpaṃ vedanā saññā cetanā viññāṇanti etesu kaṃ nāma dhammaṃ sattoti jānāsi nu, etesu ekampi sattoti gaṇhitum nārahatīti dasseti. atha etehi añño eko satto atthīti paccesi. evampi māra diṭṭhigataṃ nu te. Nu-saddo diṭṭhigatameveti avadhāraṇatto. Kasmā? Yasmā **suddhasaṅkhārappuñjayaṃ**. tamevatthaṃ vivarati “**nayidha sattūpalabbhati**”ti. Yasmā paccakkhato vā anumānato vā anupaladdhito natthi ettha koci satto nāmāti adhippāyo. Yadi satto natthi, kathaṃ satto saṃsāramāpādīti-ādi nīyatīti. Kimettha netabbaṃ, sattoti vohārasatto adhippeto, yasmā satta-saddo

1. Abhi-Ṭṭha 1. 440 piṭṭhe.

vohāre pavattatīti. Dutiyagāthāya sambandham dassento “**satto panā**”ti-
ādimāha. **Aṅgasambhārā**ti aṅgasambhārato akkhacakka-īsādi-
aṅgasambhāramupādāyāti attho. **Sattoti** vohāro.

Avijjamānassāti accantaṃ avijjamānassa sasavisāṇādikassa. Yadi
accantaṃ avijjamānaṃ, kathaṃ taṃ gayhatīti āha “**parikappitan**”ti.
Lokasaññātāṃ ghaṭṭādi. Ettha pana yathā attānaṃ ārabba
uppajjamānakadhammānaṃ taṃsantatipatitānaṃca kilesupatāpābhāvena
asatthabhāvapaccayatāya uppādādirahitampi nibbānaṃ “assāsanakarasan”ti
vuccati, evaṃ attānaṃ ārabba pavattanakadhammavasena uppādādirahitāpi
paññatti pavattāti vuttā. Hetu-attho vā antonītoti pavattitā vohāritāti attho
daṭṭhabbo. Tathā nāmapaññatti paññāpetabbamatthaṃ gahitāyeva paññāpeti,
viññatti viya adhippāyaṃ viññāpetīti sā gahetabbābhāvato
vuccamānatthadvārena vuccamānāti vuttā. Paññāpitabbapaññattiyā pana
vuccamānabhāve vattabbameva natthi. Tathā pakārato ñāpanabhāvena
ñāpetabbañāpananti katvā gahetabbattāyeva ca tassā aniddhāritasabhāvata
paṭikkhittā daṭṭhabbā. Na hi sabhāvadhammānaṃ kakkhaḷaphusanādi
sarūpato saddena vacanīyabhāvaṃ bhajati, apica kho nesaṃ
kālaśāḍibhedabhinnānaṃ vinivatta-aññajātiyako sajātiyasādhāraṇo
pubbasāṅketānurūpaṃ ajjhāropasiddho sāmāññākāro vacanīyo. Tatthāpi na
vinā kenaci pavattinimittena saddo pavattatīti tassa pavattinimittabhūto
lokasaṅketasiddho taṃtaṃvacanatthanīyato sāmāññākāraviseso nāma
paññattīti pubbācariyā. so hi tasmim tasmim atthe saddaṃ nāmeti, tassa
tassa vā atthassa nāmasaññaṃ karotīti nāmaṃ, pakārehi ñāpanato paññatti
cāti.

Kassa pana so ākāravisesoti? Paññāpetabbatthassāti veditabbaṃ.
Anekākārā hi atthāti. Evaṃca katvā tassā paññattiyā gahetabbatāvacanāna
samatthitaṃ bhavati, avassaṃca etamevaṃ sampañcchitabbaṃ. Aññathā
vacanagacaniyabhedānaṃ saṅkaro siyā, sabbopi attho sabbassa saddassa
vacanīyo, sabbo ca saddo sabbassa atthassa vācakoti na cettha
saṅketaggahaṇeneva tesāṃ pavattāti sakkā vattum vavatthitesu eva tesu
saṅketaggahaṇassa pavattito.

Apare pana “yathā dhumato aggi-anumāne na kevalena dhūmeneva aggi viññāyati, dhūmassa pana agginā avinābhāvasaṅkhāto sabmbandho viññāyamāno dhūmena aggi viññāyati, evaṃ saddena atthavijānane na kevalena saddena tadattho viññāyati. Taṃtaṃsaddassa pana tena tena atthena avinābhāvasaṅkhāto sambandho viññāyamāno tena tena saddena atthaṃ ñāpetīti veditabbaṃ. Aññathā aggahitasambandhenapi saddasavanamattena tadattho viññāyeyyāti. Yo yamettha yathāvuttarūpo sambandho, so tassa tassa atthassa saññāpanabhāvena nāmanti paramatthato abhāvā lokasaṅketavasena lokasaṅketoti vā siddho ñātoti lokasaṅketasiddhoti, saddena pakāsiyamānānaṃ atthappakārānaṃ adhigamahetutāya pakārato ñāpanato paññattīti ca vutto”ti vaṇṇayanti.

Saṅkhatāsaṅkhataavinimuttassapi ñeyyavisesassa abhāve ghaṭṭādisaddābhidheyyā viya pathavīphassādisaddavacanīyopi na labbhatiye vāti sabbavohāralopo siyā. Yasmā ca rūpārūpadhammā pabandhasaṅkhātataṃtaṃvisesākāravaseneva pavattanti, na kevalā, tasmā tesāṃ te saṅghānasamūha-avatthāvisesākārā yadipi paramatthato kiñci na honti, paramatthat ana vijjamānānaṃ rūpādīnaṃ upādānānaṃ vasena vijjamānabhāvaṃ labhitvā taṃtaṃgahaṇānurūpaṃ taṃtaṃabhilāpādhikaraṇaṃ bhavati. Upādāyapaññatti hi upādānato yathā aññā anaññāti ca na vattabbā, evaṃ sabbathā atthi natthīti ca na vattabbā. Tayopi hi ete santāyevāti evaṃ tāva mātikāvaṇṇanāya na koci virodho. saṅkhāyati saṅkathīyatīti saṅkhāti ayamattho kathetabbabhāvena vacanattheyeva niruḷho, na vacanasminti vacanapakkhassa ujukatā sambhavati. Vacanapakkhoyeva pāḷi-anugato, na paramparāgato yathāvutto atthoti kuto panetaṃ labbhā. Na hi anīto attho pāḷi-ananugato, nāpi sabbā pāḷinītatthā evāti yathāvuttā duvidhā paññattiyo atthakathāyaṃ chahi paññattīti yathā sambhavaṃ vuttāyevāti siddhametaṃ atthīti na vattabbāti.

Yadi paramatthato atthitāpaṭisedho, iṭṭhametaṃ. Atha vohārato sattarathaghāṭṭādihi sattarathādivacanappayogoyeva na sambhaveyyāti

na hi vacanīyarahito vacanappayogo atthi. Paramatthadhammānaṃ asabhāvadhammabhūtāya paññattiyā vibhāgadassanattā adhivacanādidukattayadesanāti na paramatthadhammānaṃ rūpādīnaṃ paññattibhāvāpattīti. Na ca paññattipathapaññattidhammaniddesānaṃ avisesavacanaṃ yuttaṃ, saddasseva pana paññattibhāve siyā kāci tesam visesamattā. Paññāpitabbassa aparamatthasabhāvasseva paññattibhāvo adhippetoti na sabbo paññattipatho paññattisaddena vutto, paññatti ca paññāpetabbabhāvena vuttāti paññattipathapadaṃ vattabbameva. Evañcetam icchitabbaṃ. Itarathā saddassa ca paññāpitabbatāya paññattipathabhāvoti paññattipadaṃ na vattabbaṃ siyāti ca sakkā vattuṃ, nikkhepakaṇḍe vibhattāyeva paññatti “puriso māgaṇḍiyo”ti etthāpi dassitāti na na sakkā vattuṃ. Tathāpi hi yathāvutta-upādāyapaññattināmapaññattīnaṃ sabhāvasambhavatoti saṅkhādisaddānaṃ samānatthatāpi tesam matimattameva, viññatti viya adhippāyaṃ viññāpentā sayam nātāyeva nāmapaññatti paññāpetabbamatthaṃ paññāpeti gahitasarūpatāya padī-āpo viya rūpagatavidhaṃsaneti na paññatti antaraparikkappanena payojanaṃ atthi paññāpetabbatthapaññāpane, nāmapaññattipaññāpane pana upādānabhedabhinnā upādāyapaññatti viya taṃtaṃvacanavacanatthabhedabhinnā nāpaññattīti aññā paññatti icchitā eva. Na ca anavatthānadoso taṃtaṃvacanassa tadatthavibhāvane sahakārikāraṇabhāvena paṭiniyatasarūpattā. Etena saṅketaggahaṇābhāvopi paṭisiddho daṭṭhabbo, tathā nāmapaññattiyā payojanābhāvo. Dassitappayojanā hi sā pubbeti.

Vohāro lokiyasote paṭihaññatī”ti-ādīsu sotabbassa saddassa vasena tabbisayabhūtā vohārādayo paṭihananasotabbatāpariyāyena vuttāti daṭṭhabbā. Saddoyeva vā tattha vohārādisahacāritāya tathā vutto. Na hi sakkā sabbattha ekarasā desanā pavattīti vattuṃ. Tathā hi katthaci sukhā dukkhā, sukhāpi vedanā dukkhāti vuccanti, dukkhā sukhā, dukkhāpi sukhāti, evaṃ yathāvuttā duvidhāpi paññatti adhivacanādipāṭhassa atthabhāvena aṭṭhakathāyaṃ vuttāyevāti. Ayaṃ saṅkhatāsaṅkhatavinimuttaṃ ñeyyavisesaṃ icchantānaṃ vasena vinicchayo.

1316. Satipi paresaṃ sāmāññādināmakārakānaṃ nāmakaraṇabhāve parānapekkhatāya tato ativiya yutto idha nāmakaraṇasabhāvo

ukkaṃsaparicchedena nāmakaraṇatthoti adhippetoti dassetuṃ “**aññaṃ anapekkhitvā**”ti-ādimāha. **Nāmakaraṇasabhāvatā na hoti** asabhāvikatāya kadācīdeva pavattito cāti adhippāyo. **Sabhāvasiddhattā**ti vedanādināṃ vedanādināmakaraṇadhammataṃ āha. Yadi vedanādināṃ kenaci akataṃ sakanāmaṃ ādāyayeva pavattanato opapātikanāmānaṃ nāmakaraṇatthena nāmaabhāvo, evaṃ sati pathavī-ādīnampi nāmaabhāvo āpajjati, aññathā pathavī-ādīnidassanameva na siyāti anuyogaṃ manasi katvā āha “**pathavī-ādīnidassanenā**”ti-ādi. Ekadesasāmaññaṃ hi yathādhippetena upamā hoti, na sabbasāmaññaṃ. evampi yadi sabhāvasiddhanāmattā edanādayo nāmaṃ, pathavī-ādīnampi anivattaniyo nāmaabhāvoti āha “**nirulhattā**”ti-ādi. Tena yaṃ nimittaṃ vedanādīsu nāmasaddappavatti, satipi tadaññesaṃ taṇnimittayoge go-saddo viya kukkuṭādisattapiṇḍe nirulhato vedanādīsu nāma-saddo pavattoti dasseti. Tathā hi anekesu suttapadesesu tesāmyeva nāmavohāro dissati. **Nāmatānāpatti vuttā** kesakumbhādīnāmantarāpajjanato. Etamevatthaṃ nidassanabhāvena “**na hī**”ti-ādīnā vivarati. Yadi pi samūhādighanavinibbhogābhāvato vedanādi-arūpadhammesupi piṇḍākārena gahaṇaṃ pavattati, taṃ pana yebhuyyena atthātiparikappamukhena ekadhammavaseneva, na samūhavasenaṃ vuttaṃ “**aññaṃ -pa- natthī**”ti.

Pakāsakapakāsitabbabhāvo visayivisayabhāvo eva.

Adhivacanasamphasso manosamphasso. So nāmamantarena gahetuṃ asakkuṇeyyatāya pākaṭoti nidassanabhāvena vutto. “Adhivacanasamphasso viyā”ti vacanena manosamphassatappakārānameva nāmaabhāvo siyā, na paṭighasamphassatappakārānanti āsaṅkāya nivattanatthaṃ “**paṭighasamphassopi**”ti-ādimāha. Tattha pañcaviññāṇasahagato phasso paṭighasamphasso. **Pi**-saddo sambhāvane. Idaṃ vuttaṃ hoti—visayīvisayasamghaṭṭa-asamuppattiyā aññaphassato oḷārikopi paṭighasamphasso na rūpadhammā viya vibhūtākāro, tato nāmāyattagahaṇiyabhāvo nāmassevāti. **Arūpatāya vāti**-ādīnā sāmāññato visesato ca paṭighasamphassassa upacāravasena nāmaabhāvamāha. **Pacchimapurimānanti** “nāmañca rūpañcā”ti imaṃ anupubbiṃ sandhāya vuttaṃ. **Satipi rūpassāti**-ādīnā

nā mavohārahetum anaññasādhāraṇaṃ nibbānassa adhipatipaccayabhāvaṃ
eva vibhāveti, yato ariyānaṃ aññavisayavinissaṭaṃ
ninnapoṇapabbhārabhāvena asaṅkhatadhātuyam eva cittaṃ pavattatīti.

1318. Vaṭṭasmiṃ ādīnavapaṭicchādanato tadassādanābhinandanato ca
vaṭṭassa mūlaṃ padhānakāraṇanti **vaṭṭamūlaṃ**.

1320. **Ekekasmim** rūpādike yathābhiniṇiṭṭhe vatthusmiṃ
aharimnādhāranimittataṃ kusalākusalatabbipākalokādhāratañca
samāropetvā **pavattaggahaṇaviseso**. Yā kāci diṭṭhi nivisaṃānā
dhammasabhāvaṃ aticcaparāmasanākāreṇeva nivisaṭīti vuttaṃ
“**parāmasantīti attho**”ti.

1332. Cetanāppadhāno saṅkhārakkhandhoti katvā “**yāya cetanāyā**”ti-ādi
vuttaṃ.

1333. **Dunnāmaṃ** gārayhanāmaṃ. **Anupasaṅkamantassāti**-ādinā
sevanabhajanānaṃ visesaṃāha.

1336. Āpatti-āpattivuṭṭhānaparicchedajānanūpāyadassanaṃ saha
vatthunā saha kammavācāyādivacananti imamatthaṃ dassento
“**vatthuvīṭikkamato**”ti-ādimāha. “Āpattikusalatā āpattivuṭṭhānakusalatā”ti¹
vuttanti. Kāraṇajānanena phalaṃ suṭṭhu ñātaṃ hotīti taṃ dassetuṃ “**āpattiya
vā**”ti-ādimāha.

1342. **Tassāti** manasikāraṃkusalatāya.

1344. **Anuppajjamānāneva** anuppajjantāneva.

1348. **Akaraṇena** anādaravasenāti adhippāyo.

1350. **Pheggurukkhassa** siggu-ādikassa.

1352. **Cakkhundriyāsaṃvarassāti** cakkhundriyāsaṃvaraṇassa.
asaṃvutacakkhundriyasassa hetūti cakkhudvārikassa abhijjhādi-
anvāssavanassa

1. Abhi 1. 14 piṭṭhe.

taṁdvārikapiṇṇāṇassa viya cakkhundriyaṁ padhānakāraṇaṁ. Sati hi asaṁvutatte cakkhundriyassa te te anvāssavantīti asaṁvariyaṁānacakkhundriyahetuko so asaṁvaro tathāvuttoti aṭṭhakathāya adhippāyaṁ dasseti. Idāni yathāvutte adhippāye ṭhatvā **“yatvādhikaraṇanti hī”**ti-ādinā pāḷiyā yojanaṁ dasseti. **Kassa cāti** pakāraṁ pucchati, kathaṁvidhassa kathaṁsaṅṭhitassāti attho. Na hi sarūpe vutte puna sarūpapucchāya payojanaṁ atthi. **Anvāssavanti** abhijjhādayo. **Tadupalakkhanti** anvāssavūpalakkhitaṁ cakkhundriyaṁ asaṁvutanti yojanā.

Yathāsambhavanti dussīlyāsaṁvaro manodvāravasena, sesāsaṁvaro chadvāravasena yojetabbo. Muṭṭhassaccādīnaṁ satipaṭipakkhākusaladhammādhībhāvato siyā pañcadvāre uppatti, na tveva kāyikavācasikavītikkamabhūtassa dūssīlyassa tattha uppatti pañcadvārikajavanānaṁ aviññattijanakkattāti tameva yathāsambhavaṁ **“na hi pañcadvāre”**ti-ādinā vivarati.

Yathā kinti yena pakārena javane uppajjamāno asaṁvaro “cakkhundriye asaṁvaro”ti vuccati, taṁ nidassanaṁ kinti attho. Tatthāyaṁ pavattikkamo – pañcadvāre rūpādi-ārammaṇe āpāthagate niyamitādivasena kusalākusalajavane uppajjitvā bhavaṅgaṁ otiṇṇe manodvārikajavanaṁ taṁyevārammaṇaṁ katvā bhavaṅgaṁ otarati, puna tasmiṁyeva dvāre “itthipurito”ti-ādinā vavatthapetvā javanaṁ bhavaṅgaṁ otarati. Puna vāre pasādarajjanādivasena javanaṁ javati. Puna yadi taṁ ārammaṇaṁ āpātham āgacchati, taṁsadisameva pañcadvārādīsu javanaṁ tadā uppajjamānakaṁ sandhāya “evameva javane dussīlyādīsu uppannesu tasmīṁ asaṁvare sati dvārampi aguttan”ti-ādi vuttaṁ. Ayaṁ pana ukkaṭṭhanayo paricīṭārammaṇaṁ sandhāya vutto, aparicīte antarantarā pañcadvāre uppajjitvā tadanurūpaṁ manodvārepi uppajjatīti. Dvārabhavaṅgādīnaṁ javanena sambandho ekasantatipariyāpannato daṭṭhabbo.

Sati dvārabhavaṅgādiketī paccayabhāvena purimanipphannaṁ javanakāle asantampi bhavaṅgādi cakkhādi viya phalanipphattiyā santaññeva nāmaṭīti vuttaṁ. Na hi dhamaṇaṁyeva santanti vuccatīti. **Bāhiraṁ viya katvāti** paramatthato javanassa bāhirabhāve itarassa ca abbhantarabhāve asatipi

“pabhassaramidaṃ bhikkhave cittaṃ, tañca kho āgantukehi upakkilesehi upakkiliṭṭhan”ti-ādivacanato¹ āgantukabhūtaṃ kadāci kadāci uppajjamānaṃ javanaṃ bāhirabhāvo tabbidhurasabhāvaṃ itarassa abbhantarabhāvo pariyāyato vuttoti dasseti. **asaṃvarahetubhāvāpattitoti** dvārādīnaṃ asaṃvarahetubhāvāpajjanassa pākāṭabhāvaṃ sandhāyāha. Uppanne hi asaṃvare dvārādīnaṃ tassa hetubhāvo paññāyatīti.

Dvārabhavaṅgādīmūsananti dvārabhavaṅgādīsu mūsaṇaṃ. Yaṃ hi dvāre asaṃvaro uppajjati, so tattha dvārādīnaṃ saṃvarūpanissayabhāvaṃ upacchindantoyeva pavattatīti. Tenevāha “**kusalabhaṇḍavināsanā**”ti.

Ettha ca “cakkhunā rūpaṃ disvā”ti-ādipāliyaṃ saṃvaro, saṃvaritabbaṃ, saṃvaraṇupāyo, yato ca so saṃvaro, yattha ca so saṃvaroti imaṃ pabhedanā dassetvā yojetabbā. Kathaṃ? “Rakkhati -pa- saṃvaraṃ āpajjati”ti etena **saṃvaro** vutto. Satiṃ paccuṭṭhapetīti ayaṃ hettha atthoti. Cakkhādi **saṃvaritabbaṃ**. Na nimittaggāhī hoti nānubyañjanaggāhī **saṃvaraṇupāyo**. “Yatvādhikaraṇaṃ”ti-ādinaṃ **saṃvaraṇāvadhi**. Rūpādayo **saṃvaravisayoti**. Kiñci paṭisaṅkhābhāvanābalasaṅgahitabhāvena duvidhopi indriyasamvaro? Tattha purimena visayesu ādīnavadassanaṃ, itarena ādīnavappahānaṃ. Tathā purimena pariyaṭṭhānappahānaṃ, itarena anusayappahānaṃ. Tathā purimo lokiyamaggasaṅgahito, dutiyo lokuttaramaggasaṅgahitoti ayampi viseso veditabbo.

1355. **Davatthādi-abhilāso**ti davo eva attho payoṇanti dāvattho, so ādi yesaṃ te dāvatthādayo. Tesu, tesāṃ vā abhilāso, davo vā attho etassāti dāvattho, tadādiko dāvatthādi, ko pana soti āha “**abhilāso**”ti. **Āhāraparibhoge asantussanā**ti āhāraparibhoge atitti. Bahuno uḷārassa ca patthanāvasena pavattā bhiyyokamyatā asantussanāti evamettha attho yujjati.

1355. Majjanākārena pavatti mānasasevāti katvā “**mānova mānamado**”ti vuttaṃ. Tathā hi jātimadādayo “māno maññanā”ti-ādinaṃ

1. Am 1. 9 piṭṭhe.

mānabhāveneva vibhattāti. **Khudā** nāma kammajatejo. Taṃ pana abhutte bhutte ca uppajjati yam tattha āmāsayaśāṅkhātassa sarīradesassa pīlanato vihiṃsāsaddavacanīyaṃ, tadeva dassetabbaṃ, itarañca nivattetabbanti abhuttapaccayā uppajjanakattena khudā visesitāti āha “**khudāya visesanā**”ti. Ye pana “kammajatejapaccayā dukkhā vedanā khudā”ti vadanti, tesaṃ abhuttapaccayā uppajjanakāti visesanameva na yujjati. Satipi tasmim bhutatthakathane vihiṃsūparatipurāṇavedanāpaṭihanānānaṃ visesābhāvo āpajjati purimoyevettha attho. **Etāsaṃ kovisesoti** abhuttapaccayā uppajjanakavedanā, bhuttapaccayā na uppajjanakavedanāti dvepi cetā vedanā yāvatā anāgatāyevāti adhippāyo. Satipi anāgatatte purimā uppannasadisī, itarā pana atamsadisī accantaṃ anuppannāvāti ayamettha viseso. Teneva “**yathā pavattā**”ti purimāyaṃ vuttaṃ, itarattha ca “**appavattā**”ti. Atha vā abhuttapaccayā uppajjanakavedanā pubbe katakammaṃ vipākattā **purāṇavedanā** nāma. Appaccavekkhaṇādi-ayuttaparibhogapaccayā paccavekkhaṇādiyuttaparibhogato āyatim na uppajjissatīti bhuttapaccayā na uppajjanakavedanā **navavedanā** nāma. **Vihimsānimittatā** vihiṃsānibhattatā.

Yāpenti etenāti yāpanāti vuttassa sarīrayāpanakāraṇassa jīvitindriyassapi yāpanakāraṇanti imassa visesassa dassanattamaṃ “jīvitindriyayāpanatthāyā”ti vatvā na kevalaṃ jīvitindriyasēva yāpanakāraṇamāhāro, atha kho ṭhānādipavatti-ākāravisesayuttassa sakalasarīrassapi yāpanakāraṇanti taṃdīpanattamaṃ yātrāti vacananti yāpanā me bhavissatīti avisesena vuttanti dassento “**catunnaṃ iriyāpathānaṃ avicchedasaṅkhātā yāpanā yātrā**”ti āha. Atṭhānayojana-aparibhogadupparibhogādivasena saddhādeyyassa vināsaṇaṃ **saddhādeyyavinipātanaṃ**. **Yenāti** gaṇabhojanalakkhaṇappattassa thūpikatādikassa vā paṭiggahaṇena. Sāvajjaṃ sanindaṃ paribhogaṃ karotīti vā attho.

Iriyā -pa- vuttanti sukhaṃ pavattamānehi iriyāpathehi tesaṃ tathāpavattiyā kāraṇanti gahitattā veditattā yathāvuttabhūṇjanapivanāni pubbakālakiriyābhāvena vuccamānāni iriyāpathakattukāni viya vuttānīti attho. Yathā hi “paññāya cassa disvā āsavā parikkhīṇā

hontī”ti¹ dassanassa khayahetutā, “ghataṃ pivitvā balaṃ bhavati, sīhaṃ disvā bhayaṃ bhavati”ti ca pānadassanānaṃ balabhayaahetutā vuccati, evaṃ bhuñjanapivanānaṃ iriyāpathasukhappavattihetubhāvo vuttoti evamettha attho daṭṭhabbo. sulabhānavajjabhāvo viya appabhāvopi paccayānaṃ paramasallekhavuttīnaṃ sukhavihārāya pariyattoti cīvarasenāsanānaṃ appabhāvukkaṃ sānajānavasena pavattāhi anantaragāthāhi idhāpi dhammasenāpatinā sukhavihārāya pariyatto appabhāvukkaṃso anuññātoti viññāyatīti “**punapī**”ti-ādinā “bhutvā nā”ti pāṭhaṃ samatthayati.

1368. **Sati-ādidhammā**ti satipaññāsamādhivīriyasammāvācādidhammā, ye chahi dukehi pariggahitā.

1373. **Paṭkivijjhitabbehi paṭivedho vutto**. visayenapi hi visayī vuccati sahacarabhāvato. Yathā—

“Uppādetvāna saṃvegaṃ, dukkhenassa ca hetunā.
Vaḍḍhayitvā sammāsītṭvā, muttiyā maggamabravī”ti,
“Saccapariyosāne”ti ca.

Yathā dukkhādīnaṃ pariññādivasena pavattamānaṃ paṭivedhaññaṃ asaṃmohato te avilometvā avirodhetvā pavattati nāma, evaṃ thadupanissayabhāvaṃ vipassanāññaṃpi yathābalaṃ te avilometvā pavattatīti **catunnaṃ saccānaṃ anulomanti vuttanti** dutiyo atthavikappo vutto. Ettha ca “catunnaṃ saccānaṃ”ti padaṃ vinā upacārena vuttaṃ, purimasmiṃ upacārenāti daṭṭhabbaṃ. Sammādiṭṭhippadhānattā vā sesamaggaṅgānaṃ maggasaccekadesassa paṭivedhassa anulomaṃ samudāyānulomaṃ vuttaṃ, catusaccekadesassa maggassa vā.

1380. **Khayasamayeti** khayasaṃmūhe. “Kilesānaṃ khayavasena pavattadhammapuñje”ti ca vadanti.

1381. Aparibandhabhāvena nirāsaṅkā, ārammaṇe abhiraṭṭibhāvena ca pavatti adhimuccanaṭṭhoti āha “**ani -pa- ttanaṭṭhenā**”ti.

1382. Ariyamaggappavattiyā uttarakālaṃ pavattamānaṃ phalaññāṇaṃ taṃtaṃmaggavajjhakilesānaṃ khayapariyosāne pavattattā “khīṇante ñāṇaṃ”ti vuttaṃ. Yasmā pana taṃ maggānantaraṃ uppajjati, tasmā maggena ṭhānaṃ khīṇesu kilesesu tesāṃ khīṇabhāvānantaraṃ pavattamānaṃ khīṇabhāvānaṃ paṭhamakāle pavattantipi vuccatīti dutiyo vikappo vutto.

Dukanikkhepakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Nikkhepakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Aṭṭhakathākaṇḍa

Tika-atthuddhāraṇṇanā

1384. **Nayagamananti** nīyati, neti, nīyanti vā etenāti nayo, gammati etenāti gamanaṃ, nayova, nayassa vā gamanaṃ nayagamanaṃ. Gati eva vā gamanaṃ. Paṭhamena **ādi**-saddena abhidhammabhājanīyādisaṅgahāsaṅgahādi-ekakādisuddhikasacchikaṭṭhādīmūlamūlādikā pañcapakaraṇikā nayagati saṅgayhati. **Anulomādīti** pana paccanīya-anulomapaccanīyapaccanīyanulomapakārā ekamūlādippakārā ca. **Ettha atthesu nicchitesūti** etasmiṃ aṭṭhakathākaṇḍe cittuppadavasena bhūmantaravisesayogato sabbesaṃ mātikāpadānaṃ atthesu saṅkhepato vavatthāpitesu.

Pañhuddhāranti-ādīsu “siyā kusalaṃ dhammaṃ paṭicca kusalo dhammo uppajjeyya hetupaccayā”ti-ādinā¹ kusalapadaṃ ādiṃ katvā kusalākusalābyākatantā tisso kusalādikā, kusalābyākata-akusalābyākatakusalākusalaṃ tisso, kusalākusalābyākatantā ekāti kusalādikā satta pucchā, tathā akusalādikā, abyākatādikā, kusalābyākatādikā, akusalābyākatādikā, kusalākusalādikā, kusalākusalābyākatādikāti sattannaṃ sattakānaṃ vasena dhammānulome kusalattikaṃ nissāya hetupaccaye ekūnapaññāsa pucchā, tathā sesapaccayesu sesatikesu dhammapaccanīyādīsu ca. Taṃ sandhāya “**ekūnapaññāsāya ekūnapaññāsāya**”ti vuttaṃ. “Siyā hetuṃ dhammaṃ paṭicca hetudhammo uppajjeyya hetupaccayā”ti-ādinā² “hetuṃ paṭicca hetu, hetuṃ paṭicca nahetu, hetuṃ paṭicca hetu ca nahetu ca. Nahetuṃ paṭicca nahetu, nahetuṃ paṭicca hetu, nahetuṃ paṭicca hetu ca nahetu ca. Hetuñca nahetuñca paṭicca hetu, hetuñca nahetuñca paṭicca nahetu, hetuñca nahetuñca paṭicca hetu ca nahetu cā”ti ekekasmim̐ duke hetupaccayādīsu ekamekasmim̐ paccaye nava nava pucchā honti. Tā sandhāya “**navasu navasu pañhesū**”ti vuttaṃ.

Labbbhamānassāti kusalattike tāva paṭiccavāre hetupaccaye “kusalaṃ dhammaṃ paṭicca kusalo dhammo uppajjati hetupaccayā, kusalaṃ

1. Abhi 8. 10 piṭṭhe.

2. Abhi 10. 1 piṭṭhe.

ekaṃ khandhaṃ paṭicca tayo khandhā”ti-ādinā¹ kusalena kusalaṃ, kusalena abyākataṃ, kusalena kusalābyākataṃ, akusalena akusalaṃ, akusalena abyākataṃ, akusalena akusalābyākataṃ, abyākatena abyākataṃ, kusalābyākatena abyākataṃ, akusalābyākatena abyākatanti navannaṃ navannaṃ pañhānaṃ atthato sambhavantassa pañhassa vissajjanavasena **uddharaṇaṃ**, tathā sesapaccayavārattikādisu. **Teseyevāti** yathāvuttesu eva pañhesu atthasambhavato yathāvibhattānaṃ pañhavissajjanānaṃ “hetuyā navā”ti-ādinā **gaṇanāthapanaṃ**. **Pasaṭe dhammeti** yathā heṭṭhā kaṇḍadveye “yasmim samaye kāmāvacaraṃ kusalaṃ cittaṃ”ti-ādinā² vippakiṇṇe muttapupphe viya phassādayo dhamme. Avisiṭṭhaniddeso sāmāññaniddeso. **viññātadhammassa** puggalassāti adhippāyo.

Yadi cittuppādarūpakaṇḍesu catubhūmicittuppādādivasena viññātadhammassa atthuddhāradesanā āraddhā, evaṃ sante idha kasmā kusalattikaniddeso vuttoti āha “**yadipi kusalattikavittthāro**”ti-ādi. **dhammavisesanabhāvatoti** “dhammā”ti padassa padhānabhāvaṃ dasseti. ato hi tadabhidheyyā pucchitabbā jātā. **Viññātāhī** bhūmīnaṃ visesanalakkaṇayogamāha. **Ettha padhānanti** kiñcāpi uddese kusalapadena dhammā visesitabbā, “catūsu bhūmīsu kusalan”ti imasmim pana niddese bhūmīhi visesitabbattā kusalapadaṃ padhānanti visesanabhāvena vacanicchāya abhāvato satipi visesitabbadhammānaṃ kāmāvacarādiphassādibhede tadanapekkhaṃ anavajjasukhavipākatāsaṅkhātāṃ attano kusalākārameva gahetvā pavattamānattā “**ekattameva upādāya pavattati**”ti vuttaṃ. Sabbepi hi kusalā dhammā anavajjasukhavipākatāya ekasabhāvāyevāti.

1385. **Yathāyogaṃ yojetabbanti** catūhi bhūmīhi ādhārabhūtāhi visesetvā samayaphassādibhedanā anāmasitvā vipākabhāvena ekattaṃ netvā “catūsu bhūmīsu vipāko”ti vuttanti yojetabbaṃ. Esa nayo “tūsu bhūmīsu kiriyābyākatan”ti-ādīsupi.

Uppajjati etthāti uppādo, cetasikā. Te hi cittassa sabbathāpi nissayādipaccayabhāvato ettha ca uppattiyā ādhārabhāvena apekkhitā.

1. Abhi-19 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 17 piṭṭhe.

Yathā ca cetasikā cittassa, evaṃ cittampi cetasikānaṃ
 nissayādiṭṭhacayabhāvato ādhārabhāvena vattabbataṃ arahatīti yathāvuttaṃ
 uppādasaddābhidheyyataṃ na vinivattati. Idam vuttaṃ hoti—“cittuppādo”ti
 ettha uppādassa visesanabhāvena pavattamānampi cittaṃ attani yathāvutta-
 uppāda-atthasambhavato apariccattavisesitabbabhāvameva hutvā tassa
 visesanabhāvaṃ paṭipajjatīti. Yadāha **“avayavena
 samudāyopalakkaṇavasena attho sambhavatī”**ti. Cittasamānagatikassa idha
 cittaggahaṇena gahetabbatāya **“dvepañcaviññāṇānī”**ti nidassanena
 vakkhamānattā **“citta -pa- gahaṇaṃ katan”**ti vuttaṃ. Tattha **aññassā**ti
 rūpassa.

1420. **Pañcadvāre vattabbameva natthi** ekantaparittārammaṇattā
 pañcadvārikacittānaṃ. **Iṭṭhāniṭṭhārammaṇānubhavananti** vipākassa
 pakappetvā ārammaṇaggahaṇābhāvamāha. Tato kammānurūpaṃ
 pavattamāno vipāko parittakammavipākatāya parittārammaṇeveya
 pavattitumarahati, na mahagga tappamāṇārammaṇeti adhippāyo.
 Samādhippadhānassapi kassaci kammaṃ appanā-appattassa ekantena
 sadisvipākatā abhāvato **“appanāppattassā”**ti kammaṃ visesitaṃ.
 Vaṇṇalakkaṇādiṃ aggahetvā lokasaññānurodheneva gahite pathavādi-
 ke parikkamasāññāya samuppāditattā paṭibhāganimittasāṅkhātāṃ saññāvasaṃ
 ārammaṇaṃ assāti **saññāvasārammaṇaṃ. Tādisenevāti**
 samādhippadhānatāya appanāppattīti viya saññāvasārammaṇatāya ca
 nibbiseseneva. **Sopīti pi**-saddo sampiṇḍanattho. Tenetaṃ dasseti “attano
 kammaṃ samānabhūmikadhammārammaṇatāya viya tassa
 ārammaṇārammaṇatāyapi vipāko kammānurūpeyeva nāma hotī”ti.

Yadi evaṃ kasmā mahaggaṭṭappamāṇārammaṇassa parittakammaṃ
 vipāko tadārammaṇārammaṇo na hotīti? Appanāppattakammavipākassa viya
 tassa kammārammaṇārammaṇatāya niyamābhāvato kammānurūpatāya ca
 anekarūpattā. Yathā attano kammaṃ sadisassa mahaggaṭṭajavanass
 aparittārammaṇassapi tadārammaṇaṃ nānubandhakaṃ paricayābhāvato,
 evaṃ attano kammaṃ nimittabhūtepi tassa sahakārīkāraṇāhi aparīyādinne
 mahaggaṭṭappamāṇe ārammaṇe paricayābhāvato parittavipāko na pavattati,
 kammanimittārammaṇo pana jāyamāno paritteneva tena hotīti

āha “**paṭisandhi-ādibhūto**”ti-ādi. **Yasmā panāti**-ādinā pāḷiyāva yathāvuttamattham nicchinoti. Nānākkhaṇikakammapaccayo hi ettha adhippeko paccayapaccayuppannānam bhinnārammaṇatāya vuttattā. **Na cāti**-ādinā parittavipākā eva idha paccayuppannabhāvena vuttāti dasseti. **Idhāti** imasmim atthuddhārakaṇḍe.

Sativepullappattānam sativirahitassa kāyakammassa sambhavaṁ dassetuṁ “**vāsanāvasenā**”ti vuttam. Avītarāgānam aparittepī katthaci ārammaṇe siyā cetaso uppilāvitattanti “**kilesavirahe**”ti visesetvā vuttam. **Ādarākaraṇavasenevāti** ādarākaraṇamattavasenevāti visesanivatti-attho **eva**-saddo tameva nivattetabbm visesaṁ dasseti, nāññathā. **Kosajjādīti ādi**-saddena dosādayo saṅgaṇhāti. **Ādarākaraṇam nirussukkatā evāti** ādaram karontā nirussukkabhāveneva na honti, na pana ādaram na karontiyevāti daṭṭhabbam. Ekacce pana “akammaññasarīratāya aññavihitatāya ca khīṇāsavānam asakkaccadānādipavatti na anādaravasenā”ti vadanti.

1421. **Atipaguṇānanti** subhāvitānam suṭṭhutarānam vasippattānam. **Evam paguṇajjhānesupī pavatti hoti** tattha vicāraṇussāhassa mandabhāvatoti adhippāyo. **Pubbe dassitanti** “tīṇi lakkaṇānīti ahanti vā”ti-ādinā pubbe dassitam. “**Avijjamāno** aparamatthabhāvato, **vijjamāno ca** lokasaṅketasiddhiyā sammutisaccabhāvato **attho** arīyati cittaṇa gammati nāyati”ti ācariyā vadanti. Yato tabbisayā cittuppādā **navattabbam ārammaṇam etesanti navattabbārammaṇāti** aññapadatthasamāsavasena vuccanti. Ayaṁ pana vādo hevatthikavādo viya hotīti tassa accantam avijjamānatam maññanto ito ca aññathā avijjamānapaññattim dassetuṁ “**sammutisacce panā**”ti-ādimāha. Kathaṁ pana tassa accantamavijjamānatte tabbisayānam dhammānam pavatti navattabbārammaṇabhāvo cāti āha “**avijjamānampī**”ti-ādi. **Parittādi-ārammaṇāti na vattabbāti vuttāti** parittādayo viya tassa visum vatthitabhāvaṁ nisedheti.

Vikkhipanam nānārammaṇesu cittassa pavattanam. **Anavaṭṭhānam** ekasmimyeva pavattitum appadānam. Dutiyādimaggapurecārikam phalasamāpattipurecārikaṇca

kāmāvacarañāṇaṃ nibbānārammaṇatāya lokuttaracittassa
āvajjanaṭṭhāniyatāya ca paṭhamamaggapurecārikañāṇena samānanti katvā
vuttaṃ “gotrabhuvodāne gotrabhūti gahetvā”ti.

Sabbatthapādakanti nipphādetabbe, payojane vā bhummaṃ “cetaso
avūpasame”ti-ādīsu viya. Tena sabbesu vipassanādīsu nipphādetabbesūti
attho. Tenevāha “**sabbesū**”ti-ādi. Atītaṃsañāṇassa kāmāvacarattā
iddhividhādīsu tassa aggahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Tassa pana atītasattadivasato
heṭṭhā yāva paccuppannapaṭisandhi, tāva visayoti vadanti.
Atītasattadivasesupi khandhapaṭibaddhānaṃ tassa visayabhāvo yutto viya
dissati.

Pādakajjhānacittaṃ parikammehi gahetvāti pādakajjhānaṃ samāpajjitvā
vuṭṭhāya “idaṃ cittaṃ viya ayaṃ kāyo sīghagamano hotū”ti
pubbabhāgaparikammehi rūpakāyassa viya pādakajjhānacittassapi
gahetabbataṃ gahetabbataṃ sandhāya vuttaṃ. Idaṃ pana adhiṭṭhānaṃ evaṃ
pavattatīti veditabbaṃ. Adhippetatṭhānapāpuṇanattānaṃ gantukāmatānaṃ
purakkhatvā pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya “idaṃ cittaṃ viya ayaṃ
kāyo sīghagamano hotū”ti karajakāyārammaṇaṃ parikammaṃ katvā
bhavaṅgaṃ otaritvā vuṭṭhāya pādakajjhānaṃ samāpajjitvā puna bhavaṅge
otiṇṇe manodvārāvajjanaṃ rūpakāyaṃ ārammaṇaṃ katvā uppajjati
anulomāni ca. Tato adhiṭṭhānacittampi tamevārammaṇaṃ katvā uppajjati.
Tassānubhāvena yathādhippetatṭhānaṃ gatoyeva hoti. Evaṃ adissamānena
kāyena gacchanto paṇāyaṃ kiṃ tassa adhiṭṭhānacittassa uppādakkaṇe
gacchati, udāhu ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe vāti? Tīsu khaṇesu gacchatīti
icchanti. **Citteti** pādakajjhānacitte. **Samodahatīti** cittānugatikaṃ cittaṃ viya
sīghagamanaṃ karotīti attho. Yathā hi cittaṃ icchitakkhaṇe atidūrepi
visayaṃ ārabba pavattati, evaṃ rūpakāyassapi lahuparivattibhāvāpādanaṃ
cittavasena kāyapariṇāmanaṃ. Na cettha rūpadhammānaṃ
dandhaparivattibhāvato ekacittakkhaṇena desantaruppatti na yujjatīti
vattabbā adhiṭṭhānacittena rūpakāyassa lahuparivattibhāvassa āpāditattā.
Tenevāha “cittavasena kāyaṃ adhiṭṭhahitvā sukhasaññaṇa lahusaññaṇa
okkamitvā adissamānena kāyena brahmalokaṃ gacchatī”ti¹. Acinteyyo hi
iddhimantānaṃ iddhivisayoti.

1. Visuddhi 2. 34 piṭṭhe.

Cittasantānaṃ rūpakāye samodahitanti yattakehi cittehi dissamānena kāyena yathādhippetaṭṭhānappatti, tattakānaṃ cittānaṃ pabandhassa dandhagamanakaraṇato imassa adhiṭṭhānassa karajakāye āropitaṃ tadanugunanti attho. Idampi adhiṭṭhānapādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya “ayaṃ kāyo viya idaṃ cittaṃ dandhagamanāṃ hotū”ti samāpajjitvā vuṭṭhitajjhānacittārammaṇaṃ parikammaṃ katvā bhavaṅgaṃ otaritvā bhavaṅgato vuṭṭhāya pādakajjhānaṃ samāpajjitvā puna bhavaṅge otiṇṇe manodvārāvajjanaṃ pādakajjhānaṃ ārammaṇaṃ katvā uppajjati anulomānaṃ ca. Tato adhiṭṭhānacittampi tamevārammaṇaṃ katvā uppajjati. Tassānubhāvena antarā pañcaviññāṇādīsu uppannesupi apatanto icchitaṭṭhānaṃ gacchati. Evaṃ gacchanto ca sace icchati, pathavikaṣiṇavasena ākāse maggaṃ nimminitvā padasā gacchati. Sace icchati, vāyovikaṣiṇavasena vāyūṃ adhiṭṭhahitvā tūlapicu viya vāyūnā gacchati Apica gantukāmatāva ettha pamāṇaṃ. Sati hi gantukāmatāya evaṃ katādhīṭṭhāno adhiṭṭhānavegakkhittoveso issāsapakkhitto saro viya dissamāno gacchatīti. Tattha ākāse maggaṃ nimminitvā gacchanto vināpi abhiññāṇāṇena pakatipathaviyaṃ viya gacchati. Teneva “padasā gacchatī”ti vuttaṃ. Vāyūṃ adhiṭṭhahitvā gacchanto abhiññāṇāṇasamuṭṭhitavāyodhātuparamparāya gacchati. Ubhayatthāpi antarā vanarāmaṇīyakādīni pekkhamāno āpāthagate sadde ca suṇamāno gacchatīti vadanti. Keci pana “adissamānena kāyena ekacittakkhaṇeneva icchitaṭṭhānagamane dissamānena kāyena padasā vāyūnā ca gamane abhiññācittasamuṭṭhitakāyaviññattivipphārena gamanaṃ”ti vadanti. Apare “abhiññācittassa viññattinibbattanakkiccam natthī”ti vadanti.

Adhiṭṭhānadvayanti cittakāyavasena kāyacittapariṇāmanabhūtaṃ rūpakāyapādakajjhānacittārammaṇaṃ ubhayaṃ adhiṭṭhānaṃ.

Taṃsampayuttāyāti yathāvutta-adhiṭṭhānadvayasampayuttāya.

Sukhasaññālahusaññābhāvatoti sukhasaññālahusaññāsabbhāvato, tabbhāvaṃ āpajjanatoti attho. **Sukhasaññāti** cettha upekkhāsampayuttā saññā. Upekkhā hi “santaṃ sukhaṃ”ti vuttā. Sāyeva ca saññā nīvaraṇehi ceva vitakkādīhi paccanīkehi ca vimuttattā “lahusaññā”tipi veditabbā. Tāhi samokkantāhi rūpakāyopi tūlapicu viya sallahuko hoti. So evaṃ

vātakkhitatūlapicunā viya sallahukena ekacittakkhaṇena adissamānena ca kāyena yathāruci gacchatīti.

“Mutto vatamhi tāya anattasamhitāya dukkarakārikāya, sādhu vatamhi sammāsambodhiṃ sambujjhan”¹ti pavattam bhagavato cetoparivitakkamaññāya māro “amuttabhāvamassa karissāmī”²ti,

“Tapokammā apakkamma, yaṃ na sujjhanti māṇavā.

Asuddho maññasi suddho, suddhimaggā aparaddho”¹—

āhāti evamādiṃ sandhāya “**mārādīnampi bhagavato cittajānanam vuttan**”²ti vuttam. Nibbānapaccavekkhaṇaṇca pubbenivāsānussatiñāṇena nibbānā -pa-ñātesu pavattatīti sambandho. **Nibbānā -pa-ñātesū**ti idaṃ abhiññāñāṇassa parato pavattamānaṃ paccavekkhaṇaṃ abhiññāñāṇassa visaye viya abhiññāñāṇavisayavisayepi kadāci pavattituṃ arahatīti katvā vuttam.

Appamāṇārammaṇatanti appamāṇakhandhārammaṇatanti attho. **Tasmāti** yasmā pubbenivāsānussatiñāṇassa nibbānārammaṇabhāvadīpako koci pāṭho natthi, tasmā. **Paccavekkhaṇakicce vuccamāneti** ruḥiṃ aggahetvā maggādīnaṃ atītānaṃ pati pati avekkhaṇaṃ anussaraṇaṃ paccavekkhaṇanti pubbenivāsānussatiñāṇassa kiccaṃyeva paccavekkhaṇanti vuccamāneti attho. **Anuññātāti dissatīti** “maggaphalanibbānapaccavekkhaṇato”²ti idameva sandhāya vuttam. Ayañhettha attho – pubbenivāsānussatiñāṇena nibbānārammaṇe khandhe disvā “ime dhammā kiṃ nu kho ārabha pavattā”²ti āvajjentassa pubbenivāsānussatiñāṇaṃ nibbānārammaṇe pavattatīti. Anāgataṃsañāṇepi ese va nayo.

Yadi evaṃ kasmā parittattike “appamāṇo dhammo mahaggaṭassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”²ti ettha “appamāṇā khandhā cetopariyañāṇassa pubbenivāsa-anāgataṃsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”²ti ajjhattattike ca “bahiddhādhammo bahiddhādhammassa, bahiddhādhammo ajjhattassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”²ti etesaṃ vibhaṅgesu “bahiddhā

1. Saṃ 1. 104 piṭṭhe.

2. Abhi 9. 324 piṭṭhe.

khandhā iddhividhañāṇassa cotopariyapubbenivāsayaṭṭhākamūpaga-anāgataṃsa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”¹ ti etthakameva vuttaṃ, na vuttaṃ nibbānanti. Cetopariya-iddhividhādiñāṇehi saha vuttattāti ce, evampi visum vibhajitabbam siyā. Na hi visum vibhajanārahaṃ saha vibhajatīti? Na, avacanassa aññakāraṇattā. Yāni hi puthujjanānaṃ pubbenivāsa-anāgataṃsañāṇāni, tesam avisayo eva nibbānaṃ. Ariyānaṃ pana maggaphalapaccavekkhaṇehi sacchikatanibbānānaṃ imehi ñāṇehi paccakkhakaṇe payojanaṃ natthīti sādharmaṇa iddhividhañāṇādīnaṃ gahitattā nibbānaṃ na vuttanti daṭṭhabbam. **Nibbattakkhandhajānanamāha**, na nibbattakakkhandhajānanam. Yathākamūpagaññakiccaṃ hi tanti. **Attho sambhavatīti** idaṃ anāgataṃsañāṇassapi anibbānārammaṇataṃ sandhāya vuttaṃ.

1429. Maggārammaṇattike yasmā cittuppādakaṇḍe bodhitesu cittuppādesu ekantato maggārammaṇāyeva keci natthi, maggārammaṇāyeva pana kadāci maggādhipatino honti, tasmā “katame dhammā maggārammaṇā”² ti ekameva puccham katvā tayopi koṭṭhāsa labbhamānavasena vibhattā. Iminā nayena paratopi evarūpesu ṭhānesu attho veditabbo. “Cittuppādā”³ ti, “maggārammaṇā”⁴ ti ca vuttadhammānaṃyeva maggahetukattābhāvaṃ sādhetum **“asahajātattā”**⁵ ti idaṃ hetuvacananti **“asampayuttattāti attho”**⁶ ti vuttaṃ. Tenevāha **“na hi arūpadhammānaṃ”**⁷ ti-ādi. “Aññadhammārammaṇakāle evā”⁸ ti avadhāraṇassa aggahitattā garuṃ akatvā maggārammaṇakālepi maggādhipatibhāvena na vattabbāti āyampi attho aṭṭhakathāyaṃ pariggahitoyevāti daṭṭhabbam. “Garuṃ katvā paccavekkhaṇakāle”⁹ ti hi vuttattā garuṃ akatvā paccavekkhaṇakālepi atthi eva. Tadā ca maggādhipatibhāvena na vattabbā te dhammāti bhiyyopi siddhovāyamatto.

1434. **Atītārammaṇāvāti** uddhaṭaṃ, “atītārammaṇā”¹⁰ ti pana aṭṭhakathāpāṭho bahūsu potthakesu dissati. **Tasmāti** yasmā **paṭiccasamuppādavibhaṅgavaṇṇanāyaṃ**¹¹ “maraṇasamaye ñātakā ‘ayaṃ tāta tavatthāya buddhapūjā karīyati, cittaṃ pasādehi’¹² ti vatvā”¹³ ti-ādinā pañcadvāre rūpādi-ārammaṇūpasamharaṇaṃ tattha tadārammaṇapariyosānānaṃ

1. Abhi 8. 443 piṭṭhe.

2. Abhi-Ṭīha 2. 151 piṭṭhe.

cuddasannaṃ cittānaṃ pavattiṇca vatvā tasmiṃyeva ekacittakkhaṇaṭṭhitike ārammaṇe paṭisandhicittaṃ uppajjatīti paccuppannārammaṇabhāvaṃ paṭisandhiyā vakkhati, tasmāti attho. Dve bhavaṅgāni āvajjanaṃ maraṇassāsannabhāvena mandībhūtavegattā pañca javanāni dve tadārammaṇāni cuticittanti ekādasa cittakkhaṇā atītātī āha **“pañcacittakkhaṇāvasiṭṭhāyuke”**ti. **Itaratthā**ti aññatadārammaṇāya cutiyā. Idāni tameva **“itaratthā”**ti saṅkhepato vuttamatthaṃ vitthārato dassetuṃ **“yadā hi”**ti-ādimāha. Cutiyā tadārammaṇarahitattā paṭisandhiyā ca paccuppannārammaṇattā **“rūpā -pa- jantassā”**ti udāhaṇaṃ. **Cha bhavaṅgāni paccuppannārammaṇāni honti**, nava cittakkhaṇā atītātī sattacittakkhaṇāvasiṭṭhāyuke gatinimitte paṭisandhiyā pavatattātī daṭṭhabbaṃ.

Vijjamānameva kāyaṃ ārammaṇaṃ karotīti etena sukhalahusaññokkamanena paccuppannasseva bhūtopādāyarūpasaṅghātassa lahuparivattibhāvāpādanāṃ, na bhāvinoti dasseti.

Etthantareti apākaṭakālato paṭṭhāya yāva pākaṭakālo, etasmiṃ antare. Yasmā pana kassaci kiñci sīghaṃ pākaṭaṃ hoti, kassaci dandhaṃ, tasmā **“ekadvesantativārā”**ti aniyametvā vuttaṃ. **“Vacanasiliṭṭhatāvasena vuttan”**ti eke, keci pana **“etthantare pavattā rūpadhammā arūpadhammā** ca paccuppannāti gahite eko santativāro hoti, taṃ pana dvidhā vibhajitvā apākaṭakālaṃ ādim katvā yebhuyyena pākaṭakālato orabhāvo eko koṭṭhāso yebhuyyena pākaṭakālaṃ ādim katvā yāva supākaṭakālo ekoti ete dve santativārā. Iminā nayena sesasantativārābhedaṃ veditabbā. Tattha kālavasena sabbesaṃ samānabhāvaṃ aggahetvā dhammānaṃ sadisappavattivāsena santatiparicchedo dīpitabbo”ti vadanti. Kiñci kiñci kālaṃ sadisaṃ pavattamānāpi hi utucittādisamuṭṭhānā rūpadhammā santativārāti vuccanti. Yadāha **“atiparittā”**ti-ādinā, arūpasantatipi cettha yathāvuttarūpasantatiparicchinā saṅgahitāyevāti daṭṭhabbaṃ.

Paccuppannesu dhammesu saṃhīratīti taṇhādiṭṭhihi ākaḍḍhanīyaṭṭhānabhāvena vuttaṃ. **“Yo cāvuso mano ye ca dhammā”**ti visayivisayabhūtā ekabhavabhūtā ca ekasantatipariyāpannā dhammā vibhāgaṃ akatvā gayhamānā addhāpaccuppannaṃ hoti, sati pana

vibhāgakarāṇe khaṇasantatipaccuppannatā labbhatīti āha
“addhāpaccuppannaṃ hontaṃ etaṃ ubhayaṃ hotī”ti.

Tassāti mahājanassa. **Atītādivibhāgaṃ akatvā**ti āvajjanādīnaṃ
 samānākārappavattiyā upāyaṃ dasseti. **Saddhaṃ hotī**ti
 khaṇapaccuppannārammaṇattepi parikammacetopariyaññānaṃ ayaṃ pālī
 suṭṭhu nītā hotīti attho. **Atītattiko ca evaṃ abhinno hotī**ti evaṃ
 khaṇapaccuppanneyeva dhamme idha paccuppannoti gayhamāne
 aññapadasaṅgahitasseva anantarapaccayabhāvaṃ pakāsento atītattiko ca
 paṭṭhāne abhedato sammā atthassa uddhaṭṭatā avināsito hoti. Atha vā
atītattikoti paṭṭhāne atītattikapālī, imāya atītattikapālīyā
 yathāvuttakāraṇatoyeva abhinno avasiṭṭho aññadatthu saṃsandati sametīti
 attho.

Yathāsambhavanti āvajjanāya anāgatārammaṇatā, javanānaṃ
 paccuppannātītārammaṇatā anāgatapaccuppannātītārammaṇatāti yojetabbaṃ.
Nānārammaṇatā na siyā addhāvasena paccuppannārammaṇattāti adhippāyo.
 Ayañca attho ekissā javanavīthiyā ekasmiṃyeva citte pavattiyaṃ
 āvajjanādīnaṃ anāgatādi-ārammaṇatā sambhavatīti sambhavadassanavasena
 vuttoti yathādhippetassa abhiññācittassa khaṇapaccuppanne pavattiṃ yojetvā
 dassetuṃ **“tenā”**ti-ādīmāha. **Tīṇī**ti “atītārammaṇo dhammo atītārammaṇassa
 dhammassa āsevanapaccayena paccayo, anāgatārammaṇo dhammo
 anāgatārammaṇassa dhammassa, paccuppannārammaṇo dhammo
 paccuppannārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo”ti¹
 padantarasaṅgahitadhammānapekkhā dhammā tīṇi pañhavissajjanānīti attho.
Anāsevanam natthīti āsevanalābhe sati yathā dhammasāsane avacanassa
 kāraṇaṃ natthīti avacanena tattha itaresaṃ pañhānaṃ paṭisedho viññāyatīti
 adhippāyo.

Etassa vādassāti “āvajjanajavanānaṃ anāgatapaccuppannārammaṇattepi
 cetopariyaññānaṃ siddhaṃ”ti vādassa. **Nissayabhāvoti** atthasambhavato
 yathāvuttanayassa jotakabhāvo. **Yanti** cittaṃ. **Tassā**ti

1. Abhi 9. 430 piṭṭhe.

āvajjanajavanānaṃ khaṇapaccuppannaniruddhārammaṇatāvacaṇassa. Ettha ca kālavisesaṃ āmasati, anāgatāyeva ca āvajjanā pavattatīti nayidaṃ yujjamānaṃ. Atha “yaṃ imassa cittaṃ bhavissati, taṃ jānāmi”ti ābhogaṃ karoti, evaṃ sati parikammābhiññācittānampi anāgatārammaṇattamevāti sabbattha-āvajjanajavanānaṃ anāgapaccuppannārammaṇatā na sijjhatīti āha “**pavatti -pa- vuttattā**”ti. **Dosāpattiyāti** dosāpajjanena, dosāpattito vā. **Rāsi-ekadesāvajjanapaṭivedheti** dosāpajjanena, disāpattito vā. **Rāsi-ekadesāvajjanapaṭivedheti** yathārutavaseneva purimavāḍipakkhamāha, **sampattasampattāvajjanajānāneti** attanā niddhāritapakkham. **Purimavāḍino nānujāneyyunti** addhāsantatipaccuppannapadatthatā abhidhammamātikāyaṃ āgapaccuppannapadassa natthīti adhippāye tathā nānujāneyyuntī. Ettha ca satipi sabhāvabhede ākārabhedābhāvato ekattanayavasena āvajjanaparikammābhiññācittānaṃ nānārammaṇatādosā natthīti khaṇapaccuppannārammaṇatā cetopariyañāṇassa purimavāḍinaṃ adhippāyavibhāvanamukhena dassitā. **Aṭṭhakathāyaṃ** pana “sabhāvabhede sati nānārammaṇatādosābhāvo natthi evāti ekasmiṃ eva citte addhāsantativasena paccuppannārammaṇatā vibhāvitā”ti dvīsupi vādesu yaṃ yuttaṃ, taṃ vicāretvā gahetabbaṃ.

Tenevāti yasmā atītattike uppannattike ca cetopariyañāṇassa vattamānadhammārammaṇabhāvajotano pāṭho na dissati, teneva kāraṇena. **Dvīsu ñāṇesu**ti pubbenivāsacetopariyañāṇesu. **Kammamukhena gayhantīti** satipi ārammaṇabhāve cattāro khandhā yathākammūpagañāṇena kammadvārena kusalākusalā icceva gayhanti, na pana vibhāgasoti dasseti. Lobhādisampayogavisesena duccharitabhāvo, alobhādisampayogavisesena ca sucaritabhāvo lakkhīyatīti duccharitasucaritāni vibhāventāni lobhādayopi vibhāvetiyeva nāma hotīti āha “**duccarita -pa- bhāvanāni hoti**”ti.

1435. Asabhāvadhammassa “ahan”ti-ādipaññattiyā ajjhataḍḍhammupādānatāya siyā koci ajjhataḍḍhāriyāyo, na pana sabhāvadhammassa asattasantāneva tassāti vuttaṃ “**sabhāva -pa- ahontāni**”ti. Tathā hi “attano khandhādīni paccavekkhantassā”ti ettha “ajjhataḍḍhārammaṇā”ti padassa atthavivaraṇavasena “ajjhataṃ gayhamānaṃ ahanti paññattim ādi-saddena

gaṇhātī”¹ti¹ vakkhati. Yadi evaṃ tassa ajjhattattikepi ajjhattabhāvo vattabbo siyā? Na, bahiddhābhāvassa viya ajjhattabhāvassapi ajjhattattike

nippariyāyavasena adhippetattāti. Yadāha “**asabhā -pa- na vuttan**”ti.

Ākiñcaññāyatanādīti ādi-saddena sāvajjanāni tassa purecārika-upacāraccittāni tassa ārammaṇena pavattanakapaccavekkhaṇa-assādanādicittāni ca saṅgaṇhāti.

Ākiñcaññāyatanam tam-saddena ākaḍḍhitvā vadati, na pana tam sabbanti vuttam, yañca tassa purecārikanti attho. **Lesavacananti** ekadesasāruppena samānārammaṇabhāvena ekadesasseva vacanam. Lissati silissati ekadesena allīyatīti hi **leso. Yesanti** kāmāvacarakusalākusalamahākiriyaṅvajjanacittānam kusalakiriyaḍḍhassa rūpāvacaracatutthassa ca. **Evaṃ upekkhāsahagataniddesādisūti** yesam adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā vuttā, tesu ekameva upekkhāsahagataniddesam vatvā itaram na vattabham siyāti attho. **Ādi-**saddena hetusampayuttakāmāvacarādiniddese saṅgaṇhāti. Tatthāpi hi parittasahetukādhāvena vuttesu dhammesu ekameva vatvā itaram na vattabham siyāti. **Abhāvanāniṭṭhappavattiyāti** abhāvanāniṭṭhappavattiyā abhāvanākārassa ukkaṃsappavattiyāti attho, abhāvassa vā ukkaṃsappavattiyā. **Navattabham jātam** ajjhattārammaṇādhāvenāti adhippāyo. **Tānīti** ākiñcaññāyatanena samānārammaṇāni āvajjanādīni. Yadi evaṃ “abhāvanāsāmaññe”ti kasmā vuttam. Na hi ākiñcaññāyatanārammaṇassa paccavekkhaṇa-assādanādivasena pavattacittānam abhāvanākārena pavatti atthīti? Na, abhāvetabbatāya adhippetattā. Na bhāvīyatīti hi abhāvanam, na na bhāvetīti.

Gahaṇavisesanimmitānīti-ādisu ayamadhippāyo—yadipi bhāvanāñāṇanimmitākāramattesu sabhāvato avijjamānesu visayesu yebhuyyena mahaggaṭā dhammā pavattanti, bahiddhākāraggahaṇavasena pana kasiṇādīnam bahiddhābhāvoti tadārammaṇadhammā bahiddhārammaṇāti vuttam. Kasiṇānam hi santānam muñcitvā upaṭṭhānam visesato vaḍḍhitakasiṇavasena viññāyati, paṭhamāruppaviññāṇabhāvassa pana na bahiddhākāro, nāpi

1. Paññatti ādisaddena saṅgayhatīti (Ka)

ajjhatakkāroti ubhayākāravīdhure tasmim anaññasādhāraṇena pavattiyākārena pavattamānaṃ ākiñcaññāyatanaṃ eva navattabbārammaṇaṃ vuttaṃ, na itare itarākārappavattitoti. **Kāmāvacarakusalānanti** nidassanamattaṃ daṭṭhabbāni.

Ākiñcaññāyatanaṃ vipākāṃ nevasaññānāsaññāyatanaṃ vipākādikassāti atthavasena vibhatti pariṇāmetabbā. **Abhinīhārāsambhavatoti** samāpatticittassa abhinīhāraṇāsambhavato. Kusalaṃ eva vipākassa ārammaṇanti katvā “**vipākassā**”ti-ādi vuttaṃ.

Asabhāvadhammattepi bahiddhākārena gahaṇīyabhāvato kasiṇānaṃ bahiddhābhāvo viya ekantato idha ajjhataḍḍhammupādānatāya ahanti paññattiyā siyā ajjhatabhāvoti vuttaṃ “**ajjhattan**”ti-ādi. “**Khandhādīti ād-**saddena dhātu-āyatanaṃ di saṅgayhatī”ti ca vadanti. **Esa nayoti** “arūpakkhandhe khandhāti gahetvā”ti-ādikāṃ vaṇṇanānītiṃ āha. **Paresaṃ khandhādiggaḥaṇeti** paresaṃ khandhādīti imassa padassa kathane uccāraṇe. Sabbāma upādāpaññattim āha ādisaddenāti sambandho.

Tika-atthuddhāravaṇṇanā niṭṭhitā.

Duka-atthuddhāravaṇṇanā

1473. **Aññathāti** vuttapakārassa dassane. Vuttapakārassa dassanato eva hi atṭhakathāyaṃ sasaṅkhārikānaṃ thinamiddhavirahe asaṅkhārikasadiṣi yojanā na dassitā. **Bhavarāgādisūti** bhavarāgamūlikādisu yojanāsu.

1511. **Dveti** uddhaccāvijjānīvaraṇāni. **Tīṇi** kāmaccandabyāpādavicikicchāsu ekekena uddhaccāvijjānīvaraṇāni. **Dve vā tīṇi vāti** pāliyaṃ **vā**-saddassa luttaniddiṭṭhataṃ āha. Atha vā nipātasaddasannidhānēpi nāmapadādīhi eva samuccayādi-attho vuccati, na nipātapadehi tesāṃ avācakattāti antarenapi nipātapadaṃ ayamatto labbhati. Tathā vacanicchāya sambhavo eva hettha pamāṇanti pāliyaṃ “dve tīṇi”ti vuttaṃ.

Yattha sahuppattīti-ādinā “dve tīṇī”ti lakkhaṇavacananti sabbasādhāraṇamatthamāha. Tathā hi “**evañcakatvā kilesagocchake cā**”ti vuttaṃ. Tassāyamadhippāyo – kilesadvayasahitasseva cittuppādassa abhāvepi pāliyaṃ dviggahaṇaṃ kataṃ, kilesānañca sambhavantānaṃ sabbesaṃ sarūpena gahaṇaṃ na katanti dve tayoti lakkhaṇakaraṇanti viññāyatīti.

Yadi sabbākusale uppajjanakassapi uddhaccassa eko eva cittuppādo visayabhāvena vuccati, avijjānīvaraṇassapi tathā vattabbanti adhippāyena “**kasmā vuttan**”ti-ādinā codeti. Itaro uddhaccanīvaraṇasseva tathā vattabbataṃ avijjānīvaraṇassa tathā vattabbatābhāvañca dassetuṃ “**suttante**”ti-ādimāha. Tattha **suttante vuttesu pañcasu nīvaraṇesū**ti uddhaccasahagate uddhaccassa avijjānīvaraṇena nīvaraṇasahitataṃ āsaṅkitvā vuttaṃ. Nanu ca suttante “avijjānīvaraṇānaṃ sattānaṃ”ti-ādīsu¹ avijjā “nīvaraṇaṃ”ti vuttāti? Saccametaṃ, jhānaṅgānaṃ paṭipakkhabhāvena pana suttante bahulaṃ kāmaccchandādayo pañceva nīvaraṇāni vuttānīti yebhuyyavuttivasena etaṃ vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Keci pana “yathā nikkhepakaṇḍe kusalapāṭipakkhabhūtāni dubbalānīpi nīvaraṇāni paṭṭhāne viya dassitāni. Tathā hi **paṭṭhāne**² ‘nīvaraṇaṃ dhammaṃ paṭicca nīvaraṇo dhammo uppajjati na purejātapaccayā. Arūpe kāmaccchandānīvaraṇaṃ paṭicca thinamiddhanīvaraṇaṃ uddhaccanīvaraṇaṃ’ti-ādi vuttaṃ, na evaṃ aṭṭhakathākaṇḍe. Aṭṭhakathākaṇḍe pana jhānapāṭipakkhabhūtāniyeva nīvaraṇāni niddiṭṭhānīti ‘uddhaccanīvaraṇaṃ uddhaccasahagatecittuppāde uppajjati’ti vuttaṃ. Aṭṭhakathāyaṃ pana uddhaccanīvaraṇassa kāmaccchandādihi ekato uppattidassanaṃ nikkhepakaṇḍānusārena kataṃ ekato uppattiyaṃ pabhedadassanatthaṃ. Tattha hi pāliyaṃyeva tāni vitthārato vuttānī”ti vadanti. Ayañca vādo “uddhaccanīvaraṇaṃ uddhaccasahagate cittuppāde uppajjati”ti idameva vacanaṃ nīṇpakanti katvā vutto. Aññātha avijjānīvaraṇaṃ viya vattabbaṃ siyā. Na hi ito aññaṃ pariyoṭṭhānapaṭṭhāyīniyeva nīvaraṇāni atthuddhārakaṇḍe adhippetānīti imassa atthassa sādhaṇaṃ vacanaṃ atthi, idaṃ vacanaṃ dvetiṇivacanassa sāmāññena sabbanīvaraṇasaṅgāhakattā yathāvuttavacanassa

1. Saṃ 1. 387 piṭṭhe.

2. Abhi 10. 300 piṭṭhe.

visayavisesappakāsanasaṅkhātena payojanantarena vuttabhāvassa dassitattā ca ñāpakam na bhavatīti dissati, tasmā vicāretvā gahetabban.

Aggaheṭvāti yathārutavaseneva attham aggaheṭvā yathā nikkhepakaṇḍapaṭṭhānādīhi na imissā pāḷiyā virodho hoti, evaṃ adhippāyo gavesitabboti yathāvuttamevattham nigameti.

1577. **Tesanti** lobhādito aññesaṃ. **Dassitā**ti katham dassitā? Māno tāva lobhamoha-uddhacca-ahirikānottappehi, lobhamohathina-uddhacca-ahirikānottappehi, tathā diṭṭhi, vicikicchā moha-uddhacca-ahirikānottappehi, thinaṃ lobhamohadiṭṭhi-uddhacca-ahirikānottappehi, lobhamohamāna-uddhacca-ahirikānottappehi, lobhamoha-uddhacca-ahirikānottappehi, dosamoha-uddhacca-ahirikānottappehi, uddhaccam lobhamohadiṭṭhi-ahirikānottappehi, lobhamohadiṭṭhithina-ahirikānottappehi, lobhamohamāna-ahirikānottappehi, lobhamohamānathina-ahirikānottappehi, lobhamohathina-ahirikānottappehi, lobhamoha-ahirikānottappehi, dosamoha-ahirikānottappehi, dosamohathina-ahirikānottappehi, mohavicikicchā-ahirikānottappehi, moha-ahirikānottappehi ekato uppajjati.

Yathā ca uddhaccam, evaṃ ahirikānottappāni ca yojetvā vedittabbāni. Katham? Ahirikaṃ lobhamohadiṭṭhi-uddhaccānottappehi, lobhamohadiṭṭhithina-uddhaccānottappehi, lobhamohamāna-uddhaccānottappehi, lobhamohamānathina-uddhaccānottappehi, lobha-moha-thina-uddhaccānottappehi, lobhamoha-uddhaccānottappehi, dosamoha-uddhaccānottappehi, dosamohathina-uddhaccānottappehi, mohavicikicchā-uddhaccānottappehi, moha-uddhaccānottappehi ca ekato uppajjati. Anottappam lobhamohadiṭṭhi-uddhaccā-hirikehi, lobhamohadiṭṭhithina-uddhaccāhirikehi, lobhamohamāna-uddhaccāhirikehi, lobhamohamānathina-uddhaccāhirikehi, lobhamohathina-uddhaccāhirikehi, lobhamoha-uddhaccāhirikehi, dosamoha-uddhaccāhirikehi, dosamohathina-uddhaccāhirikehi,

mohavicikicchā-uddhaccāhirikehi, moha-uddhaccāhirikehi ca ekato
 uppajjati evamettha mānādīnampi ekato uppatti veditabbā. Sesam
 uttānatthameva.

Iti dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkāya līnatthapadavaṇṇanā

Dhammasaṅgaṇī-anuṭīkā samattā.

Dhammasaṅgaṇī-anuṭikāya

Samvaṇṇitapadānaṃ anukkamaṇikā

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[A]	
Akkhanti	177	Anuvattantassa	76
Aṅgasambhārā	195	Anuvattayamāno	49
Ajjhattaṃ	52	Anuviddhattā	156
Ajjhācaranti	17	Antaradhāpetvā	10
Aññakāle	137	Apāyagamanīyassa	129
Aññanirapekkhehi	122	Appaṭisaṅkhānaṃ	64
Aññaviññāṇaṃ	132	Appetum	64
Aññahetukaṃ	114	Abhāvā	146
Aññāṇupekkhā	115	Abhāsittā	74
Atabbhāvato	122	Abhinnaṇātikassa	138
Atipaguṇānaṃ	208	Abhisamayo	23, 67
Attabhāvo	145	Arumakkhanaṃ	105
Attasambhavo	183	Alubbhitattaṃ	101
Atthitaṃ	55	Avacanato	113
Advāracārīhi	81	Avatthusmiṃ	126
Adhiṭṭhānadvayaṃ	210	Avikkhambhitattā	73
Adhimuttatā	64	Avikkhepo	64
Ananuyogo	17	Avijjamānassa	195
Anantarā	165	Avibhatte	147
Anavajjattho	27	Avibhūtattā	114
Anavaṭṭhānaṃ	208	Aviruddhaṃ	87
Anāmasitvā	152	Aviruddhā	44
Anipphannattā	169	Avisesetvā	43
Anipphādanāṃ	68	Asakkuṇeyyaṃ	11
Anuppādo	64	Asaṇṭhahanato	129
Anulome	137	Asaddhammagarutā	103

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[E]	
Asammosadhammaṃ	108	Ekībhāvūpagamaṇaṃ	53
Asuddhatā	87	Evamsabhāvattā	81
[Ā]		[Ka]	
Ākārabhedanā	110	Katahatthā	69
Ādhārabhūtā	162	Katupāsana	69
Āyatanabhāvato	76	Kammakkhayakarattā	83
Āyūhanaṃ	109	Kammadvārābhedanāṃ	85
Āyūhanā	120	Kammasarikkhako	137
Āraddho	72	Kasiṇāyatanāṃ	112
Āsevanapaccayā	137	Kāmatanḥhā	70
[I]		Kāmarāgo	70
Iṭṭhāsu	39	Kāyakammavohāralābhā	85
Iddhimayo	89	Kālabhedanā	152
Indo	33	Kāyavācāhi	84
Iriyāpathūpatthambhakaṃ	186	Kāraṇasīlaṃ	64
[U]		Kiccaghanatā	67
Udāsinā	44	Kicchāsiddhito	119
Uddānato	69	Kilinnāṃ	105
Uddharaṇaṃ	206	Kusalabhāvaṃ	70
Upacittatā	131	Kusalabhāvanā	64
Upatāpo	43	Kodho	103
Upapattim	109	Kolaputtiyena	185
Upetaṃ	42	Kosajjaṃ	87
Uppatitaṃ	72	[Kha]	
Uppādaṃ	109	Khaṇaparittatāya	75
Ussāhanaṃ	106	Khanti	177
		Khayasamaye	203

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ga]		[Ta]	
Gatim	109	Tathāpavattā	82
Gambhīro	21	Tadanurūpatā	111
Gulho	21	Tadanurūpapaccayehi	167
Gottena	185	Tadādhāro	16
[Ca]		Tanninnaṃ	140
Cakkalakaṃ	60	Tapaniyā	62
Cakkhubhūto	18	Tappaṭikkhepo	106
Cittakatameva	71	Tapparabhāvā	69
Cittuppādasamaye	66	[Da]	
Citte	209	Daṭṭhukāmatā	157
Cetanāpakkhikānaṃ	92	Daḷhadhanu	69
Copanakiriyam	84	Diyaḍḍhakilesasahassaṃ	19
[Ja]		Dīghādisannivesaṃ	163
Janako	172	Dunnāmaṃ	199
Janā	176	Desanā	3, 23
Jappeti	185	Dosāpattiyā	215
Jātim	109	Dvāracaraṇe	81
Jāti-ādisabhāvaṃ	177	Dvārantaracaraṇaṃ	80
Jātiyā	185	Dvārantaracārino	80
[Ña]		Dvisahassathāmaṃ	69
Ñāṇaṃ	113	[Dha]	
Ñāṇatejēna	26	Dhammasavanaghosaṃ	77
Ñāṇabhūto	18	[Na]	
[Ta]		Nandirāgasahagatā	74
Taṃmūlakānaṃ	135	Nayagamaṇaṃ	205
Taṃsahajātā	81	Nikkhipitvā	172

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Na]		[Pa]	
Nighaṃso	155	Padhānena	73
Nicchayābhāvā	129	Pabandhati	93
Ninnetā	18	Pamādo	87
Nibbattako	172	Payogena	134
Nimittaṃ	109	Parittā	48
Nimittena	93	Pavattaṃ	109
Niyatamicchādiṭṭhiṃ	179	Pavattanaṃ	23
Niyatarūparūpavasena	78	Pavattamāno	185
Niyamitassa	76	Pavattivipākassa	130
Niyyānikā	62	Pasādabhūto	95
Nirodhataṇhā	70	Pahānaṃ	108
Nissaṭatā	64	Pahāne	185
Nissayabhūtānaṃ	162	Pīti-upalakkhiṭaṃ	97
Nīto	21	Purindado	33
Neyyo	21		
[Pa]		[Pha]	
Pakati	127	Pharusavācā	89
Paccayo	172	Phalato	96
Paccosakkaṇaṃ	105	Phalasīlaṃ	64
Pañcakhīlarahitena	18	Pheggurukkhassa	199
Paññatti	23		
Paṭicchanno	21	[Ba]	
Paṭipatti	116	Byāpitāya	156
Paṭividdhaṭṭhānaṃ	25		
Paṭivedho	153	[Bha]	
Paṇāmakaraṇaṃ	1	Bhāsitattho	175
Paṇītaṃ	117	Bhinditvā	183
Patitṭhānaṃ	120	Bhūtassa	110
Pathavīsāṅkhātāṃ	190	Bhūmi	73

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ma]		[Va]	
Makkho	103	Vipākābhimukhaṁ	131
Majjhimaṁ	117	Vipāko	41
Madhuraṁ	73	Vipphārikabhāvo	187
Mahaggaṭā	48	Vipphāro	95
[Ya]		Vibādhanāṁ	43
Yathādhammaṁ	22	Vibhajitabbe	147
Yathārammaṇaṁ	134	Virativisiṭṭhā	86
Yathāsaṅkhyāṁ	71	Visaye	70
Yuganaddhā	100	Visiṭṭhena	114
[Ra]		Visesato	95
Rūpattāsādhakattaṁ	186	Visesapaccayattā	132
[La]		Vedayamānā	44
Lābhagarutā	103	Veḷudānaṁ	105
Leso	216	[Sa]	
[Va]		Saṁrañjanaṁ	182
Vaṭṭamūlaṁ	199	Saṁvaṇṇanā	1
Vaḍḍhitatā	132	Saṁvaraṇupāyo	201
Vaṇṇapokkharatāya	185	Saṁvaravisayo	201
Vataṁ	176	Sakiccabhāvena	74
Vatthugato	95	Sakko	33
Vatthuparittatāya	74	Saṅkhataṁ	55
Vatthubhūtā	96	Saññāṇaṁ	64
Vikkhipanaṁ	208	Saṇhaṭṭhena	104
Vicchinditvā	73	Sataṁ	92
Vijjāmayo	89	Satthā	1
Vitakkaṇaṁ	94	Sadvāre	87
		Sante	101
		Sabyāpārata	41

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
Sabhāvabhūtaṃ	80	Siddho	44
Sabhūmiyaṃ	73	Sivathikāvaṇṇajjhānaṃ	115
Samayo	67	Sīlaṃ	176
Samūhaghanatā	67	Sīlasampadā	64
Samodahati	209	Sukhabhūmi	174
Sambhūtattā	82	Sukhasaññā	210
Sarasantare	122	Sukhākāre	44
Sarasena	88	Sukhumarajādirūpaṃ	74
Saviggahaṃ	64	Suññataṃ	52
Sahajāte	74	Seyyamāno	185
Sahatāññena	25	Sotapadesassa	162
Sahitassa	70	[Ha]	
Sādayati	104	Hīnaṃ	117
Sādhetaṃ	33	Hetu	172
Sāraṇaṃ	96	Hetukā	178
Sikkhitā	69		